

УКРАЊИ
Х. МИРЗОЗОДА

ТАЪРИХИ
АДАБИЁТИ
ТОЦИК

АДАБИЕТИ ДАВРАИ ИНКИШОФИ ФЕОДАЛИЗМ (АСРҲОИ ХІ—ХІІ)

Маълумоти
муҳтасари шарҳи
таърихӣ

Асрҳои ХІ—ХІІ аз ҷиҳати сохти иҷтимоӣ ва сиёсӣ худ — давраи феодализи мутараққӣ буда, давоми сохти феодалист, вале аз ҷиҳати воқеаҳои сиёсӣ ва таърихӣ аз асрҳои ІХ—Х

фарқи кулӣ дорад.

Дар ин асрҳо, ҳарчанд ки давраи инкишофи феодализм буд, воқеаҳои таърихӣ шакли дигар доштанд, бо ҷандин сабабҳои дохилӣ ва хориҷӣ ҳокимияти хонадонии феодали — аристократияи тоҷикӣ аз асари таърихи рафта, ҷои онро ҳокимияти хонадонии аристократияи туркҳои бодибандӣ ба даст оварданд. Баъди Ҳоразмшоҳиён (1097—1225) ~~1225—1287~~ баъди Ҳоразмшоҳиён ҳарбӣ ҷорӣ шудани ҳокимияти ин хонадонҳо ҷунин маъналии дар сӣ дошт, ки кишварии Осӣён Миёнаро, ки дар ин асрҳо аксаран та халқаш тоҷикон буданд, сипоҳиёни феодалии туркҳои халқи манҷӣ истило карда буданд ва халқи маҳаллӣ истиклолиятки сиёсанаширо гум кард. Мамлакат ба қисмҳо тақсим, ягонагии марказияти он вайрон гардид. Дар ҷои як маркази сиёсӣ (Бухоро) ҷандин маркази сиёсӣ (Ғазни, Баласағун, Марв, Нишопур, Урганҷ, Бомӣён, Фирӯзкӯҳ, Шерзон) ба вучуд омаданд. дар байни ин хонадонҳои нави феодалии ҷангҳои доимии байниҳамдигарӣ давом мекард, ки моҳияти таъриҳан иртиҷой дошт. Хоҷагии халқ хароб мешуд, нифок, душманӣ ва майлҳои маҳалпарастӣ, ҷудоиталабӣ авҷ гирифта, ягонагии халқу мамлакат аз байн мерафт. Дар охири асри ХІ ва аввали асри ХІІ давлати феодалиҳои кӯхистонии тоҷик бо номи мулуки Ғурияташкил шуда бошад ҳам (марказаш Фирӯзкӯҳ), вазъияти таърихи тағйир дода, мамлакатаи тоҷиконро аз нав мисли давраи Сомониён муттаҳид карда ҷатавонист. Хулоса, аз ҷиҳати сиёсӣ ҷунон вазъияти ногуворе ба вучуд омад, ки муаллифи «Шоҳнома» Фирдавсӣ дар тамоми асари бузургаш ба муқобили он гоҷа ягонагии халқу ватан ва ҳимояи онро тараним кардааст. Ин ҳолат барои ватандӯстон азоби бузурги рӯҳӣ буд:

Ки онҳо ҳама бар дил осон набуд,
Вале чуз хамӯши ҳеч дармон набуд.

(Фирдавӣ)

Бо вучуди ҷангҳои пай дар пай ин хонадонҳо, ки харобии кулли меоварданд, азбаски замон замони инкишофи муносибатҳои иқтисодии феодалӣ буд, хоҷагии халқ — зироат ва маҳсулоти он, дар шаҳрҳо хунармандӣ ва савдо инкишоф ёфта, микдори шаҳрҳо зиёд шуда, худшиносии аҳолии шаҳр меафзуд. Яке аз сабабҳои тараккии шаҳрҳо натиҷаи бад шудани аҳолии иқтисодии аҳолии деҳот, кам шудани рағбат ба деҳқонӣ ва ба шаҳрҳо равон шудани деҳқонони хонавайроншуда ва замҷиҳодори тарк кардани онҳо буд. Бо вучуди ин, соҳаи асосии хоҷагии деҳқонӣ феодалӣ зироат буд ва деҳқонон оммаи асосии истеҳсолкунандаи неъматҳои моддӣ ба шумор мерафтанд. Ин фикр дар шеърҳои шоири деҳқон Носири Хисрав «Дар ҳаққи кашоварзон» ва «Дар ҳаққи санъатварон» хеле равшан акс ёфтааст:

Беҳ аз санин олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.

Аҳолии иқтисодии ҳар ду табақаи меҳнаткаш ҳам вазин буд, зеро синфи ҳокими муфтиҳури феодалӣ, аристократияи ҳарбӣ давлатӣ аз ҳисоби рағбати империяҳо аз ҳисоби ранҷи табақаҳои расоки маҷлидагӣ мекарданд, зеро шарофати бадани деҳқонӣ ба халқӣ дошта дар асарҳои худ акс кунонидаанд: «Ҷарруҳӣ ҳолати моддӣ ва рӯҳияи синфи ҳокимро аз забони тармони лириқӣ ин тавр овардааст:

Тавонгарам ба гулому тавонгарам ба сутур,
Тавонгарам ба нишоту тавонгарам ба сурур,
Либоси ман ба баҳорон зи тузиву қасаб аст,
Ба тирамоҳ хазн қиматеву қаззу самур.

Носири Хисрав ҳолати тазоди иқтисодии синфи дорро ва нодорро акс кунонидааст:

Ин ба сари ганҷ бароварда тахт
В-он ба яке кунҷ — дарун бенавост.
Холид бар бистари хаз асту базз,
Чаъфар дар орзуи бӯрьёст.

Мутафаккирони майлҳои халқӣ дошта ба моҳияти иқтисодӣ ва қонуниҳои иҷтимоии он сарфаҳм нарафта, танҳо фактиро ба гуворӣ ҳаётро қайд намуда, худ ба худ саволҳои эътирозӣ мелоданд:

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 3, с. 357.

Неъматӣ муъзим чарост дарё-дарё?
Меҳнатӣ муфлис чарост киштӣ-киштӣ?

Вале на ҷавоб гирифта ва на ҷавоб дода метавонистанд. Сабаби оиро ба таври галат аз қачрафтории ҷарҳи фалак ва таъсири он ба тақдири инсон дониста, аз даври гардун шикоят мекарданд:

Эй ҷарҳ, харобӣ аз кинаи туст,
Бедодгарӣ шеваи деринаи туст,
Эй хок, агар синаи ту бишқофанд,
Бас гавҳари қимате, ки дар синаи туст.

(Хайём)

Аз рӯи таълимоти марксизм-ленинизм, шикоят аз фалак — шикоят аз замин аст, шикоят аз замин — шикоят аз ҳукуматҳои замони феодалӣ, синфи ҳукмрон ва сохти беадолати он мебошад. «Танқиди осмон ба танқиди замин... нигаронида шудааст...»*

Дар асрҳои XI—XII ҳам мисли даврони дигари феодалӣ шӯришҳои халқӣ аз қабилӣ ҳаракати исмоилия — қараматия ва шӯриши қосибони Бухоро — шӯриши малик Санҷар (дар соли 1206) рӯй дода менестод, вале аз сабаби набудани синфи коргар ва роҳбарии он, номуташаққилин деҳқонон ва ҳунармандон, ҳамчунин ҳукмрон будани ақидаи деҳқони подшоҳпарастӣ ба галабаи кулӣ расида наметавонист. Агар шӯриши деҳқонон ғолиб омада бошад ҳам, сохти иқтисодӣ ва давлатдорӣ феодалӣ тағйир надодааст, вале рӯхи озодихоҳии оммаҳои меҳнаткаш дар ҷараёнҳои гуногуни эътирозҳои зиддифеодалӣ дар ақида ва ҷаҳонбинии халқ давом ёфтааст.

Дар асрҳои XI—XII дар асоси қонуни ҷамъиятне, ки халқи истилошудаи маданияташ баланд маданияти худро ба халқи истилогари маданияташ нисбатан паст қабул мекунонад**, омезиши тадриҷии халқи маҳаллӣ — тоҷикон ва халқҳои кӯчманҷӣ туркон дар қорӣ хоҷагӣ ва мадания ба амал омад ва алоқани деринаи ин ду халқ, бо вучуди тазоди хоҷагии онҳо дар ифодаи «турку тоҷик», инкишоф меёфт. Онҳо ба якдигар таъсир мегузаронданд.

Комъебиҳои илмӣ
ва мадания

Тараққиёти илмӣ, адабӣ, санъат, маданият ва афкори фалсафии ин даврро «ренессанси Шарқ» номидан дар адабиёти илмӣ имрӯза расм шудааст. Факти комъебиҳои маданияи ин ду асрро на ренессанс, ки ба пайдоиши ҷамъияти буржуазии Ғарб мансуб аст, балки тараққиёти маданияи давраи инкишофи феодализми мутараққӣ шуморидан беҳтар аст, ки баъдҳо вобаста ба таназзули феодализм ба харобӣ ру овардааст. Ҷарҷанд ки истилои ари-

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, с. 400.

** Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Дар китоби К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 14, нашри 1, ст. 185.

тократияи ҳарбин турк марказҳои илми пешина — Бухоро, Самарқанд ва анҷумани дониши Хоразмро барҳам дод, вале қомбӯҳои маданияте, ки олами феодалии Шарқ дар асрҳои IX—X ба даст оварда буд, дар асрҳои XI—XII натиҷаҳои хуб дод.

Ба вучуд омадани марказҳои нави ғиёсий марказҳои нави илмию адабиёро ҳам ба вучуд овард. Ин факти таърихӣ ҳам ҷиҳати мусбат дошт ва ҳам манфӣ. Ҷиҳати мусбат ин аст, ки ташкили марказҳои нави илмӣ ва кӯшишҳои феодалиҳо барои шӯҳрати хонаводаи худ дар маҳалҳо қувваҳои илмиро бештар ба ҳаракат овард, олимони дар марказҳои нави гирд меоманд ва аз илму адабиётдӯстии баъзе подшоҳон ва вазирулвузаро истифода мебарданд. Масалан, аз илмдӯстии Улоуддавл (1007—1041) баҳра бурдани Ибни Сино аз фарҳангдӯстии Маликшоҳ (1072—1092) ва сарвазир Низомулмулк (1019—1092) баҳравар шудани Умару Хайём ва ғайра. Факти дигари таърихӣ ҳам ҷой дорад, ки агар подшоҳ хоҳил ва мутаассиби диндор бошад ҳам, дар дарбор ва ё пойтахти худ олиморо ҳам ме-намурад, то ки ба илмдӯстӣ ном бароварад ва дар назди давлатҳои дигари замон расмияти зоҳириро ғиёсий дорад. Ҷунони, Султон Маҳмуд Абӯрайҳони Беруниро зӯран (1017) аз Хоразм ба Ғазини бурд, ҳатто, боре бо ғиёсий ба илмҳои дунёвӣ майл доштани ба қатли ӯ фармон дода, боз фармони худро бекор карда буд.

Ҷиҳати манфии ҷой доштани марказҳои ғиёсий дар он буд, ки марказияти ягона барҳам хӯрд, марказҳои маҳаллии илмӣ пайдо шуда буданд, бинобар ин, парокандагии маҳаллӣ ба вучуд омад. Он ҷой аҳли илмро ба ҳам ё зоҳиран ва ё ботинан муттаҳид намурад, фикрҳои илмӣ буд. Илм мисли пештара дар мубориза бо ҷаҳолат ва таассуби динии ислом ва ҷаҳонбинии иртиҷонӣ тасаввуф ниқишоф меёфт. Аҳволи моддӣ, маънавӣ ва мавқеи аҳли илм хеле душвор буд, зеро озодии афкори илмӣ ва ягонагӣ дар байни уламо мавҷуд набуд, афкори илмиро бадбахтии инсонӣ мешумориданд:

Асрори ҷаҳон ҷунони дар дафтари мост,
Гуфтан натавон, ки он ваболи сари мост.
Ҷун нест дар ин мардуми «доно» аҳли,
Гуфтан натавон ҳар он ҷой дар хотири мост.

(Хайём)

Дар боран аҳволи бади уламои ҳақгӯй, ҳамҷунон шахсҳои олимтарош, ки бештар ба сохтакорӣ, дурӯғ ва тӯҳмат машғул буданд ва худро дониш асру ақли кулл мешумориданд Хайём инҳори ақида қарда гуфтааст:

«Аммо ба сабаби муҳолифате, ки бо он гардишҳои замон мамоннат мерасонад, ба ман мумкин нашуд, ки ба тафсили ин хабар машғул шавам ва дар боран он ба таври дониш фикр намоям. Ва мо ниқироси тамоми аҳли илмро аз сар гузарондем,

фақат як гурӯҳи камшумори ҷафон.
Ва аксар донишмандони замони мо ҳақро
ва дар дониш аз ҳадди фиреб ва худнамоӣ намоён аз ҳафт
ҳамин қадаре аз илмҳо, ки медонанд, фақат ба ғаразҳои ғоло
маишати худ сарф мекунад. Ва агар бинанд, ки касе дар та-
лаби ҳақ барҷаста бошад, ростиро афзал донанд ва дар радди
дурӯғу фиреб кӯшида, дар тарки риёкорӣ ва ҳила ҷаҳд намоёнд,
ӯро ҳақорат ва тамасхур кунанд*. Хайём ин маъниро дар ру-
бонети худ низ акс кунонидааст:

Онон, ки муҳити фазлу одоб шуданд,
Дар кашфи улум шамъи асҳоб шуданд.
Раҳ э-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.

Бо вучуди иртиқои феодалии динию тасаввуф, илмҳои дунья-
виरो пайравони фалсафа ва илмҳои табиӣ ва дақиқ Ибни
Сино, Берунӣ, Хайём, Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (ваф. 1135),
Имом Муҳаммад Ибни Умари Розӣ (1148—1210) давом ме-
данд. Инҳо давом ва инкишофдиҳандагони илмҳои Юнони Қад-
дим буданд.

Муборизан илмҳои иртиқои динӣ ва тасаввуфӣ дар асар-
ҳои Абӯсанд Абулхайр (968—1040), Имом Ғазоли, Саиди, Аб-
дуллои Ансорӣ, Хоқонӣ, Ибн-ул-Кифтӣ (1172—128) ва ғайра
акс ёфтааст. Абӯсанд Абулхайр дар як рубони худ ба Ибни Си-
но, ки дар бораи ба таври киноя «гуноҳхон» худро бахшида
худо суҳан рондааст, ҷавоб гуфта, таъкид намудааст, ки худо
ӯро нахоҳад бахшид:

Ибни Сино:

Моем ба лутфи ҳақ тавалло карда
В-аз неку бади хеш табарро карда.
Он ҷо, ки инояти ту бошад, бошад
Нокарда чу карда, карда чун нокарда.

Абӯсанд::

Эй, нек накардаву бадихо карда
В-он ки ба халоси худ таманно карда,
Бар афв макун тақья, ки ҳаргиз набувад
Нокарда чу карда, карда чун нокарда.

Низомии Арӯзӣ дар бораи муносибати сӯфӣ Абдуллои Ан-
сорӣ ба аҳли илм, махсусан олим, файласуф ва табиби номӣ
Ҳоҷа Исмоил нақли аҷибе овардааст: «Шайх-ул-Ислом Абдул-
лои Ансорӣ... бо ин хоҷа таассуб карда ва борҳо қасди ӯ карда
ва кутуби ӯ бисӯхт. Ва ин таассубе буд динӣ, ки ҳиравиён дар
ӯ эътиқод карда буданд, ки ӯ мурда зинда мекунад... Магар
шайх бемор шуд ва дар миён марази фувоқ падида омад ва ҳар-

* Умари Хайём. Рубонет. Нашр. дав. Тоҷ. Сталинобод, 1955,
с. 7—8.

тократияи ҳарбии қорураи шайх бад-ӯ фиристодад ва аз ӯ илоч маркаи сар номи ғайре. Хоҷа Исмоил чу қорура нигарист, гуфт: Ин оби фалон аст ва фувок падида омадааст ва дар он очиз шудаанд. Ва ӯро бигӯед: пӯсти мағзи писта... ва шакар бикӯбанд ва ӯро диҳанд, то боз раҳад ва бигӯед, ки илм бибояд омӯхт ва китоб набояд сӯхт»*.

Дар ин ҳикояти бисёр ҷолиби диққат ҷаҳолати уламои дин ва инсонпарварӣ, ҳиммати баланди аҳли илм, очизии дин дар назди илм ва афзалияти илм бар таассуби динӣ акс ёфтааст. Дурӯғ будани даъвои уламои дин, ки Абдуллои Ансорӣ гӯё мурдаро зинда мекунад, (ҳол он ки қариб ҳудаи мурда буд), дар назди аҷали ногаҳонӣ дармондани ҳуди вай, вале аз аҷал ӯро ҳалос карда тавонистани олими илми дунёвӣ исбот карда шудааст.

Аз ин рӯбӣ ва ҳикоят муносибати манфии на танҳо Абӯсаид ва Абдуллои Ансорӣ, балки ҳамаи уламои ҷоҳили ислом ва аҳли тасаввуф ба аҳли илмҳои дунёвӣ намудор гаштааст, ки Ибни Сино онҳоро «ду-се подон», «ҷоҳилон», ва «харон» номидааст:

Бо ин ду-се подон, ки чунон медонанд:
Аз ҷаҳл, ки донои ҷаҳон омонанд.
Хар бош, ки ҷамоат аз ғарти харӣ,
Ҳар, к-ӯ на хар аст, кофираш мехонанд.

Уламои илмҳои дунёвиро кофир эълон намудан усули дӯстдошта ва равиши осони уламои ҷаҳолатпарастии исломи ортодоксалӣ ва расмист, ки роҳи рост барои онҳо пинҳон аст ва дар дидани ҳақиқати олам дидан бино надоранд:

Пинҳон раҳи дуруст бувад баҳри ҷоҳилон,
Он сон, ки офтоб ба кӯрон аён чашуд.

(Ибни Сино)

Аҳли тасаввуфи иртиҷой ва уламои мутаассиби дини расмӣ ислом ва пайравони фалсафа, илмҳои табиӣ ва даҳриён ҳучумҳои шадиде кардаанд. Қатли оме, ки онҳо соли 1095 дар Нишопур ва дигар шаҳрҳои Хуросон ба муқобили одамони продан диниашон суғат ташкил карда буданд, тасдиқи ин даъво аст. Имом Ғазолий онҳоро «аҳли абоҳат» ва «мулҳид» номида, ба ин гурӯҳ одамон, олимони илмҳои табиӣ, мунаҷҷимҳо ва даҳриёнро дохил намуда, ин гурӯҳро бо калимаҳои таҳқиқкунандаи «аблаҳон», «аҳмақон» ва «ҷоҳилон» ном бурдааст, ҳол он ки аз рӯи гуфтаи Ибни Сино ин сифатҳо ҳоси уламои динист. Ғазолий дар асарии худ «Кимийи Саодат» дар ҳаққи уламои илмҳои табиӣ чуниин гуфтааст: «Аҳли абоҳат қасонеанд, ки... аз ҳудуди ҳук-

* Низомии Арӯзӣ. Ҷаҳор мақола. Техрон, 1334, х. ш. 164—165.

ми худон таоло даст доштанд, ғалат ва чахли эшон аз ҳафт вачҳ бувад: вачҳи аввал — чахли гурӯҳест, ки ба худон таоло имон надоранд, ки вайро аз ганҷинаи ваҳм ва ҳаёл талаб карданд ва чигунагӣ чустанд ва чун наёфтанд, инкор карданд ва ҳаволан корҳо ба табиат ва нучум карданд ва пиндоштанд, ки ин шахси одамай ва дигар ҳайвонот ва ин олами аҷиб бо ин ҳикмат ва тартиб аз худ пайдо омада ё худ ҳамеша буда ё феълӣ табиат аст, чун табиӣ худ аз худ беҳабар аст то ба чизе дигар чӣ расад».* Чи тавре ки аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, аҳли аҳолат одамон — олимони ва файласуфонии атеистанд, ки аз ҳуқуқҳои худо даст кашиданд, яъне онро ҳаёл ва ваҳм номиданд, барои исботи ҳақиқат чигунагӣ талаб кардаанд, азбаски исботу далел наёфтаанд, табиат ва сайёраҳои асли олам доништаанд, ки худ аз худ пайдост ва ҳамеша буд ва кори дунёи моддӣ аз феълӣ табиат аст. Ҳазолий аҳли аҳолатро ба ҳафт гурӯҳ ҷудо кардааст, ки асоситарини онҳо тибонӣ мебошанд. Ҳазолий ин ақидаи дурусти илми даҳригӣ ва атеистиро ҷоҳилӣ эълон намуда, ба муқобили он ҳуҷум кардааст. Яке аз корҳои неки ғайри ихтиёри уламони дини зидди даҳриҳо ва тибонӣ ин аст, ки ақидаи даҳриёрро нақл кардаанд ва азбаски асарҳои тибонӣ нобуд карда шудааст, аз гуфтаи ҳарифонии онҳо маълумот мегирем. Масалан, шоири сӯфӣ Ҳаким Санҷид ба муқобили мункирони дину худо ва олимони даҳриву атеист баромад кардаи шуда, аввал ақидани онҳоро баён намудааст. Вай дар шеърӣ «Мунозараи даҳрӣ бо ҳанафӣ», ки дар назди халифа баргузор гардидааст, ақидани олимони даҳриво зикр менамояд:

Ин чӣ банд аст аз шарият бар танат, гуфт, эй амир!
 Ефта-стӣ подшоҳӣ, хуш хӯру беғам гузор.
 Рӯзаву ақду никоҳу дур будан аз мурод,
 Ҳаҷҷу ғазву амраву ин амрҳои бешумор.
 Ҳештан раиҷа чӣ дорӣ, чун ба олам бингарӣ,
 То бидонӣ, к-ин қадим асту надорад кирдугор.
 Гуфт: Расми шаръу суннат ҷумла тазвиру риёст,
 Сар ба сар гетӣ қадим асту надорад кирдугор.
 Омадӣ ту беҳабар в-аз ҳеш рафтӣ беҳабар,
 Н-омад аз рафта яке в-аз мо бирафта сад ҳазор.
 Ҳаст олам чун ҷароғоҳеҷу мо чун манзилӣ,
 Чун бирафт ин манзилӣ, гирад дигар кас марғзор.
 Табъу ошхиҷу Ҳаҷулоро шиносем аслу қави,
 Ҳар киро ин мункир омад, ақли ӯ гирад губор.
 Ку мунаҷҷим, ку мусоҳиб, гӯиё маълум кун?!
 Ибтидо пайдо куну мар интиҳоро хуччат ор!
 Ин ҳама зарку фусун асту дурӯғу шаъбада,
 Хилату найранг донанд ин суҳанро хушбӯр.

* Абӯҳамид Муҳаммад Ҳазолий. Қисми Саодат. Бомбай. 1903 м., с. 25—26.

Ин тавр рафтор, яъне накли акидан дахриён дар асарҳои илмию фалсафии файласуфони идеалист низ мушоҳида мешавад. Носири Хисрав дар бораи дахриён чунин гуфтааст: «Яке фиркати дахриёнанд, ки аҳли таътиланд ва гӯянд: олам қадим аст ва ўро сонех нест, бал сонен маволид аз набот ва ҳайвон, хиради афлок ва анҷум аст, ки ҳамеша будааст ва ҳамеша бошад*».

Уламони дин, ки аз илмҳои дунёвӣ ва ба амалу исбот такя кардани олимони тараққиқпарвар ба ташвишу таҳлука афтода буданд ва ба муқобили маънавию илми яқин истода наметавонистанд, ба усулҳои ҷаҳолатпарастии динӣ даст дароз карда, онҳоро кофир ва пайравони шайтон эълон намуда, ҷисман маҳв карда, нашоиро раво медонистанд ва ба ҷаҳолатпарастии иртиҷоъпараст аслиҳаи маънавии таассуби динӣ медонанд. Уламони дини асри XII Ибни-ул-Чавзи Бағдоӣ (1116—1201) дар «Талбиси иблис» ном асари худ навиштааст: «Иблис файласуфиро барои он фиреб дода тавонист, ки ба раъйҳо ва ақлҳои худ такя, боварӣ ва қаноат карданд ва аз рӯи тақозои гумон қадим будани оламро исбот карданд, ба он эътиқод доданд. Ва замиро ситора дар миёни фалак фарз карданд ва гуфтаганд, ки ҳар ситора омилро соҳиб аст, ки замин дорад.

Баъзе ба набудани худо эътиқод доданд... Гурӯҳе монанди Ибни Сино ва мӯътазила гуфтаанд, ки худо бар нафси худ ва яклухт бар ҳаман олам илм дорад, на бар ҷузъиёт, яъне як бор оламро офарид, дигар ба қорҳои ҷузъӣ дахл надорад. Рӯзи қиёмат бозгашти арвоҳ ба баданҳо, вучуд доштани бихишт ва дӯзахи ҷисмонӣ дуруғ аст ва пиндоштаанд, ки инҳо мисолест, ки барои авом гуфта шуд, то ки савоб ва иқоби рӯҳиро дарк кунанд...

Баъд аз он Иблис гурӯҳе аз миллати мо (мусулмонон — Х. М.)-ро фиреб дод ва онҳоро ба қатори фиркаи файласуфон даровард ва ба онҳо чунин намуд, ки роҳи дурусти пайравӣ ба файласуфон аст, зеро онҳо аз ҳақимоне буданд, ки гуфтор ва кирдорҳои ба ниҳояти хушбӯрии онҳо далолат дорад. Масалан, аз ҳикмати Сукрот, Афлотун ва Арастотелис ва Чолипус иқл шудааст ва он қавм аз улуми ҳандасӣ, маънавию табиӣ бохабаранд ва ба хушбӯрии амрҳои пинҳониро ба вучуд овардаанд ва кашф кардаанд. Аз ин сабаб, вақте ки аз илоҳиёт сухан рондаанд, ба иштибоҳе афтодаанд ва аз ин рӯй, дар байни илми дунёвӣю илми илоҳӣ дучори ихтилоф гардидаанд... Файласуфони охирии миллати мо гуфтаанд, ки онҳо мункир ба худованд ва ба шарияту ҳукмҳои он безътиноӣ мекарданд ва онро қонунҳо ва ҳилаҳо мепиндоштаанд... Онҳо аз шиори дин қанора гирифтанд ва аз тоати ислом сар печиданд**».

* Чомеъ-ул-ҳикматайн. Техрон, 1331 х. ш., с. 31.

** Мазмуи аз китоби Забехудло Сафо. Таърихи улуми ақлий дар тамаддуни исломӣ. Техрон, 1336 х. ш., с. 141—142.

Аз ин чост, ки уламои дин ва тасаввуф ба муқобили илм тарғибот бурда, ҳатто дар мадрасаҳо хонданро манъ кардаанд ва ё танҳо илми динӣ-тасаввуфӣ хонданро талқин кардаанд:

Эй дил талаби камол дар мадраса чанд?
Такмили улуми ҳикмату ҳандаса чанд?
Ҳар фикр, ки чуз фикри худо-васваса аст,
Шарме зи худо бидор, к-ин васваса аст.

(Абӯсаид)

Онҳо роли китоб ва китобхонаҳоро инкор намудаанд ва ба ҷои он ҳиссу мувоқабати динию тасаввуфиро пеш рондаанд.

Илме, ки ҳақиқат аст, дар сина бувад,
Дарсе набувад, ҳар он чӣ дар сина бувад.
Сад хона пур аз китоб коре н-ояд,
Бояд, ки китобхона дар сина бувад.

(Шоҳ Санҷони Хофӣ)

Онҳо, ҳамин тавр, ақли илм, ҳикмат ва фалсафаро кофир эълон карда, ба муқобилашон ҳар гуна тарғиботи зиддиилмӣ ва тӯҳмату алфозҳои қабехро раво медоштаанд ва мардумро аз роҳ мезаданд:

Чашм бар пардаи амал маниҳед!
Қурм бар қардан азал маниҳед!
Илми таътил машнавед аз ғайр,
Сари тавҳидро ҳалал маниҳед!
Фалсафа дар суҳан маёмеzed
В-он гаҳе номи он чадал маниҳед!
Раҳали зиндика ҷаҳон бигрифт,
Гӯши ҳиммат бар он раҳал маниҳед...
Нақди ҳар фалсафӣ ҳам аз фулусест,
Фалс дар кисаву амал маниҳед...
Марқаби дин, ки зодаи араб аст,
Доғи Онон-ш бар қафал маниҳед!
Қуфли астуран Арастуро
Бар дари аҳсан-ул-милал маниҳед!...
Илми дин илми қуфр машморед!
Ҳамраҳон ҳамраҳи талал маниҳед!...
Фалсафӣ марди дин мапиндоред,
Ҳезро чуфти Сомӣ ял маниҳед!

(Хоқонӣ)

То кай аз коҳилнамозӣ, эй ҳақими зиштхӯй,
Ҳамчу дунон эътиқоди ақли Юнон доштаи?...
Ақл набвад фалсафа хондан зи баҳри комили,
Ақл чӣ, Ҷони наби хоҳу набиҳон доштан.

Дину миллат неву бар чои накши ҳикмат дӯхтан,
Нӯҳу киштӣ неву дар дил ишки тӯфон доштан.

(Саодӣ)

Тарсу ваҳми уламон дин ба дараҷае расидааст, ки онҳо ба пайравони худ мурочиат карда, омман нодони мусулмонро ба гӯш накардан ба гуфтаи уламон илмҳои дунёвӣ ва файласуфон, гӯш доштан ба уламон дин даъват кардаанд:

Мусулмонон, мусулмонон, мусулмонӣ, мусулмонӣ,
Аз ин оини бединон пушаймонӣ, пушаймонӣ.
Бибурред аз чунин чоне, к-аз ӯ куфру ҳаво хезад,
Аз-еро дар чунин чоҳҳо фуру н-ояд мусулмонӣ.
Шароби ҳикмати шаръӣ хӯред андар ҳарими дин,
Ки маҳруманд аз ишрат ҳавасҷӯёни юнонӣ...
Бирав кан тавқи аклонӣ ба сӯи завқи имон шав,
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пеши завқи имонӣ?!

(Саодӣ)

Чаҳолати иртиҷопарастони дин ба поля расид, ки китобҳои илмиро сӯзонданд, соҳибонашонро ҳабс ва қатл карданд. Ибн-ул-Асир ном мусанниф нақл мекунад, ки «дар ҳаводиси соли 279 (892—893, м. Х. М.) вароқон аз фуруши китоби калом ва ҳадал ва фалсафа мамнӯъ шуданд. Сӯзонидани китобҳои фалсафӣ ва озои соҳибони онҳо ҳам дар қарни панҷум — шашум (асрҳои XI—XII — Х. М.) амре мӯътод буд ва мо дар матуни таворих ба намунаҳои фаҷеҳ аз ин қор боз меҳурем*», зеро уламон мутаассиби дин муомаларо бо уламон даҳри ба воситаи теғу шамшер медонистанд: «Пас, муомала бо ишон ба шамшер бувад, на хуччат ва суҳан**».

Дар чунин шароити душвори таърихӣ, ки идеологияи иртиҷони феодалии ислом ва таассуби динӣ ҳукмрон буд, аҳли илм ва файласуфони даҳри асрҳои XI—XII ҳам қорҳои илмӣ ва фалсафиро қаҳрамонона давом медоданд, илмҳои ақлиро пеш мебарданд ва аз ҳар имконият истифода мекарданд. Бо вучуди ин, илми тиб («Заҳираи хоразмшоҳӣ»-и Зайниддин Исмоили Чурҷонӣ (ваф. 1135—1137), ки бо даъвати Қутбилли Мухаммад ибни Анӯштегини хоразмшоҳӣ ба Хоразм омада буд, соли 1110 асари худро навиштааст); таърих (Абунаصري Утбӣ — «Таърихи ямний», ба забони арабӣ; Абусанди Гардезӣ, — «Зайнул-аҳбор», ба забони тоҷикӣ, байни солҳои 1048—1052; Абулҳасан Низомулмулк — «Сийёсатнома», «Таърихи масъудӣ» ё ки «Таърихи Байҳақӣ»; Маҷидиддин Мухаммади ибни Адиси — «Таърихи мулуки Туркистон»); филология (адабиётшиносон: Рашиди Ватвот — «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-уш-шеър», Низомчи

* Иқтибос аз китоби Забехулло Сафо. Таърихи улуми ақлӣ дар тамаддуни Исломи, с. 140.

** Мухаммади Ғазолий. Қимматҳои саодат, с. 27.

Арӯзи Самарқандӣ — «Чаҳор мақола», Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ — «Тарҷумон-ул-балога», Рашиди Самарқандӣ «Зинатнома», Абулҳасан Али Баҳромӣ Сараҳсӣ — «Ғоят-ул-арӯзайн», Ас-Саолабӣ — «Ятимат-уд-дахр», Авфи Бухорӣ — «Лубоб-ул-албоб»; забоншиносон: Абулқосим Маҳмуд Замахшарӣ Хоразмӣ (1074—1143), Абӯбакр Абулқодир ибни Абдурахмони Чузҷонӣ (ваф. 1008) ва ғайра); фалсафа («Чомеъ-ул-ҳикматайн»-и Носири Хисрав ва дигарон) ва ғайра инкишоф ёфт.

Микдори олимони дар асрҳои XI—XII ҳеле зиёд аст. Аз уламон машҳури илмҳои дунёвӣ ин асрҳо Абӯалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём ва аз уламон динӣ он давр Муҳаммад Ғазолиро қайд намудан кофист.

АБӮАЛӢ ИБНИ СИНО (980—1037)

Манбаи асосии қадимае, ки дар бораи Ибни Сино маълумот медиҳад, хотираҳои худӣ ӯ ва ёддошти шогирди вай Абӯубайд аст. Илова бар ин, маълумоти гуногун ва зиддиятноки шарҳи ҳолинанисон низ кам нест.

Абӯалӣ Хусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино дар атрофи шаҳри Бухоро дар оқлаи хизматчини идораи давлатӣ ба дунё омадааст. Падари Абӯалӣ аслан аз Балх буда, дар замони ҳукмронии Нӯҳи II ибни Мансури Сомонӣ (976—997) ба Бухоро омада, дар қишлоқи Хурметан (Рометани ҳозира) ба хизмат таъин шуда, аз қишлоқи Афшана (Лақлзққзи ҳозира) ба Ситорабону ном духтаре хонадор шудааст. Онҳо ба аввалии фарзанди арҷманди худ Хусайн ном гузоштанд. Падари Абӯалӣ шахси фозиле буд, ба тарбияи фарзанди худ эътибори ҷиддӣ дод. Баъд аз муддате аз Хурметан ба Бухоро омада, писари худро, ки нав ба сини панҷсолагӣ расида буд, ба мактаб дод. Абӯалӣ зехну ҳофизан фавқуллодае дошт. Вай дар мактаб хату савод бароварда, куръонро аз ёд қарда, сарфу наҳв ва қисман ғлми адабро омӯхт. Ин таҳсили ӯ то сини даҳсолагӣ давом қард. Падараш истеъдоди фавқуллодан ӯро пай бурда, ба вай муаллими хусусӣ аз илми арифметика (ҳисоб) ва геометрия (ҳандаса) мегирад, ки номи ӯ аз рӯи нақлҳо Маҳмуди Массоҳ ва касбаш баққол будааст. Вай ин илмҳоро бисёр ба зӯдӣ аз худ мекунад ва талаби ғлмҷуниаш торафт меафзояд. Падараш барои ӯ аз илми фалсафа Абӯабдуллоҳи Нотилиро ба муаллимӣ даъват менамояд. Абӯалӣ ин илмро ҳам ба зӯдӣ аз худ қарда, бо роҳи худомӯзӣ донишашро зиёд мекунад ва муаллимаш дар баъзе масъалаҳо ӯро қонеъ гардонида наметавонад. Дар ин давра асосан фалсафа ва тибро меомӯзад. Ӯ дар 16-солагӣ аллақай табиби машҳур шуда, беморони сершумореро табобат қарда буд, вале ҳоло бо доираи дарбор алоқае надошт. Дар ин ҳангом воқеан бемории амири сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур рӯй дод, вале онро ба ҷуз Ибни Сино касе табобат қарда наме-

тавонист. Ин тасодуф тақдирӣ ӯро ба дарбори амирони сомонӣ вобаста кард. Шарҳи ҳолнависони Ибни Сино қайд кардаанд, ки ӯ ба ивази табобаташ аз амир иҷозат гирифт, то ки аз китобхонаи бузурги шохӣ «Авонис-ул-улум» баҳра бардорад.

Бо ин восита дари илм барои Ибни Сино боз ҳам васеътар кушода шуд. Вай аз рӯи тӯғиши худаш, дар он ҷо китобхоёро дид ва мутолиа кард, ки дар китобхонаҳои машҳури ҷаҳони маданияти онрӯза набуд. Вай бо роҳи мутолиаи шахсӣ илмҳои машҳури он давр — ҳандаса, ҳайат, илоҳиёт, ҳикмати табиӣ ва ғайраро омӯхт. Хулоса, илмҳои замонашро то 18-солагӣ аз худ кард, дар айни замон, бо тиббӣ амалӣ машғул шуда, аз омӯхтан ҳеч гоҳ боз наистод. Барои тасдиқи ин фикр он ҳақиқати шарҳи холи ӯро ба хотир метавон овард, ки дар боран китоби метафизикани Арасту дар ёддоштҳои нақл кардааст: Вай китоби онд ба илоҳиёти Арасту то ҷил бор хондааст, ба дараҷае, ки порчаҳои зиёде аз ин китоб аз ёд шуд, вале фаҳмидани он душвор буд. Аммо китоби тасодуфии аз бозори китоб, аз дасти саҳхофе (бо илтимоси китобфуруш, ки соҳибаш муҳтоҷи пул будааст) харидан вай ки шарҳи Абӯнаصري Форобӣ ба он китоб будааст, маъсаларо ба ӯ равшан менамояд. Аз ин ҳақиқати шарҳи холи ӯ, аз як тараф, мутолиаи бардамони ӯ то фаҳмидани умқи маъсала, иродан маҳкамӣ вай дар ин роҳ, аз тарафи дигар, ҳисси инсонипарварии ӯ, ки китобро, пеш аз ҳама, барои муҳтоҷин соҳибаш харида буд, намудор гаштааст.

Дар ин ҳангом вафоти падараш таъиниши зидагиро ба сари ӯ гузошт, вай бо хизмати дарбори сомонӣён алоқа пайдо кард, вале он дер нақашид, зеро дар соли 999, ки Ибни Сино 19 сола буд, давлати Сомонӣён ба ҳучуми Туркҳои қароқонӣ аз шимолу шарқ ва Султон Маҳмуди Ғазнаӣ аз ҷануб, ба исьёнҳои феодалони марказгурези иртиҷонӣ дохилӣ дучор шуда, барҳам хӯрд. Ба ибни Сино ҳамчун ходими давлати Сомонӣён, тарафдори хонадони онҳо, шахси ватанпарвар ва олими тараққиҳохи илми дунёвӣ лозим омад, ки аз дасти ҷаҳолатпарастон, (ду-се водон) ҷалон ватан кунад. Вай аввал ба Хоразм ба дарбори Алий ибни Маъмуи, ки дастнишондан Сомонӣён буд ва ба аҳли илму фазл рағбати зиёде дошт, рафт.

Ӯ дар он ҷо хуш қабул шуд, имконият пайдо кард, ки корҳои илмӣ худро давом диҳад ва бо олимони машҳури он замон: Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯнаصري Ироқ, Сухайли Масеҳӣ, Абӯлхайри Ҳаммор ва ғайра шивосо шавад. Ба ин тарик, 10—12 сол дар Хоразм зидагӣ кардааст. Аммо ин осонштагӣ тӯл нақашид. Султон Маҳмуд ба воситан мактуб аз ҳукирони Хоразм талаб кард, ки олимонашро ба дарбори ӯ ба Ғазна фиристонад. Ибни Сино ба ин тақлиф розӣ нашуда, бо роҳи саҳрон регзори Хоразму Хуросон роҳи Ҷурҷонро пеш гирифт ва ба азоби зиёди роҳ тӯб оварда ба он ҷо расид. Муроди ӯ аз ин сафар, аввалӣ аз дасти Султон Маҳмуди ҷоҳили мутаассиб ҳалос шудан, сония, аз истиклолиятҷӯӣ ва қисман илму олимпар-

варни ҳокими он ҷо Қобус ибни Вушмгир (976—1012) бахраманд шудан ва дар шароити нисбатан ором корҳои илмию эҷодии худро давом додан буд, зеро ҳоким Ҷозил буда, ба ахли илму адаб пуштибонӣ мекард. Аммо вай ҳанӯз ба Ҷурҷон нарасида, Қобусро исъёнгарон аз тахт маҳрум ва ҳабс карданд. Писари ӯ Фалакулмаолӣ Манучеҳр (1012—1029) ба Султон Маҳмуд тобеъ буд. Бинобар ин, дар ин ҷо будан ба Ибни Сино, ки дар қорвоисаро номаълум зиндагӣ мекард, мақбул набуд, аз ин рӯ, Ҷурҷонро тарк кард. Ба Деҳистони Мозандарон, ки дар лаби баҳри Хазар буд, рафт, аммо аз сабаби беморӣ баргашт. Абуубайди Ҷузҷонӣ, ки шогирди содиқаш буд, мадади зиёде кардааст, то ки донишҳои бои ӯ ба рӯи коғаз бароянд. Ибни Сино дар Ҷурҷон истоданро хавфинок шуморида, бо Абуубайд ба Рай рафт, зеро он тобеи ҳокимияти Султон Маҳмуд набуд, вале баъд аз Райро ба худ тобеъ кардани ин султони муктадир аз Рай ба Қазвин ва аз он ҷо ба Ҳамадон сафар кард.

Вай ҳокими он ҷо Шамсуддавла (997—1012)-ро аз бемории саҳти меъда муолиҷа карда, хусни тавачҷӯҳи ӯро ба худ кашид ва вазир таъин шуд. Аммо қордорин олими вазир ба дарбориён ва аскарони қироя маъқул наафтад, онҳо хонаи ӯро тороҷ, қатлашро аз Шамсуддавла дархост карданд. Вай аз дасти ҷохилон ниҳон шуда, дар хонаи яке аз дӯстонаш мезист. Баъд аз он ки ҳоким боз бемор шуд ва Ибни Синоро ёфта, худро муолиҷа кунонд, ӯро дуҷумбора вазир таъин кард. Вай дар ҳамин давр бо хоҳиши шогирдаш Абуубайд ба навиштани китоби бисёрчилдан «Китоб-уш-шифо» шуруъ кард ва аз мансаби вазирӣ истеъфо дода, ба хонаи яке аз дӯстонаш кӯчида, бо қорҳои эҷодӣ машғул шуд ва он ҷо қисми зиёди ин асари худро навишт. Аз рӯи навишти шогирдаш вай китоби мазкурро ба ҳеч маъхазе мурочиат накарда, аз ёд навишт. Ин далел аз бузургии қувваи ҳофиза ва дониши бои вай гувоҳӣ медиҳад.

Ҷи тавре ки дар боло дидем, Ибни Сино душманони зиёде дошт. Онҳо тўҳмат карда, ба ҳокими Ҳамадон Самоуддавла (1021—1023) навиштанд, ки ӯ гӯё бо ҳокими Исфаҳон Алоуддавла (1007—1041) алоқии ҷосусии хаттӣ дорад. Ин ду ҳоким бо ҳам душманӣ доштанд. Самоуддавла ба ин иттиҳо бовар накарда бошад ҳам, Ибни Синоро дастгир ва дар қалъаи Фардҷон бандӣ кард. Душманони гумон карданд, ки бо ҳамин ҳаёт ва фаъолияти ӯ катъ хоҳад шуд, вале дар ҳабсхона қиссан фалсафии «Ҳай бини Яқзон» ва асари илмӣ «Ал-хидоёт»-ро навишт.

Баъд аз он ки Алоуддавла Ҳамадонро эзбт кард, Ибни Сино аз зиндон озод шуда, ба Исфаҳон омад ва боз ба вазифаи вазирӣ яқум таъин гардид. Вай ҳар шаби ҷумъа маҷлисҳои илмӣ меорост, аз ҳар ҷониб ба назди ин донишманди бузург арбобони давлат, толибони илм мешитофтанд. Ӯ «Китоб-уш-шифо»-ро дар ҳамин ҷо ба анҷом расонид. Вай асари машҳури худ «Донишнома»-ро низ дар Исфаҳон ба номи Алоуддавла навишт.

Асари дигари ӯ онд ба забони арабӣ, ки то имрӯз боқӣ намондааст, дар ҳамин шаҳр навишта шудааст.

Дар Исфаҳон ҳам ҳаёти ӯ ором набуд. Писари Султон Маҳмуд Султон Масъуд (1030—1041) бо Алоуддавла борҳо ҷанг карда, ду бор Исфаҳонро забт кард ва ҳамаро ба ғорат бурд. Ибни Сино ҳар бор аз душман пинҳон мешуд. Асари машҳураш «Китоб-ул-инсоф» (дар 20 ҷилд), ки фалсафани пеш аз ғайбнашро ҷамъбааст кардааст, талаф шуд. Аз ин кашмакашу тохтутозҳо Ибни Сино хеле монда шуд ва аз шиддати кор саломатнашро аз даст дод. Бо вучуди беморӣ, 17-уми июни соли 1037 ҳамроҳи Алоуддавла ба Ҳамадон рафта, 18-уми июнь дар ҳамон ҷо дар айни камолот — 57-солаги вафот кард. Холо оромгоҳаш дар шаҳри Ҳамадон аст.

Маҳсули эҷодии Ибни Сино аз асарҳои илмӣ ва адабӣ иборат аст. Ҳар чанд ки ҳаёти асосии ӯ аз 18—19-солаги то охири умр ноором, дар ғузезаги ва обу оташи ҷангҳои ҳокимову ифвою тӯхмати ҷауҳлатпарастон гузашт, вале асарҳои бузургеро, ки бештарини онҳо 5, 10, 20 ҷилдаанд, эҷод карда тавонист. Миқдори ҳамаи онҳо ба 200 адад мерасад ва маҳз ҳамин асарҳо номи ӯро дар ҷаҳон машҳур кардаанд. Номи Ибни Синоро «Ал-қонуи фит-тиб» аз ҳама зиёдтар машҳур кард ва абадӣ гардонид. Ин асар ба забони латинӣ тарҷума шуда, то даврани кишиҳои ренессанси Аврупои ғарбӣ ва то Революцияи Октябр дар Шарқ ҳам дастури тиббӣ буд. Вай табиб, файласуф, олим илмҳои дунёвӣ, шоир ва филолог мебошад.

Ақидаи иҷтимоӣ ва фалсафии Ибни Сино. Мутафаккири бузург Ибни Сино дар ақидаи иҷтимоӣ адолатхоҳ ва ҳалқпарвар буда, тарафдори шӯҳи одил ва бомаърифат аст. Ӯ ҳашм ва зулму мазаммат карда гуфтааст:

Ба ҳар диёр, ки ҳашми ту қорзор кунад,
Замона бар сари хунобан ҷигар гардад.
Магар, ки баҳр ба хоки дари ту назд бигашт,
Ки рӯзгор аз ӯ дасти пурғуҳар гардад.

Дар ақидаи Ибни Сино онд ба синфи ҳоким ва мансабдорон лаҳзаи ҷолиби диққат ҳаст. Ҳокимони ҷоҳу мансабпараст бо ҳар роҳ худро ба пояҳои баланди мансаб мерасонанд. Вай ин қдамони шахшудаи кундзехиро ба ҷизҳои ҷамодӣ ташбеҳ ва мансабпарастии онҳоро ин тавр тамасхур мекунад:

Соҳибони мансаби олий ҷамодон гаштаанд,
Эй аҷаб, ҷизи ҷамодӣ мекунад нашъу нумӯ?!

Вай дар масъалаи ҷаҳонбинии фалсафӣ пайрави Арасту ва Абӯнасри Форобӣ буда, дар мавқеи машоъ (аз байн — мӯёна рафтаи) ва машоин аст. Аз рӯи ин ақида худо берун аз олами физикӣ вучуд дорад, барои пайдоиши дунёи моддӣ як бор тақон додааст, вале ба ҷузъиёти он қорре надорад. Илми ӯ бо зо-

ти худ аст, ба кори олам дахл надорад. Азбаски худоро эътироф карда, ӯро аввалин ҳаракатдиҳанда ва офарандаи олами моддӣ донистааст, идеалист аст, вале вай дар забон идеалист бошад ҳам, дар амал ба материализм майл дорад. Ин маъниро асарҳои илми ӯ дар бобати илми тиб ва илмҳои дигари табиӣ исбот мекунад. Хамин ҷиҳати материалистии ақидаи фалсафии Ибни Сино буд, ки душманони ғоявиашро ба муқобили вай бархезонд ва бо вучуди дар масъалаи асосии фалсафа маснӯъ будан ва ё набудани олами моддӣ ва ҳастии худ идеалист аст (зеро вучуди худоро инкор намекунад), ӯро кофир эълон карданд ва ин олами бузургро бо худо муқоиса карда, ӯро дар назди худо дуруғгӯй ва худоро «ростгӯй» маънидод намудаанд. «Садақа-аллоҳ-ул-азим ва қаззоба Ибни Сино» (худои бузург рост, вале Ибни Сино дурӯғ гуфт). Ҳарчанд ки Ибни Сино дар назди душманони ғоявиаш рӯҳониён ва уламои динии ҷаҳолатпараст устувор будани имони динии мусулмонии худро даъво кард ва мусулмониро аз ҷоҳили не, балки аз доной ва доғишмандӣ иборат донист:

Куфри чу мане газофу осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман имон набувад.
Дар даҳр чу ман якеву он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад.

Вале моҳияти таълимоти фалсафии ӯ бар зидди динии ислом — бар зидди фалсафаи «калом» нигаронида шуда, қудрати дар ҳамаи қорҳои олам (ҷузъиёт) дахл доштани худои исломӣ — олохро, ки гӯё ҳозиру нозир ва холиқи олами моддист, инкор мекунад. Уламои динии ислом бо вучуди худоро эътироф кардани Ибни Сино ба моҳияти зиддиинии ақидаи ӯ сарфаҳм рафтанд ва ба муқобили вай муборизаи шадид бурданд. Таълимоти Ибни Сино ҷӣ маънӣ дорад? Гуфтаи Ибни Сино чунин маънӣ дорад, ки худо бо як бор тақон додан ҷаҳони моддиро офарида бошад ҳам, ба кори дохилии он, яъне ба таракқиёту қонунҳои дохилии он, афзоиш ва барҳам хӯрдани шаклҳои модда (ҳаюло) коре надорад, яъне дунё мустақилона бе мудохалаи худо вучуд ва инкишоф дорад. Пас, Ибни Сино дасти худоро аз мудохала намудан ба кори дунёи моддӣ кӯтоҳ карда, онро ба олами худ, ки берун аз табиат номидааст, маҳдуд намудааст. Пас, илми илоҳӣ, ки он илми динист ва Ибни Сино онро «илми барин» (дар Арасту — метафизика) номидааст, бояд бо омӯзиши олами худ ба худи худо, ки бо кори олами ҷисмонӣ ва илми табиӣ он, ки Ибни Сино онро илми зерин (дар Арасту — физика) мешуморад, машғул шавад. Пас, илми дунёвӣ — илми табиӣ бояд мустақилона бе мудохилаи илми динӣ ва илоҳӣ инкишоф ёбад, ки он ба таракқиёти илмҳои дунёвӣ ва атеизм роҳ мекушояд ва дар охир ба он ғолиб мебарояд. Аз ин гуфтаҳои Ибни Сино маълум мешавад, ки ӯ дар за-

бон ба вучуди худо ва офаридгории ӯ икром буда, дар эмал онро инкор намудааст. Ин ҳолат тасдики он таълимоти марксизм-ленинизм аст, ки дар асрҳои миёна — дар замони феодализм ва ҳукмронии идеологияи динии он, агар вучуди худо ва офаридгории онро эътироф намекарданд, фалсафаи материалистӣ ва илмҳои дунёвиро давом ва инкишоф дода намегавонишанд.

Дар таълимоти фалсафаи Ибни Сино унсурҳои материализм мавқеи калон дорад. Дар яке аз рубоиҳои ӯ материя (ҳаюло) ҷони ҷаҳони моддӣ ва мавҷудоти он ҳастии ягона ва боқӣ ҳама дурӯғ (фан) номида шудааст:

Ҳақ ҷони ҷаҳон асту ҷаҳон ҷумла бадан,
Аҷноси малоик ҳавоси ин тан.
Аҷрому аносирӯ маволид-аъзо
Тавҳид ҳамин аст, дигарҳо ҳама фан.

Калимаи ҳақро на танҳо ба маънои «материя», балки ба маънои «рӯҳ ё ки худо» низ фаҳмида, онро дар дохили ҷаҳони моддӣ (ҷаҳон-бадан) ва ҷони он дарк кардан мумкин аст. Дар ин сурат фикри ваҳдати вучуди материалии маънои ваҳдати вучуди идеалистимазмун (на ваҳдати вучуди сӯфиёна, ки танҳо рӯхро эътироф мекунад) мегирад, ки дар чунин ҳолат, ин таълимот бештар маънои материалистӣ дорад, зеро ҷаҳони моддӣ асоси ҳаёт буда, рӯҳ «ҷони он» бе ҳисм вучуд надорад. Ин маъниро мазмуни дуҷум, ки «Аҷром, аносир ва маволид — аъзо»-ро ҳастии ягона ва боқӣ ҳамаро «фан» ва «ҳавоси ин тан» номидааст, тасдиқ менамояд.

Ба ақидаи дурусти илмӣ ӯ ҳаман табодулот дар олами табиат мегузарад, шаклҳо — ҳисмҳо тағйир ёфта, ба дунёи табиат (бо ифодаи Ибни Сино ба «ҳазинаи рӯзгор») бармегардад ва дар ҷараёни табодулооти моддӣ боз он шаклро берун меорад:

Ҳар ҳаёти ҳар нақш, ки шуд маҳв кунун,
Дар маҳзани рӯзгор гардад маҳзун.
Ҷун боз ҳамин вазъ шавад вазъи фалак,
Аз пардан гайбаш оварад ҳақ берун.

Ибни Сино дар масъалаи маърифатшаванда будани дунёи моддӣ, вале маҳдуд будани донишҳои инсонӣ низ дар мавқеи материализм аст ва онро аз забони қаҳрамони лирикӣ «ман», дар мисоли худ ифода кардааст, ки дар ин гуфтаи ӯ, дар айни замон, ҳоксори олими бузург низ ақс ёфтааст:

Дил гарчи дар ин бодия бисъёр шитофт,
Як мӯй надонист, вале мӯй шикофт.
Андар дили ман ҳазор хуршед битофт
В-охир ба камоли заррае роҳ наёфт.

Ин гуфтаи донишманди ҷаҳониро кашфиёти ҳозираи илмӣ исбот кард. Агар олимони гузашта хурдтарин зарраро ба қисми хо тақсимнашаванда (атом — ҷузъи лоятаҷззо) доништа бошанду Ибни Сино «охир ба камолӣ зарра роҳ наёфтам» гуфта бошад, физикан ҳозира аз электрон, протон ва ҳаракатҳои он иборат будани «атом», энергияи он ва боз моҳиятҳои дигари материяро кашф кард.

Ибни Сино кашфшаванда ва имконпазир будани маърифати қонунияти олами моддиро, ки санги маҳаки фалсафани материалистӣ, эътироф намуда, дар айни замон таъриропазирӣ ва берун аз иқтидори шуури инсонӣ мавҷуд будани қонунҳои объективии дунёро дар мисоли марғ тасдиқ кардааст:

Аз қаъри ғили сияҳ то авҷи Зухал
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун ҷастам зи банди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди аҷал.

Дар назди аҷал очиз будани дониши инсон, умуман очиз будани онро маънидод кардан ва бо ин восита масъаларо ба «қувваи тавоно»-и худо, ки таълимоти динӣ, алоқаманд намудан дуруст нест, зеро дар ин рубоӣ маърифатшаванда будани дунё «аз қаъри ғили сияҳ то авҷи Зухал» ва қонуниятҳои он эътироф шудааст, вале таъриропазир будани қонунҳои объективии ҳаёт ба таври ҳаққонӣ ва илмӣ исбот карда шудааст.

Панду ҳикмат дар афкори Ибни Сино ҷон аз ҳама намоёнро ишғол мекунад, ки аз як тараф, ба тарбияи инсон ва қавӣ гардонидани ӯро аз тарафи дигар, ба мубориза бо ҷаҳолати динӣ ва феодалӣ равона карда шудааст. Ибни Сино раціоналисти бузург аст:

Тарк бинмо ҷумларо, ҷон бар ҳама маъво бувад,
Пешрафту беҳтарӣ ҷонро ҳама бо илмхост.
Ҷон мисоли шиша асту илм монанди ҷароғ,
Ҳикмати инсониро рағбан ҳисобидан равоғ.

Ибни Сино ба ҳикмати инсонӣ баҳои баланд дода, дар бо- раи кӯшиши шахс, ки бояд пояҳои баланди шарафи одамиро дар мадди назар дошта бошад, сухан рондааст:

Майли ман бар мунотаҳои мақсади оӣ бувад,
Пояи поён нахоҳад ҳеч гаҳ хотир маро.
Ҳоҳам ин, ки ворасам то қуллан мақсуди худ
Ё ки дар ин роҳ хобонад аҷал охир маро.

(Тарҷумаи А. Суҳайлӣ)

Масъалани дигаре, ки дар панди Ибни Сино мавқеи қалон дорад, меҳнат аст, ки онро ин шахси хирадманд бо муваққатӣ будани умр ва дар гафлат набудан вобаста кардааст. Дар

масъалаи меҳнат ва ба даст овардани дониш фурсатро аз даст додан лозим нест, зеро вақт ба шахс ва фаъолияти он мунтазир нест ва ӯ мувофиқи зарбулмасали халқ «кори имрӯзаро ба фардо магузор» амал кардааст:

З-он пеш, ки аз чаҳон фурӯ монӣ фард,
Он бех, ки набоядат пушаймонӣ хвард.
Имрӯз бикун, чу метавонӣ коре,
Фардо чӣ кунӣ, чун натвонӣ кард.

Дар ин рубой на танҳо масъалаи имрӯзу фардо, ки фардо имрӯзаро ба ҳисоб намегирад, масъалаи зиндагӣ (имрӯз) ва охи-рати инсон баъд аз марг (фард мондан) низ муҳокимаи шудааст ва он ба таълимоти динию тасаввуфӣ муқобил меистад. Дин барои ӯхират (он дунё) дар ин дунё тоату ибодат карданро, тасаввуф барои «роҳати олами рӯх» хушбахтии абадӣ тарки дунёро тарғиб менамояд, ҳол он ки ба қавли дурусти Ибни Сино, барои он ки инсон пушаймон нашавад, бояд қореро барои роҳат ва хушбахтии худ дар ҳамаи дунё ба ҷо орад, зеро дар «он дунё», ки олами ҳомӯшист, ҳеч коре нест ва карда намешавад.

Дар ин дунё коре кардан ва фурсат ғанимат донистаниро синфи ҳокими муфтхӯр ва истисморкунанда бештар ба маънои қонеъ гардонидани нафси бадӣ молу ҷиз ғундоштан ва айшу ишрат кардан мефаҳмад, барои амалӣ гардонидани он ба золимӣ, порахӯрӣ, муфтхӯрӣ, фиребу найранг ва рафтори қабех даст мезанад. Ибни Сино ин хислати баъзе ашхос, маҳсусан, синфи ҳокимро ба назар гирифта, онро аз мавқеи тасаввуфи тарки дунё, ки ақидани ғурӯҳе аз оммаҳои мазлуму бенаво буд, маҳкум намудааст ва молиқияти хусусии бо ҳирсу тамаъ чамъ-намудан ӯро душмани вай эълон кардааст. Чунин панди ӯ на оҳанги фаъоли мубориза, балки оҳанги мистикӣ дошта бошад ҳам, ҳолати рӯҳияи оммаҳои очиз ва нафрати онҳоро акс қунондааст. Ҳарчанд ки нафс дар ҳамаи инсонҳо ҳаст, вале Ибни Сино нафси бадро маҳкум кардааст:

Эй нафс, ки бастан ҳавову ҳавасӣ,
Биштоб, ки дар ҳимоятӣ як нафасӣ,
Дунё маталаб, ҷоҳ мачӯ, ишва маҳар,
К-аз дӯст барову ба душман бирасӣ.

Мавқеъ ва муносибати инсон дар маишати ҷамъиятии он предмети панди ҳикмати Ибни Сино қарор ёфтааст, ки он ба озодии шахс алоқаманд аст. Вай хислатҳои ҳасадбарӣ, пастӣ, дурӯғгӯӣ, худро очиз, мӯхтоҷу дардманд нишон додан, ҳасосату худхӯрамӣ, бо мардум доду гирифт накарданро маҳкум намуда, инсонии мазлум ва мӯхтоҷро ба сир надодан ба одҷмо-ни бераҳму шафқат даъват кардааст, зеро мӯхтоҷ ба касе бу-

дан боиси банди иктисодӣ ба маънавии дигаре шудан аст, ки шараф, номус, истисноаҷиб ва озодии шахсии ӯро поймол намоянд:

Ҳаром аст даҳ чиз бар родмард,
К-аз он шаш бувад марди озода фард:
Ҳасад бурдану сифлагию дурӯғ,
Намудан ниёзу заифию дард.
Чу неъмат бувад даст бар дӯстон,
Бибояд кушудан ба доду хвард.
Чу шиддат бувад, роз пайдо мақун,
Биҳил, то шавад рӯят аз дард зард.

Ибни Сино ба дӯстон ёрӣ додан ва бо онҳо доду хӯрд карданиро тақлиф карда, дар айни замон фарқ кардани дӯсту душманро таъкид намудааст. Дар ин таълимоти дидактикӣ ӯ муносибат бо душмани дурӯя чои асосӣ дорад ва ин гуна дӯстонро ба шақари бо заҳр омехта ва мағаси бар мор нишаста, ки дигаронро заҳролуд мегардонад, ташбеҳ кардааст:

Бо душмани ман чу дӯст бисъёр нишаст,
Бо дӯст набоядам дигар бор нишаст.
Парҳез аз он шақар, ки заҳр омехт,
Бигрез аз он мағас, ки бо мор нишаст.

Азбаски душманони гоҷавии ӯ ба вай ба сифати дӯстон ва шогирдон наздик шуда, аз вай гап гирифтаи мешуданд, маъсалан сир нигоҳ доштан дар пандҳои ин ҳаким мавқеи муайяне пайдо кардааст, ки имрӯз, балки дар ҳар замон ҳам барои шахс ва ҳам давлат аҳамияти кулӣ дорад:

Ба пурсиши ҳама кас сирри хеш пинҳон кун,
Касе, ки бар ҳазар аст, ӯ бувад мулоҳизакор,
Асири туст ҳама сиррат ар ниҳон дорӣ,
Асири сир бишавӣ, гар ҳаме кунӣ изҳор.

Ибни Сино ҳамчун
шоир

Шеърҳои Ибни Сино ба забони тоҷикӣ ва арабӣ эҷод шудааст. Ӯ мисли шоирони касбӣ танҳо бо шеър машғул нашудааст, вай пеш аз ҳама, олим, файласуф ва табиби ҳозир мебошад. Аммо ӯ лаёқат ва истеъдоди факуллодае дорад, ки афкори илмӣ, фалсафӣ, дидактикӣ ва тасаввуроти амиқи аз ҳаётгирифтаи худро дар шакли шеър ё ки асарҳои манзум баён намоянд. Дар шеърҳои ӯ ғайр аз мазмун, кофия ва радиф, образҳои бадеӣ, воқеаҳои бадеии шеърӣ низ мавҷуд аст. Масалан, рубоии зерини дар мавзӯи ишқ эҷодкардан ӯ дорон образи маълука ва ошиқ буда, предметҳои зоҳирини шахс «зулф» дар ифодаи «афъӣ», «лаб» дар калимаи мачозии «лаъл» ва дигар ҷойҳои тахту пасту баландии андоми одамии дар ифодаи истиноравӣ ё ки киноявии «кӯҳу камар» тасвир ёфтааст:

Зулфи ту чу афъй пай шарр мегардад,
Донӣ, паси пуштат зи чӣ бармегардад?
Чун дид, ки лаъли ту зумуррад дорад,
Афъй шуду дар кӯху камар мегардад.

Хамин тавр, ҳиссиёти ошиконаи инсонӣ, ки гоҳе аз азоби хичрон ва сахтгириҳои ёр нороҳат ва гоҳе аз лаззати висол дар ҳаловат аст, ҳамчун ҳиссиёти олами ботинии инсон хеле кам бошад ҳам, дар ашъори ошиконаи ӯ акс ёфтааст:

Хаста гардидам зи мижгоне, ки мебошад, сихат,
Ҳам касал созанд онҳо, ҳам парасторӣ, яқин.
Лутф бар ман кун висолатрову хушбахтам намой!
Медиҳад табдил чавҳарро араз баъзан чунин.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Забони маъшуқа дар нисоли равшани рӯй ва сиёҳии гесӯ (зулф) тасвир ёфта, дар асоси аз сиёҳӣ зӯр будани рӯшноӣ афзалияти рӯи сафеди беҳамтои ёр тавсиф ёфтааст:

Хост аз гесӯи худ шабро кунад зоҳир, вале
Раҳшиши рӯяш надод имкон, ки шабро оварад.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Агар дар рубоӣ ва китъаи боло образнокӣ ҷон асосиро ишғол намуда, ба шеър хусусияти бадеият дода, онро ба асарии адабии дорон тафаккур ва образи бадеӣ мубаддал карда бошад, бештари рӯбӣ ва китъаҳои ӯ хусусияти асарии илмӣ, публицистӣ ва дидактикӣ дорад, ки дар онҳо бо вучуди мавҷуд будани унсурҳои бадеӣ хусусияти илмӣ — даъво, муҳокима, далеловарӣ, исбот ва мантиқ мавқеи асосӣ доранд:

Чун пир шудӣ, кори чавон натвон кард
Пирӣ ба кофирӣ ниҳон натвон кард.
Дар зулмати шаб ҳар он чӣ кардӣ, кардӣ,
Дар равшани рӯз ҳамон натвон кард.

Дар афкори шоиронаи ӯ ҳиссиёти ривдона ва кор фармудани истилоҳоти риндӣ мушоҳида мешавад. Ибни Сино аз рӯи ақида ва тарзи зиндагии худ, ки ҳаётдӯстона аст, бояд шаҳси ринд бошад. Ин маъниро образи мусбати ринд, ки дар шеърӣ ўст, низ исбот менамояд: «Май шоху ҳақиму ринд бояд, ки хӯрад». Соқӣ образи мусбати ақидан риндист, ки Ибни Сино ба ӯ хусни тавачҷӯх дорад:

Соқӣ қадаҳи ман маини ту кучост?
В-он оинаи худойбини ту кучост?
Ҳоҳам, ки таҳорате диҳам ботинро,
Он лӯлашикаста, лӯлаини ту кучост?

Ибни Сино бар хилофи таълимоти дин май (май мани)-ро, ки шарият ҳаром ва қасиф эълон кардааст, поккунидан ботини инсон шуморида, онро риндона аз соқӣ талаб кардааст. Харчанд ки «маю пиёла» мувофиқи даъвои риндон «оннаи худбодбинии ту» гуфта шудааст, вале ӯ низ ба он ҳусни тавачҷух дорад, онро риндона хоҳон аст. Дар шеърҳои ӯ шикоятӣ инсон аз тақдирӣ бад, «офарандагори сарнавишт», рафтани ҷавонӣ, дар азоб будани инсонии меҳнаткаш, ки ҳамаи инҳо нафаси одами очиз аст, аксандоз мебошад ва ба замони худ ва худон «тақдирсоз» эътироз доштани ӯро ифода менамояд:

Зи тақдир аз гардиши сарнавишт
Шикоят кунам бар худованд ман.
Ҷавонӣ гирифтӣ ҷавон аст худ,
Ман оҳанрабо гаштам, оҳан-миҳан.

Як қисми шеърҳои Сино характери публицистии шарҳи-холои дорад. Ин гуна шеърҳо муносибати бади ҷаҳолатпарастонро ба ӯ ва муборизаи бар зидди онҳо бурдаи ин шахси мубориз ва боиродаро акс кунидааст. Масалан, ӯ тӯҳмат ва ҳучумҳои чоҳилоиро аз беқувватӣ ва тарсонҷакии онҳо дар назди илм ва олими ҳақиқӣ, доништааст:

Ба дилҳо ваҳм агар аз ман намебудӣ, намегуфтанд
Сухан аз бахшиши айбам, намекарданд таҳқирам.
Зи тарси шерӣ гуррон чоҳ қобанду зананд «ав-ав»,
Гирифт овози он сағҳо, валекин ман ҳамон шерам.
Пагоҳӣ ҷаста аз чо қач назар созанд сӯи ман,
Зи бас бедораму шабҳо зи меҳнат дил намегирам,
Агар ҷашми адолат будӣ дар ҷои адоват, пас,
Намедидӣ қабех он қорҳои нағзтаъсирам.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Лаҳзаи қолиби диққат он аст, ки қаҳрамони лирикӣ — Ибни Сино худро дар муҳити танҳоӣ, вале аксарият будани чоҳилои, дар мубориза бо ҳасудон, бадгӯён ва душманони ғоянаш маъюсу ноумед ҳис намекунад, баръакс, қавӣ — шер, душманонашро очиз тасаввур карда, аз беадолатии замона, ки ба қадри ин мутафаккири оламшумул намерасид, шикоят кардааст. Аз гуфтаҳои Ибни Сино маълум аст, ки бадбинии ҳасудон аз овони ҷавонии ӯ оғоз ёфтааст. Вай ҳарифонашро ба бузҳои кӯҳин шохзани ваҳшӣ, худро ба кӯҳ ташбеҳ дода, он ҳақиқати ҳаётиро қайд кардааст, ки агар шахс, махсусан, шахси ҷавон ба дониш ва роҳи равшани худ бовар дошта бошад, аз ин гуна тӯҳмату бадгӯиҳо набояд тарсад:

Ҷӣ қавме, ки ҳосид ба фазли мананд,
Зи ғайбат бихоҳанд азоби маро.

Камолу фану ҳикматам сарзаниш
Намоянд, аз нуқси худ ҳар кучо.
Чу бузҳон ваҳшӣ ба кӯҳи баланд
Зада шох, чӯянд таҳкири мо,
Вале бар ҷавон, то яқин гашт роҳ,
Натарсад зи гуфтори нофаҳмо.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Шикоятӣ Ибни Сино аз тангии майдони замони феодалӣ ва беҳаридорӣ илму ҳунар тамомаи ҷоиш буд, зеро илму дониш ва истеъдодҳои фикрӣ қадру қиммат ва харидорӣ (муштарӣ) ҷазб надоштанд.

Бузург гаштаму майдон васеъ нест маро,
Фузуд қиммати ман, муштарист нопаддо...

Қадру қиммати Ибни Синоро дар замонаш паст карда бошанд ҳам, асрҳои аср инсонияти тараққипарвар мартабаи ӯро ба пояи баланди иззат гузошта, дар замони ҳозираи тараққиёти илмию техникӣ мавқеи вайро беш аз пеш устувортар сохт. 19-уми феврари соли 1952 раиси собиқи Совети Умумиҷаҳонии Сулҳ Жюли Кюри дар мурочиҷатномаи худ арз кард, ки «ҷашни мубораки он шахсоверо яққоя барпо намоянд, ки онҳо ба шарофати аҳамияти асархошон маҳбуби тамоми инсоният мебошанд». Бо ин муносибат дар ҷумлаи номҳои бузург номи фарзанди арҷманди халқи тоҷик Ибни Сино ҳам қайд шудааст. Инсонияти тараққипарвар 1000-солагии зодрузи ӯро дар соли 1980 бо тайёрии ҷиддӣ ҷашн гирифт.

АБУРАЙҲОНИ БЕРУНИ (973—1052)

Намояндаи дигари барҷастан илм дар охири асри X ва инми аввали асри XI Абурайҳон Муҳаммад Ибни Аҳмади Беруни буда, дар яке аз деҳаҳои наздики шаҳри Урганҷ ба дунё омадааст. Таҳсил илмро дар Урганҷ гузаронида, баъдтар аз ҷумлаи олимони номини анҷумани дониши Хоразм гардидааст. Беруни ҳамчун одами фозили замон донандаи забонҳои қоразмӣ, суғдӣ, пахлави, дарӣ ва арабӣ буда, асарҳои худро бештар ба забони арабӣ, қисман ба забони тоҷикии дари навиштааст. Вай бо мақсадҳои илмӣ хеле сафарҳои карда, таҷрибаи ҳаёт ва донишҳои ҷамъкардаашро дар асарҳои худ сабт намулдааст. Яке аз маҳалҳои, ки аз ҳама зиёдтар истиқомат кардааст, шаҳри Ҷурҷон ё ки Гургон аст, ки ҳокими он Қобус ибни Вушмғири Зиёри буд. Худи Қобус ҳам рисолаҳо дорад, ки Яздодӣ ном шахсе дар байни солҳои 1012—1029 бо номи «Камол-ал-балоға» гирд овардааст. Беруни дар соли 1010 ба Хоразм баргашт. Ҷӣ тавре ки дар боло, дар қисми Ибни Сино қайд шуд, Беруни бо олимони хеле зиёди Бухоро ва дигар

шаҳрҳои даврани Сомонӣ, ки баъд аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба Хоразм ҳиҷрат карда буданд, вохӯрд, аз онҳо баҳра гирифт ва ба онҳо низ таъсир расонд. Вай аз сарлаҳои ҳокими Хоразм Маъмуни II низ баҳраёб шудааст.

Аммо баъд аз он ки Султон Маҳмуд соли 1017 Хоразмро забт карда, ин маркази илмро барҳам дод. Бериуно ҳамроҳи олимони дигар ба пойтахти худ шаҳри Ғазни бурд. Бериун дар бисёр сафарҳои ҳарбии Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ништирок кардааст. Вай дар ин ҷо на ҳамчун истилогар, балки ҳамчун олим ба халқу мамлакат ва таъриху маданияти он ҷо нигоҳ карда, забони санскритӣ ва урфу одати мардуми ин кишварро омӯхтааст. Баъд аз ин Ғазни ватани доимии ӯ шуда менамояд ва дар он ҷо вафот ёфт.

Мероси илми Бериун хеле бузург аст, вале пурра ҷамъ нашудааст. Ёкут ном сайёҳи араб нақл кардааст, ки ӯ рӯйхати асарҳои Бериуно дар яке аз масҷидҳои шаҳри Марв додааст, ки аз 60 саҳифа иборат будааст. Дар рӯйхати дигаре, ки дар миёнаи асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, 27 асар ба номи ӯ зикр шудааст. Рӯзҳои иди Наврӯз (21 март) ва ҳосилот — Меҳргон (21-уми сентябрь) ҳамарӯза ба қори илмӣ машғул будааст. Яке аз асарҳои машҳур ва шояд аввалини Бериун «Ал-осор-ул-боқия илал-қурун-ил-ҳолия» (осори боқимондаи қарҳои гузашта дар замони ҳозира) аст, ки дар соли 1000 ба номи Қобус таълиф намудааст, ки бо номи «Осор-ул-боқия» машҳур аст. Вай дар ин асари худ дар бораи тақвим ва тартиби солшуморӣ ва ҷашиҳои сӯғдиён, форсиён, хоразмиён, қадим, яҳудиён, юнониён, мусулмонон ва насронӣён маълумот додааст. Асари мазкур барои омӯхтани таърихи дунёи қадими ин халқҳо аҳамияти хеле бузурги илмӣ ва таърихӣ этнографӣ дорад.

Бериун баъди бозгаштан аз сафари Ҳиндустон асари машҳури худ «Таҳрир мол-ил-Ҳинд мин мақола макбула фи-л-ақл-ил-марзула» (тавзеҳоти мансуби ҳиндуҳо қабули ақл ва ё радди он аст)-ро, ки дар таърих бо номи «Мол-ил-Ҳинд» шуҳрат дорад, навишт. Аз ин асар оид ба ҳаёт, урфу одат, таърих ва афкори фалсафии ҳиндувон маълумоти хеле зиёди фонданоке ба даст овардан мумкин аст ва он дар байни аҳли илм эътибори зиёде дорад. Аз муҳокимарониҳои муаллиф хеле равшан фаҳмидан мумкин аст, ки Бериун мусулмони мутаассиб нест, аз ин рӯ, дар байни уламои Ҳинд ҳам эътибори зиёде дорад.

Бериун боз ду асари машҳур дорад, ки яке дар соли 1024 ба илми ҳайат (астрономия) ва ҳандаса (геометрия) буда, ба забони арабӣ ба номи духтари Ал-Ҳасан навишта шудааст, ки ба ҳонадони хоразмиён аввал мансуб аст. Дигаре дар илми нучум (астрология) буда, бо номи «Ал-қонун ал-масъуди фи-л-ҳайя ва-н-нучум» дар байни солҳои 1030—1036 ба номи Масъуди Ғазнавӣ эҷод гардидааст. Асари мазкур дар Шарқ авва-

лин асарест, ки ба кори тартиб додани харитаҳо (карғаҳо) ёрӣ расонидааст.

Осори илми Берунӣ хеле зиёд аст, вале бештарини онҳо то имруз боқӣ намондааст. Дараҷаи илмию назариявии асарҳои илми ӯ аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки на танҳо аз ҳамзамонони худ пеш гузаштааст, дар баъзе лаҳзаҳо ба дараҷаи илми замони ҳозира низ наздик омадааст.

АБҲҶОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗОЛИ (1056—1111)

Дар Ҷус Ғазол номи маҳаллест, ки он ҷои таваллуди Ғазоли мебошад. Ӯ аз ҷавонӣ баъд аз таҳсили расмии мадраса мустақилона бо омӯзиши тасаввуф машғул шуд, вале аввал ба он ҳаракат майл накардааст. Ӯ аз Ҷус ба Нишопур омада, илми каломии схоластикӣ исломро омӯхта, дар байни рӯҳониён расмӣ шӯҳрат баровард. Низомулмулк шӯҳрати ӯро дида, вайро дар соли 1081 дар мадрасаи «Низомия»-и Бағдод мударрис таъин кард. Дар ин вақт дар натиҷаи хеле чуқур рафтани муборизаи синфӣ байни меҳнатқашон ва феодалон муборизаи идеологӣ олимони табиию файласуфони даҳрӣ, аз як тараф ва уламои динии ортодоксолии ислом, аз тарафи дигар, ҳамҷунин опозицияи зидди феодалии рационализми худ ва тасаввуф бо таълимоти мистиқнаш уламои расмӣ исломро хеле ба ташвиш андохта буд. Дар Бағдод бо исмоилиҳо мунозира кардан ва бо онҳо созишнопазир будани исломро исбот намудан ба Ғазоли супорида шуд. Ӯ барои дар ҳамаи ҷабҳаҳо бо ҷараёнҳои зиддиисломӣ мубориза бурдан асарҳои файласуфони қадими Юнон, Араб ва асарҳои Закарӣи Розӣ, Эроншаҳрӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва ғайраро омӯхта, бар зидди онҳо асарҳои фалсафии худ «Эҳё-юл-улум» (аз нав зинда кардани илмҳо), «Таҳфат-ул-фалосифа» (ба ҳам дарафтодани файласуфон) ва «Алмуқиз мин-аз зилол» (халосшавӣ аз залолат ё ки гумроҳӣ), «Мақсид-ал-фалосифа» (мақсадҳои файласуфон)-ро, ки ҳама ба забони арабист, навишт. «Эҳё-юл-улум»-ро ба забони модарнаш — забони дарии хеле фаҳмо бо номи «Қимӣи саодат» аз нав навишт ва Ҳукуматдорони замонаш ба вай унвони фахрии «Хуччат-ул-ислом»-ро доданд. Ӯро уламои динии расмӣ замон наҷотдиҳандаи ислом аз ниқироз ва бӯҳрони ғоявӣ маънидод кардаанд. Вай аввал кӯшиш кард, ки фалсафани рационалистӣи он замонро бо идеологияи динии расмӣ ислом ва мазҳабҳои он созиш кунонад, зеро фонди кулли рационализмро мефаҳмид ва тарафдори давлати марказонидашудани феодалӣ буд, ки таърихан прогрессивист, аммо дар ин роҳ ба бемуваффақиятӣ ва бӯҳрони ғоявӣ дучор шуда, соли 1095 аз дарс додан дар мадрасаҳо даст кашид, худро ба дарवेशии сӯфиёна зад, гуё дар он осониш ёфт, ба сафарҳо баромад, як қатор кншварҳои Шарқи миёна, аз

қабилі Сурія, Хичоз (шаҳри Макка)-ро сайёҳат карда, ҳиссиёти сӯфиянаашро боз ҳам амиқтар намудааст.

Дар охири умр як муддат дар яке аз мадрасаҳои Нишопур мударрисӣ карда, дере нагузашта ба ватани худ баргашта, тамоман тарки дунё карда, дар хонақоҳи сӯфияи зиндагӣ карда, дар он ҷо вафот ёфт. Вай дар асарҳои худ тасаввуфро бо ислом созиш қунонда, шарҳи исломро пояи аввал, тариқати сӯфияро пояи баланди он маънидод намуда, ҳиссиёт ва муқоабани сӯфияро асоси маърифат ва муҳаббат ба худоро асоси дин эълон карда, ба муқобили даҳриён ва табнатшиносон мисли Форобӣ ва Ибни Сино — пайравони Арасту муборизаи шадид эълон намуд. Дар таърихи афкори фалсафии халқҳои мусулмони Шарқу Ғарб роли реакционӣ бозида, тасаввуфи опозициониро аз дарун вайрон кард ва оммаҳои подони халқро нӯхтаву лачоқ зада, ба дасти рӯҳониёни иртиқони ислом, шайхҳои сӯфия ва феодалҳо дод. Бесабаб нест, ки асарҳои ӯ борҳо рӯнавис ва ҷоп шудааст ва китоби рӯнимизии рӯҳониён ва шайхҳои созишкор гардида буд.

Ғазоли, бешубҳа, шахси боистеъдод ва донандан масъалаҳои фалсафии замони худ буд. Вай дар мубориза бо фалсафаҳои дигар, барои рад кардани ақидаи онҳо аз ақидаҳои фалсафии душманони ғоявии худ, ки асарҳоиашро ҷаҳолатпарастон сӯзонда буданд, ба таври фаровон иқтибос оварда, фикрҳои онҳоро бидуни ихтиёр як навъ пропаганда кардааст ва бад-ин васила онҳоро аз нобудшавӣ нигоҳ доштааст. Вай ҳамин корро, махсусан дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба ҷо овардааст. Пайравони фалсафаи рационализм аз он фаровон фонда бурдаанд, зеро хеле аниқ ва беҳато иқтибос овардааст. Он пайравонаш, ки мақсади китоби Ғазолиро нафаҳмидаанд, онҳоро ҳамчун ақидаҳои худӣ ӯ истифода карданд, ки дар натиҷа, он фикрҳо ба таври объективона тарғиб шудаанд.

Дар китоби охирини ӯ «Ал-муқиз мин-аз-зиллол» зиддияти ақидавии ӯ зоҳир гаштааст. Вай ҳамчун олими боистеъдод оқибати бади авҷи ҷаҳолат, таассуби динӣ ва қатли оми соли 1095-ро, ки ба муқобили ӯ мункирони дини ислом ва Қуръон дар Нишопур, дар пешни назари ӯ рӯй дода буд, дида, аз як тараф, файласуфони рационалист Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро кофир эълон кардааст, аз тарафи дигар, хизмати бузурги онҳоро дар соҳаи илмҳои тиб, математика ва дигар донишҳои рационалистӣ қайд менамояд. Вай, аз як тараф, омӯхтагии баъзе илмҳои рационалистӣ ва далелҳои он, монанди грифтани Офтоб, Мох, боридани борон ва ғайраро зарур медонад, то ки пайравони ин илмҳо, ки ба ҳаққонияти худ бовар доранд, дини исломро ҷаҳолатпарастӣ шуморида, аз вай дур нашаванд, аз тарафи дигар, атензиро инкор карда истода, ба муқобили ҷаҳолатпарастӣ мебарояд, ки онро уламони дини ислом тарғиб намуда, таиҳо аз пан шарҳат ва Қуръон рафтавро талқин мекарданд. Аз илмҳои ақлиро тарафдорӣ

кардани ӯ чунин бармеояд, ки худӣ ӯ низ ба илмҳо хусни таваҷҷӯҳ дорад ва онро аз ҷаҳлатпарастии динӣ ислом раҳо додан аст. Вай ҳам ба пайравони ислом ва ҳам содиқони илми ақлӣ хитоб кардааст, ки исломро ҷаҳлатпарастӣ нашуморанд. Дар охир қайд кардааст, ки табиат дар қорӣ худ мустақил нест, балки зерӣ иродаи худост. Дар ин гуфтаҳои Ғазолӣ, аз як тараф, зиддияти ақидавии ӯ, аз тарафи дигар, очизии қувваҳои прогрессивӣ, ки дар назди таассуби динӣ доштанд, инъикос ёфтааст. Дар ин ҳақиқати таърихӣ фоҷиаи ақидавии ӯ низ намунаро гаштааст.

Ҳамин тавр дар охири асри XII муборизаи марғ ё ҳаёти байни илмҳои дунёвӣ — ақлӣ ва ҷаҳлатпарастии динию мистикӣ ба фоидаи дин ва ҷаҳонбинии тасаввуфӣ реакционӣ анҷом ёфта, боиси ақибмонии афкори пешқадами халқҳои Шарқ гаштааст.

ИНҚИШОФИ ИЛМИ ФИЛОЛОГИЯ ДАР АСРҲОИ XI—XII

Таърихи адабиёти тоҷик на танҳо аз асарҳои бадеӣ ва панду ҳикмат, балки аз асарҳои илмӣ онди адабиёт ва забон низ ғанӣ мебошад. Ин илм аз таъкиранигорӣ, илми арӯз, қофия ва бадеъ иборат аст. Ҷи тавре ки дар бобҳои боло ишорат рафт, донишмандони илми адаби гузашта адабиётро ҳамчун як шакли мафкура, инъикоси образҳои ҳаёт эзоҳ надодаанд ва дар хусусӣ қонунҳои инқишофи таърихӣ он ва танкиди адаби суҳан нарондаанд. Ин мафҳумҳо баъд аз Революцияи Октябрь тавассути илми адабиётшиносӣ рус ва Ғарб ба адабиёти советӣ тоҷик ворид гашт.

МУҲАММАД ИБНИ УМАРИ РОДУЁНӢ ВА КИТОБИ «ТАРҶУМОН-УЛ-БАЛОҒА»-И Ӯ

Тафсилоти ҳаёти Муҳаммад ибни Умарӣ Родуёнӣ то ҳол маълум нест ва аз рӯи баъзе маълумотҳои «Тарҷумон-ул-балоға», ки ёдгори ӯст, тахмин қардан мумкин аст, ки дар асри XI зиндагӣ қардааст. Ин асар дар соли 1113—1114 аз тарафи яке аз мухлисони ӯ Абулхайҷо Ардашери Дайламсиноӣ рӯнавис шудааст. Тахмин меавад, ки асари мазкур аз соли 1100 пештар таълиф шуда бошад. То соли 1949, то даме ки аз тарафи Аҳмади Оташ дар Истамбул нашр нашуд, номи муаллифи ин китоб низ маълум набуд. Онро ба шоири асри XI Абулҳасани Фарруҳӣ нисбат меоданд.

«Тарҷумон-ул-балоға» онд ба назарияи адабиёти асрҳои пешина буда, ба илми бадеъ мансуб аст. Аз рӯи гуфтаи Родуёнӣ асари ӯ аввалин китоби забони форсии дарӣ дар илми бадеъ буда, дар навиштани он аз маъхазҳои фаровони арабӣ истифода

да кардааст. Чи тавре ки муаллиф дар муқаддимаи «Тарҷумон-ул-балоға» гуфтааст, пеш аз ӯ Абӯюсуф ва Абулулои Шушгарӣ ба забони форсии дарӣ таиҳо дар бораи илми арӯз асар навиштаанд, вале дар бораи илми қофия ва бадеъ қасе чизе нанавиштааст. Пас, асари мазкур дар илми бадеъ якумин аст. Родуёӣ дар бораи дар ин мавзӯ асарҳо хондан ва аз онҳо истифода бурдани худ чунин гуфтааст: «Чунин гӯяд Муҳаммад Умар-ур-Родуёӣ, ки таснифҳо бисёр дидам мар донишиёни ҳар рӯзгореро андар шарҳи балоғат ва байни аҳли саноат ва он чи аз он хезад ва ба вай омезад чун арӯз ба маъфияти алқоб ва қавофӣ ҳама ба тозӣ дидам ва фавонди зай як гурӯҳ мардумро махсус дидам ва магар арӯз, ки Абӯюс. ӯ ва Абулулои Шушгарӣ ба порсӣ кардаанд. Ва аммо анда, донишмандони аҷнос ва ақсоми саноат ва шинохтани суҳанони болироя ва маонии баландпоя китобе надидам порсӣ, ки озодаро мӯнис бошад ва фарзоноро ғамгусор»*.

Номи «Тарҷумон-ул-балоға» ба асари тарҷума аз арабӣ будани он далолат намекунад, балки ба маънои шарҳу эзоҳи салосат ва балоғати шеър адаб омадааст. Шубҳае нест, ки муаллиф аз сарчашмаҳои муаллифони араб хеле зиёд омӯхтааст ва дар дебочаи асар ном бурда шудани Мӯътаз ва Қуддәма, ки донишмандони поэтикаи адабиёти араб мебошанд, ба ин маънӣ далолат мекунад. Шубҳае нест, ки дар масъалаҳои назариявӣ ва таърифоти санъатҳои шеърӣ ва воситаҳои тасвири бадеӣ аз онҳо омӯхтааст. Дар ин мавзӯ асарҳои бисёреро мутолна кардааст. Хизмати аз ҳама муҳимми Родуёӣ дар ин аст, ки аз адабиёти форсу тоҷик асарҳои хеле зиёдеро хонда, омӯхта, санъатҳо ва воситаҳои тасвири бадеии онҳоро муайян кардааст ва дар тартиб додани фаслҳои асари худ аз китоби «Маҳосин-ул-калом»-и Хоҷа Имоми Наер истифода бурдааст.

Ин асар ғайр аз қиммати илмӣ, аҳамияти бадеӣ ҳам дорад, зеро муаллифи он аз асарҳои як зумра адибони гузашта ба тарқиқи намуна мисолҳо овардааст, ки асли он асарҳо то имрӯз боқӣ намондаанд.

НИЗОМИ АРҶЗИ САМАРҚАНДИ (ВАФ. 1174) ВА «ЧАҲОР МАҚОЛА»-И Ӯ.

Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Низомии Арҷзи Самарқандӣ, ки дар асри XII зиндагӣ кардааст, маълумоти қофӣ мавҷуд нест. Он чи имрӯз каму беш маълумот дорем аз «Чаҳор мақола»-и ҳуди ӯ бармеояд. Аз гуфтаи Низомии Арҷзӣ маълум мегардад, ки дар замони зиндагии вай се Низомӣ будаанд. Ӯ дар ин бора дар сӯхбати Маликулҷибол ном амире ва амирзодагонии Балх (ҳикояти 10-ум аз мақолаи дуюм) маълумот дода-

* Зехий Т. Санъати суҳан. Душанбе, 1967. с. 7—8.

аст: «Гуфтам: бале, эй худованд, ту Низомии дигаранд: яке Самарқандӣ ва ўро Низомии Мунирӣ гўянд ва яке Нишопурӣ ва ўро Низомии Асирӣ гўянд ва мани бандаро Низомии Арузӣ хонанд». Низомии Арузӣ илова ба ин гуфтаи худ, шеърӣ зеринро бадохатан хондааст:

Дар ҷаҳон се Низомием, эй шох,
Ки ҷаҳоне зи мо ба афгонанд.
Ман ба варсод пеши тахти шаҳам
В-он ду дар Марв пеши султонанд.
Ба ҳақиқат, ки дар суҳан имрӯз
Ҳар яке мафҳари Хуросонанд.

Аз ин гуфтаи Низомии Арузӣ бармеояд, ки дар ин вақт Низомии Ғанҷавӣ ҳоло машҳур набудааст.

Низомии Арузӣ таҳсили мадрасаро дар шаҳри Балх гузаронидааст ва яке аз меҳтарзодагонӣ он замон ба вай ёрии моддӣ ва маънавӣ додааст, вале санан он маълум нест. Ў баъд аз таҳсили мадраса на ба хизмати ҳукуматдорони феодалҳои турки истилогари кишвар, балки ба хизмати дарбори шоҳони тоҷикии мулки Ғурият рафтааст, ки пойтахти онҳо шаҳри Фирӯзкӯҳ буд ва дар сарои онҳо чил сол хизмат карда, дар он ҷо вафот кардааст. Хиссиёти ватандӯстонаи ӯ аз он факти таърихӣ маълум аст, ки таҳсили мадрасаро на дар ватани худ Самарқанд ва хизмати дарбориро на дар зодгоҳаш, балки дар Балх ва дар байни кӯхҳои мулки Ғур дар Фирӯзкӯҳ гузаронидааст. Ин хиссиёти ӯ аз китъае, ки дар ҷавоби нахзанаидагонӣ шеърҳои Рӯдакӣ, аз қабилӣ Ҳоконӣ (1120—1191) гуфтааст, низ маълум мегардад:

Эй он кӣ таън кардӣ дар шеър Рӯдакӣ,
Ин таън кардани ту зи ҷаҳлу зи кӯдакист.
Он кас, ки шеър донад, донад, ки дар ҷаҳон
Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакист.

Асари машҳури Низомии Арузӣ «Ҷаҳор мақола» буда, номи аслаш «Мачмаъ-ул-наводир» аст. Аз мундариҷаи асари мазкур маълум мешавад, ки муаллиф ақсари илмҳои замонашро аз худ карда, асарҳои зиёди илмӣ ва адабиёт хондааст, вале бо ин ҳол қаноат накарда, ба сафар пардохтааст ва бо шахсони таърихӣ ва аҳли илму адаб шинос шуда, материалҳои таърихӣ ва воқеӣ гирд овардааст. Масалан, дар соли 504 ҳ. (1110—1111 м.) дар шаҳри Самарқанд будааст ва нақли сафари Рӯдакӣ бо Насри II ва дар бозгашт ба Самарқанд омадани ӯро аз деҳқон Абӯризо шундааст. Дар санаи 506 ҳ. (1112—1113) дар шаҳри Балх ба сӯхбати Хайём расида, аз ӯ баҳраҳои бардоштааст. Дар соли 510 ҳ. (1116—1117 м.) аз Хирот ба лашкаргоҳи Султон Санҷар ба атрофи шаҳри Тус рафта, дар он ҷо бо шоири дарбор Муизӣ вохӯрда, аз вай саргузашти ӯро шу-

нидааст. Дар ҳамин сафар дар Ғус қабри Фирдавсро зиёрат карда, дар боран вай нақлҳо шунидааст. Дар санаи 512 х. (1118—1119 м.) дар Нишопур будааст ва дар соли 514 (1120—1121) аз Муиззӣ дар боран Фирдавсӣ ва султон Маҳмуд нақлҳо шунидааст. Аз ин факти таърихӣ маълум мегардад, ки 4—5 сол дар Нишопур мондааст. Дар соли 530 (1135—1136) дубора ба Нишопур омада, қабри Ҷумари Хайёмо ро зиёрат кардааст. Дар соли 547 (1152—1153) ҳангоми ҷанги султон Санҷар бо султон Алоуддини Ғурӣ дар саҳрои Авбан назди Хирот ҳамроҳи ғуриён будааст ва баъд аз шикасти ғуриён чанд вақт дар Хирот пинҳонӣ зиндагӣ кардааст, зеро лашқариёни Санҷар ғуззаҳоро таъкиб менамуданд.

Баъд аз ин, ӯ ба Фирӯзқӯҳ баргаштааст ва дар соли 550 х. (1155—1156 м.) асари илмӣ худ «Чаҳор мақола»-ро навиштааст. Баъд аз ин ҳаёти ӯ маълум нест. Аз рӯи нақли Низомии Арӯзӣ (дар мақолаи сеюм) ӯ духтаре доштааст, ки ӯ ба илми нучум моҳир будааст. Мувофиқи санаҳои мавҷуда Низомии Арӯзӣ бояд хеле умри дароз дида бошад. Вай на танҳо назариётчи, дабир, мунаҷҷим, табиб, балки шоир ҳам будааст.

«Чаҳор мақола»-ро муаллиф дар Фирӯзқӯҳ ба номи ҳоким ё ки амири мулки Ғурия Абулҳасан Алӣ ибни Масъуди Ғур навиштааст. Дар асари мазкур, дар чор мақола, дар боран чор илме, ки барои дарбори шоҳони он давр лозим буд, маълумот дода мешавад ва муаллиф онҳоро аз нуқтан назари вазифаҳои дарбори ҳокимони феодалӣ маънидод менамояд. Номи он илмҳо чунинанд: илми дабири ё мунишгӣ, илми шеър, илми нучум, илми тиб. Номи мақолаҳо ин тавр аст: Мақолати аввал дар моҳияти дабири ва кайфияти дабири қомил ва он чӣ тааллуқ бадан дорад, Мақолати дуввум дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир, Мақолати саввум дар илми нучум ва ғазорати мунаҷҷим дар он илм, Мақолати чорум дар илми тиб ва ҳидоятӣ табиб. Аз нуқтан назари илми адабиёт мақолати дуюм хеле ҷолиби диққат аст. Муаллиф мазмуни ҳар мақолатро бо ҳикояте дар ин илм тасдиқ кардааст.

Нуқтан назари Низомии Арӯзӣ дар боран адабиёти бадеӣ ва аҳли адаб ба таври зайл аст. Вай пеш аз ҳама дар боран ҷиғнагини шоир сухан рондааст: «Аммо шоир бояд, ки салимулфитрат, азимулфитрат, саҳеҳуттабъ, дақиқулназар бошад. Дар аввал улум мутанаввиъ бошад ва дар атрофи русум мустатриф, зеро ки чунон ки шеър дар ҳар илме ба қор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър бақор ҳамешавад ва шоир бояд ки дар маҷлиси муҳаварат хушгӯй бувад ва дар маҷлиси муошират хушрӯй ва бояд шеъри вай бад-он дараҷа расида бошад, ки дар саҳифаи рӯзгор мастур бошад ва бар алсини аҳрор макрӯъ, бар сафони бинависанд ва дар мадони бихонанд... ва чун шеър бад-ин дараҷа набошад, таъсири ӯро асар набошад ва пеш аз худованди худ бимирад ва чун ӯро дар бақои исми худ асаре нест, дар бақои исми дигаре чӣ асар?».

Дар ин тарҷа ба таври ҳаққонӣ маъъалаи истеъдоди табии, дониши бой, таъён равоӣ, назари дақиқу тезбин, аз ҳамаи илм-хо боҳабар будан, аз расму одати халқ огоҳӣ доштан, илму-таъён, нуқтадонӣ, ҳозирҷавобӣ, шӯҳтаъён ва ғайра аз шахси шоир талаб карда шудааст. Аз назари Низомини Арӯзӣ шартҳои дигари шоирӣ ҳақиқӣ он аст, ки шеърҳои ӯ дар шахру дигар машҳур, дар забони мардум тараннум ёбад. Яке аз ин хислатҳои шоир дар маҷлис ва сӯҳбатҳои подшоҳ ҳозирҷавобу баълағӣ будан, то ки таъён шоҳро хурсанд ва хотири рақибону ҳарифони ӯро хирраву забун гардонад, дигаре, бо касидаҳои номӣ ҳокими худро абадӣ намонад. Чунин мартабаи шоир, чунон ки дар боло зикр шуд, худ аз худ бе кӯшиш ба даст намеояд. Ба фикри Низомини Арӯзӣ шоиршаванда шоирӣ ва омӯзиширо бо-яд аз қавоӣ огоҳ кунад ва ин ҳол шартҳои зеринро дар бар мегирад: «Аммо шоир бад-ин дараҷа нарасад, илмо, ки дар унфувони шабоб ва дар рӯзгори қавоӣ бист ҳазор байт аз ашъори мутақаддими ёд гирад ва даҳ ҳазор аз осори мутавак্কили» пешнаши кунад ва пайваста дивонини устодон ҳамехонад ва ёд намегирад, даромад ва беруншудӣ нишон аз мазонӣ ва дӯқоқ соҳан бар ҷӣ наҷҳ будааст, то тарик ва анвои шеър дар таъёнӣ ӯ муртасиб шавад ва айбу ҳунари шеър бар саҳифаи хиради ӯ мунаққаш гардад, то соҳанаш рӯй дар таракӣ дорад ва таъёнӣ ба қосибӣ улуви майл кунад, ҳар киро таъён дар назми шеър росиҳ шуд ва соҳанаш ҳамвор гашт, рӯй ба илми шеър орад ва арӯз бихонад ва гирди тасоифи устод Абулҳасани Сараҳсин Ал-Баҳронӣ гардад, чун «Ғоят-ул-арӯзайн» ва «Қанз-ул-қофийн» ва нақди мотӣ ва нақди алфоз ва сиркот ва тарҷим». Ҳамин тарик, ба шоиршаванда ғайри истеъдод инчунин илм ва доништанӣ ҳаёт инъ зарур доништа шудааст, «то номи устодиро сазовор шавад ва исми ӯ дар саҳифаи рӯзгор падид ояд» ва дар бақои номи касе мувофиқи ҳаққӣ қаламе, ки аз мамдӯҳи худ гирифтааст, хизмат карда тавонад. Азбаски Низомини Арӯзӣ ба шахси шоир аз нуқтаи назари хизмати дарбори подшоҳӣ ва ҳокиме нигоҳ кардааст, тарбияи ҷулни шоирон, алаҳхусус, қавоиро вазифи подшоҳ шуморидааст: «Ва аммо бар подшоҳ воҷиб аст, ки чунин шоирро тарбият кунад». Вай ба шоирони камистеъдод, алаҳхусус, ба касоне, ки шоириро дар пирӣ огоҳ кардаанд, аз дарбор ёрии молӣ доданро қорӣ беҳуда шуморидааст. «Аммо агар аз ин дараҷа кам бошад, нашоҷд бад-ӯ сим зоъъ кардан ва ба шеъри ӯ илтифот намудан, ҳоса, ки пир бувад ва дар ин боб тавак্কил кардаам, дар қуллӣ олам аз шоирӣ пир бадтар наёфтаам ва ҳеч сим зоъътар аз он нест, ки ба вай диханд».

Дар ин боб ақидан ӯ ин аст, ки агар шахс ба панҷох даромада, маъъалаҳои дар боло зикршударо надонад, қай онҳоро меомӯзад: «Ночавон марде, ки ба панҷох сола надониста бошад, ки он ҷӣ ман ҳамегӯям, бад аст, қай бихоҳад доништан?» Аммо дар ҳаққи шоирӣ қавоӣ нуқтаи назари ӯ дигар аст. Ба ақидан

дурусти вай агар шоири чавони ояндадор айби эҷодӣ дошта бошад ҳам, ба ӯ ёрӣ додан зарур аст, зеро умеди оянда дорад: «Аммо агар чавоне бувад, ки таъби рост дорад, агарчи шеъраш нек набошад, умед бувад, ки нек шавад ва дар шарияти озодагӣ тарбияти ӯ воҷиб бошад».

Нуктаи назари Низомии Арӯзӣ дар боран шеър аз рӯи талаботи дарбор аст.

Ба ҳасби холи подшоҳ сухан гуфтан, бадеҳатан таъби ӯро хуш кардан, вайро мадҳ ва душманӣ ӯро ҳаҷв кардан: «Аммо бибояд донист, ки бадеҳа гуфтан рукни аълоист дар шоирӣ ва ба шоир фариза аст, ки таъби хешро ба риёзат бад-он дараҷа расонад, ки дар маонӣ ангезад, ки сим аз хазина ба бадеҳа ояд ва подшоҳро ҳасби ҳол ба таъб орад ва ин ҳама баҳри муруоти дили маҳдум ва таъби мамдӯҳ мебояд ва шуаро ҳар чӣ ёфтаанд аз силоти муаззама, ба бадеҳа ва ҳасби ҳол ёфтаанд». Вай, пеш аз ҳама, шеърӯ адабро «санъат» шуморидааст, ки маъноаш «санъати сухан» аст: «Шоирӣ саноатест, ки шоир бад-он санъати иттисоқи мукаддимоти мафҳума кунад ва илтноми қиёсати мунтаҷа, бар он ваҷҳ, ки маънии хурдро бузург гардонад, маънии бузургро хурд ва некӯро дар хилъати зишт боз намояд ва зиштро дар сурати некӯ чилва кунад ва ба ихома қувватҳои шахвонӣ ва ғазабониро барангезад, то бад-он ихом табоеъ инкибозӣ ва инбисоти бувад». Дар ин фикран адабиётшинос дар боран қувваи таъсири образҳои мусбат ва манфӣ эҷод кардани каломи бадеӣ сухан рондааст. Агар ин маъниро ба адабиёти дарбор татбиқ кунем, ки манфиати он дар мадди назар дошта шудааст, чунин аст: Шоир бо қувваи сухан, воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣ подшоҳи худро, агарчи хурд аст, бузург ба қалам медиҳад, яъне подшоҳи як кишварро подшоҳи подшоҳон, шоҳи ҷаҳон, оламгир, ҷои ӯро дар тахт не, дар арши аъло, ҷоҳил бошад ҳам, олим, золим бошад ҳам одил ва фуқаропарвар, дӯстдори илми адаб ва тарбиятдиҳандаи аҳли илму адаб нишон медиҳад ва бо ин восита мавқеи ӯро дар дарбор, дар байни мардум ва лашкару сарлашхарҳо мустаҳкам мегардонад ва ба воситаи адабиёт ҳамчун надстройкаи ба базиси худ хизмат мерасонад. Баръакси ҳол, шоир боз ду имконияти дигар дорад, ки яке ба манфиати шоҳи худ аст, дигаре бар зарари ӯ. Ин имконият бузургро хурд гардондан аст, ки дар фикран бо-ло зикр шуд: Шоир метавонад ба воситаи қувваи образи манфӣ эҷод кардани шеър душмани ҷи дохилӣ ва ҷи хориҷии шоҳи худро хурд карда нишон диҳад, то ки бо ин роҳ ӯро аз ҷиҳати маънавий сусту ночиз ва маҳв гардонад, ки ин гуна тасвир бо идеология ва сиёсати подшоҳи шоир, ки ӯро мадҳ ме-намояд, хизмат мекунад. Дар ин ҳолат душман кавӣ бошад ҳам, очизу нотавон, ҳақиру ночиз аст, таносуби ӯ бо шоҳи мамдӯҳ чун шеру рӯбоҳ, одилу золим, олимӯ ҷоҳил, далеру тарсонҷак ва ғайра мебошад.

Масалан:

Шоҳо, ки ба чомат ман соф аст на дурд,
Аъдон туро зи гусса ғам бояд хӯрд.
Ғар хасми ту, эй шоҳ бувад Рустами Ғурд,
Як хар зи ҳазор асп натавонад бурд.

(Анварӣ)

Имконияти дуюм ин аст, ки агар шоир аз мамдуҳи худ бираҷад, бо ҳамин қувваи калом бадеӣ бузургро хурд, яъне уро ҳаҷву маҳара — ночизу нокас мекунад, чунон ки Фирдавӣ султон Маҳмудро ҳаҷв кардаст:

Чу андар табораш бузургӣ набуд,
Наёрост номи бузургон шунуд.

Низомии Арӯзӣ қувваи дигари шеърро дар таъсири психологӣ шахс донистааст, ки аз қувваҳои ғазабонӣ, шахвонӣ, раҳму шафқат ба вучуд меояд. Дар шароити дарбор ин ҷиҳат низ ба шоҳ ва дарбориён дахл дорад ва гузашта аз он ба ҳама. Тасвири нафратноки ашъё ё шахс ҳолати рӯҳии шунавандаро ба тангиву ғазаб, агар шавқовар бошад, боиси фараҳу шодӣ гашта, ба пайдоиши ҳисси шахвонӣ ва агар ҳолати мазлумӣ ва бечорагӣ шахси мазлум тасвир ёбад, дар олами рӯҳии шунаванда ва ё хонанда ҳиссиёти тарахҳум ба вучуд меоварад.

Ҳамин тавр, Низомии Арӯзӣ қувваи бузургӣ таъсири психологӣ ва ғоявӣ шеърро тасдиқ карда, бо ин қор қудрати пурзӯри суҳанро нишон додааст.

Низомии Арӯзӣ дар мақолати дуюм на танҳо назариётҷӣ, балки таърихи адабиётшинос будани худро исбот кардааст. Вай дар боран як силсила шоирони то замони худ ва ҳамзамонаш, аз ҷумла, дар боран Рудақӣ, саргузашту шеърҳои вай, санъатҳои шеърӣ, таъсири калом бадеӣ ӯ ва тақлидҳои ночиз ба ашъори Рудақӣ ва ғайра суҳан рондааст. Бинобар ин, ҳикоятҳои мақолати дуюм як андоза ҳислати таъкиравӣ ва таърихи гирифтааст, вале дар боби таърихи ҷамъият ҳаҷҳои зиёде дорад. Дар боби таърихи адабиёт ҳам аз бисёр фактҳои ғалат ва афсонавӣ ҳоли нест. Масалан, барои ҷиҳози духтари ягонаи худ сию панҷ сод «Шоҳнома» эҷод кардани Фирдавӣ, ки агар духтар яқсола бошад ба 35 медаломад, пирдухтар шуд, бемантик аст.

Дар муқаддимаи «Чаҳор мақола» ҷаҳонбинии фалсафии Низомии Арӯзӣ, ки фалсафаи «калом» аст, ақс ёфтааст. Вай дар масъалаи муносибати олам ва худо тарафдори ақида ва мафҳуми воҷибулвучуд ва мумкинулвучуд аст. Асоси ҷаҳонбинии ӯ моҳияти идеалистӣ дорад, вале ҳар чанд ки олами моделиро офарандаи худо медонад, онро аз ҷамодот сар карда дар тараққӣ ва тақомул дидааст, ки маҳсули охирии он инсон мебошад. Ӯ ақидани фалсафӣ ва илми тақомули худро дар як муқаддима, 5 фасл ва як ҳикоят ифода кардааст. Дар «ҳикоят»-и ин қисм

масъалаҳои ҷамъиятиро на дар асоси муносибатҳои истеҳсоли ва синфӣ, балки дар асоси таълимоти динии феодалии идеалистона маънидод карда, худро офаридгору соҳиби кулли олам, пайғамбарро фиристодаи худо, имомро ноиби пайғамбар, подшоҳро ноиби имом доништааст. Дину мамлакатро ба ду бародар ташбеҳ кардааст. Ҳамчунин подшоҳро баъд аз пайғамбар шахси масъул ҳисоб кардааст ва аз гуфтан Фирдӯсӣ далел меорад:

Чунон дон, ки шоҳиву пайғамбарӣ
Ду гавҳар бувад дар як ангуштарӣ.

Аз ин рӯ, вазифаи наздикони подшоҳро ~~қори~~ аз ҳама масъулиятнок шуморидааст: «Пас, наздикони ӯ қасоне боянд, ки ҳалл ва ақди олам ва салоҳ ва фасоди бандагонии худой ба машварат ва рой ва тадбири эшон боз баста бувад ва бояд, ки ҳар яке аз эшон афзал ва ақмали вақт бошанд». Низомии Арӯзӣ дабир, шоир, мунаҷҷим ва табибро аз одамони ҳосил подшоҳ шуморида подшоҳро ба онҳо мӯҳтоҷ доништааст: «Аммо дабир ва шоир ва мунаҷҷим ва табиб аз ҳавоси подшоҳанд ва аз эшон чорае нест. Қавоми мулк ба дабир аст ва бақои исми ҷовидонӣ ба шоир ва низоми умур ба мунаҷҷим ва сикҳати бадан ба табиб»*. Ӯ ин чор амалро аз шоҳҳои илми ҳикмат шуморидааст. Дабирӣ ва шоирӣ аз илми маънӣ, мунаҷҷимӣ аз илми риёзӣ ва табибӣ аз илми табиӣ шуморидааст. Аз ин ҷост, ки китоби «Чаҳор мақола» ба ҳамин чор илм бахшида, барои ҳар се мақолати аввал даҳ ҳикоятӣ, барои мақолати чорум 12 ҳикоят оварда шудааст.

Ҷаҳонбинии Низомии Арӯзӣ идеалистӣ бошад ҳам, ҳамчун олим шахси тараққиқарвар аст. Ин маънӣ аз он ҳикоят бармеояд, ки сӯфии мутаассиб Абдуллои Ансориро, ки китобҳои илмиро месӯхт, зери танқид гирифтааст**.

РАШИДИ ВАТВОТ (1090—1183)

ВА «ХАДОНҚ-УС-СЕҲР-ФЙ-ДАҚОНҚ-ИШ-ШЕЪР»-И Ӯ.

Исмаш Муҳаммад, лақабаш Рашидиддин, тахаллуси олимаш «Ватвот» аст. Падари ӯ Абдулҷамил ном дошта, аз аҳолии Балх будааст. Рашидиддин Муҳаммад дар Балх таваллуд шудааст. Вай дар таърих бо номи Рашиди Ватвот машҳур аст. Ӯ баъд аз таҳсил дар мадрасаи «Низомия»-и Балх ба Хоразм, ба дарбори Отсиз султони Хоразмшоҳ (1127—1156) рафт. Азбаски ҷисман хурд буд, «Ватвот» тахаллуси гирифтааст, ки ин дар забони арабӣ маънои хафшош, шабпараро дорад.

Ватвот дар дарбори хоразмшоҳиён, аз ҷумла, Отсиз султон вазифаи дабирӣ ва шонрини дарборро адо кардааст. Аксарияти

* Ниг. Чаҳор мақола, с. 18—194.

** Ҳамон асар, с. 165.

мактуботи давлатии Отсиз султон ба калами моҳири ӯ мансуб аст ва маҷмӯаи мактуботи вай муддатҳои хеле зиёде намунаи хуби мактуботи давлатӣ барои дабириони дигар будааст. Чунин мактубот чунон ки таърифааш дар мақолати аввали «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзи зикр шудааст, услубан ба асарҳои адабии монанд аст. Ватвот аз роҳи дабириӣ ва шоирӣ ба пояҳои баланди иззат расида бошад ҳам, аз ҷиҳати мартабаи дарборӣ аз мансабдорони ҷоҳили дарбор наст меистод ва ин ҳол ба иззати нафси ӯ мерасид. Аз ин рӯ, ба ин ҳолати худ эътироз ва ба дарбориёни худписанд, ки шоир, табиб, мунаҷҷим ва дабириро хизматгори худ мепиндоштанд, нафрат баён кардааст:

Донӣ шаҳо, ки даври фалакро ҳазор сол
Чун ман ягонае нанамояд ба сэд хунар.
Гар зери дасти ҳар касу нокас шинониам,
Он ҷо дақиқаест, бидонам ман ин қадар:
Баҳр аст маҷлисӣ туву баҳр аст беҳилоф,
Лӯълӯ ба зер бошаду хошок бар забар.

Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ё рашқу ҳасадӣ дарбориён, ки Ватвот онҳоро «ҳасу хошок» номидаст, бо тӯҳмате аз дарбори Отсиз султон як муддат дур карда шуд, вале азбаски ба вай эҳтиёҷи қалоне доштанд, боз ба хизмати дабириӣ баргардонданд. Ин воқеаро дар соли 1154 тахмин мекунам. Ин мазъий аз рӯи ишораи ӯ дар яке аз байтҳои бармеояд ва шоир аз он миннатдор аст:

Худойгоно, сӣ сол мадҳхони туам,
Зи мадҳати ту шудам дар ҳама ҷаҳон машҳур.

Аз калимаи «сӣ сол» маълум мешавад, ки пештар аз замони ҳукмронии Отсиз султон ба хизмати хоразмшоҳиён омадааст. Дар бораи ба воқеаҳои иҷтимоӣ ва сафарҳои ҳарбию ғайриҳарбии Отсиз султон иштирок кардани ӯ нақли зерин гувоҳӣ медиҳад: Дар соли 1148 Отсиз султон ба муқобили подшоҳи ҳукумати марказии Салҷуқиён султон Санҷар исъён бардошта, сар аз итоати ӯ печид. Санҷар ба муқобили вай лашкар кашида, қалъаи Ҳазорасбро муҳосира кард, ки дар он Отсиз султон ва Рашиди Ватвот ҳам буданд. Ҳамроҳи Санҷар шоир Анварӣ буд. Вай барои ҳучуми маънавӣ қардан ба муҳосирашудагон дар мадҳи Санҷар рӯбае навишта, ба қалъагӣён фиристод.

Эй шох, ҳама мулки замин ҳасб турсот
В-аз давлату иқбол ҷаҳон ҳасб турсот.
Имрӯз ба як ҳамла ҳазор асб бигир,
Фардо Хоразму Ҳазорасб турсот.

Ватвот дар ҷавоби ин рӯбаи рӯбаи зеринро дар васфи Отсиз султон навишта ба Санҷар фиристод, ки дар он Санҷар иҷолатан тамасхур ва наҳ зада шудааст:

Шоҳо, ки ба ҷомат ман соф аст, на дурд,
Аъдон туро зи ғусса ғам бояд хӯрд.
Ғар хасми ту, эй шоҳ, бувад Рустами гурд,
Як хар зи Ҳазорасб натавонад бурд.

Султон Санҷар аз ин ҷавоб, ки захм ва мағлубияти рӯҳӣ гирифта буд, бадқаҳр шуда, амр кард, ки агар Ватвот ба даст афтад, сад пора кунанд. Баъд аз фаҳми қалъа Ватвот ҳам асир афтод. Ватвот аз иҷрои ин фармон бо лутфи сухан наҷот ёфт. Вай пеш аз иҷрои фармон аз Санҷар илтимос кард, ки ватвот паррандан хурдтарак аст, ўро сад пора кардан душвор, иҷозат диҳад, то ки ду пора кунанд. Санҷар аз ин лутф хурсанд шуд, гуноҳашро бахшид.

Мероси адабии Ватвот аз девони шеърҳои мадҳия — қасида ва шаклҳои хурди шеърҳои лирикӣ назал, рубоию китъа ва асарӣ илмию назариявӣ «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-иш-шеър», ҳамчунин маҷмӯи мактубот иборат аст.

Дар эҷодиёти бадеии ӯ қасидаи мадҳия, ки ба услуби тумтароқи асрҳои XI—XII хос аст, мавқеи калон дорад. Шаклҳои дигари шеъраш машҳур нест.

Ғояи асосии қасидаҳои тараннуми идеали ҳукумати марказонидашудан подшоҳи одил ва бомаърифат буда, ҳамчун шоир адолатгалабӣ ширини ўст ва бо ин хислати ғоявӣ худ аз дарбориёни дигар фарқ мекард ва як сар баланд меистод:

Мар мулкро ба адл субот асту интизом
Мар аддро илм зуҳур асту иштихор.
Бе адл нест кунгуран мулк муртафъ,
Бе илм нест қондан адл пойдор.
Эъломи аддро ба масоӣ баланд кун
В-арбоби илмро ба аъдӣ нигоҳдор.

Азбаски шеърҳои Ватвот бештар мазмуни мадҳия ва дар шакл бештар ибораву ифодаҳои маҷозии маснӯъ ва истилоҳоти илмӣ доранд, дорони лаззати бадеӣ ва завқи эстетикӣ нестанд. Масалан:

Лашкаре нокашида бор шикаст,
Сипаҳе нокашида захри фиғор.
Ҳамаро бо рамоҳ хатте шугл,
Ҳамаро бо саюфи ҳиндӣ қор...
Дар ҳисоре, ки бурҷу бораи ӯ
Дар улув аз ситора дорад ор,
Шермардон аз он ҳисор ба тир
Шери афлокро кунанд шикор...

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-иш-шеър» дар илми шеър бо номи мухтасари «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» машҳур аст. Аз рӯи муқаддимаи ин асар, рӯзе Отсиз султон Ватвотро ба назди худ даъват карда, китоби санъатҳои шеърӣ «Тарҷумон-ул-балоға»-ро ба

вай нишон дода, хоҳиш кардааст, ки дар ин мавзӯъ асаре эҷод кунад, ки як навъ ҷавоб ба асари Родуёнӣ бошад. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» асари абадзиндаи илмӣ дар илми бадеъ буд, асрҳо аз он истифода мекарданд, ҳоло низ аҳамияти худро гум накардааст. Рашиди Ватвот аз назму насри форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ бисъёр мисолҳо ҷамъ карда, бо як ду мисол ба тарзи мухтасар матлаби худро баён намудааст. Дар асари мазкур муаллиф аксарияти санъатҳои шеърӣ Аҷаму арабро зикр намудааст. Вай санъатҳоро чунон нақл кардааст, ки китоби дарсӣ ва ё луғатро ба хотир меорад. Аз санъатҳою воситаҳои тасвир ва қофияву радиф ба мавзӯҳои зерин дахл кардааст ва онҳоро дар шакли арабиаш овардааст. Чунончи Ал-таҷнис (намудҳои гуногуни як санъатро низ қайд менамояд. Масалан: Таҷниси том, ноқис, зонд, мураккаб, муқаррар, мутарраб, хат), ал-иштиқоқ, ал-исҷоъ, ал-мақлубот, ал-аҷр ало ал-садр, ал-матаззод (дар форсӣ аҳшич гӯянд), ал-эънот, тазмин-ул-муздавоҷ, ал-истиора, хусн-ул-матлаъ, хусн-ул-тахаллус, хусн-ул-мақтаъ, хусн-ул-матлаб, муроот-ун-назар, ал-мадҳ-ул-муваҷҷаҳ, мӯхтамаал-уз-зиддайн, ал-мадҳ би мояшбиҳ-ил-зам, ал-илтифот, ал-ихом, ал-ташбеҳот, ташбеҳ-ул-киноя, ташбеҳ-ул-акс, ташбеҳ-ул-измор, сиёқат-ул-аъдод, тансиқ-ул-сифот, эътироз-ул-калом, қабл-ал-тамом) ё ки ҳашв, ҳашви малех, ҳашви қабех, малехати мулавван, ирсол-ул-масалайн, зуқофиятайн, таҷоҳул-ул-ориф, ал-савол ва ҷавоб, ал-мувашшаҳ, ал-мусаммат, ал-муқаттаъ, ал-мувассал, ал-ҳафз, ал-рақто, ал-муҳасхаф, ал-мусхаф-ул-мунтазам, ал-луғз, ал-мутазаммин, афо-ал-анъанат-ул-ифроқ, ал-ҷамъ ва алтафриқ ва ал-тақсим, ал-қафо, ал-муқарлазил, ал-мусаррадиф, ал-истидроқ, эълум-ул-ҷомеъ, хусн-ул-таътил, ал-муқаттаот, ал-қофиятайн, ал-қазо, ал-тараҷеъ, ал-мудаваар, ал-муқаррар, ал-мутафоҳир, ал-муталоим, ал-иртиҷол, ҷазолати тамом, ал-равийя, салосат, саҳли мумтанеъ. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ҷопи сангӣ дорад, нашри интиқодист, дар соли 1308 ҳиҷрии шамсӣ ё ки 1929-30 мелодӣ дар Эрон бо ташаббуси Аббос Иқбол ба ҷоп расидааст.

МУҲАММАД АВФИ ВА ТАЗКИРАИ У «ЛУБОБ-УЛ-АЛ-БОБ»

Ҷалолиддин Муҳаммад Авфӣ ба қавле дар Бухоро ва ба ривояте дар Марв дар оилаи қозӣ таваллуд ёфта (солаш маълум нест), дар Бухоро таҳсили илм кардааст. Аҷдодаш аз Абдурахмони Авф ном шахс буда, бинобар ин, таҳаллусаш «авфӣ» аст. Баъд аз таҳсил ба саёҳати шаҳру мамлакатҳо баромадааст. Сафари аввали ӯ 1200 (597 ҳ.) ба Самарқанд воқеъ гардид, ки дар он ҷо амаки вай Муҳаммад бинни Зиёуддини Аднон Алсархактӣ табиби хоси подшоҳи қарохонӣ султон Қилич Тамғозхон Иброҳим бин-ал-Ҳусейн будааст. Вай дар он ҷо бо миёнаравии амакаш як муддат дар дарбор хизмат ва ба мунози-

рахон илмӣ иштирок карда, аз он ҷо ба сафари Осиён Миёна, Хуросон, Эрон ва Хиндустон баромадааст.

Авфӣ воқеан харобиоварӣ истилои мугулро дар с. 1220 дар Ғур шунида, тарки ватан карда, дар он ҷо мондааст. У ҳаёгоми сафар вонзӣ карда, аз паси ин касб рӯз гузаронидааст. Вай ҳангоми сафар бо халқҳои гуногун, олимон, шоирон, шайхҳо, ҳокимон ва аҳли касбу кор шинос, аз таҷрибаи ҳаёт баҳравар шуда, материалҳои фаровон ғундошта, ба навистани тазкира ва ҳикояҳои худ пардохтааст. Чунон ки аз фаъолияти эҷодии ӯ бармеояд, вай олими тазкиранавис, нависандаи носир ва шоир ҳам мебошад.

Авфӣ тазкирани худ «Лубоб-ул-ал-боб» (мағзи донишҳо)-ро дар с. 1221 (618 х.) дар Ача ба номи вазири султон Носириддин Қабоча Айнулмулк Хусейни Ашъарӣ навишт.

Дар фасли II муқаддимаи китоб қайд шудааст, ки «Лубоб-ул-ал-боб» аввалин тазкирани адабиёти форсу тоҷик аст, муаллифони тазкираҳои, ки пеш аз вай ба забони арабӣ навишташуда, «дар табақоти шуарои араб чанд таълиф сохтаанд ва чанд тасниф пардохта, чун табақоти Ибни Салом ва табақоти Ибни Қутайба ва табақоти Ибн-ул-Муътаз» ва «Ятимат-уд-даҳр», ки Абӯмансур шуарои Аҷам ҳеҷ таълиф мушоҳида наҷфтодааст ва ҳеҷ маҷмӯа дар назар наёмада...»*. Вай аз тазкирае, ки пеш аз худ Абӯтоҳири Хотунӣ Соваҷӣ дар охири асри XII ва аввали асри XIII бо номи «Манокиб-уш-шуаро» (сифатҳои ҳамидан шоирон) навиштааст, яқ бор ёд карда бошад ҳам, онро аз афти қор тазкира нашуморидааст, ки асарҳои худро аввалин тазкира номидааст. Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳам дар «Тазкират-уш-шуаро»-и худ, бо вучуди онро чанд бор ном бурдан, вале аз тазкирани «Лубоб-ул-ал-боб» беҳабар будан, асарҳои худро аввалин тазкирани адабиёти форсу тоҷик номидааст. Аз ин гуфтаи ӯ низ маълум мешавад, ки «Манокиб-уш-шуаро» маҷмӯаи шеърҳои шоирон ва тавсифи хислатҳои хуби онҳо будааст магар, ки ҳар ду тазкиранавис ҳам онро тазкира нашуморидаанд.

Тазкирани «Лубоб-ул-ал-боб» аз 12 боб иборат аст:

Боби аввал: дар фазилати шеър ва шоирӣ,

Боби дуюм: дар маънии аввал касе, ки шеър гуфт,

Боби сеюм: дар маънии шеър аз тариқи луғат,

Боби чаҳорум: дар маънии аввал шеъри порсӣ кӣ гуфт,

Боби панҷум: дар латифи ашъори салотин ва мулк ва умаро,

Боби шашум: дар латифи ашъори вузароъ ва судур ва қуфот,

Боби ҳафтум: дар латифи ашъори аима ва уламо ва судур ва фузало,

Боби ҳаштум: дар латифи ашъори шуарои оли Тоҳир ва оли Лайс ва оли Сомон ва ин табақаи авваланд,

* Мухаммад Авфӣ. Лубоб-ул-ал-боб, Техрон, 1335 х. ш., с. 12 таълиқи Саид Нафисӣ.

Боби нуҳум: дар латоифи шуарои оли Носир ва ин табақан дуҷуманд,

Боби даҳум: дар табакоти шуарои оли Салҷук то охири аҳди султон Саид ва ин табақан сеюм будаанд.

Боби ёздаҳум: дар зикри шуарои ин қари, ки баъд аз аҳди давлати Санҷар будаанд то ин аҳд.

Боби дувоздаҳум: дар латоифи ашъори судур, шуаро ва афозил, ки бад-он-хазрат муассиманд.

Чунон ки аз бобҳои таъкири Авфӣ хувайдост, дар он масъалаҳои назариявӣ, таърих, шарҳи ҳол мавҷуд аст. Пеш аз ҳама, қимати ин асар дар он аст, ки ҳамчун таъкири аввалин ё дуҷумин (агар «Маноқиб-уш-шуаро» аввалин бошад) ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар бораи фактҳои адабиёти форсу тоҷикӣ то солҳои 30-юми асри XIII мувофиқи фаҳмиши илмӣ адаби он вақта маълумот медиҳад, вале бояд қайд кард, ки маълумотҳои доданӣ ӯ ҳамчун факти адаби қиматбахо бошад ҳам, ба илми адабиётшиносии советӣ бояд шояд мувофиқат намекунад. Мо бояд онро ба таври интиқодӣ омӯзем:

1. Таърихи адабиётро ҳамчун қараёни адаби ва мафкуравӣ дар образҳои маънидод нақардааст. Умуман мафҳуми образи бадеӣ дар он равшан нест.

2. Адабиёти бадеиро ҳамчун қараёни ягона маънидод қардааст, дар он мафҳуми синфиат, халқият ваҷуд надорад.

3. Давраи таърихи адабиётро на аз рӯи пояҳои инкишофи қамъият, балки ҳонадонҳои феодалӣ муайян ва ба онҳо вобаста қардааст.

4. Идеологияи асосии муаллифи асар мафкураи синфи ҳоким буда, ӯ мувофиқи тезиси идеологияи синфи ҳоким, мафкураи ҳоким амал қарда, материалҳои ғундошта, аввал шонрони аз подшоҳу амирон баромада, баъд вазирон, садрҳо — рӯхониён, имомҳо ва дигаронро дар қои аввал ғузоштааст, ҳол он ки онҳо аз намоёндагонии аҳли адаб набуданд. Аз ин сабаб, асосгузори адабиёти классикӣ дар ин асар ба назар намоён нестанд.

5. Дар боби «шеър ва шонрий» эҷоди адаби на ҳамчун истеъдоди фитрии шахс, ҳодисаи идеологӣ ва инъикоси ҳаёт дар образ, балки маҳсули суҳан, ки он ҳам «доди худо» ба инсонхост, маънидод шудааст, ки идеалистӣ мебошад. Дуруст аст, ки ӯ суҳанро «қолаби рӯҳ», яъне қалмаро шакли маънии онро рӯҳ номидааст, вале фаҳмиши идеалистона дорад. Ғайр аз ин, шеърро шонриро аз нуқтаи назари манфиатҳои дарбориён маънидод ва дар айни замон шонрони хушомадгӯй ва манфиатпарастро мазаммат менамояд, ки дуруст аст: «Аксариати шонрони замон руҳсоран баёни худро ба дуди тамаъ тира ва чашми фазл ва фасохатро ба ғубори вақоҳат хира мегардонанд»*. Вай дар ин маврид сарфаҳм нарафтааст, ки адабиёт ҳамчун идеология

* Ҳамон асар, с. 11.

ва надстройка ба базиси худ — сохти иктисодӣ, сиёсӣ ва давлатии замон хизмат мекунад. Ҷ суҳанро ба оби зиндагии Хизр ташбеҳ кардааст, ки манбаи он сиёҳии давог аст: «Сухан чашман ҳайвонест, ки сафон ӯ ҳамеша аз зулмоти давог метобад ва Хизри назму наср аз ӯ ҳаёт меёбад»**. Аз рӯи гуфтаи дигар, масалан Рашидӣ:

Сухан гар чи мансур некӯ бувад,
Чу манзум гардад, нақӯтар бувад.

Назро аз наср афзал медонад.

6. Дар боби дуом, ки «шеър аз тарики луғат» номида шу-дааст, муаллиф кӯшиш кардааст, ки маънои шеър, шоир ва шоирро эзоҳ диҳад «Бибояд дониш, ки шеърро маъноӣ илм аст, яъне донише, ки арбоби фитрат бад-он чизе фаҳм кунанд ва идроки ин табақа бад-он муҳит шавад ва маъноии шоир олим бувад, яъне доно, ки маонии дақиқро идрок кунанд ва маъноии дақиқ он ки фитрати ӯ дар зери пардаи замири ҳаёл бозихон латиф намояд ва илм умумӣ дорад ва шеър хусусӣ, зеро ки ҳар кас, ки чизе идрок кунанд ва маъноии дақиқро дарёбад, ӯро шоир нашоад хонд ва итлоқи ин лафз бар вай хато бувад»*.

Аз ин гуфтаҳо чанд маъно ба назар мерасад: а) маънои луғавии шеър, ки доништан ва фаҳмидани нуктаҳои борик аст. Ба ин маъноӣ, яъне ҳамчун василаи идроки чизҳо ва маъноҳои шеърро илм, шоирро олимӣ ва шоирро олим номидааст. б) Шеър воситан маърифати ашъе ва манбаи дониш. в) Азбаски чунин эзоҳ байни илму шеър ва олимӯ шоир омехтагӣ овардааст, «фо-да «дар пардаи замири ҳаёл бозихон латиф намояд»-ро ба кор бурдааст, ки шояд муроди Авфӣ аз ин нақш, сурат — образ бо-шад. Он гоҳ гуфтан мумкин аст, ки ӯ дар маъноидоди шеър кӯшишҳои аввалин кардааст. г) Фарқи олимӯ шоирро дар умумӣ ва хусусӣ будани баёни фикри онҳо дидааст, ки фаҳмо нест. Шоир набудани ҳар як каси идоракунандаи фикрҳои да-қиқро даъво кардани ӯ дуруст аст, вале ба даъвои дар боло ба-ёнкардан вай зид аст. Ин зиддият аз он сабаб аст, ки фарқи ҳақиқии илму шеър ва олимӯ шоирро наёфтааст. д) Маънои истилоҳи шеър эзоҳ дода нашудааст. е) Вазифаи иҷтимоӣ ва тарбиявии шеър адабиёт қайд нагардидааст. ж) Дар бораи вазн, қофия ва радифи шеър чизе нагуфтааст. Дар гузашта баъзе олимони шеършинос барои шеър вазну қофияро шарт намешумориданд. Шояд Авфӣ ҳам пайрави онҳо бошад. Дар ҳақиқат дар таърифи шеър, ки дарки маъноҳои ва нуктаҳои амиқ номида шудааст, вазну қофия зикр нашудааст.

7. Дар боби сеюми китоб таъкид шудааст, ки шеъри аввал-

* Ҳамон асар, с. 16.

** Ҳамон ҷо.

ро дар адабиёти араб ҳазрати Одам гуфтааст. Ин фикр мо-
хияти афсонавӣ дорад.

8. Дар боби чорум дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ гуфтани шеър
аввал ба шоҳзодани эронӣ Бахроми Гӯр ва он ҳам вобаста ба
адабиёти араб нисбат дода шудааст, ки низ хилофи таърих
мебошад. Аввало сарчашмаи каломи бадеӣ дар адабиёти халқ
фольклор аст. Дигар он, ки адабиёти бадеии китобатӣ пеш аз
Бахроми Гӯр — пеш аз мелод мавҷуд буд, вале Авфӣ дар ин
бора маълумоте надодааст. Ӯ аз рӯи таассуби дини ислом ада-
биёти қадимро, ки мазмуни маҷусӣ дорад, ба эътибор намеги-
рад.

Ақидани Авфӣ дар бобати баъд аз истилои араб дар вобас-
тагӣ бо забон ва адабиёти араб ниқишоф ёфтани забону ада-
биёти форсу тоҷик дуруст аст.

ДОИРАҲОИ АДАБИИ ДАРБОР

Чи тавре ки дар боло ишорат рафт, дар асрҳои XI—XII
доираи ягонаи адабии дарбор набуд, зеро ягонагии давлат
ва мамлакат, ки дар асри X вучуд дошт, барҳам хӯрда, мар-
казҳои нави сиёсӣ, илмӣ ва адабӣ ба вучуд омада буд. Чунин
ҳолат ягонагиро вайрон мекард, рақобатро зиёд менамуд,
майлҳои маҳалпарастиро бештар ошкор месохт ва ривож ме-
дод. Дар ҳаман доираҳои адабӣ, ба ғайри мулуки Ғурия, як
хислати умумии сиёсӣ мавҷуд буд, ки он дар қасидасароӣ мадх
кардани подшоҳони бегонаи истилогар аст. Онҳо силсилаи хо-
надонҳои феодалонеанд, ки ба истиклолияти сиёсии халқу мам-
лакат футур овардаанд. Подшоҳони бегона ҳамчун подшоҳони
«худӣ» тавсиф ёфтаанд. Пас, шоирони доираҳои адабии нави
хонадонҳои феодалии турк равиши асосии адабиёти асри X—
замони Сомониёро, ки дар қасидаҳои мадхия ва дostonҳои
қахрамонӣ, ақидани шуубия, истиклолияти сиёсӣ ва ҳиссиёти
ватандӯстиро тараннум мекарданд, давом надодаанд, зеро ба
манфиатҳои сиёсии хонадонҳои нави феодалӣ зид буд. Шоиро-
ни маддох дар нимаи аввали асри XI анъанани услубии адабиё-
ти асри X сахли мумтанеъро аксар дар доираи адабии Ғазна
давом дода бошанд ҳам, тадричан аз он баргаштанд ва ба ус-
луби душворфаҳм ва бештар ба калима ва иборани арабӣ му-
рочиат намуданд. Дар тасвири манзараи табиат ва ҷангу са-
фарҳои ғолибона аз тасвири анъанани реалистии асри X дур
рафтани мушоҳида мешавад. Ин ҳолат дар мисоли қасидаҳои
мадхияи Амъаки Бухорӣ, Амир Муиззӣ, Рашиди Ватвот, Захи-
ри Форёбӣ ва ғайра дида мешавад. Дар назди қасидаҳои мад-
хияи вазифае меистод, чунон ки дар асри X буд. Дар ин асри
ҳо аристократияи ҳарбии турк дар масъалаи маишат аз халқи
асосии худ ҷудо шуда буд. Аз ин рӯ, аҳволи қасидаҳои мадхия
ва эҷодкунандагони он дар ҳолати ногувор буд. Зебӣ, образ

ва шаклҳои бадеии қасидаҳои мадҳия ба ҳокимони нав, бештар ба аскару ҳамкабилаҳои онҳо номафҳум. Қасидаҳо афкори умумро дар атрофи подшоҳ фақат дар дарбор як андоза ташкил карда тавонад ҳам, диққати доираҳои васеи оммаҳо, ки подшоҳони турк ба онҳо такя мекарданд, ҷалб карда наметавонист. Бинобар ин, шоирони дарбор ва қасидаҳои дарборӣ расман ва бештар зохиран вучуд дошта бошанд ҳам, он аҳамияти бузургро, ки дар асри X касб карда буданд, надоштанд. Дигран адабии дарбор дар дарбори он сулолаи подшоҳӣ зохиран вучуд дошт, барои он ки гуё он сулола илму адабиётдӯст буд. Шоирон ҳам, ки ба ақидаи деҳқонии адолатталаби бовар доштанд, дар симони подшоҳони худ ҳокимони илму адабиётдӯстро дидани мешуданд ва ривочи шеърро шоирро орзу менамуданд. Аз ин ҷост, ки шеърро шоир аз подшоҳ дида, ба худ шоирон бештар даркор буд. Аз ин сабаб, ба шоир шарт набуд, ки шеърро ёро подшоҳ ва ё лашкариёни вай фаҳманд, қасида барои он лозим буд, ки шоир ҳаққи калам гирад ва мартабае дар дарбор пайдо кунад. Бесабаб нест, ки сарвазири Салҷуқиён Низомулмулк дар «Сибъатнома»-и худ шоирро як гурӯҳи муфтихӯрон номидааст. Шоирон ҳам дар чунин муҳит бештар худро хору залил медиданд ва аз шоирони дарбор буданашон пушаймон буданд:

Эй бародар, бишнави рамзе зи шеърро шоирӣ,
То зи мо мушти гадоёнро ба мардум нашарӣ.

(Анварӣ).

Ғайр аз ин, муҳити дарбор, ки пур аз фитнагарӣ буд, барои шоирони бонистедод хавфнок буд, зеро ҳар яке барои мавқеашро мустаҳкам намудан худро ба шохе ё вазире наздик карда, ба дигаре тӯхмат ва ёро қурбон мекард. Бо фитнаи дарборӣ ва амри султони ғазнавий 19 сол дар зиндон нишастани Саъди Салмон ҳақиқати таърихист. Илова бар ин, шоҳоничик, яқрав ва худраъйанд. Дар назди онҳо будан ҳар замон хатаре дошт. Ба фармони Отис султони Хоразмшоҳ зинда ба зинда дар дарёи Омӯ ғарқ карда шудани Адиб Собирӣ Тирмизӣ, бо фармони Санҷар тахтакулоҳ карда, аз дарбор ронда шудани Анварӣ, бо фармони шервоншоҳҳо дар ҳабс нишастани Ҳоконӣ ва дар хучрааш қатл гардидани Байлақонӣ ва ғайра мисоли қофист. Аз ин ҷост, ки шоирони носеҳ ба подшоҳон аз дур панд додан, вале ба хизмати онҳо нарафтаиро тавсия мекарданд. Ин фикр тақвияи ақидаи Абӯшақури Балхист, ки дар боло дида будем:

Бигзор маоши подшоҳӣ,
Қоворагӣ оварад сипоҳӣ.
Аз сӯҳбати подшоҳ бупарҳез
Чун пунбаи хушк з-оташи тез.

Он оташ агар чи пур зи нур аст.
Эмин бувад он касе, ки дур аст.
Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,
Чун базмнишини шамъ шуд, сӯхт.

(Низомӣ)

Идеологияи ҳукмрони замон — идеологияи динию феодалии мутаассибона буда, подшоҳони турк ҳамаҷониба онро химоя мекарданд. Адабиёти майлҳои феодалиро адабиёти майлҳои халқӣ, дар мисоли шеърҳои сӯфиёнаи Саной дар шеъри «Дар ҳаққи шоирони бад» ва Носири Хисрав «Мазаммати шуаро», танқид ва мазаммат кардааст.

Шакли асосии шеъри майлҳои феодали дар асрҳои XI—XII ҳам шакли қасида буда, дар қасидасароӣ Унсурӣ, Манучехрӣ, Фаррухӣ, Заҳири Форъебӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ ва ғайра ба пояи баланди он расидаанд. Дар мисоли баъзе рубоӣҳои мадҳия, аз қабилӣ рубоӣҳои мадҳияи Амир Муъззӣ ба Маликшоҳ ба доираи дарбор дохил шудани шакли рубоӣи мушсҳида мешавад, аммо ҳислати умумӣ нашоист.

Шоирони дарбор, чунон ки Г. Плеханов қайд кардааст, аз рӯи маҷбурият шеър намегуфтанд, моддоҳӣ қори бад бошад ҳам:

Хирад бар мадҳи ноаҳлон бихандад,
Ки кас бар гардани ҳар мӯҳра бандад?!
Туро аз ҳештан худ шарм неояд,
Ки ҳар қоят дурӯғе гуфт бояд?!

(Носири Хисрав).

расму одати онвақта буд ва аз тарафи дигар, аз рӯи ихлос ва ақидаи адолатталабии деҳқонӣ равнақу ривочи илму адаб ва халқу кишварро аз подшоҳони одилу халқпарвар ва бомаърифат тасаввуршуда орзу мекарданд. Аз ин сабаб ба ёрии моддин подшоҳон, ки неъматҳои моддӣ ва ҳазинаи мамлакат дар дасти онҳо буд умедвор буданд. Чунин умедворӣ аҳамияти бузурги шеъру адабро, ки бояд ба оммаҳои васеи халқ хизмат мекард, меравонд. Бесабаб нест, ки шоири ҷонибдори майлҳои халқӣ Носири Хисрав тамаъқорини шоирони дарборро мазаммат кардааст:

Зи маънӣ ҷони ишонро хабар нест.
Суҳан-шон ҷуз барои симу зар нест.

Аз ин гуна қор ор доштани шоирони майлҳои халқӣ:

Амирони каломанд аҳли ашъор,
Худошон тавба бидҳад аз ҷуни қор.

ақидани халқиеро ба миён овардааст, ки дурри каломӣ бадеиро зерӣ пои нопоки шоҳон нарезанд:

Ман онам, ки дар пой хукон нарезам,
Мар ин қимати лафзи дурри дариро.

Ин касидаҳо дар бисёр мавридҳо аз ҷиҳати бадеияти паст ва аз ҷиҳати ғоя ба ҳимояи маърифатҳои синфи ҳоким бошанд ҳам, аз сабаби акс қунонидани воқеаҳои таърихӣ, этнографӣ, ишқи-шисфи забон, воситаҳои тасвир, санъатҳои шеърӣ ва тасвири табиат ва ғайра беаҳамият нестанд.

ДОИРАИ АДАБИИ ҒАЗНАВИЁН

Давраи пуршӯхрати доираи адабии Ғазнавиён замони ҳукмронии Султон Маҳмуд, Султон Масъуд, Баҳромшоҳи Ғазнавий ва дигарон аст. Маъмуртарин шоир ва маликушшуарои дарбори ғазнавиён Унсурӣ мебошад. Аз рӯи гуфтаи таърихнависон дар доираи адабии Ғазна 400 шоири дарбор будааст, ки султонҳои мутаассиби ғазнавиро мадҳ мекарданд. Ҷангҳои ғоратгаронаи аз номи ҷиҳоди динӣ дар Ҳиндустон гузаронидаи ӯро, ки ӯ ба барои паҳн намудани дини ислом мекарда бошад, тавсифи намудаанд. Як хислати хуби услуби адабии Ғазна дар ин аст, ки анъанаи адабии содданависии асри X-ро махсусан дар нимаи якуми асри XI давом додааст. Аз таъносиби миқдори хурди шеърҳои шоирони ин доираи адабӣ пай бурдан мумкин аст, ки ҷои асосиро шакли шеърҳои дарбор касидаи мадҳия ишғол намудааст, ғазал ҳоло ҳам мавқеи хурд дорад. Аз дostonҳои Айюбӣ («Варқа ва Гулшоҳ») ва Унсурӣ («Вомиқу Узро», «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва айнулҳаёт») ва ғайра маълум мегардад, ки шакли шеърҳои дoston дар доираи адабии ғазнавиён мавҷуд будааст, вале сюжетҳо аз ҳаёти халқҳои дигар — арабу Юнону Ҳиндустон гирифта шудаанд.

АБУЛҶОСИМ ХАСАН БИНИ АҲМАДИ УНСУРӢ (970—1041)

Унсурӣ дар шаҳри Балх таваллуд шудааст. Айёми ҷавонии ӯ дар охири соли салтанати Сомониён гузаштааст. Вай дар аввалҳои фаъолияти ҳаёти худ бо тичорат машғул буд. Аз рӯи нақли тазкиранависон баъд ба фикри таҳсили илм афтада, ғуломони худро озод карда, ба таҳсил шурӯъ намуд. Устоди ӯ дар илм ва шеър Абулфазл ил Сачзӣ (ваф. 1002) будааст. Баъди таҳсили камолот ва аз худ намудани санъатҳои шеърӣ бо ёрии бародари хурди Султон Маҳмуд Наср бини Сабуктегин ба хизмати дарбори шоҳ даромадааст. Ӯ дар дарбори Султон Маҳмуд ва писари ӯ Масъудшоҳ вазифаи Маликушшуарогиро адо мекардааст. Дар шаҳри Ғазна вафот ёфт.

Аз осори адабии ӯ як девони шеърҳо ва се дostonро ном мекунанд.

Аз достони «Вомиқу Узро» 515 байт, аз ду достони дигараш байтҳои ҷудогона мондааст. Девони шеърҳоиаш низ ҳаман ашъори ӯро дар бар намегирад.

Ҷисурӣ дорон се достон бошад ҳам, дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун қасидасаро, ки аксарияти қасидаҳоиашро ба султон Маҳмуд бахшидааст, машҳур мебошад. Султон Маҳмуд барои «Шоҳнома» Фирдавсро озор дода, қимати асарӣ ӯро паст зад, вале барои қасидаҳои мадҳияи ба худааш бахшидашуда ба Ҷисурӣ инъоми фаровоне дод, то ки «илму адабиётдӯстии» худро нишон диҳад, вале дар амал боя ва обрӯи ҳокимияти худро мустаҳкам менамуд. Ҳокимӣ қайд намудааст, ки Ҷисурӣ аз инъоми султон Маҳмуд деғдони худро аз нуқра ва асбоби зинадагиашро аз тилло созонд:

Шунидам аз нуқра зад деғдон,
Зи зар сохт олоти хон Ҷисурӣ.

Микдори мукофотҳо ба ҳаде зиёд буд, ки Ҷисурӣ қасида навишта, илтимос кардааст, ки ҳадяро ба вай қамтар диҳанд, вале Султон ин дафъа даҳони ӯро пур аз тилло кардааст. Тиллоҳои аз ғорати халқу мамлакат ва толони Хиндустон бо баҳонаи ғазо ҷамъкардаи худро аз Фирдавси дарег дошта, ба Ҷисурӣ фаровон додани Султон Маҳмуд бесабаб набуд. Дар қасидаҳои мадҳияи ӯ шахси султон Маҳмуд ва сийёсати давлати ғайри қонуни зурваронаи ӯ таърифу тавсиф ва дастгирӣ шудааст. Аз ин сабаб, қасидаҳои ӯ ҳарчанд ки аз ҷиҳати санъатҳои шеърӣ ва махсусан тасвири манзараи табиат ва манзили боғу бӯстон ҷолиби диққатанд, вале аз ҷиҳати сийёси на он вази фаҳмоеро адо мекарданд, ки қасидаҳои Рӯдакӣ ва Дақиқӣ ба ҷо овардаанд.

Шакли дигари шеърҳои Ҷисурӣ ғазал ва рубоӣ мебошад. Бо иқрорин худи ӯ, ғазалҳои вай ба дараҷаи ғазалҳои Рӯдакӣ набудаанд:

Ғазал рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба бориқӣ ҳам,
Дар ин парда андар маро бор нест.

Дар ҳақиқат, дар ғазал ва рубоӣҳоиаш, ки дар мавзӯи ишқанд, он санъатҳои балағӣ, сазимият, садоқат ва сӯзише, ки дар осори Рӯдакӣ мебинем, нест. Бештар тасвири зоҳирин маъшуқа, ки аксари онҳо гуломон ва канизон буданд, акс ёфтааст:

Мушкил шавад чу бод ба зулфи ту бигзарад,
Ошиқ шавад қасе, ки ба рӯи ту бигзарад.
Он лаб намазам, гарчи маро он созад,
Зеро ки шакар чун бимазӣ бигдозад.
Чашмам зи ғамо-ш заргарӣ оғозад
То бигдозад ақиқу бар зар бозад.

Дар бораи «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулхаёт» муҳокама рондан душвор аст, зеро дар даст нест. Аз сюжет ва қаҳрамонҳои достони «Вомику Узро» маълум шуд, ки аз ҳаёти Юнониён ва адабиёти Юнони қадим иқтибос мебошад. Ин факти адаби барои он ҷолиби диққат аст, ки шоир ба сюжети адабиёти Юнони муроҷиат намуда, алоқан адабиёти пурқувват кардааст. Аз тарафи дигар ба назар мерасад, ки аз ҳаёти халқ ва сюжетҳои қадимаи достонҳои адабиёти худ дури ҷустааст. Ин ҳолат шояд аз он сабаб бошад, ки Султон Маҳмуд бо вучуди қариб фаромӯш қардани туркнаҷодӣ ва худро аз хонадони Сосониён ба қалам додан, ба сюжету қаҳрамонҳои адабиёти халқҳои эронӣ тоқат надошт. Аҷаб нест, ки сюжет ва воқияти ақсуқандан «Сурхбут ва Хингбут» аз ҳаёти Хиндустон бошад.

Аз ин рӯ, мавқеи Унсурӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форсбузург нест.

ФАРРУХӢ (ВАФ. 1038)

Абулҳасан бини Чулуғ Фарруҳӣ дар Систон таваллуд ёфтааст. Падараш аз ҳодимон ва мулозимони дарбори амирони Систон амир Халаф бини Аҳмад будааст. Фарруҳӣ баъд аз таҳсили мадраса санъати мусиқӣ ва муғанингиро ҳам назарӣ ва ҳам амалӣ пурра аз худ намудааст. Вай дар ин бора дар шеърҳои ӯ ишора кардааст:

Шаҳи Рум хоҳад, ки то ҳамчу ман
Нихад пешӣ ӯ барбате бар қанор.

Руд мегираму меғӯям: Хон то фардо,
Шуғли фардо бин, чун пеш бувад се сад роҳ.

Ғоҳ гуфт: Биёву руд бизан,
Ғоҳ гуфт: Биёву шеър бихон.

Аз қалмаҳои «барбат», «руд» ва «шеър» маълум мегардад, ки хонандаву навозандаву шоир будааст. Бо ин хунаро ва андак қушиш ба дарбори шоҳон роҳ ёфтаи душвор набуд. Аз рӯи нақлҳои таъкиранависон Фарруҳӣ дар хизмати яке аз заминдорони Систон будааст. Ин шахс одами хасис буда, ҳар сол ба хизматгори худ 200 дирам ва 250 пуд ғалла хизматона меодадааст. Бинобар ин, аз саҳтӣ ва бори вазнини рӯзгор аз дастӣ хоҷаи худ гурехта аз Систон ба Чағониён ба дарбори амири Балх Абдулмузаффарӣ Тоҳирӣ ҷағонӣ омада, хизмати дарборро баҷо овардааст. Дар бораи сафари ӯ аз Систон байти зерин гувоҳӣ медиҳад:

Бо қорвоии хулла бирафтам зи Систон,
Бо хуллаи танида зи дил бофта зи қон.

Вай баъд аз он ки дар Балх шӯхрат баровард, бо талаби султон Маҳмуд ба Ғазнин рафт ва дар ин ҷо низ иззату иқром дид ва дар ҳамон ҷо вафот кард.

✓ Мероси адабии Фарруҳӣ аз қасида, ғазал, рубой ва тарҷеъбанд иборат аст, ки дар як девони шеърҳо чамъ оварда шудааст. Микдори шеърҳои аз 230 қасида, 28 ғазал, се тарҷеъбанд ва 4 рубой иборат будааст. Шеърҳои Фарруҳӣ дар шакли девон дар соли 1311 ҳиҷрӣ (1894) дар Техрон ҷой шудааст.

Аз таносуби микдори шаклҳои шеъриаш маълум мегардад, ки қасидаи мадҳия дар эҷодиёти ӯ ҷои асосиро ишғол кардааст.

Дар қасидаҳои Фарруҳӣ ифодаи идеологияи феодалӣ ҳамчун мафкураи синфи ҳукирон мавқеи асосӣ дорад. Баромади иҷтимоии ӯ аз табақаи поёни ҷамъият бошад ҳам, инъомҳои зиёди султон Маҳмуд ӯро ба ҷодаи давлатмандон гузоштааст, ки бо он фахр дорад.

Вай ҳамроҳи султон Маҳмуд ба бисёр сафарҳои ҳарбии ӯ иштирок карда, ба онҳо қасидаҳои мадҳия бахшидааст. Аз ин рӯ, аҳамияти таърихӣ дорад, вале моҳияти ғоратгаронаи он сафарҳоро фош накардааст. Масалан, дар қасидаҳои «Ғатҳи Хоразм», «Пул бастанӣ Султон Маҳмуд ба Ҷайхун», «Васфи қохи Сумъи Маҳмуд», «Лашкарқашии Маҳмуд ба Хинд», «Сафари Суминот», «Афрӯхтани оташи сада», «Ҷашии наврӯз» ва ғайра. Аз мадҳу санои қасидаҳои дида, ташбиби қасидаҳои ӯ ҷолиби диққат аст, зеро дар онҳо манзараҳои табиат, саргузаштҳои ошиқона, базмҳои дарборӣ ва боғу бўстонҳои шӯҳӣ хеле моҳирона тасвир ёфтааст:

Имсол тозарӯйтар омад ҳаме баҳор,
Ҳангоми омадан на бад-ин гуна буд пор.
Пор аз раҳ андар омад чун муфлисӣ ғариб,
Бе фаршу бе таҷаммулу бе раиғу бе нигор.
В-имсол пеш аз он ки ба даҳманзила расад,
Андар қашид ҳулла ба дашту ба кӯҳсор.
Бар дасти бед баст зи пируза дастбанд,
Дар гӯши гул фиканд зи бечода гӯшвор.
Аз кӯҳ то ба кӯҳ бунафшасту шанбалид,
Аз пушта то ба пушта суманзору долазор.

Дар эҷодиёти Фарруҳӣ ғайр аз мадҳия ва ғазалҳои ошиқона, шеърҳои панду ҳикмат низ мавҷуд аст. Яке аз онҳо шеърест, ки дар он фазилати шахси ҳунарманд тараннум ёфтааст:

Шарафу ҳиммату қадри ту ба фазлу ҳунар аст,
Не ба дидору ба динору ба суду ба зиён.
Ғар бузурге, ки ба фазлу ба ҳунар ғашт бузург,
Нашавад хурд ба бад гуфтаи ба ҳамону ба фалон
Ғарчи бисёр бимонад ба наём андар теғ,
Нашавад кунду нагардад ҳунари теғ ниҳон...

Шер ҳам шер бувад, гарчи ба занҷир бувад,
Набарад банду килода шарафи шери жиён.

Шеърҳои Фарруҳӣ аз ҷиҳати забон хеле содда ва ба дараҷаи баланди бадеият меистод. Аммо хеле ҷои таассуф аст, ки ин ҳама маҳорати шоир ба мадҳи султонҳо бахшида шудааст, бинобар ин, шӯхрати ӯро баланд намегардонад.

МАНУЧЕҲРИ ДОМҒОНЯ (ВАФ. 1041)

Абулҷаҳи Аҳмад бини Яъқуб дар Домғон, ки яке аз деҳаҳои Хуросон буд, таваллуд ёфтааст. Вай дар ҷавонӣ аз Абулфараҳи Сачзӣ таълими илму адаб гирифтааст. Др бораи доносишмандии худ ба тариқи фаҳрия гуфтааст:

Ман бидонам илми тиббу илми дину илми наҳв,
Ту надонӣ долу золу рову зову сину шин.

Баъд аз таҳсили илм ва камолоти шеър ба хизмати дарбори Манучеҳр бини Қобус, ки хумкрони Гургон буд, дохил шуд ва таҳаллуси «Манучеҳрӣ»-ро аз номи ҳамин ҳоким гирифтааст. Баъд аз вафоти амир Манучеҳри Фалакулмаолӣ, ки дарбори адабии Гургон барҳам хӯрдааст, Манучеҳрӣ қасидае бо ташбиби «шамъ» ба номи Ҷисурӣ гуфта, бо ёри ва дастирни ӯ ба дарбори султон Маҳмуд дохил шуд, то замони писари ӯ Масъудӣ аввал ва писари вай Муҳаммад шоирӣ дарбор ва ба шарофати қасидаҳои мадҳия хеле иззату эҳтиром дидааст. Аз рӯи гуфтаи маъхазҳо султон Маҳмуд ба вай лақаби «тархонӣ» додааст, ки одатан ба одамони шучоъ ва ҷанговар меодаанд. Дар Ғазнин вафот ёфт.

Мероси адабии Манучеҳрӣ аз як девони қасидаҳо, ғазал, рубоӣ ва қитъаҳо иборат аст. Дар қасидаҳо, ки равияи умумӣ мадҳия аст, лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки мисли Фарруҳӣ дар ташбиби қасондоташ бештар тавсифи баҳор, тирамоҳ ва саргузаштҳои ошконаро акс кунонидааст:

Хезеду хаз оред, ки айёми хазон аст,
Боди хунук аз ҷониби Хоразм вазон аст.
Он барги хазон аст, ки бар шохи ризон аст.
Гӯй ба масал пираҳани рангрезон аст.
Дехқон ба таҷҷуб сари ангушт газон аст,
К-андар ҷаману боғ на гул монд, на гулнор.
Ҳангоми баҳор асту ҷаҳон ҷун бути Фархор.
Хез эй бути Фархор, биёр он гули бехор.

Дар шеърҳои Манучеҳрӣ санъатҳои луғз (чистон) мавқеи намоён дорад. Дар ашъори ӯ тақаллуфи шоирона, яъне бозии сухан, ки мусаммат ном дорад, дорон мавқеи калон аст ва он-

ро аз эҷодкунандагони ҳамин санъат мешуморанд. Шеъре, ки банди аввали онро дар боло намуна овардем, дар ҳамин санъат аст. Шеърҳои ӯ аз ҷиҳати оҳанг таитананок мебошанд.

МАСЪУДИ САЪДИ САЛМОН (1046—1122).

Намунаи барҷастан ҷитнаи дарбор тақдирӣ Масъуди Саъди Салмон аст. Зодгоҳи падарӣ Масъуди Саъд шаҳри Ҳамадон буда, Саъд баъд аз Ҳамадонро забт кардани султон Махмуд ва писараш Масъудро ҳоким таъин намудани ӯ ба хизмати ҳоким наздик шуда, пас аз истилои Ҳиндустон ва Масъудро аз Ҳамадон ба Лоҳур ба ҳокимӣ таъин намудани ӯ ҳамроҳи ҳоким ба Лоҳур рафта, истикоматкунандаи он ҷо гардидааст. Масъуди Саъд дар он ҷо дар соли 1046 таваллуд ёфтааст «Салмон» тахаллуси шоирӣи ӯст. Баъд аз таҳсили камол ва дорон донишҳои зарурӣи замон шудан ва аз худ намудани забони арабӣ ва ҳиндӣ ба доираи адабии дарбор дохил гардидааст ва бо ҷитнаи дарборӣи ҳукми подшоҳи ғазнавий дар муддати қариб бист сол дар яке аз қалъаҳои кӯҳӣ, ки Ной ном доштааст, зиндонӣ шудааст:

Нолам ба дил чу ной ман андар хисори Ной,
Пастӣ гирифт химмати ман з-ин баландҷой.
Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,
Чуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои Ной?

Шоир дуруст қайд қардааст, ки агар истеъдоди шоирӣ ва шеърҳои ӯ намешуд, зиндонии қариб бистсола ӯро мисли ҳазорон зиндонӣи он замон нобуду гумном мекард:

Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд, агар
Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷоифизоӣ.

Адабиётшиносон миқдори мероси адабии ӯро 16 ҳазор байт тахмин қардаанд, ки аз қасида, ғазал, китъа ва рубоӣ иборат аст. Ҳар чанд ки дар ашъори ӯ мадҳия хиссу ҳаяҷони ошиқона ва панду ахлоқ зиёд аст, вале миқдори хеле зиёди ашъори ӯ ҳасбухолоӣ буда, аз силсилаи ҳасбиёт аст:

Торе аз мӯи ман сапед набуд,
Чуи ба зиндон малик маро биншонд.
Мондам андар балову ғам чандон,
Ки яке мӯи ман сиёҳ намонд.

Нишастаам зи қадам то сар андар оташу об,
Тавои нишастан сокин чунон дар оташу об.

ДОИРАИ АДАБИИ ҚАРОХОНИЁН

Баъд аз Мовароуннаҳр — як қисми қаламрави Сомониёро ишғол намудани Қарохониён марказҳои илмию адабии тоҷикон дар шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд барҳам хӯрд ва шаҳри Баласағун маркази маъмури ва илмию адабии онҳо ба забони туркӣ қарор гирифт ва аз ин рӯ, як муддат ҳаракати адабии тоҷикӣ хомӯш шуда, қувваҳои адабӣ ба шаҳру кишварҳои атроф — Хоразм, Ғазни, Нишопур, Фирӯзкӯх, Бомиён пароканда шуданд. Дар ин муддат ҳокимони қарохонӣ дар вилоятҳои марказии худ бо омӯхтан ва тарҷума намудани забону адабиёти тоҷику форс машғул шуданд, ки аз гуфтаҳои шоири туркӣ қарохонӣ Юсуф Хос Ҳоҷиб (асри XI) дар китоби «Қудатгу билик» (таълифи 1069-70) маълум аст. Ҳокимони дар вилоятҳои забтшуда ҳукумроникунанда тадриҷан забон, адабиёт ва маданияти халқи маҳаллӣ — тоҷиконро омӯхта, дар сарои худ доираи адабӣ ташкил дода, гӯё анъанаи шоҳони гузаштаи маҳаллиро давом додани мешуданд ва худро ҳамчун хони одилу илму адабиётдӯст мешиносонанд. Дар охири асри XI дар Самарқанд маркази қарохониёни дастнишонда ба вучуд омад, ки дар он номи шоирон Рашидии Самарқандӣ ва Амъаки Бухорӣ ба забон гирифта мешавад. Ин шоирон мувофиқи шаронт ва талаботи замони худ, забону адабиёти тоҷикро давом дода бошанд ҳам, анъанаҳои ғоявии асри X-ро яқинан дода натавонистанд, вале намояндагони ҳаракати адабии замони худ буданд.

АМЪАКИ БУХОРОИ (ВАФ. 1148)

Шихобиддин Абулначаб Амъаки Бухорӣ шоири охири асри XI ва нимаи аввали асри XII аст. Аз рӯи нақли тазкираҳо «Шихобуддавла» лақаби шоирин ӯ буда, «амъак» ё «амъакӣ» тахаллуси вай аст. Қарағии зиндагии ӯ, аз ҷумла, соли таваллудаш маълум нест. Амъак мисли шоирони дигари ҳамзамонаш баъд аз таҳсили илму камол тақдирӣ эҷодии худро дар дарбори подшоҳон озмудани шудааст. Як муддат дар доираи адабии султон Санҷари салҷуқӣ дар Марв шоири дарбор будааст. Баъд бо сабабҳои номаълуме ба дарбори Қарохониён ба доираи адабии Самарқанд омадааст (ба дарбори Қутбиддин Абулмузаффар Иброҳим, Насриддин Абулҳасани Наср Хизрхон) ва ба дараҷаи амирушшуаро расидааст. Мувофиқи ривояти тазкиранависон бо Рашидии Самарқандӣ мушоира дорад.

Аз мероси адабии ӯ як девони шеърҳои қасида, рубоӣ, қитъа, таркиббанд ва ғазал, ки аз ҳафт ҳазор байт иборат аст ва достони «Юсуф ва Зулайхо» боқӣ мондааст. Қасидаҳои Амъак аз ҷиҳати равияи мадҳу ситоиши худ бо равияи умумии адабиёти доираи дарбор ҳамоҳангии том дорад. Дар услуби шеърҳои мадҳиявиаш муғлакбаёнӣ, печ дар печ будани ифодаву образҳо

ва тасвирҳои ғайрореали кам нест. Ба тарзи чистон (луғз) баён намудани фикр аз хусусиятҳои услуби баёни вай аст. Масалан, қасидае, ки ташбиби он тасвири шамол мебошад, чунин аст:

Ало, эй мушаъбад шамоли муанбар,
Бухори бухурӣ ту, эй гарди анбар.
На рӯҳӣ, валекин чу рӯҳӣ мусаффо,
На нурӣ, валекин чу нурӣ мунаввар.
На халқӣ, ки не қисм дорию не қон,
На мургӣ, ки не пой дориву не пар.
Хаме пӯйву пой ту дар ту пинҳон,
Хаме парриву кори ту дар ту музаммар.
Зи ашқоли ту рӯи даръе мунаққаш,
Зи осори ту рӯи сахро мусаввар.

Ҳамин услуби маҷозии тасвир, ки муғлақбаёнӣ дорад, дар шеърҳои ишқии ӯ низ мушоҳида мешавад:

Эй орази ту чун гулу зулфи ту чу сунбул,
Ман шефтаву фитнаи он сунбулу он гул.
Зулфайни ту қирест барангехта аз оч,
Зулфайни ту зогест баровехта ҳамвор,
Ду Моҳ ба минқору ду Хуршед ба чангул.

Рухсори ту ширест баромехта бо мул.

РАШИДИИ САМАРҚАНДИ

Ҳар чанд ки соли таваллуд ва вафоти ӯ маълум нест ва дар бораи вай маълумот хеле кам ва ноқис аст, вале аз шоирони маъруфи асри худ (охирӣ XI ва аввали XII) будааст. Маълумоти нисбатан пурраро дар бораи Рашидӣ муаллифи «Таърихи адабиёти форсӣ» Херман Эте додааст. Рашидӣ баъд аз хатми мадраса ва камолоти таҳсилу тақмили маҳорати шоирӣ дар доираҳои адабии қарохониён ва салҷуқиён хизмат кардааст. Шоирӣ дарбори Хизрхони қарохонӣ (аввали асри XII) будани вай ба дараҷаи сандашшуарой доштани ӯро нақле, ки Низомии Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола» онд ба муносибати ӯ ба Амъақи Бухорӣ овардааст, тасдиқ менамояд (агар саҳеҳ бошад). Рашидӣ бисёр ҳозирҷавоб ва базлагӯй буд, ки махсусан барои шоирӣ дарбор лозим буд. Боре Хизрхон дар сӯҳбат бо Амъақ пурсидааст, ки ӯ дар бораи шеърҳои Рашидӣ чӣ мулоҳиза дорад. Амъақ ҷавоб додааст, ки «хуб аст, вале андак бенамак аст». Дар ин сӯҳбат Рашидӣ ҳозир набуд, вақте ки ҳозир шуд, подшоҳ ба ӯ гуфтаи Амъақро нақл карда ҷавоб гуфтавро тақозо намуд. Рашидӣ бадеҳатан гуфтааст:

Шеърҳои маро ба бенамакӣ
Айб кардӣ, раво бувад, шояд:

Шеъри ман ҳамчу шаққару шахд аст,
Андар ин ду намак намебояд.
Шалғаму боқилост гуфтаи ту,
Намак, эй қалтабон, туро шояд.

Ровӣ нақл мекунад, ки шоҳ аз ин ҷавоб хурсанд шуд. Дар сӯхбати ӯ одатан ҳар рӯз чор табақ тилло меғузоштад. Он рӯз подшоҳ ҳар чор табақ тиллоро ба Рашидӣ бахшид.

То кадом дараҷа дуруст будани нақро тасдиқ кардан душвор аст, вале ин далели он аст, ки Рашидӣ маҳорати ҳозирчавобӣ, латифагӯӣ ва таъби хуш доштааст.

Лаҳзаи дигарӣ ҷолиби диққат дар эҷодиёт ва ҳиссиёти Рашидӣ ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ аст. Масалан, дар замони ҳукмронии феодали турк муносибатҳо ба шоирони классикӣ миллии давран ҳукмронии феодали тоҷик Сомониён тағйир ёфт. Баъзе шоирони дарбор аз қабилӣ Муизӣ ва Ҳоконӣ онҳоро ҳаҷву тамасхур кардаанд. Рашидӣ ҳамчун шоир ватанпарвар тарафи эшонро гирифта, эҷоди он шоиронро ҳимоя кардааст. Масалан, ӯ дар бораи микдори мероси адабии Рӯдакӣ маълумоти қимматбаҳое дода, вайро зебадан сарварини шоирон доништааст. Шояд аз сабаби барои шоирони ватандӯст номуқоид будани шароити дарбори қарохониён бошад, ки Рашидӣ аз ватан ҳичрат карда, аз шахре ба шахре, аз дарборе ба дарборе гаштааст. Вай аз дарбори қарохониён ба дарбори салҷуқиёни Хуросон Туғоншоҳ (ҳукмронӣ байни 1174—1186) ва Мозандарон Ҳисомуддаула Ардашер (1172—1207) рафта, шоирӣ дарбор шудааст.

Рашидӣ асосан шоирӣ қасидасаро мебошад. Қасидаҳои ӯро аз ҷиҳати шакл ба қасидаҳои Анварӣ баробар медонанд, вале аз ҷиҳати мазмун аз вай пасттар мешуморанд. Рашидӣ ҳам монанди Анварӣ илова ба шоирӣ, аҳли илм — мунаҷҷим ҳам будааст ва аз шоирони забардасти замони худ ба ҳисоб рафта, ӯро ба дараҷаи устодӣ мешинохтаанд. Қасидаҳои моҳиру машҳур Заҳири Форъёбро шоғирди ӯ медонанд.

Рашидӣ дар охири умраш аз хизмати дарбор ва умуман дунёҷӯӣ даст кашида, гӯшанишини шудааст. Ниҳоят дар шаҳри Табрез вафот ёфтааст ва қабраш дар қабристонии «Мақбаратӯш-шуаро»-и Сурхоб будааст.

ДОИРАИ АДАБИИ САЛҶУҚИЁН

Марказҳои сиёсӣ, илмӣ ва адабии Салҷуқиён бештар дар Марви шоҳи ҷаҳон воқеъ гардидааст. Ин шаҳр аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маданий обод буд. Дар он китобхонаҳои бой ва мадрасаҳои ҷой гирифтаанд, ки аз онҳо мадрасаи «Низомия» аст, ки дар баъзе шаҳрҳои дигар ҳам ба шарафи номи Низомулмулк таъсис ёфта буд. Подшоҳони аввали салҷуқӣ ҳатто беса-

вод бошанд ҳам, барои афзудани шӯхрати худ ба корҳои илмию адабӣ ва сарвазирони доно эътибор меоданд. Аз шоирони машҳури дарбори салҷуқиён номҳои Амир Муиззӣ, Анварӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Заҳирӣ Форёбӣ, Маҳастиро ба забон гирифташ мумкин аст. Дар ин доираи адабӣ ҳам шакли ҳокими шеърӣ — шакли қасидаи мадҳия буда, идеологияи синфи ҳокими феодалиро ифода мекард ва ҳокимони ачинабиҳо бо мадҳияҳои иғроқ, идеализация менамуд. Шеърҳои танқидии Носирӣ Хисрав ва Саной ба қасидаҳои дарбори салҷуқиён низ дахл дошт. Дар ташбиҳи қасидаҳои ин доираи адабӣ бештар тасвири юришон ҳарбии султонҳои салҷуқӣ ва ҳаёти дашту кӯҳҳо, ки гузаргоҳи лашкариёни онҳо буд, тасвир ёфтаанд. Аммо аз сабаби ба ҳокимон, сарлашкарҳо ва лашкариёни салҷуқӣ, ки аксарият турк буданд ва забони тоҷикӣ-форсии қасидаҳо ба онҳо номафҳум буд, забони қасидаҳои давран салҷуқӣ ҳам аз калимаҳои арабӣ ва суҳанҳои муғлаки душворфаҳм пур аст, зеро шоир чунин қасидаҳоро барои худнамоӣ дар назди ҳарифони худ эҷод мекард ва дар муғлақабоеӣ як навъ мусобиқа дошт. Дар ин дарбор ҳатто рубоӣ ҳам, ки шакли шеърӣ майлҳои озодихоҳона буд, ба доираи адабии дарбор — ба мадҳ хизмат кардааст. Ду рубоии Амир Муиззӣ, ки ба мадҳи Маликшоҳ (1072—1092) ва инъоми ӯ ва ҳамчунин рубоии дигар ин маъниро тасдиқ менамояд. Шеърҳои мадҳияи ин доираи адабӣ ҳам дорои хусусиятҳои маснӯӣ буда, дар онҳо завқи баланд нест. Баҳои шеърҳои мадҳия дар шеърҳои Носирӣ Хисрав ва Саной акс ёфтааст.

АМИР МУИЗЗӢ

Абӯабдулло Муҳаммад Муиззӣ дар онлаи Абдулмалик Бурҳонӣ ном шоири дарбори Алп-арслон (1063—1072) ва писари ӯ Маликшоҳ таваллуд ёфтааст. Соли таваллудаш аниқ нест (1049, 1058, 1072) қайд шудааст. Ҷои таваллудаш низ дар як маъхаз Самарқанд, дар дигаре Нишопур ва дар сеюме Нисо зикр шудааст. Падараш Абдулмалик Бурҳониро баъзе сарчашмаҳо амир-аш шуарои дарбори Алп-арслон ва аз шоирони забардасти замони худ номиданд, вале дар таърихи адабиёт шояд бинобар шоири мадҳҳои маҳз буданаш шӯхрат надорад.

Муиззӣ баъд аз хатми таҳсилӣ мадраса дар хизмати сипоҳии салҷуқиён буд. Чанде аз Хуросон ба Исфаҳон рафта, хизмати аскарӣ кардааст. Падараш пеш аз вафоти худ аз Маликшоҳ хоҳиш кардааст, ки фарзанди ӯро тарбия намояд:

Ман рафтаму фарзанди ман омад халафи сидқ,
 Ӯро ба худову ба худованд супурдам.

Баъд аз вафоти падараш Маликшоҳ амр кардааст, ки маоши падарашро ба вай диҳанд. Аммо барои иҷрои фармон аз тангин иқтисод аз ӯҳдан ришва додан набаромада, маҳрум мон-

Аз мисраи чоруми ин мисол хувайдост, ки бемории тезу тунди захми пайкони тир «як сол» давом кардааст, вале дарди он минбаъд ҳам боиси ранҷурии ӯ гаштааст, ин ҳиссиёти ногувор дар қасидаҳои баъди захми мунъакис гардидааст. Ақидан таъкиранивис Авфӣ, ки аз захми пайкон ҷо ба ҷо мурд, гуфтааст, тасдиқ намешавад. Дар бораи он ки Муиззӣ дар пириисоли (ба як ҳисоб 91 сол, ба ҳисоби дигар 78 сол умр дидааст) ва ғарбутӣ вафот ёфтааст, ду байти зерин ва ифодаҳои «пажмурда» ва «пушти дутоҳ» тасдиқ менамояд:

Мӯи сиёҳи ман ба ҷавонӣ ҷу мушк буд,
Кофур шуд ба пири мушки сиёҳи ман.
Овард рӯзгор зи пири асар надид,
Бо рӯи пажмурдаву пушти дутоҳи ман.

Мероси адабии Муиззӣ аз як девони мукаммали қасидаҳо, ғазалиёт, рубоӣ ва қитъаҳо иборат аст, ки ҳаҷми онро ҳар хел нишон додаанд: 15 ҳазор, 12,5 ҳазор ва дар нашри Аббос Икбол 19 ҳазор байт таъин шудааст. Ҷои асосиро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳанд, ки Носири Хисрав онҳоро «Хармӯҳра» номидаст. Ҳар чанд ки дар қасидаҳои забон, воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърро моҳирона ба кор бурдааст, вале қимати асари адабӣ, аз ҷумла, қасидаҳо, пеш аз ҳама, дар шакл нест, дар ғоя ва мундариҷаи он аст. Амир Муиззӣ пурра побанди ақидани феодалии подшоҳпарастӣ буда, ҳаман масъалаҳои адаби, эстетикӣ ва панду ҳикмати инсониро ба раъю хоҳиши шоҳ вобаста доништа, аз ҳамин нуқтаи назар қимати онро муайян кардааст:

Ҳар кас, ки нест банди султони рӯзгор,
Уро умеди бех шудан аз рӯзгор нест.
Он сирате, ки шоҳ накардаст ихтиёр,
Наздики оқилони ҷаҳон ихтиёр нест.
Ҳар шеър, к-он ба номи шаҳаншаҳ нагуфтаанд...
Оиро зи ҳикмату зи маонӣ шиор нест.

Қасидаҳои Амир Муиззӣ аз ҷиҳати ғоя ноқис аст: аввало, дар ҳолати дар адабиёти асрҳои XI—XII мавҷуд будани майлҳои халқии зиддифеодали бо ақидани феодали маҳдуд мондааст. Сониян, маҳз барои рӯзгузарони худ подшоҳони аҷнабино, ки истилоҷунадагони ватан буданд, таърифу тавсиф менамояд ва мавқеи идеологияи онҳоро мустақкам мекунад. Сеюм, ҷунин мавқеи зиддватандӯстии ӯст, ки анъанаҳои хуби адабиёти классикии форсу тоҷик, аз ҷумла, анъанаи ватандӯстии шоҳномаи нависиро, ки ба хизмат ва химояи шарафу номуси ватан аз истилоғирони бегона аст, инкор менамояд:

Маҳои фасонаи Афросиёби тӯронӣ,
Мағӯи қиссаи Исфандиёри эронӣ.

Сухан зи Хусрави султони ҳафт кишвар гӯй,
Ки хатм гашт бад-ӯ хусравнию султонӣ.

Ин фикрҳои зарарноки ватанпарварӣ, аз як тараф, зехну шуури ватандӯстонаи халқҳои эрониро сусту кунд мекунад ва аз мубориза ба муқобили бегонагон боз медорад, аз тарафи дигар, мавқеи истилогаронро дар кишвари забткардашон мустаҳкам менамояд. Чунин мазмуну мундариҷаи касидаҳои Муиззиро гояи баланди касидаҳои ӯ шуморидан ғалати маҳз ва нафаҳмидани моҳияти зиддихалқӣ ва зиддиватандӯстии ӯст, ки барои манфиатҳои моддии худ гуфта шудааст ва баҳои онро Носири Хисрав, чунон ки дар боло дидем, дуруст додааст. Чунин мавқеи зиддихалқии Амир Муиззист, ки қимати ҷовидонии асари Фирдавсро инкор намуда, онро асари дурӯғ номидааст:

Чанд гӯянд зи «Шаҳнома» суханҳои дурӯғ?
Чанд хонанд суханҳои фалону бехмон?
Сирати шоҳ аён асту дигар чумла хабар,
Аз хабар ёд наёранд, кучо ҳаст аён.

Ростии суханҳои «Шаҳнома»-и Фирдавсро, ки рӯҳи халқ аст ва баръакс, дурӯғ будани гуфтаҳо, махсусан касидаҳои мадҳияи бегонапарварии Муиззиро гузашти замон исбот кард. Ҳамин тавр, моҳияти халқии адабиёти озодихоҳии классикиро инкор намудан дар аксарияти касидаҳои мадҳияи ӯ акс ёфтааст:

Гуфт Фирдавсӣ ба «Шаҳнома» — дарун чунон ки ҳаст,
Киссаҳои пурҳичобу фатҳҳои бар абар..
Ғар чи ӯ аз Рустам гуфтаст бисъере дурӯғ,
Гуфтаи мо рост аст аз подшоҳи номвар.
Мо ҳаме аз зинда гӯем, ӯ ҳаме аз мурда гуфт,
Они мо як сар аён аст, они ӯ як сар хабар.

Чунин шоири маддоҳи тасвирунандаи подшоҳони бегонаи истилогарро ба эътибори «санъати баланд»-е, ки дорони гояи зиддихалқист, «ба сафи шоирони бехтарини он замон» гузаштан ва баҳои ҳақиқии эҷодиёти ӯро «ноинсофӣ» шуморидан — нафаҳмидани моҳияти таърихӣ адабиёт ва ба синфҳои муайян ва давлатҳо хизмат намудан аст. Агар ба гурӯҳи шоирони бехтарини он замон Носири Хисрав, Саной, Хайём, Низомӣ ва ғайра дохил бошанд. Муиззиро ба катори онҳо даровардан ба ақидаи ғалати ҷараёни умумӣ роҳ додан аст.

Ғазал ва рубоӣҳои дар мавзӯи ишқ аст, вале ҳамчун шоири таъмин аз ҳаёти моддӣ бештар ба ҳисси лаззати шахвонӣ маҳдуд буда, дар он дарди ишқ ба маънои васеи инсоннаш, ки олами иҷтимоиро ҳам дарбар мегирад, надорад. Масалан, дар рубоии зерин ҳиссиёти ишқӣ баланд нест:

Чашми ману чашми он бути тангдахон,
Дар байъу шире шуданду дар суду зиён.
Карданд яке байъ зи мо ҳарду ниҳон,
Он об бад-ин супурду ин хоб бад-он.

Рубоиёти Муиззӣ дар муқоиса бо рубоиҳои Хайём мақоми босазое надорад.

Дар ғазалҳои ҳам дарди ишк, сӯзиши самимӣ ва дарунӣ ба назар намерасад. Чи тавре ки аз ғуфтаҳои худӣ шоир маълум аст, предмети ишқи ӯ як кас нест, бо ҳар кас аст, пас, ҳиссиёти ишқии вай тақсим шудааст. Маъшуқи шоир ҳарзагӯи ҳарчой мебошад:

Агар ягона шавӣ, бо ту дил ягона кунам,
Зи ишқу меҳри дигар дилбарон карона кунам...
Ба маҷлисе, ки рафиқон нигоҳ дорандат,
Ба чашм, бо ту сухан гӯяму баҳона кунам.

Ба ҳамин тарик, шеърҳои Муиззӣ дар ақидаи иҷтимоӣ, ғазалӣ ва ҳиссиёти ишқӣю иҷтимоии инсон мавқеи баланд надорад ва он аз таъсири муҳити фаҳши дарбор ва қаноатмандии моддию маънавии шоир аз он ба вучуд омадааст.

АДИБ СОБИРИ ТИРМИЗИ

Баъзе таърихнависон, аз ҷумла, Давлатшоҳ, ӯро аслан бухорӣ мешуморанд, вале вай бо нисбати «Тирмизӣ» машҳур аст. Соли таваллудаш маълум нест. Исмаил Шихобиддин, писари Исмоили Тирмизӣ, ки низ шахси шоир будааст. Дар шеър «Адиб» ва «Собир» таҳаллус дорад. Ин маъниро аз он порчаҳои шеърӣ фаҳмидан мумкин аст, ки дар онҳо ин ду калима қайд шудааст:

Агарчи бошам аз пешн ту ғоиб,
Бувад бар дил маро зикри ту хозир
В-агар чи дар ҳаводис сабр бехтар.
Наям бе ту чу номи хеш Собир

Инак Адиб аз сари ихлосу эътиқод,
Бо ин ки нест санъату шеърӯ шоирӣ,
Эдар зи Қабба шеър фиристо дар санот
В-арна, на ҳар дареву санои на ҳар саре.

Яке аз шарҳиҳолнависон таҳлили илму дониши ӯро дар Хирот дар мадрасаи «Низомия», дигаре дар Бухоро медонад. Шахси бомаърифат будани вай ғувоҳӣ медиҳад, ки аз илмҳои замони худ баҳраманд будааст. Хатмқунандағони мадрасаҳо пас аз касби камолот ва шӯхрати аввалин ба дарбори ҳуку-

матҳон феодали даъват мешуданд. Уро ҳокими Хуросон Али ибни Чаъфар ба Нишопур даъват кардааст ва аз он ҷо ба шаҳри Марв, ки пойтахти султон Санҷар буд, ҷалб карда шуд ва аз одамони хос ва махрами ӯ гашт. Тафсилоти ҳаёташ маълум аст. Аз рӯи нақли Давлатшоҳ султон Санҷар ӯро ба сифати сафир ӯ вакили худ ба дарбори Отсиз султони Хоразмшоҳ фиристодааст, то ки аз амалиёти ин подшоҳи саркаш ва истиклолиятҷӯй, ки расман тобен Салҷуқиён буд, огоҳ карда истад. Дар ин мобайн Отсиз як ӯ ду нафар каллабурро мефармояд, ки дар шаронти мувофиқ масалан, хангоми намози ҷамоа султон Санҷарро қатл кунанд. Адиб Собир аз ин иняти бад хабардор шуда, султон Санҷарро огоҳ мекунад ва сурати қотилонро ба ӯ мефиритад, онҳо дастгир ва ба ҷазо мерасанд. Отсиз аз ин воқеа хабар ёфта, Адиб Собирро дасту по баста, соли 1152 дар даръёи Ому ғарқ мекунонад. Умри дароз дидан ва айёми пирӣ дар хизмати Отсиз султон будани вайро аз порчан шеърин зери фаҳмидан мумкин аст:

Будам аз рӯзи ҷавонӣ ҳар нафас дар лаззате,
З-он чуни дар хасрати рӯзи ҷавонӣ мондаям.
Лаззате аз зиндагонӣ нест дар пирӣ маро,
З-он ки дар бими заволи зиндагонӣ мондаям.

Аз осори адабии Адиб як девони шеърҳо боқӣ мондааст, наشري пурраи он дар тоҷикӣ нест, вале онро адиби Эрон Али Кавим соли 1953 дар Техрон ба таъб расонидааст. Мувофиқи шаронти хизмат ва зиндагӣ аксарияти шеърҳои ӯ қасидаи мадҳия буда, вобаста ба талаби замон ба султонҳои аҷнабӣ — подшоҳони турк султон Санҷар ва Отсиз султон баҳшида шудааст. Ин қасидаҳо монанди қасидаҳои Муиззӣ ва ҳамасронаш аз ҷиҳати забон ва санъатҳои бадеӣ зебо бошанд ҳам, аз ҷиҳати ғоя ҳамон мундариҷаеро доранд, ки ба манфиати халқ набуда, балки ба манфиатҳои шахсӣ ва моддини шоиру феодалиҳо ва ҳукуматдорони аҷнабии истилогар равона карда шудаанд. Равияи асосии феодалии шоирро аз он гуфтаи ӯ пай бурдан мумкин аст, ки дар замонаш афзалиятро дар шеър танҳо ба шоирони мадҳҳои дарбор дода, ба шоирон аз қабилҳои Хаёму Носири Хисраву Саиову дигарон эътиборе надодааст. Ҳар ҷанд ки ин гуфтаи ӯ фахрия аст, вале ба фоидаи адабиёти майлҳои халқи не, ба манфиати синфи феодалиҳо мебошад:

Ба аҳди худ шуароро тақаддуме наниҳам,
Ба ҷуз Муиззию Масъуди Саъди Салмонро.

Адиб Собир бо Рашиди Ватвот дар дарбори адабии Отсиз султон буданд ва бояд бо ҳам шиносони наздик дошта бошанд. Аз порчан шеърин тавсифи Ватвот бармеояд, ки Адиб Собирро эҳтиром мекардааст ва ҳатто ба дараҷаи устодӣ мешинохтааст:

Мехри ту чӯям аз дилу чоно мабод шод,
Он кас, ки нест аз дилу чоно мехрҷӯи ту.
Чоноам зи хичри рӯи ту дар андӯх асту бас,
Эй сад ҳазор шодиву роҳат ба рӯи ту.
Ман мадхӯи ту шудаму з-ин туро чи фикр,
К-имрӯз оламест хама мадхӯи ту.

Ин гуна тавсифхоро ба эътибори ғазал ва рубоихояш, ки мундариҷан бой, забон ва услуби содда дорад ва он аз масъалаҳои шакли шеърест, қабул кардан мумкин аст:

Эй Собир, эй сипехри сухан, эй ҷаҳони ғазал,
Эй қазбан ғазонли айём кӯи ту.
Ту гӯи назму наср ба майдон фикандай,
Ҷавғони ҳар кас нарасидаст гӯи ту.

Вале аз ҷиҳати ғоявӣ аз мақому майлҳои халқӣ наест меистад, зеро махсусан қасидаҳои мадҳияи ӯ ба фонди ғояҳои халқӣ нест. Ин маъниро аз порчаи зерини шеърӣ, ки ақидаи ғалати тақдир бади инсонӣ мазлумро на аз ҳаёти онрӯза ва қонуно қандаҳои ҷамъияти феодалӣ, балки аз ҳаракати сайёраҳои доништааст, фаҳмидан мумкин аст. Ӯ дар ин шеър аз паи тарғиби ғояи динии худҷӯй рафта, ҷаҳонро бебаҳо, танҳо худро беэвоҷ пиндошта, бо ин роҳ диққати мардумро аз масъалаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҳаёт ба масъалаҳои динии зӯхду тоату такво, илму имони динӣ ҷалб намудааст, ки он идеологияи феодалӣ буда, дар таърих роли ирриҷой бозидааст. Аз рӯи очизи ва сунти ирода одамон (хокимон дар назар аст)-ро ба «инсофу адлу эҳсон» даъват кардан маънои адолатхоҳӣ дошта бошад ҳам, мафҳуми мубориза ба бадӣҳо ва бадқирдоронро ифода намекунад ва бузургии шоир ҳам дар ин нест. Охангҳои пессимизми зӯхдпарварӣ ва хилватгузинии шеърҳои Собир ҳоноҳо ба муборизаи ғазоли озодихоҳии халқ зарар ва барон халқро дар очизиву нотавонӣ нигоҳ доштани феодалҳо ёрӣ расонидааст. Чунин оханги иҷтимоӣ ба фонди халқ нест ва онро аз мубориза барон бахти худ нигоҳ доштааст, зеро агар зулми иҷтимоӣ аз гардиши фалок бошад, пас, золимон айб надораид:

Ҷавр аз ин баркашида айвон аст,
Ки дар ӯ Муштариву Кайвон аст.
Дами сарде, ки мекашад мардум,
Хама з-ин баркашида айвон аст.
Одамизодро дар ин айвон
Ҷавр анвоу ранҷ алвон аст...
Зиндагиро завоҷ дар пеш аст,
Зиндан беэвоҷ яздон аст...
Тушан ту на кӯзан об аст,
Тушан ту на суфран нон аст

Зухду нисофу тоату таквист
Илму имону адлу эхсон аст.

Шоир ҳар чанд ки нисорро очизона бе тафовут ба «эдлу нисоф» даъват кардааст, вале дар мағз андар мағзи идеологияи ӯ фикрҳои ба манфиати феодалҳо хизматкунанда пинҳон аст. Чавр аз синфи ҳокими зolim не, аз фалак, «мардум ва одамизод» ба синфҳо чудо намешаванд, яклухтанд, танҳо оммаҳои меҳнаткаш не, ҳамаи «мардуму одамизод» бетафовут гӯе мекунанд ва ғайра: Ин ақидаҳои динии феодалии гузаштадан халқи меҳнаткаш, кундуқунандаи зеҳни онҳо ва боздоранда аз муборизаи синфист, зеро мақсад муборизаи иқтисодӣ (тӯшани обу нон) набуда, балки тоату ибодат будааст. Чунин ақидаи зараринокро панду ҳикмати муфид доништан нафаҳмидани моҳияти адабиёти зарариноки майлҳои феодалист. Шоири бузург он касе, ки моҳияти зиддиятноки манфиати одамони замони худ синфи истисморкунанда ва муфтхӯрро фош намояд, на рӯиш:

Ҳон, то аз он гурӯҳ набошӣ, ки дар ҷаҳон
Чун гов меҳӯранду чу гургон ҳамедаранд.

(Носири Хисрав)

Ҳамин тавр, идеологияи шеърҳои Адиб Собир дар манфиати прогресси иҷтимоӣ нест. Дар ташбиби қасидаҳои ашӯи ишрати дарборӣ ва даъват ба лаззатҳои моддӣ дида мешавад, ки аз он ҳолати рӯҳияи синфи доро намудор аст. Чунин вазъиятро танҳо ҳаётдӯстӣ маънидод кардан кам аст, зеро дар иҷтимоӣ тасвирҳои ҳаётдӯстӣ ба маънои васеи прогрессивнаш не, тасвирҳои ҳаёти фаҳши синфи доро фаҳмида мешавад, ки аз бонгарии муфти бедарди миён «чун гов меҳӯранд»-у нафси ҳайвонии худро қонеъ мегардонанд. Даъватҳо ба ашӯи роҳат барои оммаҳои мазлум нест, зеро на вақт доранду на имкониятҳои моддӣ. Онҳо кишти-кишти бори меҳнати вазнини ҷамъияти феодалиро ба дӯши худ мекашанд ва аз ҳаёлотии «он дунё» ва ҷаннатии афсонавӣ лаззат мегиранд. Аз ин сабаб, шеъри зеринро ки синфи ҳоким, махсусан дарборӣро ба ашӯи роҳат даъват менамояд, ҳаётдӯстӣ маънидод кардан баҳои аз ҳад зиёд аст:

Молу чамолу хуррамнию сӯхбати шабоб,
Ишқу висоли беғамиву ишрату шароб.
Шугле бувад ба вачҳу нишоте бувад ба шарт,
Айше бувад ба расму муроде бувад савоб...
Эй он ки шабобу шаробиву гӯши ту
Ҳам лаҳни чанг дораду ҳам нағмаи рубоб,
Гар гулистони орази маъшук пеши туст,
Аз гардиши замона туй дар гулу гулоб,
Аз рӯҳ соз қосиди маъшукро нисор,
В-аз бӯса деҳ саволи дилоромро чавоб.

Дар ҷаҳон як карим агар будӣ,
Агар мадеҳам тухӣ набуд забон.
Домани ман тухӣ аз он монда-ст,
К-аз каримон тухӣ шуда-ст ҷаҳон.

Ақидан шоир дар бораи душман бо зарбулмасали халқии «душман дӯст намешавад, шикамба гӯшт», ҳамоҳанг аст.

Зи душманони куҳан душманони нав сози —
— Ба дасти дев бувад ақро гярав кардаи.
Зи мурда зинда шудан мумкин асту мумкин нест
Зи душманони куҳан дӯстони нав кардаи.

Ба ҳамина тарик, эҷоднети адабии Собир аз мадх, ишк, панд аз Ҷамеишиқоят аз фалак, пас, аз худо бошад ҳам:

Кирдугоро, киса дорам зи симу зар тухӣ,
Ҳар сабукборӣ маро аз дил аз ин дорад гарон.
Дигаронро кисаҳо додӣ гарон аз симу зар,
Дигаронро ҳамчу ман кун, ё маро чуи дигарон.

Дар ҳиссиёт ва ақидан ӯ оҳанги тасалим ба хости фалак ва мизангор ва аз он ноилоч будани инсон мавқеи асосӣ дорад ва аз он мафкурған феодали ва оммаҳои очиз намудор аст, вале дар афкори рационализм—илмро аз ҷаҳл ва олимро аз ҷоҳил арзал гузоштан мақоми баланд дорад:

Олим, ки хӯрданаш ҳама ғам бошад аз ҷаҳон
Беҳтар зи ҷоҳиле, ки наими ҷаҳон хӯрад.
Гарчи ғизон боз бувад сини тазарв,
Беҳ аз он хумон, гарчи ҳама устухон хӯрад.

АНВАРИ АБЕВАРДИ (1090—1188)

Авҳанддин Алӣ ибни Муҳаммад биши Исҳоқ Анварӣ дар дехан Баднами ноҳияи Ховарони атрофи Абевард, ки дар соҳили ҷануби Шарқи баҳри Хазар воқеъ буд, таваллуд ёфтааст. Тафсилоти ҳаёт ва авлоду аҷдои ӯ, махсусан то омадани вай ба дарбори султон Санҷари салҷуқӣ равшан нест. Ӯ таҳсили илмро дар мадрасаи «Мансурия»-и шаҳри Тус гузаронидааст. Дар бораи аз қадом илмҳои замон бахраманд шудани вай порчаи зерини шеърӣ шоир маълумот медиҳад:

Ман инку мусикию ҳайат бидонам андаке
Гостӣ бояд бигӯям: бо насибу вофирам
В-аз илоҳӣ он ҷӣ тасдиқаш кунад аҳли сарех,
Гар ту тасдиқаш кунӣ бар шарҳу басташ моҳирам
В-аз риёӣ мушкеле гардам ба хилват ҳал шудааст
В-андарон чуз воҳиб аз тавфиқи кас не ёварам

В-аз табиӣ рамзи чанд ар чанд бе ташвир нест,
Кашф донам қард, агар ҳосид набошад нозирам.
Нестам бегона аз аъмолу аҳқому нучум,
Дар баёни ӯ бағоят устоду моҳирам.
Чун зи Лукмону Фалотун нестам кам дар ҳикам,
В-ар ҳаме бовар надори, ранча шав, ман ҳозирам.
Бо бузургон мустафидам бо фурудастон муфид,
Олами таҳсилро ҳам вориду ҳам содирам.

Анварӣ баъди хатми таҳсил дар ҳамон мадраса мударрисӣ кардааст, вале аз паси даромади мударрисӣ зиндагӣ қардан душвор буд. Вай аз ҳамаи илмҳо воқиф бошад ҳам, бештар дар илми нучум моҳир будааст. Барои ба хизмати дарбор рафтан воситае лозим буд. Дар ин бора ду нақле аз Давлатшоҳ ва Хондамир ҳаст, ки ҳар ду ҳам ба Марв ба дарбори султон Санҷар ба вазифаи ё шоирӣ ва ё мунаҷҷимӣ ва ё ҳар ду омадани ӯро тасдиқ менамояд. Вай ба дарбор бо қасиде мурочиат қард, ки ду байти аввали он чунин аст:

Ғар дилу даст баҳру қон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.
Шоҳ Санҷар, ки қамтарин ҳадамаш
Дар қаҳон подшаҳнишон бошад.

Аммо соли ба дарбор рафтаниаш маълум нест. Агар дар соли ба тахт нишастани Санҷар (1118) 28-сола бошад ва шояд баъд аз хатми таҳсили мадраса, ки тулонист, якбора ба дарбор на-рафтааст, зеро мударрисӣ мекард, ба дарбор рафтани ӯро дар солҳои 1125 тахмин қардан мумкин аст. Ин маъниро, ки дар қасидаи «Илтмосия» зикр ёфтааст, ин тасдиқ менамояд:

Хусраво, бандаро чу даҳ сол аст,
Ки ҳама орзуи он бошад,
Қ-аз надимони маҷлис ар нашавад,
Аз муқимони остон бошад.

Вай дар дарбор аз наздикони султон буда, ба вазифаи шоирӣ ва мунаҷҷимӣ қарор гирифт ва муддати зиёде бо вучуди мочарочуни дарбориён, хизмати дарбориро бачо меовард. Силсилаи қасидаҳои хеле зиёде пур аз игроки ӯ, ки подшоҳони аҷнабӣ — туркҳои истилогари салҷуқиро мадҳ ва сийёсати онҳоро ҳимоя қардааст, ба султон Санҷар бахшида шудааст. Сабаби ба дарбор рафтани вай ҳарчанд аз эҳтиёҷоти иқтисодӣ маънидод шудааст, ки онро адабиётшиносони хориҷӣ тасдиқ менамоянд:

Ин як шабе, ҳама шаб дар ғами андешаи он,
Қ-аз кучо в-аз кию чун қунам панҷ дирам.

сабаби асосӣ мафкураи феодалӣ ва ҳимоя қардани базису над-стройкаи он аст, сабабҳои иқтисодӣ, яъне рӯзгузаронии шоир

сабаби зохирифт, зеро ризку рӯзи на ҳама шоирону олимон аз хазинаи давлат ва ниёми подшоҳон мегузашт.

Аз рӯи гуфтаи тадқиқотчини эронӣ мударрис Разаӣ Анварӣ пеш аз ба Марв ба дарбори Санҷар роҳ ёфтаи, дар шаҳри Балх будааст ва ҳамчун шоир шӯҳрат доштааст. У аввал ба хизмати Абӯлҳасани Иброҳим ном вазири Санҷар дохил шуда, шояд аз одамони мӯътабари Санҷар ба шумор рафта бошад.

Дар соли 1153 воқеан сиёсе рӯй дод, ки ҳам ба тақдирӣ салҷукиён ва ҳам ояндаи Санҷару Анварӣ бетаъсир намондааст? Дар Хурӯсон туркманҳои гуз ба муқобили ҳукумати марказӣ шӯру фитна ба вуҷуд оварданд. Санҷар дар ҷанги муқобили гузон асир афтада баъд аз ҷанд соли он дар зиндон вафот ёфт. Бо қасидаи «Ашқҳои Хурӯсон» ба ҳокими қароҳонии Самарқанд барои ёри мурочиат қардани Анварӣ ғоиде надод, дар натиҷа, дар кишвар ҳарчу марҷ рӯй дод, давлати салҷуки парешон шуд, балки хотима ёфт. Аз як қасидаи Анварӣ, ки соли 1155 навиштааст, ба шаҳри Тирмиз ба дарбори Пирӯзшоҳ омадани вай ва аз дарёи Аму бо кишти гузаштани ӯ ва тасвири зебои шаҳр акс ёфтааст:

Охируламр чу кишти ба саломат бигзашт,
Ҷастам аз киштию омад ба лаби киштигоҳ,
Арсae дидам чуи ҷону ҷавонӣ ба хушӣ,
Шоднафзоӣ чу ҷону чу ҷавонӣ ғамкоҳ,
Гуфтам: «Эй бахт, биҳишт аст савдон Тирмиз».
Гуфт: «Розӣ машав аз раъзаи ризвон ба ғиёх,
Бош, то шаҳр бубиниву дару бори малик,
Бош, то қалъа бубиниву дару арзи сипоҳ»...

Аз гуфтаҳои шоир дар ин қасида вонамуд мешавад, ки ӯ ба Тирмиз шояд бо даъвати Пирӯзшоҳ на ба хизмати дарбор, балки меҳмонӣ омада, баъди ҷанде ба Балх боз гаштааст. Ба мадҳи Пирӯз ҳам қасидаҳои мадҳия дорад.

Баъд аз марғубияти Санҷар аз гузҳо, асири ҳарбии ӯ Алоуддини ғурий, ки соли 1152 ба даст афтада буд, озод шуда, ба ватан ва ба тахти худ баргашт. Алоуддин аз сабаби як рубони Анварӣ, ки ӯё дар боран асирии вай гуфта бошад, бо нияти ниқорғирӣ, вале бо ваъдаҳои зиёде ӯро ба дарбори худ даъват кардааст, он рубонӣ ин аст:

Чун бандагини шахат намеояд хваш,
Бо мулки чу обу давлату чуи оташ,
Бархезу басиҷи он ҷаҳон кун х (в) аш-х (в) аш
В-он ҷо алами гулхани дӯзах мекаш.

Аммо Анварӣ аз нияти ӯ пай бурда, бо баҳонае розӣ нашудааст ва он ҷавоб бо байтҳои зерин оғоз ёфтааст:

Кулбае, к-андар ӯ ба рӯзу ба шаб
Ҷои орому хӯрд хоби ман аст,

Холате дорам андар ў ки дар он
Чарх дар айни рашку тоби ман аст...
Харчи дар маҷлиси мулук бувад,
Ҳама дар кулбаи хароби ман аст,
Хидмати подшо, ки боқӣ бод,
На ба бозуи хоку оби ман аст.

Воқеан дигари ногуворе, ки ба сари ў омадааст, Асириддин Футӯҳӣ ном шоир аз номи Анварӣ дар ҳаққи шаҳри Балх, аҳолии он ва одамони олирутбаи он чо шеърӣ ҳаҷвия навишта, паҳи кард, ўро ба ашъён нафрат ва лаънати балхиён мубадал кардааст. Ҳатто қасди чони вай мекунад. Чанде аз бузургони Балх ўро аз фочиа наҷот медиҳанд ва ў дар хонаи қозии Балх Ҳамидиддин (муаллифи китоби «Мақомат») пинҳон шудааст. Аз рӯи гуфтаи баъзе тазкиранависон, охируламр, худи ҳамин қозӣ Анвариро ба дасти ҳокимон ва чоҳилон додааст, то ки «тахтакулоҳ» кунанд, ки як навъ чазои шармандакунанда аст. Вай бахшида ба ин воқеа қасидае дорад ва шояд мисраъҳои зерин ба ин воқеаҳо ишорат бошанд:

Ҳар балое, ки з-осмон ояд,
Ба замин норасида мегӯям:
Хонаи Анварӣ кучо бошад?

Воқеан дигареро, ки ба номи Анварӣ алоқамандона нақл мекунад, пешгӯии мунаҷҷимони дарбори салҷуқии Марв, ки гӯё аз Қирони сайёраҳо маълум шудааст, ки соли 1186 моҳи сентябрь (16-м) тӯфони сахте хоҳад хест. Мардум ба ҳадде тарсидаанд, ки дар зери замин, дар ғори кӯҳҳо барон худ чой кардаанд. Аммо дар он ҳангом ҳеч боде навазид. Мардум гӯё мехостанд Анвариро ба ҷавобгарӣ кашанд. Анварӣ ба Нишопур ва аз он чо ба Балх гурехта, пинҳон шудааст. Воқеан тӯфонро пешгӯӣ кардан дар соли 1186 аниқ аст. Таърихнависону тазкиранигорон ба он ишорат кардаанд. Ҳатто яке аз шоғирдонаш Анвариро мазаммат кардааст:

Гуфт Анварӣ, ки «аз чихати бодҳои саҳт
Вайрон шавад иморату кӯҳ низ бар сарӣ
Дар рӯзи ҳукми ў навазидаст ҳеч бод
Е мурсил-ур-риёҳ, ту донию Анварӣ.

Мумкин аст, ки ин ҳукм дар он солҳо аз тарафи Мунаҷҷимони дигар бароварда шуда бошад ва он воҳима рост бошад, зеро дар бисъёр маъхазаҳо зикр ёфтааст, аммо аз тарафи Анварӣ зоҳир шудани ин ҳукм шубҳанок аст, зеро дар ин солҳо хеле пир ва аз доираи адабии Марв дур дар Балх зиндагӣ мекард. Гайр аз ин, ў бо вучуди мунаҷҷим будан ба ҳукмҳои мунаҷҷимӣ чандон ихлос надоштааст:

Дигар он, к-аз дуруғ бошам дур,
Филмасал, гар бувад ба адно шай.
Магар андар се гуна ҳукми нучум —
Чӣ бувад, пас, кучо бувад, пас, кай?

Анварӣ дар пиронсолӣ дар Балх аз олам чашм пӯшидааст.

Анварӣ дар айёми ҷавонӣ «ховарӣ» таҳаллус мекардааст.

Мероси адабии ӯ бузург аст, вале бештар қасидаи мадҳия. Бо омӯхтани ҳаёт ва эҷодиёти ӯ бори аввал шарқшиноси рус В. Жуковский (асри XIX) ва дар солҳои 50-ум Мударрис Тақии Разавӣ машғул шудаанд, Разавӣ девони Анвариро дар 2 ҷилд нашр кардааст. Ҷилди аввал аз қасидаҳо ва ҷилди соён аз ҷиғъа, ғазал ва рубоихо иборат аст. Дар охири ҷилди 2-юм шарҳу луғатҳо дода шудааст. Аввалин нашри тоҷикии асарҳои Анварӣ соли 1971 бо таҳияи Р. Ҳочизода амалӣ гардидааст.

Ақидан иҷтимоии Анварӣ тарафдори давлати марказонидашудаи маърифатпарвар буда, ба саховат, ҳиммат ва «адолати» феодалҳо умед бастан аст. Бесабаб нест, ки як ҷилди гурӯҳи кудлиёти ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳад. Ақсар қасидаҳои шоир ба султон Санҷар, вазирон ва калоншавандагонии давлати ӯ бахшида шудааст. Анварӣ аз ҷумлаи он паёмбарони шеър аст, ки дар қасида устод шуморида шудааст. Қасидаҳои Анварӣ аз ҷиғъати забон, услуб ва воситаҳои тасвири санъати бадеӣ зухуроти зарофати забони форсии дарӣ-тоҷикӣ дар қасидаҳои мадҳия аст. Хаёлотҳои бадеии ӯ ниҳоят баланд ва ҳарҷониба бой аст. Махсусан, ташбиби қасидаҳои вай хеле ҷолиби диққат аст. Масалан, тасвири дохил шудани баҳор дар ташбиби яке аз қасидаҳои ӯст:

Боз ин чӣ ҷавонию ҷамол аст ҷаҳонро
В-ин ҳол, ки нав гашта заминро ву замонро.
Микдори шаб аз рӯз фузун буду бадал шуд,
Нокис ҳама ииро шуду зонд ҳама оиро.
Ҳам ҷамра баровард фуру бурда нафасро,
Ҳам фохта бикшод фуру баста забонро.
Оху ба сари сабза магар нофа бияндохт,
К-аз хоки ҷаман об бишуд анбару боиро?
Гар хом набастаст сабо ранги раёқин,
Аз акс ҷаро ранг диҳад оби равонро?
Бодом ду мағз аст, ки аз ханҷари алмос
Нодода лабаш бӯса саропои фасонро.
Жола сипари барф бибурд аз ҷитифи кӯҳ
Чун Рустам найсон ба ҳам овард камонро...

Чӣ тавре ки мебинем, шеърҳои Анварӣ аз ҷиғъати забону услуб ниҳоят раван, бадеӣ, дорон воситаҳои тасвири бадеӣ ва санъатҳои гуногуни шеърӣ мебошад. Тасвири манзараи табиат низ хеле моҳирона аст. Аммо қимати асарии бадеӣ танҳо бо шакли шеърӣ он муайян карда намешавад, гоյи онро низ ба

ҳисоб гирифтаи лозим аст. Қасидаҳои мадҳияи ӯ таърифу тавсифи синфи ҳокими феодалӣ алалхусус, подшоҳони аҷнабӣ, золимони халқ ва истисморгарон равона карда шудааст, ки мавқеи синфи ҳоким, ҳокимият ва идеологияи онро мустаҳкам карда, шуури синфӣ ва миллии халқро кунду паст мегардонад ва халқро аз мубориза бар зидди душманони худ бозмедорад. Бесабаб нест, ки асарҳои ҷовидонаи Фирдавси «Шоҳнома»-ро ба муносибати муқоисаи нодуруст бо асарҳои илмии Абӯалӣ Сино нах задааст, ҳол он ки ҳар кадом бо роҳи худ арзиши баланде дорад:

Дар камоли Бӯалӣ нуқсони Фирдавси нигар,
Ҳар кучо бошад «Шифо», «Шаҳнома», гӯ: ҳаргиз мабош!

Азбаски «Шоҳнома» дорои ғояи ватандӯстонаи зидди аҷнабиён ва истилогарони турк буд, онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ҳар роҳ онро инкор ва рад карда, нах зананд. Анварӣ, ки маддоҳи онҳост ҳамин кӯшиши ҳокимони аҷнабиёро ифода кардааст.

Анварӣ аввалҳо қадри шеърро паст зада, пояи илмро баланд медонист, ҳол он ки ҳар кадом соҳаи махсуси шакли шуури инсонист, якеро нах задан, дигареро афзал доништан дуруст нест. Ин ҳол аз мавқеи ӯ сар задааст, ки аввалҳо бо илм машғул шуда, дар мадраса дарс мегуфт. Аммо хизмати дарбор диққати ӯро аз илм ба шеър ҷалб кардааст.

Ақидаи илмию ҷаҳонбинии Анварӣ ақидаи «калом» дар фалсафа буда, пайрави тибонию, алалхусус ибни Сино ва илмҳои юнионист, ки ҷиҳати тараққиқпарваронаи ҷаҳонбинии ӯро нишон медиҳад:

Дидан ҷони Бӯалӣ Сино
Буд аз нури маърифат бини
Соия офтоби ҳикмати ӯ
Ефт аз машриқи «ва лав шеъно».
Ҷони мусосифоти ӯ равшан
Ба таҷаллию шахси ӯ Сино.
Эй сафехи фақеҳ ном, ту кай
Боз ёбӣ зумуррад аз мино?
Дар тақи ҷоҳи ҷаҳл ҷун монӣ,
Масканат рӯҳи куде мискино

Вай худро бо мансабдорон муқоиса карда, дониши юнионашро ба онҳо зид гузоштааст:

Туро агар амале дод рӯзгор, ҷӣ шуд?
Маро ба ҷои амал илмҳои юнионист.

Дар асрҳои XI—XII муборизан шадиди дин бо илм ва идеализм бо материализм аз таърих маълум аст. Аз ин гуфтаҳои Анварӣ маълум мегардад, ки вай дар мавқеи ақидаҳои прогрессивӣ истодааст.

Дар шеърӯ адаб жанру шаклу равию эҷоднашро худаш

муайян кардааст. Аз гуфтаи Анварӣ ӯ ҳам назм доштааст ва ҳам наср:

Назму насре, ки маро ҳаст дар ин мулк, магир,
Ки аз он рӯ ба сад отифатам арзонӣ.

Вале ӯ бештар дар боран назмаш ҳарф мезанад, аз насраш то ҳол маълумоте нест. Шеърҳои бештар дар шакли қасида, ғазал китъа ва рубой эҷод шудааст. Равияи эҷодии ӯ мадх, тағазул ва ҳаҷв аст.

Ғазалу мадху ҳиҷо ҳар се бад-он мегуфтам,
Ки маро шаҳвату ҳирсу ғазабе буд ба ҳам.

Ин се равияи эҷодии ӯро «шаҳват»-у ишқ, ҳирси молу чиз ва завқи ҳаҷвгӯӣ ё ки нуқтаи назари танқидии ӯро ба одамону зиндагии оирӯза муайян кардааст:

Гар нестӣ замона бе ҷангу набарди халқ*,
Пайваста бо замона кучо дар набардамӣ.
Дар ҷӯи осие мутаваттин нагардамӣ.
Оби мурод зери пули кас намеравад
В-арна қафо зи вартаи тӯфон хӯрдамӣ.

Акидан адолатхоҳӣ, маърифатпарварӣ ва подшоҳи одилпарастӣ дар дарбор зоҳиран ба зиддият дучор нашуда бошад ҳам (зеро ҳама дар забон адолатшиор ва маърифатдӯст буданд), ҳирси шаҳвату ҳаҷвгӯӣ, ба задухӯрд, зиддият ва муборизаи акси ҳаракат дучор нашуда наметавонист. Яке аз сабабҳои аз зиндагӣ ва муносибатҳои одамон наосудан, ба азобу кулфатҳо дучор гардидани онҳо дар ҳамин сарчашма аст. Шояк аввал бо нуқсонҳои одамонӣ замонаш ва кирдори онҳо созиш карда натавониста, дар боран он гоҳ бо рамзу киноя ва гоҳе фошофош сухан мегуфт. Масалан: ҳикояти рӯбоҳ дар боран ҳаргирии султон хислати тӯҳматкоронаи амалиёти подшоҳонро нишон медиҳад. Дар ин ҳикоят, аз як тараф, аҳмакии амалдорони ҳукумати аз тарафи дигар, хислати тӯҳматкоронаи амалиёти ҳокимони подшоҳӣ акс ёфтааст. Моҳияти амалиёти онҳо «салларо биёр» — гӯед, «салларо овардан» ва бетафовутӣ бефаросатӣ мебошад:

Рӯбаҳе медавид аз ғами ҷон,
Рӯбаҳе дигараш бидид ҷунон.
Гуфт: Хайр аст, боз гӯӣ хабар.
Гуфт: Харгир мекунад султон
Гуфт: ту ҳар най, чи метарсӣ?
Гуфт: Оре, вале одамииён

* Халқ ин ҷо ба маънои гурӯҳи ками мардум, ки бо қорҳои бад машғуланд.

Менадонанду фарк менакунианд,
Хару рӯбоҳашон бувад яксон.
З-он ҳаметарсам, эй бародар ман,
Ки чу хар барниҳандамон полон.
Хар зи рӯбоҳ мебинашиносанд,
Ин-т куни харону беҳабарон.

Анварӣ на танҳо амалдорони подшоҳӣ, дигар намояндагони дину давлат, хочагони «Соҳибнеъмат»-ро, ки пур аз бухлу адоват, вале зану фарзанди онҳо дар ахлоқи ношоиста сахӣ буданд, ҳаҷву танқид кардааст:

Бухлро дидаму саҳо, хар ду,
Қарда андар сарон хоҷа ватан,
Хар яке бо яке гирифта қарор:
Бухл бо хоҷаву саҳо бо зан.

Мисли ҳамаи мутафаккирони гузашта Анварӣ низ носозӣ ва кулфатҳои замонаро аз гардиши фалак доништа, аз он шикоят кардааст. Хар чанд ки маънои шикоят аз қари фалак — шикоят аз қари рӯи замин аст, вале ба хар ҳол диққати хонандаро аз қари рӯи замин ба осмон бурда, уро дар «қор»-и асрори фалак дар ҳайрат меғузорад:

Эй қарх, қуз бало қонӣ? Не!
Бар қас қаламе зи офият қонӣ? Не!
Қизе бидиҳӣ, қи боз нақонӣ? Не!
Эй қӯри қабуд, худ қуч қи донӣ? Не!

Хар чанд қи то оқир дониқани қирри фалак ё қи қамона то марқизм ба қасе, аз қумла, ба Анварӣ муяқсар нақудаст, вале у то андозае сабаби бадбақтиҳои инқони мақлум ва ақли илму адабро аз қиқфи ҳоқими муфтхӯр дида тавонистааст. Дар қи мақзу дар шеър қи хурди сюжетноқи образи аблаҳе ва қирақе ба вучуд оварда шудааст, қи аблаҳ ҳоқимону хоҷақонро соҳибнеъматони худодод маънидод меқард, қирақ онқоро муфтхӯру гадо ба қалам меодод, зеро хар қи доранд, аз обу қони мардум — яқимону бечорақон аст:

Он шундиқастӣ, қи рӯзе қирақе бо аблаҳе
Гуфт: Қи воқи шақри мо гадон беҳаё.
Гуфт: Қун бошад гадо он, қ-аз қулоҳаш тукмае
Сад қу моро рӯзқо, бал солқо баргу наво.
Гуфт: Эй қондон, қалат инак аз қи қо қардай,
Он қамма баргу наво, донӣ, қи қи қо аз қучо?
Дурру марварида тавқаш — аққи атқоли ман аст,
Лаълу ёқути қитомаш — қуни айқоми шумост.
Он қи то оби сабу пайваста аз мо хостақ,
Гар биковӣ, то ба мақзи устоқонаш қони моқ.

Хоستان гудяст, хоҳӣ ушр хон хоҳӣ хироч,
Гар гурӯҳи ном бошад, як ҳақиқатро равост.
Чун гадоӣ чизи дигар нест чуз хоҳандагӣ,
Хар кӣ хоҳад гар Сулаймон асту гар Қорун, гадост.

Чунин ақидаи дурусти иҷтимоӣ ӯро ба хулосае овардааст, ки меҳнати тақрибан сиёсалаш дар дарбори подшоҳон ва ҳокимон барабас рафтааст, ӯ қасидаҳои худро рад мекунад, аз он пушаймон мешавад ва шоири дарбор буданро мазаммат менамояд:

Дӣ маро ошиқаке гуфт: Ғазал меғӯй?
Гуфтам: Аз мадху ҳнчо даст бияфшондам ман.
Гуфт: Чун? Гуфтамаш: Он ҳолати гумроҳӣ рафт.
Ҳолати рафта дигар боз наёяд зи адам.

Беш аз ин ёди жож шеър мадех,
Эй гаронсоя, он гаронмоя.

Шоир ба ҷои шеъри мадхияву аз ҳокимону хоҷагонӣ хасис инъом талабидан, бо илму ҳунар машғул шуданро афзал шуморидааст:

Гар ҷон-т ба илм дар тараққист,
Он гаҳ туву мулки ҷовидонӣ
В-ар на, чу марги ҷаҳл мурдӣ,
Ҳаргиз нарасӣ ба зиндагонӣ.

ДОИРАИ АДАБИИ МОВАРОИ ҚАФҚАЗ

Мурод аз Қафқаз Қафқазии ҷанубӣ (Закавказия) аст, ки дар он доираҳои адабии зиёде дар Табреш, Мароға, Аррон, Шамоҳӣ, Ганча ва ғайра мавҷуд буданд. Ҳаёти баъзе аз аҳли адаб на танҳо дар ин шаҳрҳо, дар Арманистон ва Гурҷистон ҳам гузаштааст. Дар қисмати Ғарбию Шимолии Эрон ва Қафқазии Ҷанубӣ давлатҳои маӣдан хонадонҳои феодалӣ бо номи сардори асосгуздорон, аз қабилҳои мулки Шабонкор Шадлодӣён, Шервоношоҳӣён, Атобакони Язд, Мулки Табаристон ва ғайра мавҷуд буданд, ки ҳар кадоме баъд аз сукути давлати Сомониён ба дараҷаи муайян ба инкишофи шеъри адаби форсу тоҷик шароити мусоиде фароҳам меовардаанд ва дар он кишварҳо ба паҳн шудани забони адабиёти дарӣ ёрӣ мебуданд. Маълум аст, ки забони аҳолии Эронии Шимоли Ғарбӣ дар ибтидои асри XI ҳоло забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) набуда, забони гуногуни мансуб ба забонҳои қадимии эронии аҳолии маҳаллии он ҷо буда, забони дарӣ ақиб ба ҳар сабаб тадриҷан паҳн мешуд. Ин маъниро Носири Хисрав дар 28-уми августи соли 1046 дар Табреш бо шоир Катрони Табрешӣ, луғати забони форсӣ ва забонҳои маҳаллии он ҷоро тартиб додани Катрон ва «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ исбот менамояд. Дар

ин бора, яъне забони форсии дарино хуб надонистани аҳолии қисми Эрони Ғарбӣ (Исфаҳон, Ҳамадон, Рай ва Озарбойҷон) Асадин Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати форсӣ» ишорат кардааст: ...Ва ғарази мо андар ин луғати форсӣ (он) аст, ки дидам шоиронро, ки фозил буданд, вале луғати форсӣ намедонистанд». Дар ин бора Носири Хисрав низ ишорае дорад: «Дар Табрез Қатрон ном шоиреро дидам, шеърро нек мегуфт, аммо забони форсӣ некӯ намедонист, пеши ман омад, девони Мунҷик ва девони Дақиқӣ биёвард ва ҳар маънӣ, ки мушқил буд, аз ман бипурсид, ба ӯ гуфтам ва ӯ шарҳи он бинвишт ва ашъори худ бар ман хонд...»*. Ҳаёти адабӣ дар шаҳрҳои Табрез (дар симони Қатрон, (Ганҷа) дар шахси Низомӣ ва ҷойҳои дигар бошад ҳам, доираи адабии расмӣ асосан дар Шамоҳа (Шамоҳӣ) буд, ки пойтахти шервоншоҳӣҳо ба шумор мерафт ва ин хонадон ба сулолаи шохони эронинажоди Озарбойҷон мансубанд. Таърихи шервоншоҳӣҳо дуру дароз аст. Онҳо худро ба сулолаи сосониён ва Баҳромӣ ҷӯбина мерасонанд. Онҳо бо ҳамин ном дар аввали истилои араб ҳам будаанд ва тобеи халифаҳои араб гардидаанд. Ҳатто ҳокимони араб низ ҳамин лақабро доштаанд. Дар соли 1067 кишвар ба даст салҷуқиён гузашт, вале Шервоншоҳӣҳо ба шартӣ додани хироҷ ҳокимияти худро нигоҳ доштанд. Баъд аз ин, онҳо истиқлолияти худро ба воситаи робитаи хешовандӣ бо подшоҳи Гурҷистон муқддати зиёде нигоҳ дошта, дар замони истилои муғул аз байн рафтаанд.

Шервоншоҳиён ҳомиёни забон ва адабиёти форсӣ тоҷик дар Озарбойҷон будаанд. Шоирон Абулаълои Ганҷавӣ, Хокони Шервонӣ, Мучириддини Байлақонӣ, фалақӣ ва ғайра аз шоирони он давр буданд. Баъзе аз шоирони Мовароуннаҳр (аз қабилҳои Асириддини Аҳсикатӣ) ва Хуросон (монанди Фаҳриддини Гургонӣ) ба доираҳои адабии ноҳияҳои Кафқазӣ Ҷанубӣ ҷалб шудаанд. Инак чанд номгӯ аз шоирони Кавқазӣ Ҷанубӣ:

АБУМАНСУРИ ҚАТРОНИ ТАБРЕЗИ

Аз аввалин шоирони форсигӯи ин сарзамин мебошад. Соли таваллудаширо 1010—1013 тахмин мекунам. Ҷои таваллуди вай Шоднобод ном маҳалли наздики Табрез аст. Қатрон худро аз табақои деҳқон медонист. Таълиму таҳсилу машқи шеърҳои ӯ дар ватанаш Табрез мегузашт ва шӯҳрати шоирӣ вай барвақт аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин даъверо он ҳақиқати таърихӣ-шарҳӣҳои ӯ тасдиқ менамояд, ки дар солҳои 1029—1038 дар мулки Аррон (пойтахташ шаҳри Ганҷа) дар дарбори ҳокимони хонадони Шаддодӣ, аз ҷумла ҳокими он за-

* Носири Хисрав. Сафарнома. Нашри «Ирфон», Душанбе, 1970, с. 11.

мон Абулхасан Алий Лашкарий Шаддодӣ, хизмати шоирин дарборро адо кардааст. Чи тавре ки аз қасидаҳои бармеояд, Қатрон дар Ганҷа дер намондааст. Мо ўро дар Табрез дар доираи адабии дарбори Амир Абулмансури Ваҳсудон ибни Муҳаммад (1020—1059) ва писари ӯ Мамлон хизмати шоирин дарборро ба ҷо овардааст. Қатрон чанде дар Наҳечеваи дарбори ҳокими он ҷо Абӯдулаф вазифаи шоирин дарборро иҷро кардааст. Аз қасидае, ки ба ҳокими Аррон Фазлун ибни ул-Фазли Шаддодӣ (1075 ба тахт нишастааст) бахшидааст, дубора ба Ганҷа рафтани ӯ маълум мегардад. Аз ин гуна ҷойивазкунии ӯ маълум мегардад, ки ҳаёти Қатрон осуда нагузаштааст.

Қатрон зилзилаи пуршиддати Табрезро, ки соли 1042—43 рӯй дода буд, аз сар гузаронидааст ва таассуроти худро аз ин ғоҷеи табии дар қасидае сабт кардааст:

Худо ба мардуми Табрез барфиканд фано,
Фалак ба неъматии Шабрез баргузошт завол.
Фароз гашт нишебу нишеб гашт фароз,
Римол гашт ҷиболу ҷибол гашт римол.
Дарида гашт замину хамида гашт набот,
Даманда гашт баҳору даванда гашт ҷибол.
Басо сарой, ки бошам ҳамебисуд фалак,
Баси дарахт, ки шохаш ҳамебисуд ҳиллол...
Касе, ки раста шуд аз муя, гашта буд ҷу мӯй,
Касе, ки ҷаста шуд аз нола, гашта буд ҷу нол.
Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки: мағӯй,
Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки манол.

Вафоти Қатрон баъд аз соли 1075 рӯй додааст, вале солаш маълум нест.

Қатрон шоири бонистеъдоди форсиғӯн асри худ бошад ҳам, шогирди навомӯзи адабиёти форсу тоҷик дар ибтидои асри XI будааст. Чи тавре ки дар боло ишорат рафт, шеърҳои хуб эҷод кунад ҳам, забони форсии дариро нағз намедонистааст, вале пайваста онро меомӯхтааст. Девони шеърҳои Дақиқӣ ва Мунҷики Тирмизиро ба назди Носири Хисрав овардан ва ҷойҳои нофаҳмидаашро пурсидани вай ин маъниро исбот менамояд.

Бо ду «далел» саҳваи шеърҳои Қатрон ба шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудааст ва худ ӯро бо Қатрони Тирмизӣ як шахс шуморидаанд: Яке қасидаҳои ба Насри II бахшидаи Рӯдакӣ ва ба Абӯнаسر бахшидаи Қатрон. Дигаре саҳваи Қатрони Табрезиро Тирмизӣ шуморидани Давлатшоҳ.

Бо шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудани шеърҳои Қатрон шояд, ки дар ҳамноми мамдӯхони онҳо (Насру Абӯнаسر), балки дар омӯзиш ва ба шеърҳои Рӯдакӣ пайравӣ кардани вай бошад. Услуби хуросонии Рӯдакӣ ва ҳамасронаш, ки устувор

буд, ба шеърятӣ Эрони Фарӣ, ки ҳанӯз анъана ва равию катъӣ надошт, таъсир мекард ва ба пайравии он асар эҷод мекарданд.

Ба эҷоди бадеӣ ва илми Қатрон як девони шеърҳо ва як китоби луғат (Тафосир-фи-луғат-ил-фурс)-ро нисбат медиҳанд. Ашъори Қатрон аз қасидаҳои мадҳия, ғазал, рубоӣ ва қитъа, мазмуни шеърҳои аз мадҳ, ишқ ва тасвири табиат иборат аст:

Сиришки абри озорӣ замиро кард пургавҳар,
Насими боди найсонӣ хаворо кард пуранбар.
Зи гулбун гул ҳамехандад, зи гул озин ҳаме бандад,
Кунун нарғис пайвандад ба ҳам минову сину зар.
Ҳаво гулгулситон гардад, замин сунбулситон гардад,
Гулистон гулистон гардад зи даври чарху бахши Хур.

Эй ба болон озодон,
Орзуи дилеву ранҷи равон.
Танам аз ишқи ту навону низор,
Дилам аз ранҷи ту нажанду навон.

Бадеят дар ашъори Қатрон хеле баланд аст ва аз шеърҳои устодони замонаш монданӣ надорад.

ФАЛАКИИ ШЕРВОНИ

Номи Фалакии Шервонӣ Абӯнизом Муҳаммад буда, дар шаҳри Шамоҳӣ таваллуд ёфтааст. «Фалакӣ» таҳаллус кардани ӯ аз гуфтаи тазкиранависон аз он сабаб будааст, ки дар аввалҳои таҳсил ва ҳаёташ ба илми нучум машғул будааст ва дар ин фан иштиёқи тамом доштааст.

Соли таваллудаш маълум нест. Соли вафоташро баъзе 1146, баъзе дар соли 1181—1182, баъзе дар соли 1191 қайд кардаанд. Вай илми шеърӣ адабро аз Абулаълои Ганҷавӣ омӯхтааст. Ӯ аз шоирони маддоҳи Шервоншоҳӣ (Манучехр бини Фаридун ва писари ӯ Аҳситон) буд. Ӯро ҳасудонаш бо тӯҳмати фош намудани сирри давлатӣ ба зиндони оҳанин партофтанд. Қисме аз шеърҳои дар зиндони Шервоншоҳӣ эҷод шудааст:

Ҳеҷ кас чорасози қорам нест
Чӣ қунам қор бахтсозам нест.
Қуштаи сабру интизораму боз
Чора чуз сабру интизорам нест.
Чуз ба таъсири наҳс анҷумро
Назаре сӯи рӯзгорам нест,
Боги айши маро ҳазон дарёёфт
Ох, к-уммеди навбахорам нест.

Ба хама ранчу меҳнат ин батар аст,
Ки гамам ҳасту гамгусорам нест.

Воқеан зиндонӣ шудани Фалакӣ мисли зиндонӣ шудани Абул-Аълон Ганҷавӣ, Изаддини Шервонӣ, Хоконӣ ва ғайра аст, ки бо рақобати дарбориён вобаста буд. У дар дарбори подшоҳ соҳиби иззату неъмат шуда буд, шоирони дарбор рашқ бурда, аз ӯ ба подшоҳ ғайбат карданд, ки ба вазифаи давлатии худ безътиной дорад. Уро дар ҳабсхонаи Шаброн зиндонӣ карданд, ки аз он ҷо ба зӯр ҷон ба саломат бурдааст:

Мурда будам, аз хама аъзон ман
Устухонҳо буд пайдо ҳамчу лом.
Лутфи Шервоншоҳ ҷонам боз дод,
Рағми он, к-ӯ гуфт: «Ман юхайа ал-узом»

Аз байти дуюм маълум мешавад, ки Шервоншоҳ «гуноҳ»-и ӯро бахшидааст.

Аз мероси адабии Фалакӣ як девони шеърҳо мавҷуд будааст, ки ҳафт ҳазор байт будааст, вале ҳоло боқимондааш ба ду ҳазор байт намерасад.

Шеърҳои Фалакӣ аз мадҳ, ҳасни ҳол, ванд, ишқ ва ғайра иборат аст. Осори бадеии ӯ бар хилофи услуби мушкилписандии баъзе ҳамсаронаш услубан равои, бадеӣ ва саҳли мумтанеъ аст:

Савдозадаи фироқи ёрам,
Бозичан дасти рӯзгорам.
Ночида гуле зи гулбуни васл,
Сад гуна ниҳод ҳаҷр хорам.
Якбора сиёҳ гашт рӯзам,
Якбора табоҳ гашт корам.

ҲОҚОНИ *Шервонӣ*

Афзалиддин ном, таҳаллуси шоирнаш «Ҳоқонӣ» ва лақаби шоирии «Ҳассон-ул Аҷам» дорад. Аз шоирони машҳури асри XI—XII аст. Падараш Начибиддин Алӣ дуредгар буда, модараш румии ба ислом имоновардан ошпаз (таббоҳ) будааст. Таваллудаш дар билоди Шервон аст. У ин маъниро дар достони «Тӯхфат-ул-ироқайн» ифода кардааст:

Гуфтам: «Муаллимӣ» — суҳандон,
Милоди ман аз билоди Шервон

Соли таваллудашро 1020, 1021, тахмин мекунанд. Падараш хондани ӯро намехостааст, то ки касби бобоиаш бофандагиро ёд гирад. Амакаш Қофиюддин Умар бини Усмон, ки шахси

табиб ва файласуфи ҳамеша муҷаррад будааст, ба сифати писархонд то 25-солагиаш ба ӯ тарбияи моддӣ ва маънавӣ додааст. Ҳоконӣ илми шеърӯ адабро дар назди Абул-Аълои Ганҷавӣ гирифтааст. Дар аввалҳо «Ҳақонки» таҳаллус мекард, баъд аз он ки бо ёри Абулаъло ба хизмати дарбори ҳокон Манучехри Шервоншоҳӣ дохил шуд, таҳаллуси худро «Ҳоконӣ» гузошт. Тафсилоти ҳаёташ пурра нест. Ҷ хизмати шоирии Аҳситон ва ғайраро ба ҷо оварда, соҳиби мартаба ва инъомҳои фаровоне гардидааст ва бо сабабе малоли хотир шуда, бо баҳонаи дидорбинӣ аз шоирон ва бузургони Хуросон иҷозати сафар кардааст, вале ҳокон Манучехр розӣ нашудааст. Сабаби асосии майли ӯ ба берун рафтан аз мулки Шервон ва шаҳри Шамоҳӣ дар он аст, ки Шервоншоҳиҳо ниҳоят сахтгир буданд ва аз ин ҳолат фоида бурда, тӯҳматчиён ба одамони боистеъдод ғаразкорихо ташкил мекарданд. Чунин ҳолати ногувор аҳволи шоиронро чи дар шаҳру диёр ва чи дар мухити дарбор танг мекард, ҳолати зиндониро ба вучуд меовард, онҳо чӣ зудтар аз он ихтиёри гурез мекарданд:

Танг омада бар дилам Шамоҳӣ,
 Гулханҷоё бад-ин фароҳӣ.
 Зиндони ман аст маскани ман,
 Хар мӯи муваккали тани ман
 Наздам зи равандағони олам
 Дарнатзоранд бодро ҳам.
 Вой, ар қадаме занам ба роҳе!
 Ох, ар зи ҷигар барорам оҳе!
 Бадгӯе гиреҳ занад бар он ох,
 Сар баста барад ба ҳазрати шох.

Аз сабаби воқеаҳои сиёсӣ (хучуми ғузон, асирии султон Санҷар ва ғайра) сафари Хуросонро тарку ба сафари Ироқ майл карда, дар он ҷо бемор шуда, дар бозгашт чанд муддат дар ҳаёс буд, вале баъд аз озодӣ солҳои дафтӯдӯми асри XII аз ҳаёс озод шуда, ба сафари зиёрати дубораи хонаи Қазъа ба сӯи Ироқ рафт ва бо вучуди аз ватан (Шервон ва Шамоҳӣ) дилмонда будан, ба он ҷо баргашт. Дар роҳ достони лирикии «Тӯҳфат-ул-проқайн» ва қасидани «Харобаҳои Мадон»-ро навиштааст. Ҳаёти ӯ пур аз тӯҳмат ва фоҷиаҳо мебошад. Рақибони эҷодӣ ва хабаркашҳои тӯҳматкори дарбор дар бораи ӯ хабарҳои иғвогарона мебофтанд. Яке аз онҳо ин аст, ки Муҷрирддин Балақонӣ аз забони Ҳоконӣ қасидани ҳаҷвияе дар бораи аҳолии Исфаҳон навишта, паҳи кард ва ба ғазали аҳолию ҳокими он ҷо гирифтӯр намуд. Ӯ дар васфи Исфаҳон ва аҳолии он қасидани дилнишини навишта, халос шуд. Дар бораи сабаби зиддияти байни Ҳоконӣ ва дарбориён сарчашмаҳо бештар ба худписандии ӯ ишорат мекунанд, ки одат ва услуби

баъни тазкираҳо мебошад. Сабаби асосӣ дар зиддияти байни истеъдод ва ноқобилист, ки яке аз зиддиятҳои одамони мустаид ва дарбориёни беилму ҳунар, вале соҳиби ҷоҳу мансаб аст. Онҳо бо роҳҳои гуногуни ғайривичдони ба ин мартабаҳо мерасиданд, ҳамеша аз мавқеи сусту лиққонаки худ дар ҳавотир буданд, бинобар ин, ба соҳибистеъдодон тўхмату иғво ташкил медоданд ва подшоҳ ҳамчун шахси бадгумон ба онҳо тақья вале ба некон ҷабру зулм мекард.

Муносибати Ҳоконӣ бо шоирони дигар низ як хел набудааст. Масалан, баъд аз устувор шудани мавқеаш дар дарбор муносибати ӯ, бо вучуди шогирд ва домод будан, бо Абуаъло вайрон шуда, кор бо ҳаҷви устодаш анҷомидааст. Ҳамчунин муносибати вай бо Рашиди Ватвот хеле дўстона буд, вале дар охир ба ҳаҷви ҳамдигар расидааст. Фахрия дар таассуроти ӯ ба дараҷаи худбинӣ ва мағрурӣ ба ҳамқаламонаш, ҳатто ба устодони калом овардааст. Ӯ аз мағрурӣ ва ифода намудани назари таҳкиромези маҳалпарастон устод Рӯдакиро резачини дастурхони худ номидидааст:

Шоирӣ муфлик манам, хони маонӣ марост,
Резахӯри хони ман — Рӯдакиву Уйсурӣ.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ дуруст қайд кардааст, ки ин гуфтаҳои Ҳоконӣ аз ҷоҳилию кўдакист ва Рӯдакӣ соҳибкирони шоирӣст.

Ҳоконӣ соҳиби зану фарзанд аст. Ду писараш ҳангоми ҳаёт будани ӯ вафот кардааст, ки аз марги онҳо ғаму андӯхи зиёде дорад. Аммо дар ҳаққи фарзанди духтар бадбин аст, ки ақидан иртиҷони динӣ ва феодалист. Охири умраш дар Табрез гузаштааст ва дар соли 1199 вафот ёфт. Дар «Макбарат-уш-шўаро»-и Табрез мадфун аст.

Эҷодиёти Ҳоконӣ сермахсул аст ва он аз қасидаҳо, ғазал, қитъа ва рубоию маснавӣ иборат буда, дар суҳансароӣ санъати баланд дорад. Як қисми шеърҳоиш мазмунан шикоят аз замона ва ҳасудон буда, аҳамияти шарҳихоли дорад:

Бо ноҳуна ҷашми рӯзгорам,
Бо обила рӯи ихтиёрам.
Он ноҳуна ҷист? Дарди даврон
В-он обила ҷист? Шарри Шервон.
Шаҳбозам шоҳи парбурида,
Шаҳбозии рӯзгор дида.
Дар халқ бимонда сифру оход,
Яъне, оҳ аз ниҳеби ҳассод.
Чун гови хароси таиғмайдон
Гирди иуқтаи вабол гардон.

Handwritten signature or mark in blue ink, possibly reading "Харобаҳои Мадонин" or similar.

Аз микраи замона хаста,
Гардан ба танобу чашм баста.
Он гови харос бин, ҳама сол,
К-ӯ чарх занад, ки ваҷд, на ҳол.
Пешаш ҳама чарбу охури тар,
Лекин нарасад ба охураш сар.
З-ӯ то ба муроди роҳ бас не,
Лекин ба мурод дастрас не.

Ҳоконӣ дар акидан иҷтимоӣ подшоҳпараст буда, дар манзумаи «Харобаҳои Мадонин» ба гузаштан пурхашамати феодалӣ афсӯс хӯрдааст, ки маънои иртиҷои дорад. У дар акидан фалсафӣ низ дар мавқеи иртиҷои динию феодалӣ буда, ба пайравони илму фалсафаи Юнон саҳт хучумҳо карда, мавқеи дини ислом ва тасаввуфи иртиҷоиро ҳимоя кардааст. Дар баробари ин, Ҳоконӣ дорои истеъдоди адабию бадеӣ буда, суҳанро мохирона месарояд ва ба санъатҳои адабӣ ва забони бадеӣ эътибори ҷиддӣ медиҳад. Хаёлотҳои адабӣ ва забони асти. Ин маъниро дар қасидаҳои ва манзумаи «Харобаҳои Мадонин»-и ӯ дидаи мумкин аст.

Дар таркиби дуғавий забони шеърҳои дохил намудани калимаҳои туркӣ мушоҳида мешавад, ки хислати услубӣ дорад:

Мулки дҷам чу таман туркони эҷамист,
Оқил кучо бисоти таманио барафканад.
Тан гарчи суву экмек аз ишон талаб кунад,
Қай меҳри шах бар Отсизу Бугро барафканад.

Ҳоконӣ дар услуб бештар ба сабки ироқӣ тааллуқ дорад, бинобар ин, ӯро монди услуби хуросонӣ шуморидан бамавқеъ нест. Им маъниро таънаҳое, ки ӯ бо назарногирӣ ва худписандӣ ба намоёндагонии бузурги услуби хуросонӣ Рӯдакӣ ва Унсурӣ задааст, фаҳмидан душвор нест:

Ку Унсурӣ, ки бишнавад ин шеъри обдор,
То хок бар даҳони муҳоқо барафканад.

Бар бисотат ба мидхатандешӣ
Унсуриро се шаш диҳам бешӣ.

Эродҳои индкоронаи Ҳоконӣ ба устоди услуби хуросонӣ на давоми он услуб, балки кӯшишҳои ин услубро тағйир додани шудани ӯро ифода менамояд. Аз як тараф, аксар бо мадҳи шохону наъти пайғамбар банд кардани афкори бадеии худ, аз тарафи дигар, бештар ба таассуби динӣ бар зидди файласуфони даҳрӣ майл намудани ӯ ба Ҳоконӣ имконият намодаст, ки боз ҳам маъниҳои амиқу шаклҳои пурбӯи ранги зебои бадеиро эҷод намояд.

ЧАРАЕНҲОИ ЭЪТИРОЗИИ ЗИДДИ ФЕОДАЛИ ДАР АСРҲОИ XI—XII

ТАСАВВУФ

Истилоҳи тасаввуф ва калимаи «суф»* (матон сафеди пашмина) гирифта шудааст. Бо ин либос суфиҳо дар аввалҳо аз ҷайравони мазҳабҳои дигар дар қиёфа фарқ мекарданд. Мистикҳои риёзат ва зӯҳдуанда пеш аз ислом ва дар замони халифаҳои аввал ҳам вучуд доштад, вале дар ҳоли муҷаррад буданд, бинобар ин, то охири асри VII ба афкори иҷтимоии ҷамъият таъсири ҷиддие нарасониданд буданд. Тасаввуф ё мистицизм дар Эрон ва Осиёи Миёна аз таълимоти Моини оғоз ёфта, аз сарчашмаҳои дигари ғоявӣ низ сероб гардидааст.

Тасаввуф ҳам ғояи динӣ мебошад ва аз ин рӯ, унсурҳои он дар ҳамаи динҳо мавҷуд аст.

Шароити таърихӣ пайдоиши чараёни тасаввуф чунон аст: дар натиҷаи иқтишофи муносибатҳои феодали, ки дини ислом ва хилофати араб мафкураи он буд, деҳқонон аз зулми муносибатҳои иқтисодии феодали гурехта ба дуҷиёи кӯҳна баргаштани мешуданд ва бо ин роҳ ба сохти феодали эътирози худро баён менамуданд. Сабаби дигаре, ки муаллифи китоби «Ислам» Л. Климович дуруст қайд кардааст,— ноумед шудан ва пушаймонӣ аз умедҳои неке буд, ки оммаҳои васеи демократии халқи шаҳру қишлоқ аз ислом ва хилофат доштад. Дар ҳақиқат, «Зулми мӯъмин бар мӯъмин ҳаром» барои шиорҳои одамони соддаҷаҳо мафтун карда буд. Ислом ва хилофат на танҳо аҳволи оммаҳои халқро сабук накард, балки вазинтар гардонид, ҳокимияти феодалиҳоро мустақкам сохт, мулки хусусиро молиякунӣ муқаддас эълон карда, онро баробари хуни соҳибаш донаст: «моли мӯъмин — хуни мӯъмин». Ислом на танҳо ба деҳқонону ҳунармандон, балки ба халқҳои мазлуме, ки аз зулми феодализи навпайдошуда ва зулми милли амалдорону рӯҳониёни идеяҳои собиқ (масалан, Сосониён) азоб мекашиданд, сабуки надод. Вай ҳатто ғуломонро аз сохти феодали озод накард, балки тартиботи муайяни ғуломдориро нигоҳ дошт. Аз ин ҷост, ки муқобили хилофати араб ва идеологияи он ислом шӯриши ғуломони зағибор чордах сол (869—883) давом кардааст. Пас, асири иқтисодӣ ва маънавии феодали оммаҳои меҳнаткеш энёд шуд. Ислом ва хилофат дар масъалаи ҳуқуқҳои милли ҳам роҳи истилогариро пеш гирифт. Пушаймонӣ аз умед ба ислом ва хилофат халқҳоро ба шӯриш овард. Масалан, шӯриши Абӯмуслим, Бобак, Муқаннаъ, қарматҳо ва ғайра. Аммо дар натиҷаи номуташаккили ва ба сари оммаҳо бо оташи хонумон-

* Климович Л. И. Ислам. М., 1962, с. 155—156.

сӯз ва шамшер ҳуҷум кардани хиёлат ва дар ин кор ёрӣ додани дини ислом ва рӯҳонӣи шӯришхон омма охируламамар ба мағлубият дучор гардид ва ин ҳолати рӯҳияи мағлубӣ, бечорагӣ бонси маъюсӣ ва ба зоҳидӣ (мистицизм) майл кардани гурӯҳхон маълум шуд, зеро дар шаронти ҳуқумронии дин дар асрҳои миёна ҳаман бадбахтиҳо заминан умедхон ҳаётии оммаҳо ро гум кунанд. Аз сабаби носозгорихон ҷамъият дастуро гум кардан ва ба ғазабӯ ҳаяҷон омадан, дар шуури оммагон ҳалқ зоҳир ғаштани ҳиссиёти бад ва ҳамчунин ба умеду орзухон худ расида натавонистан ва ғайра онҳо ро водор кардааст, ки оромӣ, умед ва осонши худро дар ҳаёлон ширин ва худочӯӣ бинанд. Оммаҳо умеди худро ба осмони пурасерор мебастанд ва ба пайдо шудани маҳлиҳо умедвор мешуданд ва бо ин ҳаёлон худфиребдиҳанда ба кори «бастаашон» кушонш ва ба калобан ҷиглашон сарришта мечустанд, зеро дин — худшиносӣ ва худҳискунии инсонест, ки ё худро ба даст нагирифтааст ва ё аз нав дасту по гум кардааст... «Дин — нафаси маҳлуки маълум, дин-дунёи сангдил аст»*. Онҳо худочӯиро ба молу зару зӯри синфи ҳоким муқобил меғузоштанд:

Пирӣ дурдиқши мо гарчи надорад зару зӯр,
Хуш атобалашу ҳатопӯш худое дорад. (Хофиз).

Ба ҳамин тариқ, одамони дар муборизаҳо мағлубгашта ва дар ҳаёт тақъиву умедашонро гум кардагӣ бо ниятхон аз ҳаёти барояшон манфур дур шудан, худро ё ба тасаввуф ва ё ба бидъати динӣ мезаданд, дар он ҳалли ҳаёлон ба ҳақиқат набаромадаашонро дидани мешуданд ва бо ин роҳ аз муборизагон ғайро, ки барон бахту саодати худ ба муқобили золимон мебуданд, даст «мекӯшиданд». Бо дарду киноя ва пичинг ҳуқумронӣ, роҳати дунё ва молу сарватро ба зӯрварон додем, гӯён ба ғайр, оқизӣ, таслим ва қаноат дӯнаат мекарданд. Ҷиҳати бадн ин ақибнишинӣ дар ин аст, ки чунин рафтор ба синфи доро хизмат мекард ва бонси гирифтори дуборан иқтисодӣ ва маънавин меҳнаткшон мешуд. Ҳамин тавр, тасаввуф дар шаронти феодализм ва ислом пайло шуда, тасаввуроти диниро бо ҳам чуқуртар кардааст, зеро пайравони он бевоҳита бо худо васл шуда, аз он роҳат бурдани мешуданд.

Тасаввуф дар ибтидон худ дар амалиёти ҳаёти ҳамчун эътироз ва ҳаракати андифеодалии оммагон ҳалқ ба вуҷуд омада, ҳолати рӯҳияи пороғини онҳо ро кес мекунанд. Оммагон вазеи пороғӣ ва ноумедгаштан шаҳро кишлоқ ва зиялиён ба ҳалқ наздик ҳаёти асосин аҳли тасаввуфро ташкил менамуданд. Он вақтҳо на танҳо пайравони тасаввуф, ҳатто сардорон ва пешвоёнаш низ аз аҳли ҳасбу хунар буданд. Масалан: Ҳабиби Аҷамӣ (хунарманд) Моляки Динор (гулом), Маъ-

* К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч. изд. 2, т. 1, с. 414—415.

1. Хуш дар дам, 2. Назар бар қалам, 3. Сафар дар ватан, 4. Хилват дар анчуман. «Хуш дар дам» доништа сухан гуфтанро талаб мекунад. «Назар бар қалам» аз қору амали худ ба худ ҳисоб додан, дар зиндагӣ қадамро доништа мондан, ба амалиёти худ аз рӯи виҷдон танқидӣ ва бо масъулият нигоҳ карданро тақозо менамояд. Ин шиорҳо моҳияти тарбиявӣ доранд. «Сафар дар ватан» — гӯшанишинӣ накардан, дар байни мардум будан, бо ҳаёти халқҳо шинос шудан ва сафар карданро талаб мекунад. «Хилват дар анчуман». Тасаввуфи пешина барои худоро шиноختан чилла ё ки гӯшанишиниро талаб мекард, ки он ҳам одамонро аз қору бори зиндагӣ мемунонд. Шиори чорум дар байни мардум дар муомила бо одамон буданро тавсия менамояд ва дар ҳар ҷо, ки бошад, шинохтани худоро имконпазир медонад. Шиорҳои дигар: «Дил бо ёр, тан ба бозор», «Дил бо ёр даст ба қор» тақвияи ҳамин шиорҳост. Мувофиқи ин таълимот дар ҳар шароит бо худо хилват доштан ва ёро шиноختан мумкин аст. Агар дар тасаввуфи пешина бо омӯхтани илм машғул шудан манъ бошад, дар нақшбандия манъ набуд. Аз ин рӯ, ҷиҳатҳои мусбати нақшбандияро бо шоҳҳои дигари ҳеле иртиқони тасаввуф дар як қатор мондан дуруст нест, моҳияти таълимоти худочӯни он бетағйир мондан мегирад, ки моҳияти зиддихалқии худочӯӣ дорад. Чароёни тасаввуфии нақшбандияро ҳам яқлухт ва яғона тасаввур қардан нашояд. Ба гурӯҳи пешрави он Хоҷа Исмаил (? — 1436), Чомӣ, Давлатшоҳ, Алишери Навоӣ (асри XV) ва умуман намояндагони илму адабиётро дохил қардан лозим аст, ки онҳо барои адолат, виҷдонӣ пок ва тараққии илму дониш мубориза бурдаанд, шайхҳои риёқору фиребгар ва муридони чоҳили онҳоро танқид қардаанд:

Шайхи худбин, ки ба ислом баромад номаш,
 Нест ҷуз зарку риё қондан исломаш.
 Хешро вокифи асрор шиносад, лекин,
 На зи оғоз вуқуф асту на аз анҷомаш.

(Чомӣ).

Чомӣ гурӯҳи иртиқони нақшбандияро танқид қардааст. Онҳо феодалҳо ва одамони иртиқоъпарасту ҷаҳолатпарваре буданд, ба мавқеҳои ҳукмронӣ соҳиб гардида, оммаҳои меҳнаткашро аз ҷиҳати рӯҳӣ ва иқтисодӣ бандубаст қарда буданд ва ба муқобили ҳар навъ норозигии халқ ва афкори илмӣ — тараққиқпарварии он ва аҳли илму дониш мубориза мебуданд. Сардори ин гурӯҳ, Хоҷа Аҳрор (асри XV) буд.

2. Чахрия. тамоми шоҳи иртиқони тасаввуф аст. Дар вай тарқи дунё қардан, ҷаҳр гирифтани, гӯшанишинӣ ва душманӣ ба илм ва қорҳои дунё, ба золимон эътироз накардан ва ғайра, ҷои асосиро ишғол мекунад. Пешвоёни чахрия дар байни аҳолии туркзабони Осиёи Миёна Аҳмади Ясаӣ ва дар

байни халқҳои форсизабони Эрону Осӣи Миёна шайхи асри XII Наҷмуддини Кубро (ваф. 1220) ва Абдулқодири Гелонӣ (ваф. 1166) мебошанд. Равияи онҳо дар таърих кубравия ва қодирия ном гирифтааст. Гелонӣ лақаби «Ғафс-ул-аъзам» дошт. Таълимоти Ясаӣ дар китоби ӯ «Ҳикмат» хеле равшан аке ёфтааст.

Ба ҳамин тарик, қувваи маънаӣ ва ташкилии тасаввуфи пешина, ҳам аз роҳи ғояӣ таъғир додани Ғазолӣ ва ҳам аз сабаби ба шоҳаҳо ҷудо шудани он, барҳам хӯрда, ба ташкилоти зоҳиран муташаккилу ботинан парешон мубаддал гашт: «Якero аз машоихи Шом пурсиданд, ки:

— Ҳақиқати тасаввуф чист?

— Гуфт:

— Пеш аз ин тоифае буданд дар ҷаҳон пароканда ба сурат ва ба маънӣ ҷамъ, имрӯз қавмеанд ба зоҳир ҷамъ ва ботин парешон»*.

Вақте ки тасаввуф аз дарун ва бо ислом омехта карда шуд, зоҳидон, шайхҳо, рӯхониҳо ва эшонҳо, инчунин феодалҳо ба ташкилоти тасаввуфӣ дохил шуда гирифтанд, то ки ҷидави халқи меҳнаткашро аз ҷиҳати маънавию рӯҳӣ, ташкилӣ ва иқтисодӣ ба дасти худ гиранд. Онҳо майнаи халқро бо ин таълимоти зиддихалқии динӣ ва иртиҷоӣ захролуд намуда, ӯро ба иҷрои таълимоти сӯфия, масалан, тарки дунё ва ба азобҳо тоб овардан, ба зулм муқобилӣ накардан водор намуда, худашон мону зар гирд оварда, аз неъматҳои моддӣ ҳаётини дунёӣ бахраманд ва айшу роҳат мекарданд:

Тарки дунё ба мардум омӯзанд,

Ҳештан симу галла андӯзанд (*Саъдӣ*).

Барои тасдиқи он фикр, ки шайхҳо ба мардум тарки дунёро талқин карда, худашон ҷиз ҷамъ мекарданд, калонтарин шайхи тасаввуфи нақшбандия Ҳоҷа Аҳрори валиро барои мисол мегирем. Вай дар вилоятҳои Самарқанд, Бухоро, Қарши, Тошқанд, Фарғона заминҳои бисёрро доштааст. Танҳо дар вилояти Қарши 300 ҷуфти гови ӯ кор мекардааст. Танҳо аз галла ба ҳукумати теуриҳо ба сифати ушр (дахъяк) 80 ҳазор мани Самарқанд (ҳар ман 8 пуд) андоз меодааст. Вай сад ҳазор мурид доштааст, ки онҳо ба сифати ғулом дар хочагини ӯ кор мекардаанд. Чорвон ӯ ҳадду ҳисоб надошт. Дар ин бора латифан халқӣ ҳам ҳаст.

Вақте ки Машраби девона дар роҳи сафари худ чорвоҳои бисёрро дида пурсид, ки:— Аз онҳо кист? Ҷавоб доданд, ки:— «Моли хоҷа Аҳрор». Вай хари худро ба даруни гала ронда «рав, ту ҳам моли Хоҷа Аҳрори вали шав»— гуфт. Хоҷа Аҳрор бо роҳи ташкилоти динии тасаввуфӣ ҳазорон-ҳазор деҳқононро ба сифати мурид банду басти худ карда гирифта

* Саъдӣ Шерозӣ. Гулистон, Истамбул, 1291, х. к. (1884), с. 82.

буд. Вай ба корхон сиёсӣ-давлатии темурихо мудохила мекард. Ин шайхи шайхҳо бо рӯҳониёни расмӣ ислом як шуда гирифта, ба муқобили ҳар гуна тараққипарварӣ, фикрҳои демократӣ, илм ва ҷаҳонбинии материалистӣ мубориза мебуд. Олим Улугбек Мирзо (1394—1449) ва шоир Хилолӣ (1536) бо иғвои ҳамин ҷамоа кушта шудаанд. Ҳоҷа Аҳрор барои авомфиребӣ дар як порча заминӣ худ деҳқонӣ мекардааст, мардумро ба ништибоҳ андохта, меғуфтааст, ки ба сарватҳои дигари бепоёнаш қор надорад.

Ба ҳамин тарих, агар дар тасаввуфи ибтидоӣ молу мулк доштани шайхҳо манъ бошад, акнун барои муҳофизати ташкилотҳои тасаввуфӣ соҳиби молу ҷоҳ будани онҳо ҷоиш буд. Дар натиҷаи чунин тағйироти дохилии тасаввуфӣ қувваҳои тараққипарвар ва халқие, ки дар таркиби ҳархелаи он буданд, аз тасаввуфи расмӣ вайронгардида ҷудо шуда баромаданд ва ба оппозицияи доимии зиддифеодалӣ, зиддиисломӣ ва зиддитасаввуфӣ мубаддал гаштанд. Дар натиҷа, унсурҳои норозӣ ва ошӯбқунанда бо номи дарवेशӣ, риндӣ, қаландарӣ ва хароботӣ аз суфиёни ва зоҳидони солусу риёкор ҷудо шуданд.

Дар асрҳои XI—XIV дарवेशӣ дар шакли ҷунбишҳои халқӣ зоҳир мешуд, вале баъдтар он ҳам ба кӯчаи сарбастаи иртиҷони зиддихалқӣ даромада рафт. Аз ин ҷост, ки тадқиқотчиёни тасаввуфӣ баъзе аз ҷараёнҳои дохилии онро худҷӯи содиқона ва баъзе аз онҳоро бидъат, вале ҷараёни риндири динӣ ва зиддитасаввуфӣ мешуморанд. Аз инсонҳои суфиҳои фаҳмидан душвор нест, ки ташкилоти расмӣ онҳо ташкилоти пинҳонӣ, ҳатто террористие мебошад, ки дар он ҳуқуқи мурид ҳамчун аъзои оддӣ ташкилот хеле маҳлуд, балки нест. Ташкилоти тасаввуфӣ — баъдҳо дарवेशӣ (дар Эрон) ва қаландарӣ (дар Осӣёи Миёна) номида шуд, ки моҳияти пурраи ҷаҳолатпарастии динӣ дошт ва аъзоёни он бо иродаи шайхашон ба ҳар гуна корҳои қабелӣ раёнаи қарда мешуданд. Онҳо дар хизмати подшоҳон, ҳокимон ва давлатҳои хориҷӣ вазифаи ҷосусиро ҳам адо мекарданд. Аз ин сабаб, бештари ин подшоҳон шайхҳои сӯфиро дастگیرӣ қарда, ба онҳо хонақоҳҳо сохта меоданд, ёри моддӣ мерасониданд. Масалан, «Темур системаи ҷосусиро ҷорӣ қарда буд, ки ин хизматро дарवेशҳо, фақирон, роҳибон аз лама то зоҳидони насронӣ адо мекарданд».

Пешвоёни тасаввуфро «шайх, муршид, пир» ва пайравонашро «муриду дарवेशу қаландар» меномиданд. Онҳо паҳлуқунадагонӣ тасаввуф буданд. Роҳу равиши суфиёиро «тарикат» меноманд.

Шайхию муридии сӯфиҳо акнун на аз рӯи вичдон ва ҳақиқат, балки аз рӯи расмӣ ва манфиатҳои шахсӣ буд, ки хислатҳои даррандагии зиддихалқӣ дошт.

...Ки зинҳор, аз ин мардумони ҳамӯш,
Палангони даррандан суфиӯш,

Аз асри XI сар карда тасаввуфи амали эътибори худро ба андозае гум карда, чояшро ба тасаввуфи илмӣ дод, ки он аз баҳсҳои назариявӣ бо фалсафани исломии калом омехтани тасаввуф, кор фармудани истилоҳот ва қолумақоли зиёде иборат шуда мوند. Ҷиҳатҳои иртиҷоӣ, зиддиҳалқӣ дар он хеле зиёд гардид ва ҳам ҷун иртиҷон зидди илму фалсафани материалистӣ ва атеистӣ ба майдон баромада, дар таърихи афкори илмӣ фалсафии ҳалқҳои Осиёи Миёна ва Эрон роли иртиҷоӣ бозид, аммо «таърихи дуру дароз аз мо нишон медиҳад, ки бо ислом сулҳу салоҳ кардани тасаввуф ҳодисаи умумӣ набуд. «Суфизм дар давраҳои муайян ҳамчун зухуроти эътироз ба худсарии аз ҳад зиёди феодалҳо, амалиёти иртиҷонии ислом ва рӯҳонӣи инкишоф ёфтааст, суфизм бисёр масъалаҳои таълимоти ислом: ба ду тақсим кардани дунё, ҳаёт таълимоти онд ба ҷаннат ва дӯзах, ҳақиқат будани китоби муқаддаси Қуръон, тамеан ғавқуттабиа будани Муҳаммад — пайғамбар ва ғайраро рад мекард. Дар шарҳи Шарҳи асри миёна ҷиҳати мусбати суфизм дар ҳамин аст»*.

Дар асри XI тасавуфро дар Осиёи Миёна ба таври расмӣ ва ташкилӣ Юсуфи Ҳамадонӣ (ваф. 1141) ном шахс паҳн кард. Хонақоҳи дар шаҳри Марв будани суфиён маркази таълимоти тасаввуфии Осиёи Миёна буд. Аз рӯи нақлҳо Юсуфи Ҳамадонӣ пайравони худро ба меҳнати ҳалол даъват мекардааст. Суфиёни машҳури Осиёи Миёна шоир Саодӣ, Аҳмади Ясавӣ (ваф. 1166) ва суфӣ Ҳоҷа Абдуллоҳи Ғиждувонӣ (асри XII) аз шоғирдонӣ ӯ буданд. Дар асрҳои XI—XII аз сабаби тараққи инсонии шахрҳо, тиҷорат ва хоҷагии деҳқонӣ таъсири таълимоти тасаввуф, ки моҳияти зиддиҳаётӣ дошт, то рафт суст шуд, зеро ба қору бори ҳаррӯзаи одамони меҳнаткеш, аҳли тиҷорат ва умуман истехсоли неъматҳои моддӣ ҷамъият ва тараққи қувваҳо ва воситаҳои истехсолот ҳалаал расонд. Бинобар ин, баъзе ҷиҳатҳои амалии тасавуфро аз нав дидан лозим омад. Аз ин рӯ, ба ду шохани асосӣ ҷудо шуд:

1. Тасаввуфи нақшбандия, ки тариқати «хуфия» ҳам ном дошт. 2. Ҷаҳрия. Асосгузори тасаввуфи нақшбандия Ҳоҷа Абдуллоҳи Ғиждувонӣ ва Ҳоҷа Баҳоуддини Нақшбанд (ваф. 1389) буданд. Нақшбандия шакли ба ҳаёти шахру кишлоқ мувофиқ кардашудаи тасаввуф буд. Дар нақшбандия тарки дунё кардан ва ғушанишии шарт нест, зеро одамонро ақидани тарки дунё аз қору бор мемуонид ва сабаби наст рафтани истехсоли неъматҳои моддӣ мешуд. Инро аз широк** ва талаботи онҳо низ фаҳмидан мумкин аст, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

* Заҳидов М. Мир идей и образов Алишера Навои. Ташкент, 1961, с. 220—221.

** Алий Ҳусайн Вонзи Кошғӣ. Рашиҳоти айн-ул-ҳаёт. Бамбай, 1895, сах. 20.

Ки чун гурба зону бахам барзаданд,
 Вагар сайде афтад, чу саг дарчаҳанд.
 Сӯи масҷид оварда дӯкони шайд,
 Ки дар хона камтар тавон ёфт сайд,
 Сапеду сияхпора бардӯхта,
 Ба солус пинҳон зарандӯхта.
 Зихӣ, ҷавфурушони гандумнамой,
 Ҷаҳонгарду солусу хирмангадой.
 Мабин дар ибодат, ки пиранду суст,
 Ки дар рақсу ҳолат ҷавонанду чуст.
 Асон калимаид бисёрхор,
 Ба зоҳир чунин зардрӯю низор.
 Зи суннат набинӣ дар ишои назар,
 Ба ҷуз хоби пешину нони сахар. (Саъдӣ).

Бесабаб нест, ки Ҳаким Саной бо вучуди ҳудаш ҳам сӯфӣ бадан, аз сӯфиён гурехтандро тавсия кардааст:

Даст аз ин сӯфиёни даҳр бишӯй,
 Ту на кӯрӣ ҳикоят аз худ гӯй.

Зеро, ба ифодани Саъдӣ, онҳо бо худо хуб буданду бо халқ бад:

Махӯрд аз ибодат бар он беҳирад,
 Ки бо ҳақ наку буду бо халқ бад.

Дар ин маврид бояд қайд куем, ки байни суфиёни танқидкунандан рӯҳониён, ки ҷиҳатҳои зоҳирро барои мустаҳкам намудани тасаввуф ва ислом танқид мекарданд ва риндон, ки асосҳои тасаввуфу ислом ва ахлоқи ношонистан пайравонашро фош менамуданд, фарқ гузоштан лозим аст. Масалан, суфиёну рӯҳониёро танқид кардани Санову Саъдию Чомӣ аз танқидҳои Хайёму Убайди Зоқонию Хофиз фарқ дорад. Вақте ки танқиди суфиён аз байни ҳуди онҳо сар мезанад, нуқсонҳои ҷузъӣ, камбудии шахсҳои ҷудогоноро, ки дар зери либоси порсой хонӣ мекунад, фош менамоянд, аммо ба нуқсонҳои кулли он дахл намекунад, зеро ҳудашонро пайравони покдомани ин ақида мепиндоранд.

Тадқиқотчиёни ҷараёни тасаввуф равиҳои суфиёнаи асрҳои XI—XIII-ро ба шаш гурӯҳ ҷудо кардаанд: 1) Онҳое, ки даъвои ваҳдати вучуд доранд, яъне бо худо як шудани шахсро ҳатмӣ медонанд ва ба гуфтаҳои Мансури Ҳаллоҷ такя доранд. 2) Онҳое, ки барои ба васли илоҳӣ рафтан ошиқ будан ва тарки дунё кардану риёзат кашиданро аз зарурат медонанд. 3) Аз рӯи ақидаи гурӯҳи сеюм нури илоҳӣ дар рӯи худ пардаи нури дорад ва пардаи нури. Он ҷӣ вобаста ба ҳиҷоби нурист — аз сифатҳои нек, шавқ, таслим, ризо, тавакқал, мууроқиба, унс, ваҷду ҳолат иборат аст. Шаҳват, фиску фучур ва ҳирс, ки гӯё ҳислатҳои шайтонист, аз пардаи нури иборат

аст. 4) Онҳое, ки худро гурӯҳи восила меноманд ва таклифҳои шарнатро, аз қабилӣ руза, намоз, ҳаҷ ва закот инкор менамоянд. Онҳо таклифҳои шарнатро барои касоне медонанд, ки аввал бо ин роҳ худро пок гардонанд, то ки маърифати ҳақ ҳосил шавад. Гурӯҳи чорум, ки худро ҳақрасида мешуморанд, шариасти диниро қабул намекунанд, худро ориф ва восили илоҳӣ медонанд 5) Онҳое, ки илмро инкор мекунанд ва имону кирдори худро махлук намешуморанд. Шинохтани худ на бо роҳи илм, назар ба касбу кор аст, балки ба ёри мучохида ва талқини шайх рӯй медиҳад. Саодати охират гӯё бо роҳи ҳақд, риёзат ва иршоди муршид ҳосил мегардад. 6) Гурӯҳи шашум доимо майл ба хӯрок, рақс, суруд, мусикӣ ва вақтхушию шикамсерӣ доранд ва майл ба шаҳват мекунанд.

Уламон ислом, қатъи назар аз ҳамаи майлу чараёнҳо, тасаввуфро ба ислом илҳод доништа, таклиф кардаанд ва аз уламон ашаддӣ ислом Иби-ул-ҷавзӣ дар китоби «Талбиси Иблис» суфиёро ба роҳи шайтон ва куфр даромада эълон карда, қатли онхоро раво доништааст. Дар ҳақиқат, баъзе суфиён ба қатл расонида шудаанд. Аммо бо гузашти замон ҳайат ва таркиби онҳо тағйир ёфта, бештаринашон ба гурӯҳи одамони чоҳил, муфтхӯр, мутаассиб, айёшу ливотабоз мубаддал шуда рафтаанд. Аз рӯи таъкиди Иби-ул-ҷавзӣ суфиҳо работ ва хонақоҳҳои зиёде доштаанд, ки дар он суфиёни қадим умри мучаррадӣ бо тарки дунё гузаронида, риёзат мекашидаанд ва ба золимону ҳокимон нафрат доштаанд, аммо «суфияи қарни шашум... дар ин работҳо ба роҳат ва осоиш ва хӯрду хоб ва намозу рақс мегузарондаанд ва аз ҳар золиме барои гузарони маош кӯмаке талабиданд ва аксар ин работхоро мардумони золим бино намуда ва моли ҳароми худро бар онҳо вақф карда буданд ва мардуме, ки дар он ҷо ҷамъ омада буданд, ...аксари авкоташон дар сухан гуфтан ва мулоқоти абнон дунё мегузашт»*.

Силсилаи ташкили ташкилотҳои тасаввуфӣ, ки бо номи шахҳо — роҳбаронашон машҳур аст, ба тариқи зерин аст:

1. Тайфуриён — аз номи Абоязиди Бастомӣ (835—874), ки номи аслиаш Тайфур аст.

2. Чунайдиён — аз номи Чунайди Бағдодӣ, ки аслан аз Нахаванд аст (с. в. 910). 3. Кодирӣён — аз Абдулкадирӣ Гелонӣ (с. в. 1165—1166). 4. Кубриён — аз номи шайх Начмиддини Кубро (с. к. 1221). 5. Сухравардиён — аз номи Шихобиддини Сухравардӣ (с. в. 1234). 6. Чистиён — аз номи Муиниддини Санҷари Чистӣ (1142—1235). 7. Накшбандиён — аз номи Баҳауддини Накшбанд (с. в. 1388).

Принципҳои назариявии тасаввуф дар асарҳои суфиёни машҳур таъриф ва тавсиф ёфтааст. Масалан: Асари Абӯбақр

* Забеҳулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Техрон, 1339 х. ш., ҷ. II, с. 204.

бни Абӯисҳоқ ал— Бухорӣ «Китоб-ул-арруф», ки бо қалами Абуброҳим Мустамли Бухорӣ ба форсӣ-тоҷикӣ гардонид шудааст. Китоби «Қувват-ул-қулуб»-и Ал-Маккӣ (с. в. 996 м), «Китоб-ул-лумаъ»-и Абӯнасири Сироҷи Тусӣ (с. в. 998 м) ва асарҳои Ибнуларабӣ (1165—1240), аз ҳамаи қабилаанд.

Баҳсу мунозираҳо дар бораи ақидаи суфиён ва қаромати онҳо низ аз асри X—XI оғоз ёфт. Масалан, дар асарҳои Ибни Сино. Вай дар асарҳои худ «Китоби-ул-ишорот ва ал-таибхот» баҳси амнике дар боби эътиқодоти суфиён — орифон ва зоҳидон кушода, онро мувофиқи ақидаи фалсафии худ шарҳ додааст, ки баъд ба ҳамлаи суфиён дучор гардид. Намояндагони машҳури тасаввуф дар Аҷам — Эрон ва Осиёи Миёна Мансури Ҳаллоҷ, Абулхасани Харақонӣ (вафоташ — 1033), Абӯсайди Меҳанӣ (967—1049), Абдуллоҳи Ансорӣ (1003—1087), Юсуфи Ҳамадонӣ, Абдуллоҳи Гиздувонӣ ва ғайра буданд. Дар таълимоти тасаввуфи ибтидоӣ шиорҳои асосӣ чунин буданд: бо меҳнати ҳалолӣ худ зиндагӣ қардан, молу мулки феодалҳо ва ҳодимони дину давлатро ҳаром эълон намудан, аз дастӣ онҳо чиз нагирифтан, бо ёрии ҷамъиятҳои бародарӣ ба ҳамдигар — ба дарвешон ёри расондан ва ғайра. Дар байти зерин нони муфтхӯрон, ки аз хуни бечорагон аст, ҳаром эълон қарда шудааст:

Дид вақте яке пуруганда,
Зиндае зерӣ чомаи жанда.
Гуфт: Ин чома саҳт хулқон аст,
Гуфт: ҳаст онӣ ман, чунин з-он аст,
Чун начӯям ҳарому надхам дин,
Чома лобуд бувад чунину чунин.
Ҳаст поку ҳалолу нагинирӯй,
На ҳарому палиду рангинирӯй.
Чун намозиву чун ҳалол бувад,
Он туро ҷавшани ҷалол бувад.

Дар ҳаракати тасаввуфии давраҳои аввал тарки дунё аз шиорҳои асосӣ ва яке аз шаклҳои эътироз ба шумор мерафт: «Табақаи поёнӣ барои он, ки қувваи инқилобии худро инкишоф диҳад, ба ҳаман унсурҳои дигари иҷтимоӣ ҳолати душманона доштанро фаҳмад ва худро ҳамчун синф муттаҳид намояд, мебоист аз ҳаман ҷизҳое, ки ўро бо сохти ҷамъияти мавҷуда ба сулҳ оварда метавонад, аз кайфу роҳати ночизе, ки ўро як муддат ба шахси мазлуми тоқатовар мубаддал мекунад ва ҳатто саҳттарин зулм ҳам ўро маҳрум қарда метавонад, даст кашад*.

Аз ин гуфтаи Энгельс фаҳмида мешавад, ки тарки дунё ва нафрат ба молу ҷоҳ—чунин маъние дорад, ки истиклолияти ҳаракатҳои озодихоҳии оммаҳои меҳнатӣ нигоҳ дошта шавад,

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 8, с. 144.

то ки онҳо аз мӯхтоҷии иқтисодӣ ба мутеи душманони худ, ки соҳиби неъматҳои моддианд, наафтанд, зеро дар таҷрибаи муборизаҳои зиддиҳалқии синфҳои доро оммаҳои камбағал ва мӯхтоҷро ба воситаи гузаштҳо ва ёрии ночизи моддӣ тасалло додан, ба мутеи иқтисодӣ ва маънавии худ мубаддал намудан ва бо ин роҳ ҳаракати инқилобии онҳоро суст ва ё хомӯш кардан борҳо мушоҳида шудааст. Бинобар ин, шoirони дорон майлҳои халқӣ камбағалоиро ба қаноат ва мутеъ набудан ба соҳибонашон ва нигоҳ доштани ифтихори инсонӣ даъват мекарданд:

Як инон ба ду рӯз агар шавад ҳосили мард
В-аз кӯзаи бишкаста даме оби сард,
Маҳдуми камазхудӣ чаро бояд буд
Е хидмати чуи худӣ чаро бояд кард.

(Хайём)

Тарки дунёе маънии дигаре ҳам дорад: Пайравони ин ақида молу мулки беҳисоб, айшу нӯши фаровон ва фарогати синфи ҳокимро, ки аз ҳисоби харобии ватан ва ғоратшавии халқ доштанд, дида, ҳасад мебурданд ва аз сабаби маҳрумӣ худ ба онҳо бо нафрату кинаву хашм нигоҳ мекарданд ва бо равиши тарки дунёе ҳаёти қашшоқонаи обу нони ҷазиро ба хоштири давлатмандон меоваранд: «Тарки дунёро тарғиб кардани ин одамон дар натиҷа ба ҳаёти фаҳш ва оронши хушқу холии баъзе одамон нафрати ҳаққонӣ доштани онҳо ба вучуд омадааст. Дар ҳақиқат, ба ин одамон, ки барои қонеъ гардонидани ҳирси қабехашон ватани худро хароб ва ба халқи он зулм мекарданд, чандан пашмина ва нони сиёхро хотиррасон намудан лозим буд».*

Ақидаи тарки дунёе тарафи манфӣ ҳам дорад. Тарки дунёе эътирози заифи оммаҳои меҳнаткаш буда, онҳоро ба камбағалӣ гуруснагӣ, бенавоӣ ва маҳрумӣ абадӣ нигоҳ медошт ва намегузошт, ки ба муқобили золимон — синфи истисморкунанда ба муборизаи инқилобӣ бархезанд ва ба гуфтан зерини Саъдӣ пайравӣ кунанд:

Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад канда беҳ парру бол.

Таълимоти тарки дунёе оммаҳои меҳнаткашро ба қаноат, таваккал, бегашаббусӣ, бегайратӣ, ба тақдир розӣ шудан, аз хубҳои ҳаёти моддӣ маҳрум гардидан, дунёбадбинӣ, хор доштани тан, ақл ва дигар хислатҳои манфӣ водор менамояд. Одамони тараққиқарвари замон ба муқобили тарки дунёе мубориза бурдаанд:

* Чернышевский П. Г. Эстетика и литературная критика. М., 1, 1951, с. 343.

Чаҳонро ба ҷуз некуӣ кор нест,
 Накӯро накӯхиш сазовор нест.
 Чу зебобиҳиштест ораста,
 Дар он ҳеч зиштӣ падидор нест.
 Яке дилрабо шӯху ҷонпарвар аст,
 Ки ҷун ӯ нигоре ба фарҳор нест.
 Яке ёри ғамхори меҳровар аст,
 Ки ҷун ӯ яке ёри ғамҳор нест.
 Хар он, к-ӯ канад дил аз ин гуна ёр,
 Мар ӯро бари акл микдор нест,

зеро, натиҷаи объективонаи таълимоти тарки дунё ба зарари меҳнаткашон ва фоидаи синфи ҳоким аст:

В-он-т гӯяд: бар сари ҳафтум фалак
 Садҳазорон хубрӯёнанд низ.
 Хар яке гӯӣ, ки Моҳи анвар аст
 В-он ки ӯро ҳаст хӯрду нозу хоб.
 Ин суҳанхо з-ӯ муҳолу мункар аст.

(Носири Хисрав)

Тасаввуф дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз асри XI пахн шуд ва намояндагони барҷастаи он Саной, Аттор (1119—1230), Чалолиддини Румӣ, Аҳмади Чомӣ, Абдурахмони Чомӣ ва дигаронанд. Онҳо бештар тасаввуфи назариявӣ ва унсурҳои ғоявии зиддифеодалии онро давом додаанд.

Тасаввуф дар ҷаҳонбинии фалсафӣ ва фалсафаи идеалистии Монӣ, ишроқию, фалсафаи идеалистии Хинд, дини яҳудӣ ва насронӣ таъсир гирифтааст. Фалсафаи тасаввуфро ҷаҳонбинии унсурҳои ирриҷоние, ки ба ҳаракати тасаввуфӣ ҳамроҳ шуда буданд, ба вучуд овардаанд.

Фалсафаи тасаввуф танҳо ба як вучуд (ҳастӣ), ки он ҳам «худо» ё ки «рӯҳ» аст, эътиқод дорад ва олами моддиро инъикоси он медонад. Бинобар ин, фалсафаи тасаввуфро ба маънои идеалистияш «ваҳдати вучуд» меноманд. Румӣ ягонагии ҳаёту рӯхро ба об ташбеҳ кардааст, ки дар ҳар қучо ва дар ҳар шакле, ки монӣ, об аст:

Об дар баҳри бекарон об аст
 В-ар кунӣ дар сабӯ, ҳамон об аст...
 Лек гайри худон иззу чалол
 Нест мавҷуд назди аҳли камол.
 Ваҳдати хосан вучуд ин аст,
 Маънии ваҳдати вучуд ин аст.

Дар таълимоти тасаввуф бисёр ҷиҳатҳои умумӣ бо ақидаи мистикӣи файласуфи Юнони қадим Плотин (204—270 п. м.) мушоҳида мешавад, ки «ҳеч чиз берун аз худо нест» ме-

Аз рӯи рубой шахси «суфӣ» холо орифи худочӯй ва тарки дуньёкунанда нест, балки шахси меҳнаткаш — косиби дӯзанда аст, ки аз рӯи талаботи зиндагӣ меҳнати ҳалол дорад ва ҳар чанд ки факиру бенавост, бо он фаҳр мекунад ва иҷолатаи онро ба молу мулки муфт, ҳаром ва бо роҳи зулму истисмор ғункардан дороёи муқобил мегузорад, ки дар он оппозицияи алафи оммаҳои меҳнаткаши шаҳр бар зидди муфтхӯрон акс ёфтааст. Ин рубой бо ҳаёт, ақида ва ҷаҳонбинии меҳнаткашон алоқаманд будани тасаввуфи ибтидоӣро нишон медиҳад. Дар байти дуюми ин рубой, махсусан мисраи чоруми он масъалаҳои ақидаӣ низ акс ёфтааст. Шоири талаботи ҳаёти ҳаррӯзаи моддӣ инсонҳо (хоҳиши нафс) ва меҳнат (ҷунбидани даст)ро дар ҷои асосӣ гузошта, доираи ҷорҷӯбан таъғи шарнатро шарт нашуморидааст, балки ба инсон озодии ақидаро тараннум кардааст, яъне бо меҳнати ҳалоли худ метавонад дар ақидаҳои дигари динӣ (буту зуннор) бошад, ки ислом онро куфр мешуморад. Талаби озодии ақидаҳои динӣ аз эътирозҳои зиддинсломии асрҳои миёна аст, ки онро тасаввуфи ибтидоӣ талаб мекард.

Адабиёти бадеӣ тадриҷан доираи васеи масъалаҳои ақидавии тасаввуфро акс кунонд. Масалан: Абоязиди Бастомӣ (с. в. 874) ва пайравони ӯ бештар пантеизми (ваҳдати вучудӣ) тасаввуфро акс кунониданд:

Эй, ишқи ту кушта орифу омиро,
 Савдон ту гум карда накӯномиро.
 Завқи лаби майгуни ту оварда бурун,
 Аз савмаа Боязиди Бастомиро.

Тоб ба маъшука (ту) аст ва он маъшука ошкони дорад (савмаа) зид гузоштааст, вале дар зери ифодаҳои «иштиборавӣ» ишқи илоҳии орифонро тараннум менамояд. Ин рубой тариқи бо рӯҳи илоҳӣ ишқварзини сӯфиёна акс ёфтааст, ки аз ифодаҳои риндона (завқи лаби майгун) ва ақидаҳои ваҳдати шухуд истифода бурдааст. Хислати умуминисонӣ дорадани ишқи илоҳии суфиёна дар ифодаи «орифу омӣ» акс ёфтааст. Дар он оҳанги маломатия (накӯномиро гум кардан) низ мушоҳида мешавад. Ин маънӣ дар рубоии дигараш низ акс дорад:

Моро ҳама раҳ ба кӯн бадномӣ бод
 В-аз сӯхтагон насиби мо Ҳомӣ бод.
 Нокомии мо ҳаст чу коми дили дӯст,
 Коми дили мо ҳамеша нокомӣ бод.

Агар ифодаи «бадномӣ» ишоран майл ба маломатия бошад, ифодаи «нокомӣ» маҳрумӣ аз лаззати дуньёест ё ки тарки дуньё барои хосту хурсандии коми дили худон суфиён мебошад. Барои худо ба таври ихтиёрӣ тарки дуньё кардан — эътироз ба

ст.
 та-
 ло

моликияти феодални дороён аст, ки нафрати оммаҳои мазлумро акс кунонидааст:

Хоҳӣ, ки расӣ ба комбардор ду гом:
Як гом зи дунёе, дигар гом зи ком.
Некӯмасал шунав зи лири Бастом:
Аз дона тамаъ бибур, ки растӣ аз дом.

Лири Бастом тарки дунёву комро маҳз аз рӯи ақидаи тасаввуфии ирфонии худ не, дар асоси бадбахтиҳои оммаи мазлуми халқ, ки аз он мотами умумихалқӣ намоён аст, акс кунонидааст:

Ку сӯхтае, ки ёбамаш ҳамдами хеш?
Е дилшудае, ки ёбамаш маҳрами хеш?
Пас, ҳар ду ба кунҷи хилвате биншонем,
Ман мотами хеш дорам, ӯ мотами хеш.

Дар ин рубоӣ, ки ифодаҳои бадени лирикӣ дорад, индивидуализми хеле амиқ, танҳои шахс, очизӣ ва ноумедии вай акс ёфтааст ва дар он очизии оммаҳои халқ дар муборизаҳо баъдиди золимонинӣ дорад.

Намояндаи дигари адабиёти суфия Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ аст. Зодгоҳи ӯ Меҳанро дар наздикии Марв мешуморанд. Давраи ҳаёти ӯ солҳои 967—1049-ро дар бар мегирад. Абӯсаид дар оилаи аттор таваллуд ва тарбия ёфт. Падараш ӯро аз хурдӣ ба маҷлисҳои симоӣ ваъзи суфиён мебард. Вай бо ин роҳ бо рӯҳи тасаввуф тарбия ёфт. Пояҳои тариқати тасаввуфро тез тай карда, ба дараҷаи пирӣ (иршодӣ) расид. Фаъолияти худро дар шаҳрҳои Хуросон инкишоф дод. Дар бинии суфия ӯ дар рубоӣҳои вай «Абӯсаид» (бо номи Машиҳур аст), инъикос ёфтааст. Дар рубоӣҳои Абӯсаид «худайр масъалаҳои гуногуни ирфонии тасаввуф бо ифодаҳои муҳокимаӣ ва бадени ошиқона тараннум ёфтааст. Масъалаи идеалӣ, дар масъалаи тавҳид ва пайвастан бо он аҳамият на доштани динҳо:

Дар роҳи ягонагӣ на куфр асту на дин,
Як гом зи худ бурун неху роҳ бубин.
Эй чони ҷаҳон, ту роҳи ислом гузин,
Бо мори сияҳ пишину бо худ манишин.

Дар ҳолате ки динҳо ҳамдигарро таънаву маломат карда, дар байни халқҳо низоъ меандоختанд, Абӯсаид онро бо роҳи ҳақиқати илоҳӣ (ягонагӣ) инкор кардааст ва аз худ (манишин) рафта, рафтагонро роҳи ба ваҳдат расидан медонад. Вай дар ин рубоӣ дар роҳи ваҳдат аҳамият надоштани «дину куфр»-ро қайд карда, дар айни замон муҳотабро ба ислом, ки ӯ ин дин аст, даъват намуда, бинобар маҳдудияти мусулмони

ба худ зид рафтааст. Бо вучуди ни, бояд гуфт, ки дар ақидаи ӯ инкори «куфру дин» масъалан асосист.

Васл бо ваҳдат ва пайравӣ ба сидку вафои он бо ифодаҳои ошиқона ба қалам омадааст:

Дил чуз раҳи ишки ту напӯяд ҳаргиз,
Чуз меҳнату дарди ту начӯяд ҳаргиз.
Саҳрои дилам ишки ту шӯристон кард,
То меҳри касе дар ӯ нарӯяд ҳаргиз.

Дар баъзе рубоиҳои ин маънӣ зоҳиран ишки ҳаётини инсонро ифода кардааст, вале он ифодаю ибора ва образҳои ошиқона маъноӣ маҷозӣ дорад:

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,
Ба бӯса нақш кунам барги ёсумини туро,
Ҳар он замин, ки ту як рӯз бар қадам биниҳӣ,
Ҳазор сачда барам хоки он замини туро.

Абӯсаид мазмуни ирфониро ба масъалаҳои ахлоқ вобаста кардааст. Масалан, дар рӯзи ҳисобот (хоҳ киёмати суфиёна бошад, хоҳ динии исломӣ) ба сифати шахс (солиқон) эътибор додани ҳисобгирро таъкид намудааст, то ки солиқон ба сифати ахлоқ, кирдор ва дониши худ эътибор диҳанд, на ба ҷиҳатҳои зоҳирӣ, масалан, боигарӣ, мансаб ва зебу зинат:

Фардо, ки заволи шаш ҷиҳат хоҳад буд,
Қадри ту ба қадри маърифат хоҳад буд.
Дар хусни сифат кӯш, ки дар рӯзи ҷазо
Ҳашри ту ба сурати сифат хоҳад буд.

Оиҳо, ки ба номи нек меҳонандам,
Аҳволи даруни бад намедонандам.
Гар э-он ки дарун бурун ғардонандам,
Муставҷиби онам, ки бисӯзонандам.

Ҷи тавре ки аз рубоӣ ва «Мақомот»-и Абӯсаид хувайдост, ӯ дар сулуқати тасаввуфӣ майлҳои пурқуввати эътирозҳои зиддифеодалӣ ва зидди исломи расмиро инкишоф додааст. Масалан, вай ба ҷои намоз раксу суруд мусиқиро афзал медонист ва муридони худро ба воситаи қавволон ва муқриён ба шунидани суруд ва бо ин роҳ ба вачди илоҳӣ омадан даъват менамуд. Моҳияти шеърҳо ва мақомоти ӯ худҷӯёна бошад ҳам, усули он ба исломи расмӣ зид аст ва дар замони худ аҳамияти калони зиддифеодалӣ ва антиклерикалӣ дошт. Масъалаҳои хеле зиёди ахлоқи мусбати инсонҳоро низ дар бар гирифтааст.

Шоирӣ дигаре, ки тасаввуфро дар шеър тараннум кардааст, **Бобокӯҳӣ** (с. в. 1050) аст. Ному кунияи ӯ Абӯабдулло Алай буда, лақаби «бобо кӯҳӣ» дорад. Зодгоҳаш шаҳри Боку бошад ҳам, бо «шерозӣ» машҳур шудааст. Уро Абдуллои Боку, Бодкуя низ меноманд. Ӯ бисёр сафар карда, дар хонақоҳ-

моликяти феодалии дороён аст, ки нафрати оммаҳои мазлумро акс кунонидааст:

Хохӣ, ки расӣ ба комбардор ду гом:
Як гом зи дуньё, дигар гом зи ком.
Некӯмасал шунав зи пири Бастом:
Аз дона тамаъ бибур, ки растӣ аз дом.

Пири Бастом тарки дуньёву комро маҳз аз рӯи ақидаи тасаввуфии ирфонии худ не, дар асоси бадбахтиҳои оммаи мазлуми халқ, ки аз он мотами умумихалқӣ намоён аст, акс кунонидааст:

Ку сӯхтае, ки ёбамаш ҳамдаи хеш?
Е дилшудае, ки ёбамаш маҳраи хеш?
Пас, ҳар ду ба кунҷи хилвате биншонем,
Ман мотами хеш дорам, ӯ мотами хеш.

Дар ин рубоӣ, ки ифодаҳои бадени лирикӣ дорад, индивидуализми хеле амиқ, таъхони шахс, очизӣ ва ноумедии вай акс ёфтааст ва дар он очизии оммаҳои халқ дар муборизаҳо бар зидди золимони инъикос дорад.

Намояндаи дигари адабиёти суфия Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ аст. Зодгоҳи ӯ Меҳанро дар наздикии Марв мешуморанд. Давраи ҳаёти ӯ солҳои 967—1049-ро дар бар мегирад. Абӯсаид дар оилаи аттор таваллуд ва тарбия ёфт. Падараш ӯро аз хурдӣ ба маҷлисҳои симоӣ ваъзи суфиян мебард. Вай бо ин роҳ бо рӯҳи тасаввуф тарбия ёфт. Пояҳои тариқати тасавуфиро тез тай карда, ба дараҷаи пирӣ (иршодӣ) расида, баъд аз ин хурдӣ дар шаҳрҳои Хуросон инкишоф дод.

Абӯсаид баъд аз ин хурдӣ дар шаҳрҳои Хуросон инкишоф дод. Дар бинии суфиян ӯ дар рубоӣҳои вай «*ва халқро мусанд*» (бо номи Маҷшуда ба маҷшур аст), инъикос ёфтааст. Дар рубоӣҳои Абӯсаид Абулхайр масъалаҳои гуногуни ирфонии тасаввуф бо ифодаҳои мухокимавӣ ва бадени ошиқона тараннум ёфтааст. Масъалаҳои дар масъалаи тавҳид ва пайвастан бо он аҳамият на- доштани динҳо:

Дар роҳи ягонагӣ на куфр асту на дин,
Як гом зи худ бурун неху роҳ бубин.
Эй қони ҷаҳон, ту роҳи ислом гузин,
Бо мори сияҳ нишину бо худ манишин.

Дар ҳолате ки динҳо ҳамдигарро таънаву маломат карда, дар байни халқҳо низоъ меандоختанд, Абӯсаид оинро бо роҳи ваҳдатии илоҳӣ (ягонагӣ) инкор кардааст ва аз худ (маният) берун рафтани роҳи ба ваҳдат расидан медонад. Вай дар ин рубоӣ дар роҳи ваҳдат аҳамият надоштани «дину куфр»-ро қайд карда, дар айни замон мухотабро ба ислом, ки низ дин аст, даъват намуда, бинобар маҳдудияти мусулмониаш

ба худ зид рафтааст. Бо вучуди ин, бояд гуфт, ки дар акидан ӯ инкори «куфру дин» масъалан асосист.

Васл бо ваҳдат ва пайравӣ ба сидку вафон он бо ифодаҳои ошиқона ба қалам омадааст:

Дил чуз раҳи ишки ту напӯяд ҳаргиз,
Чуз меҳнату дарди ту наҷӯяд ҳаргиз.
Саҳрои дилам ишки ту шӯристон кард,
То меҳри касе дар ӯ нарӯяд ҳаргиз.

Дар баъзе рубоиҳои ин маънӣ зоҳиран ишки ҳаётин инсонро ифода кардааст, вале он ифодаю ибора ва образҳои ошиқона маъноӣ маҷозӣ дорад:

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,
Ба бӯса нақш кунам барги ёсумини туро,
Ҳар он замин, ки ту як рӯз бар қадам биниҳӣ,
Ҳазор сачда барам хоки он замини туро.

Абӯсаид мазмуни ирфониро ба масъалаҳои ахлоқ вобаста кардааст. Масалан, дар рӯзи ҳисобот (хоҳ киёмати суфиёна бошад, хоҳ динии исломӣ) ба сифати шахс (солиқон) эътибор додани ҳисобгирро таъкид намудааст, то ки солиқон ба сифати ахлоқ, кирдор ва дониши худ эътибор диҳанд, на ба ҷиҳатҳои зоҳирӣ, масалан, боигарӣ, мансаб ва зебу зинат:

Фардо, ки заволи шаш ҷиҳат хоҳад буд,
Қадри ту ба қадри маърифат хоҳад буд.
Дар ҳусни сифат кӯш, ки дар рӯзи ҷазо
Ҳашри ту ба сурати сифат хоҳад буд.

Онҳо, ки ба номи нек меҳонандам,
Аҳволи даруни бад намедонандам.
Гар з-он ки дарун бурун гардонандам,
Мустваҷибӣ онам, ки бисӯзонандам.

Ҷи тавре ки аз рубоӣ ва «Мақомот»-и Абӯсаид хувайдост, ӯ дар сулуқати тасаввуф майлҳои пурқуввати эътирозҳои зиддифеодалӣ ва зидди исломи расмиро инкишоф додааст. Масалан, вай ба ҷои намоз раксу суруд мусиқиро афзал медонист ва муридони худро ба воситаи қавволон ва мукриён ба шунидани суруд ва бо ин роҳ ба вачди илоҳӣ омадан даъват менамуд. Моҳияти шеърҳо ва мақомоти ӯ худҷӯёна бошад ҳам, усули он ба исломи расмӣ зид аст ва дар замони худ аҳамияти калони зиддифеодалӣ ва антиклерикалӣ дошт. Масъалаҳои хеле зиёди ахлоқи мусбати инсонхоро низ дар бар гирифтааст.

Шоирӣ дигаре, ки тасаввуфро дар шеър тараннум кардааст, **Бобокӯҳӣ** (с. в. 1050) аст. Ному кунияи ӯ Абӯабдулло Алий буда, лақаби «бобо кӯҳӣ» дорад. Зодгоҳаш шаҳри Боку бошад ҳам, бо «шерозӣ» машҳур шудааст. Уро Абдуллои Боку, Бодкуя низ меноманд. У бисёр сафар карда, дар хонақоҳ-

ҳо ва аз ҷумла шаҳри Нишопур иқомат, ҳамроҳи Абӯсаид ваъзу тарғиби сулуқати суфигӣ кардааст, вале майли ӯ дар масъалаи муносибати тасаввуф бо ислом мӯътадил-миёнарав аст. Вай ба усули ошқорон симон суфиёнаи Абӯсаид зид буд. Охири умраш дар Шероз гузаштааст ва бо ҳамин сабаб нисбати «шерозӣ» дорад.

Аз шoirони суфӣ аввалин касе, ки девони шеърҳо тартиб додааст. Бобокӯҳӣ мебошад. Дар девони ӯ, ки бори аввал соли 1677 рӯнавис шудааст, 270 ғазал ва як тарҷеъбанди суфиёна гирд оварда шудааст. Дар ғазалҳояш «кӯҳӣ» ва «инсон» таҳаллус менамояд. Дар онҳо ифодаи маъниҳои ваҳдати вучуд, қисман аконди исломӣ ва ҷиҳатӣ мушоҳида мешавад. Шеърҳои ғазалҳои Бобокӯҳӣ, шояд аз маҳдудияти ақидаӣ бошад, ки баланд нест. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки суфиёни шибаъд дар ашъори ӯ сохтакориҳо кардаанд.

Бобокӯҳӣ асари мансур бо номи «Аҳбори Ҳаллоҷ» ба забони арабӣ дорад ва дар он қувваи бузурги эҷоднаш намоён аст.

Шoире, ки эҷодиёти ӯро низ ба тасаввуф нисбат медиҳанд — Бобо Тоҳири Урьён аст (980—1055). Ҷои таваллудӣ ӯ Ҳамадон аст. Ҳаёти ӯ бештар дар қисми ғарбии Эрон ва дар маҳалҳое, ки лурҳо ва курдҳо зинадагӣ мекарданд, гузаштааст. Аз «Калимоти қосир» ном асари суфиёнаи ӯ ба забони арабӣ ва мундариҷаи баъзе рубоиҳову дубайтаҳояш хувайдост, ки таълимоти динии бо ғирифтааст. Дар зодгоҳаш мадфун аст.

Сарчашмаҳо Бобо Тоҳирро ҳамчун шoир қайд накардаанд, вале бо номи «Девони Бобо Тоҳири Урьён» маҷмӯаи шеърҳое ҳаст, ки дар он рубоӣ ва дубайтаҳо дар лаҳҷаи Ҳамадон гирд оварда шудаанд. Баъзе аз онҳо ба забони умумии форсӣ (тоҷикӣ)-и дарӣ хеле наздик аст:

Дило, чунӣ, дило, чунӣ, дило чун?
Ҳама хунӣ, ҳама хунӣ, ҳама хун.
Зи баҳри Лайли симин-узоре
Чу Мачнунӣ, чу Мачнунӣ, чу Мачнун.

Забони соддаи лаҳҷавӣ ва фольклорӣ дубайтаҳои ӯ, ки ҳиссиёти инсонро бо самимияти том ва беолсиши нурборӣ ифодаҳои маҷозӣ баён намудааст. Дар рубоиҳои ӯ мавзӯҳои гуногун мебошанд. Дар баъзеи онҳо мафҳуми ирфонӣ хеле равшан аст. Дар рубоёти дубайтаҳо низ аз мавқеи ваҳдат ва умуминисонӣ динҳо ва зиддияти онҳо инкор шудаанд:

Агар мастони мастем, аз ту имон,
Агар беову дастем, аз ту имон.
Агар ҳар ду агар габр, ар мусулмон,
Ба ҳар миллат, ки ҳастем, аз ту имон.

Баъзе аз дубайтаҳо танҳо мафҳуми ошиқонаи ҳаёти дорад:

Ба диёри ғамат дил ғўтавар би,
Маро доғи фироғат бо чигар би.
Зи чашмам қатраҳон ашки хунин,
Ту ғўй: долаи боғи чигар би.

ва дар ни дубайта образи маъшукан зебоеро мебинем, ки бо хусну латофати худ ҳамаро мафтуну шайдо кардааст:

Мусалсал зулф бар рӯ рехта дерӣ,
Гулу сунбул ба ҳам омехта дерӣ.
Парешон чун карӣ он тори зулфон,
Ба ҳар торе диле овехта дерӣ.

Дар бештарини дубайтахояш оҳанги маъюсӣ, очизӣ ва мазлумӣ баланд садо медиҳад, ки дар он ҳолати рӯҳияи мардуми мазлум акс ёфтааст:

Зи кишти хотирам чуз ғам нарӯӣ,
Зи боғам чуз гули мотам нарӯӣ
Зи саҳрон дили беҳосили му
Гиёҳи ноумедӣ ҳам нарӯӣ.

Вай бадбахтиҳон халқи мазлумро ҳамчун худочӯ гоҳ аз худо доништа, уро ба даст кашидан аз ин ҳол даъват менамояд:

Аз он рӯзе, ки моро офаридӣ,
Ба ғайр аз маъсият чизе надидӣ.
Худовандо, ба ҳаққи ҳашту чорат,
Зи му битгзор, шутур дидӣ, надидӣ.

Ва агар онро аз рӯи ақидаҳои қадимии сайёрапарастӣ аз асори фалак медонад:

Ғарибӣ саҳт маро дилгир дора,
Фалак бар гарданам занҷир дора.
Фалак аз гарданам занҷир бардор,
Ки ғурбат хоки домангир дора.

Асоси ҳиссиёти ғамангези Бобо Тохир нобаробарии иқтисодии ҷамъияти феодалӣ буда, аз унсури маъноӣ суфиёна ҳолист, ҳаёти ногувори халқро бо шӯру тугъён акс кунидааст. Шоир бо тугъёни ҳиссиёт ба фалак — чархи гардун муроҷиат менамояд:

Агар дастам расад бар чархи гардун,
Аз ӯ пурсам, ки ни чун асту он чун:
Якero додаӣ сад гуна неъмат,
Якero курси ҷав олура дар хун?

Решан ақидаҳои ирфонии Бобо Тохир ҳам мисли сӯфиёни собитқадам адолатхоҳӣ ва беҳбудии аҳволи оммаҳои халқ аст, вале шакли ифодан суфиёна дорад.

Шахсе, ки бештар бо асарҳои мансураш дар адабиёти су-

фия ном баровардааст,— Абӯнсмоил Абдуллоҳи Ансорӣ (1005—1088) мебошад. Ансорӣ дар Хирот дар онлаи шайхи мутаассиб, ки аввал дӯкондор буд, таваллуд ёфтааст. Падараш аз рӯи таассуби суфия тарки қору бори зиндагӣ ва оила кардааст. Ансорӣ ҳамчун ҷавони боистеъдод илмҳои замонашро бахубӣ омӯхта, аз рӯи шиори суфиён «сафар дар ватан» ба шаҳрҳои Хуросон сафар карда, муриди шайх Абулҳасани Харақонӣ шуд ва баъд аз вафоти ӯ дар соли 1034 ба ватан баргашта, бо қорҳои суфигарӣ машғул гардид ва асарҳои суфиёнаи худро эҷод кард.

Ансорӣ дар ақидан суфиёнааш ба муқобили шариаи расмии ислом, махсусан мазҳаби Ашъарӣ буд, ки асоси фалсафии он илми калом аст. Аз ҳамин мавқеъ, вақте ки сарвазирӣ салҷуқиён Низомулмулк соли 1064 дар асоси таълимоти Ашъарӣ дар мамлакат истилоҳоти динӣ гузаронда, мавқеи давлати салҷуқиёро мустаҳкам гардониданӣ шуд, Ансорӣ ҳам дар қатори руҳониёни муҳофизакор ба ислоҳоти динӣ муқобил баромад. Ансорӣ ғайр аз шеърҳо, асарҳои зерини мансур дорад: «Табақоти суфия». Аз рӯи гуфтаи Абдурахмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ин асар аслан ба забони арабӣ буда, ба қалами суфии машҳури Хуросон Суламии Нишопурӣ (ваф. 1021) мансуб аст ва Ансорӣ онро дар ваъзҳои худ ба суфиён истифода мекардааст. Охируламр, онро ба забони форсии дарии лаҳҷаи Хирот як навъ тарҷуман озод кардааст, ки хеле салис ва раван аст ва ақидан суфияи худро бо ҳикоятҳои аҷоибу ғароиб зинат дода, шеърҳои худро дар он асар истифода кардааст. Рисолаҳои «Муҳаббатнома», «Зод-ул-орифин», «Канз-ул-солиқин», «Қаландарнома», «Ҳафт ҳисор», «Илоҳнома», «Муноҷотнома», «Васиятнома», «Рисолаи воридот», «Рисолаи дилу ҷон» ба қалами ӯ мансуб аст. Ҳаман асар ва рисолаҳо намунаи хуби насли форсии суфиёнаи асри XI аст. Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон»-и худ аз услуби эҷодӣ ва мундариҷаи ғоявии «Муҳаббатнома» (27 боб) таъсир гирифтааст, зеро Ансорӣ дар асарҳои махсусан дар «Рисолаи воридот» аз ифодаҳои кӯтоҳ, афоризм, зарбулмасал ва фразеологияи забони зиндан халқ фаровон ғояи бунёд бундаст.

Аз мундариҷаи асари ӯ «Мизон-ул-соирин» маълум мешавад, ки дар охириҳои умраш (солҳои 1080) аз принципҳои ҷидди эътирозкоронаи ақидаҳои суфиёнааш ақибнишинӣ карда, ба шариаи наздик шудааст, ки бо уламои расмии ислом созиш кардани ӯро нишон медиҳад. Ҳол он ки дар рисола ва шеърҳои ӯ эътирозҳо ба ҳокимон, давлатмандон ва арбобони дин хеле зиёд буд. Порчаи шеърни зерин, ки дар дебочаи рисолаи «Канз-ул-солиқин» оварда шудааст, ин маъниро тасдиқ менамояд:

Эй ки ту мағрури бахту давлати фархундай,
Ҳочаи соҳибсариру мафраши оғандай.

фия ном баровардааст,— Абӯисмоил Абдуллохи Ансорӣ (1005—1088) мебошад. Ансорӣ дар Ҳирот дар оилаи шайхи мутаассиб, ки аввал дӯкандор буд, таваллуд ёфтааст. Падараш аз рӯи таассуби суфия тарки қору бори зиндагӣ ва оила кардааст. Ансорӣ ҳамчун ҷавони боистеъдод илмҳои замонашро бахубӣ омӯхта, аз рӯи шиори суфиён «сафар дар ватан» ба шахрҳои Хуросон сафар карда, муриди шайх Абулҳасани Харақонӣ шуд ва баъд аз вафоти ӯ дар соли 1034 ба ватан баргашта, бо қорҳои суфитарӣ машғул гардид ва асарҳои суфиёнаи худро эҷод кард.

Ансорӣ дар ақидаи суфиёнааш ба муқобили шариаи расмии ислом, махсусан мазаҳаби Ашъарӣ буд, ки асоси фалсафии он илми калом аст. Аз ҳамаи мавқеъ, вақте ки сарвазири салҷуқиён Низомулмулк соли 1064 дар асоси таълимоти Ашъарӣ дар мамлакат истилоҳоти динӣ гузаронда, мавқеи давлати салҷуқиёро мустақкам гардонидани шуд, Ансорӣ ҳам дар қатори руҳониёни муҳофизакор ба ислоҳоти динӣ муқобил баромад. Ансорӣ ғайр аз шеърҳо, асарҳои зерини мансур дорад: «Табақоти суфия». Аз рӯи гуфтаи Абдурахмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ин асар аслан ба забони арабӣ буда, ба қалами суфии машҳури Хуросон Суламии Нишопурӣ (ваф. 1021) мансуб аст ва Ансорӣ онро дар ваъзҳои худ ба суфиён истифода мекардааст. Охируламр, онро ба забони форсии дарии лаҳҷаи Ҳирот як навъ тарҷумани озод кардааст, ки хеле салис ва раван аст ва ақидаи суфияи худро бо ҳикоятҳои аҷоибу ғароиб зинат дода, шеърҳои худро дар он асар истифода кардааст. Рисолаҳои «Муҳаббатнома», «Зод-ул-орифин», «Канз-ул-солиқин», «Қаландарнома», «Ҳафт ҳисор», «Илоҳинома», «Муноҷотнома», «Васиятнома», «Рисолаи воридот», «Рисолаи дилу ҷон» ба қалами ӯ мансуб аст. Ҳамаи асар ва рисолаҳо намунаи хуби насри форсии суфиёнаи асри XI аст. Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон»-и худ аз услуби эҷодӣ ва мундариҷаи ғоявии «Муҳаббатнома» (27 боб) таъсир гирифтааст, зеро Ансорӣ дар асарҳои ӯ, махсусан дар «Рисолаи воридот» аз ифодаҳои кӯтоҳ, афоризм, зарбулмасал ва фразеологияи забони зиндаи халқ фаровон фонда бурдааст.

Аз мундариҷаи асари ӯ «Мизон-ул-сонин» маълум мешавад, ки дар охириҳои умраш (солҳои 1080) аз принципҳои ҷидди эътирозкоронаи ақидаҳои суфиёнааш ақибнишинӣ карда, ба шариаи наздик шудааст, ки бо уламои расмии ислом созиш кардани ӯро нишон медиҳад. Ҳол он ки дар рисола ва шеърҳои ӯ эътирозҳо ба ҳокимон, давлатмандон ва арбобони дин хеле зиёд буд. Порчаи шеърҳои зерин, ки дар дебочаи рисолаи «Канз-ул-солиқин» оварда шудааст, ин маъниро тасдиқ менамояд:

Эй ки ту мағрури бахту давлати фархундай,
Ҳочаи соҳибсарури мафраши оғандай.

Е ки Хуршедй ба сурат ё ки Чамшедй ба хуси,
 Е чу Зухра чехра дорй ё чу Мах тобандай
 Е чу Қайсар ҳаст бар сар тоҷу афсар ар туро,
 Е ки чун Исои Марьям то киёмат зиндай.
 Е камолоте, ки гуфтй, чумларо даръёфтй,
 Е муродеро, ки ҷустй, чумларо ёбандай,
 Е гирифтй чун Сикандар миллати рӯи замин,
 Е чу Қорун садҳазорон молу ганҷ огандай?
 Гарчи Шаддодй, валекин нестй эмин зи марг,
 Ҳеч кас гуфта-ст бо ту? То абад пояндай.
 Осмон чун абри найсон бар ту гириён аст зор,
 Он замон, к-аз азмати худ ҳамчу гул дар хандай.
 Оташи савдон дил то чанд аз ин бодй бурут?
 Хоки беобизу в-он гаҳ бо димоғи кандай.
 Гар амирй, ҳам амирй, пири Ансорй, бидон:
 Хоҷагй аз ту назебад, сар бинех чун бандай.

Шеърӣ мазкур хитоб ба намояндагони синфи ҳоким, алалхусус ба подшоҳон аст ва онҳоро дар асоси ақидаи мистикӣ бевафои дунё барои дабдабаю хашамату молу ҷоҳ таъна задааст ва дар назди марг ҳеч будани онро таъкид мекунад. Мундариҷаи ин шеър нафрату адовати ба синфи ҳоким доштаи оммаҳои меҳнатқазиро ифода менамояд, вале рӯҳи ҷанговарона надорад, зеро масъаларо дар рӯҳи мистикӣ бевафои дунё ҳал кардааст. Чунин ақида оммаҳоро бо рӯҳи инқилобӣ тарбия накардааст. Чунин шеър бар хилофи шеърҳои шоирони дарбор пуркуваат аст, зеро баръакси он истоддааст, аммо рӯҳи инқилобӣ не, зоҳидона дорад. Бинобар ин, онро дар адабиёт «ҳодисаи тамоман нав» гуфтан ҷои нест, зеро ин гуна шеърҳои шоҳунандаи синфи ҳоким дар шеърҳои Кисоии Марвазӣ, Носири Хисрав ва ғайра мушоҳида мешавад.

Ақидаи сӯфиёнаи Ансорӣ на танҳо дар шеърҳо, дар «муноҷот»-аш низ акс ёфтааст. Дар муноҷот қисме аз гуфтаҳои ӯ инъикоси ҷаҳонбинии ақидавии ӯ буда, ҳиссаи дигараш ақидаи панду ахлоқи вай аст. Масалан, аз рӯи ақидаи тасаввуфӣ суфӣ, ки бо роҳи тариқат ба тавҳид мерасад, барои ӯ аҳкоми шарият ва рӯзи маод — рӯзи қиёмату бихишт лозим нест: «Илоҳӣ, гули бихишт ба назари дӯстони ту хор аст ва ҷӯяндаи туро бо бихишт ҷӣ кор аст». «Илоҳӣ, ба хури қусур нанозем, атар бо ту даме пардозем».

Пандҳои Ансорӣ инъикоси таҷрибаи зиндагии инсонҳо ва ҳаётмуъзи онҳост. Масалан, муносибати ӯ ба моликияти мардум: «Бидон, эй азиз, ки ранҷи мардум дар се ҷиз аст: Аз қисмат пеш меҳоҳанд ва аз қисмат беш меҳоҳанд ва аз онӣ дигаронро аз онӣ хеш меҳоҳанд. Чун ризки ту аз дигарон ҷудост, пас, ин ҳама ранҷи бехуда ҷарост?».

Ҳиссае аз муноҷоти ӯ ба масъалаҳои ахлоқ ва рафтору кирдор бахшида шудааст, ки низ дар асоси таълими тасаввуф

аст ва ба ин тариқ ба дили дарवेशон роҳ ёфтааст: «Эй азиз, дари зулм макшой ва аз охи мазлумон ҳазар намоӣ! То напурсанд мағӯӣ, то нахоҳанд марав... Дилро бозичаи дев масоз, дар ниҳон бештар аз зоҳир бош. Нони мумсикро махӯр, нони худро аз кас дарег мадор. Бо ношинос ҳамсафар машав. Андаки худро беҳ аз бисъёри дигарон дон. Ғами беҳуда махӯр.

Эй азиз, аз нодон доман фароҳам каш ва бо ҷуҳхол манишин. Саховат пеша кун. Фақрро фахр дон... Некхулкӣ ва камзорӣ пеша кун... Ба кас раво мадор он ҷӣ ба худ раво надорӣ».

Дар масъалаи муносибат ба подшоҳон ва ҳокимон бар хилофи онҳоест, ки ба адлу саховати онҳо ва лутфу марҳаматашон умед мебанданд:

«Аз султон барҳазар бош ва андак навозиши ўро бисъёр дон. Зулм агар бисъёр шавад, ба сар ояд, золим агарчи ҷаббор аст, ба сар дарояд».

Ҳар чанд ки дар тасаввуф илму ақл инкор карда мешавад, вале дар пандҳои Ансорӣ тавсиф карда шудааст. Ин ҳол аз рационализм дур набудани ўро нишон медиҳад: «Ҳурмати илмро беҳ аз мол ниғаҳ дор. Илм ба сар тоҷ асту ҷаҳл ба гардан ғўл. Аз омўхтан ор мадор!»

Чунин панду андарзҳои Ансорӣ, ки бештарини онҳоро аз ҳаёт гирифта, ба талқини ақидаҳои суфиёна ва тарбияи ахлоқи мардум нигаронидааст, хеле зиёд мебошад. Як қисми онҳо ба ахлоқи феодалии зид гузошта шудааст, вале асосҳои ғоявӣ динӣ дорад.

Ансорӣ дар охири умри худ монанди Абӯсаид аз шиддати оппозиционии тасаввуф ба шариаат наздик шуд, вале ба адабиёти дарбор ва илми каломӣ Ашъорӣ, ки ислохоти Низом-улмулк ба он қувват меод, зид менстод.

АҲМАДИ ҶОМИ (1049—1142)

«Жандапил» (фили калонҷуссаи бадҳайбат) ҳам лақаб дошт. Ғайр аз ин, лақабҳои фахрии «пири Ҷом», «шайхӣ Ҷом», «шайх-ул-ислом» низ дошт. Сабаби бо лақабӣ «зиндапил» ё ки «жандапил» машҳур шудани вай дар он аст, ки одами шаклан ҳайбатнок, ботинан зишту дуруштхӯӣ, сахтгир, далеру тавоно ва дар назари одамони оддӣ салобатнок будааст. Ҷом таваллудаш деҳаи Номики шаҳри Ҷоми кишвари Хуросон буда, дар дар онлаи давлатманд таваллуд ёфтааст. Шояд аз шаронти зиндагии оилавиаш бошад, ки худро аз ҷавонӣ на ба мутолиаи китоб ва риёзати суфиёна, балки ба физикӣ фасод ва айшу ишрат додааст, вале бо таъсири суфиён аз 22-солагӣ ба тасаввуф майл карда, як муддат тарки шаҳру деҳот карда, 18-сол гумном шуда, дар кўху биёбонҳо гашта,

бозгашт ба ватан (дар 40 солагӣ) чамъомади суфиёро ташкил дода, ба мавқеи шайхӣ расидааст.

Сарчашмаи оид ба Аҳмади Қомӣ («Нафоҳат-ул-унс»-и Абдурахмони Қомӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»и Ризоқулихони Хидоят ва ғайра) ўро бино ба нақлҳо одами бесаводи омӣ ба қалам додаанд, вале аз таснифоти ў маълум мешавад, ки шахси бесавод нест, балки дар муддати сафари 18-сола дар қатори риёзати суфиёна, ба омўхтани илму дониш ҳам машғул шудааст, вале мумкин нест, ки дар мактаби расмӣ нахонда, аз муаллимони ҷудогона ва шайху муршидҳо омўхта бошад. Маъхазҳо барои муболиға ва кудсӣ гардонидани ў дониши ўро «худодод» (лодунӣ) маънидод кардаанд. Агар вай шахси омӣ мешуд, ба дараҷаи шайхулисломӣ намерасид. Барои ин дараҷаи фикрӣ ва расмии динӣ донишгари аҳкоми дину шариаат, ҳадис фикҳ ва илми тасаввуф зарур буд. Вай бархилофи шайхҳои пешина, ки тарки дунё мекарданд, давлатманд шуд, ба ҷанҷолҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки гӯё қори суфиён набуд, иштирок мекард, ки он низ хилофи тарки дунёест. Вай бо ин восита ба дарбори Султон Санҷари салҷуқӣ роҳ ёфтааст ва асари суфиёнаи худ «Равзат-ул-музнибин»-ро дар соли 1131—1132 ба номи ин султон бахшидааст. Аз соҳиби бойгарии зиёд ва зану фарзанди бисёре (42 нафар) будани ў маълум мегардад, ки феодалӣ калони Қом будааст. 14 писару 3 духтари ў баъд аз вафоти вай соҳиби илму маърифат, мақомоти суфия ва таснифот шудаанд. Аз рӯи тасдиқи шарҳи-хоттаи Аҳмади Қомӣ мероси илми суфиёна ва эҷоди адабии шеърӣ ў чунин аст: «Равзат-ул-музнибин», «Ар-рисолат-ас-Самарқандия», «Анис-ул-тоибин», «Баҳр-ул-ҳақиқат», «Қуруз-ул-хикмат», «Сироч-ус-соирин» (се ҷилд), «Мифтоҳ-ул-наҷот», «Ал-зўҳдиёт», «Ал-тазкирот» ва «Девони ашъор». Ҳамаи асарҳои ў, ки асосан ба забони дарӣ (тоҷикӣ) навишта шудаанд, дар мавзӯоти тасаввуфӣ-динӣ мебошад. Ғайр аз ин, «Сабзпарӣ ва Зардпарӣ» ном асари адабии суфиёнаи ошиқонаи омехта бо назму насрро низ ба вай нисбат медиҳанд, вале дар илм ишбот нашудааст. Пас, асари асосии адабии ў, ки имрӯз барои таърихи адабиёти форсу тоҷик эътибор дорад, «Девони ашъор»-и ўст. Дар девони шеърҳои ғазал, рубоӣ ва қитъаҳои ў чамъ омадааст, ки наздик ба чор ҳазор байт мерасад. Аксарияти шеърҳои ғазал ташкил медиҳад. Ҳамаи шеърҳои ў дорони мазмуни суфиёна буда, баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ ва тарбиявиро низ дарбар гирифтааст. Шеърҳои ошиқонааш мафҳуми ваҳдати вучуд дар мисоли ибораву ифодаҳои ваҳдати шухуданд. Масалан, ғазали зерин, ки таронаи ҳофизон буда, ба оҳанги мусиқӣ даромадааст, зоҳиран ишқи ҳаётро тараннум менамояд, вале ишқи илоҳиро месарояд:

Он сияҳ холе, ки бар руҳсори ҷонони ман аст,
Ханҷари миҷғони ў пайваста бар ҷони ман аст.

Зоҳидо, гӯй, ки дил аз ёри олам боз гир,
 Ман ба фармони дилам, кай дил ба фармони ман аст.
 Гуфтам: — Эй нозукбадан, аз ту биёяд бӯи мушк,
 Гуфт: — Бӯи мушк не, ин гарди домони ман аст.
 Гуфтам: — Эй хуру парӣ, душман бикуш, моро макуш,
 Чанд аз инҳо куштаам, якчанд даврони ман аст.
 Гуфтам: — Эй нозукадо, бар гарданат мори сиёх,
 Гуфт: — Кай монад бар он, он зулфи печони ман аст.
 Аҳмади Чомӣ зи ҳаҷрат сӯхта монанди шамъ,
 Нури ин шамъ аз дилу аз рӯи тобони ман аст.

Дар ин ғазал ҳиссиёти гуногуни ошиқона — ошиқонаи ҳаёт-
 дӯстона, риндона ва суфиёна акс ёфтааст. Шоири суфӣ аз ақи-
 даи ваҳдати шухуд, ки дунёи моддиро сурат ва исботи ҳақи-
 қии рӯҳи мутлақ медонад, истифодаи ҷурда, дар дӯстдорӣ ва
 тавсифи ҳаётии зоти илоҳӣ аз шахс ва зебоӣҳои он (холи сияҳ,
 рухсори ҷонон, ханҷари мияғон, нозукбадан, нозукадо, аз ӯ
 омадани бӯи мушк, хуру парӣ ошиқкушӣ, зулфи печон ва ғай-
 ра) истифода кардааст.

Эътирози ӯ ба зоҳиди хилватнишин ба тарки дунёҷӯӣ, аз
 як тараф, ақидани ҳаётдӯстӣ ва риндиро ифода намояд, аз та-
 рафи дигар, ҷараёни ишқии ваҳдати шухуди суфиёро ифода
 кардааст, ки низ моҳиятан муҳаббат ба худоро, ки олам гӯё
 акси ӯст, ифода намудааст. Дар ин ғазал моҳияти суфиёна
 доштани ишқ, ошиқ ва маъшук махсусан аз байти охири, ки
 дар он маъшук яъне худо мисли нури шамъ ва ошиқ шамъ
 аст, ифодаи бадеӣ ёфтааст. Ошиқ ҳар чанд ки аз ҷудой сӯх-
 тааст, вале ин сӯзиш ва нури он монанди шамъ аз дили вай
 аст, яъне шамъу нуру дилу сӯзиш ягонагӣ — ваҳдат дорад, ҷи
 тавре ки солики роҳи тариқат тадриҷан дар роҳи худо ба фано
 расида, бо худо як шуда меравад.

Дар рубоӣташ ҳам, ҳамин тавр ақидаҳои суфиёна мушо-
 ҳида мешавад:

На дар маҷлис гузорандам, ки риндӣ,
 На дар майхона, к-ин ҳаммор хом аст.
 Миёни масҷиду майхона роҳест,
 Ғарибам, ошиқам, он раҳ кадом аст?

Пас, агар ӯ мусулмону (зеро ӯро ба масҷид барои риндонаш
 нагузоштаанд) ринд набошад (зеро барои хомнаш ба майхона
 роҳ надодаанд), кист? Ошиқи ғариб — пайрави равияи ишқии
 маламатияи тасаввуф аст:

Ишқ онест, к-андар ӯ занге нест,
 Бо беҳирадон дар ин сухан ҷанге нест.
 Донӣ, ки киро ишқ мусаллам бошад?
 Ойро, ки зи бадном шудан нанге нест.

Дар рубоиёти Аҳмади Чомӣ панду ҳикмат низ мавқеи муайяне дорад. Масалан, ӯ мавзӯи худбинӣ ва бебаҳра аз ҳаёт набудан, ҷустани роҳи миёна сухан рондааст:

Чун теша мабошу ҷумла бар худ матарош!
Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош!
Таълим зи арра гир дар акли маош,
Чизе сӯи худ мекашу чизе мепош!

Дар китъаҳои ҳаҷман калонаш (25—30 байт) масъалаҳои динӣ тараннум ва шахсони рӯҳонӣ тавсиф ёфтаанд. Ғазалҳои бисёр равои лирикӣ аст. Ақидаи динии суфиёна ва сиёсӣ иҷтимоии ӯро ақс қунонидааст. Аммо мазмунан хеле маҳдуду мучаррад аст. Ӯ зоҳиран суфӣ бошад ҳам, ботинан ба ислоҳоти имом Ғазалӣ, ки тасаввуфро ба шарият, тобеъ қунонидааст, пайравӣ дорад. Пайрави мазаҳиби суннат аст, ки идеологияи феодаҳои истилогари турк буд.

Эътиқоди сунниёро Аҳмади карда баён,
Бар кафи пояш ҳазорон бӯсаҳо бояд задан.

Дар шеър, ки ин байт аз он аст, ба муқобили пайравони шна мебошад. Суфиёни ҳақиқӣ ба муқобили мазаҳиби мебошанд, зеро мазаҳи мардумро аз ҳам дур ва ба роҳи душманӣ даъват мекунад. Аз ин сабаб, дар ғазалҳои ӯ шиддати эътирозҳои тасаввуфӣ нест, ақиқати истилоҳи тасаввуфӣ аз қабилӣ «ана ал-ҳақ» ва қор фармудани номи Мансури Ҳаллоҷ маъноӣ оппозиционӣ ва қуфру илҳоди пешиноро ифода мекард.

Соддаву равоии воситаҳои тасвири шеърҳо, махсусан ғазалҳои Аҳмади Чомӣ ба лирикаӣ фольклорӣ хеле наздик аст. Дар ин гуна шеърҳо қувваи таассуроти шоирона ва самимият хис карда мешавад. Чунин ҳолат бо қиёфаи зоҳирии ӯ, феодалии давлатмандӣ золим ва истисморчӣ будан, ҳамчунин бо ҳислатҳои мансабталабонаи вай мувофиқат намекунад ва шубҳа лайдо мекунонад, ки оё ин шеърҳо аз онӣ ӯст ё не? Мумкин аст, ки ягон шоири дарвеш — суфӣ боистеълоди ихлосманд ба вай ин шеърҳо аз номи ӯ эҷод карда бошад. Масалан, ғазали суфиёнамазмунӣ ӯ ба ботину қиёфаи вай мувофиқат надорад, дорон ҳислати расмонан тасаввуфӣ мебошад:

Раҳи девонагон оқил чӣ донад?
Сафои суфиён ғофил чӣ донад?
Ҳама ҳоким, ҳақро ҳақ, шиносад,
Ҳақонро ноҳақу ботил чӣ донад?
Ман аз дил сирри дил мегӯям, аммо
Румузу сирри дил бедил чӣ донад?
Ба ёди ҳалқай бегонагон бош.
Ки оқил нуқтаи мушқил чӣ донад?

Ту аз худ дур шав, то восил оӣ
 Қи худбин ҳолати восил чӣ донад?
 Туй комил, вале даръёб худро.
 Қи ноқис сирати комил чӣ донад?
 Диле бояд зи дарди ишқ ранҷур,
 Қи ҳар бедил давои ишқ чӣ донад?
 Румузи ишқ Аҳмад кард ташбех
 Нуқоти ишқро ҷоҳил чӣ донад?

Дар ин ғазал «девона» ба «оқил» ва «беҳушию беақлӣ» ба «ақл» ва дониш зид гузошта шудааст, ки мазмуну ифодаҳои суфиёнаи тасаввуфи опозиционии асрҳои пешина ба муқобили илми динӣ ва ақли исломӣ буд ва девонагони куҳан тарки дунё ва нафрат ба моликияти феодалӣ доштанд. Агар ин «девона» худи Аҳмади Чомӣ бошад, чаро вай феодалӣ бузург ва соҳиби боғарии зиёде буд? Пас, ӯ «девонаи ба қори худ хушёр» аст, ки ба дигарон «девонагӣ»-ро тавсия карда, онро муқобили оқилон фиристода, худ молу мулк ҳам кардааст. Ё ки ӯ дар бораи «ишқ», гап задааст, ки ҷоҳилон онро намефаҳманд. Вай дар бораи қадом ишқ гап задааст? Агар ишқи илоҳӣ бошад, бояд ӯ дар роҳи он қаландарвор, тарки дунё мекард, вале вай муҳаббати молу қон ва мансабро қабул кардааст. Агар ишқи дунёро гӯянд, 42 фарзанди ӯ бояд камаш аз 7—10 зан таваллуд шуда бошанд. Пас, ӯ ишқи поки инсонӣ надорад, дорон шахвати ҳайвонист. Ҳамин тавр, агар ҳаман байтҳои ин ғазалро ташреҳ кунем, сохта, зоҳирӣ ва авомфиребона будани он ғазали ба вай нисбат додашуда маълум мегардад. Чунин зиддияти байни гуфтору рафтору суфиёни асрҳои XI—XII аз он сабаб рӯй дода буд, ки тасаввуф бо шариаат созиш ва омешиш дода шудааст, ба қорҳои раҳбарии суфигӣ шайхҳо — феодалҳо ҷой гирифта буданд, ба мардуми авом як гапро, ба манфиати худашон гапи дигарро мегуфтанд.

САНОӢ

Абдулмаҷид Маҷдуд бини Одам Саной аз зодагони ш. Ғазнин аст. Аксарияти сарчашмаҳо соли вафоти ӯро 535 х. (1140—1141 м.) қарор додаанд ва дар ин ҳангом 62-сола будани ӯро баъзе маъхазҳо қайд намудаанд. Он гоҳ соли таваллуди ӯ 473 х. мешавад, ки баробари 1081 аст. Дар бораи ҷои таваллудаш байти зерини ӯ гувоҳӣ медиҳад, ки:

Гар чи мавлид маро ба Ғазнин аст,
 Нақши шеърар чу нақши Мочин аст.

Давраи ҷавонӣ ва таҳсила камолоти ӯ дар замони ҳукмронии султон Масъуди бини Иброҳим (1099—1115) гузаштааст. Аз

рӯи одати он давр, ки аҳли илму адаб баъд аз таҳсили камолот умеди худро ба ёрии моддӣ ва маънавии дарбори шоҳон мебастанд ва ба шириншамонлию зебоии зоҳирии дарбор фирефта мешуданд, майл ба дарбори подшоҳ, эҳсонӣ марҳамат ва тарбияти он мекарданд, зеро дар мадраса ҳамин тавр таълим меоданд, давлату шоҳиро дони худо ва ба хизмати халқ — бандাগони худо медонистанд. Санонии дорони фазл ва истеъдоди шоирӣро ҳамин масъала ба худ ҷалб намудааст, вале дере нагузашта, парда ва ниқоб аз шамонии дарбориён афтада, башараи ҳақиқии онҳо нафрати ӯро овардааст ва аз ин рӯ, аз хизмати дарбор рӯй гардондааст, зеро ба талабҳои моддӣ ва маънавии вай ҷавоб надодааст, кадри шоир ва дошимандаи замонро паст гардондааст:

Ҳастам ман он баланд, ки гаштам зи чарх паст,
 Ҳастам ман он азиз, ки мондам зи даҳр хор.
 Аз ҷаҳл ор бошад, ҳаззам аз ӯст фаҳр
 В-аз шеър фаҳр зояд, қисмам аз ӯст ор.
 Ҳаргиз набўстам ба чунии шеърҳои нағз
 Аз ҳеч родмард ба чунии шеър як шиор.
 То панҷгонаем диҳанд аз дувист шеър
 Андар ҳазор рӯз ду чашмам шавад ҷаҳор.
 Ҳастӣ чӣ суд касеро, ки нестӣ
 Аз сар ҳаме барорад ҳар соате дамор...?

Аз дарбор ва ҳукуматҳои феодалии онрӯза рӯй гардондан шоирро ё ба гӯшан узлату каноат ва ноумедӣ мебурд ё ба сӯи ҳаракатҳои оппозиционии он давр мекашид, ки машҳуртарини он тасаввуф ва риндист. Саной ба тасаввуф майл кардааст. Дар бораи сабаб ё баҳонаи аз хизмати шоирӣ дарбор рӯй гардондани Саной дар таъкираҳо нақле дар бораи Лой-хор ном дарवेशи гӯлаҳӣ ва Саной оварда шудааст, ки шояд нақли бофта бошад, вале ба рӯҳи замон мувофиқ, зеро дар ҳақиқат одамони озодихоҳи оппозиционӣ, суфӣ, қаландар ва риндмичоз тарзи ҳаёти гӯлаҳӣ ва девонасифатӣ доштанд, вале сухани ҳаққу талх мегуфтанд ва ба шоирони дарбор, аз ҷумла Саной таъна мезаданд, ки онҳо, бо ҳамин фазлу истеъдод ба подшоҳони аҳмаку золим мадлоҳӣ мекунанд.

✓Саной дар айни рушди синну соли худ хизмати дарборро тарк карда, ба сафари шаҳрҳои Балх, Марв, Хоразм, Бағдод, Хирот, Ишопур Макка ва Сараҳс баромад. Бештарини умрашро дар Сараҳс гузаронид, ба хонаҳои суфиёнаи Юсуфи Ҳамадонӣ ба Марв рафт, худро ба олами тасаввуфи ирфон гирифт. ✓Вай дар Балх худро аз ҳаёти моддӣ аҳли ҷоҳу давлат тамомаи дур кард ва дар он ҷо достони «Қорномаи Балх»-ро навишт, ки услуби ҳаҷвӣ дошт. ✓Вай дар он ҷо бо илми фикҳ машғул шуд, вале ба калоншавандагон нуктаи назари танқидӣ доштани асарӣ ӯ боиси бо ҳар роҳ ӯро дар Балх бе-

эҳтиром кардани аъёну ашрофи он чо гардид. У аз Балх ба таври доимӣ ба Сарахс рафта, зиндагӣ кард ва аз он чо ба шаҳрҳои дигар ба сафар мерафт. У то соли 1125 дар Сарахс зиндагӣ кардааст. Вай дар он чо достони фалсафии «Сайр-ул-ибод-илал-маод»-ро ба номи ҳомии худ Муҳаммад бини Мансур навиштааст. Баъд аз он ба ватани худ шаҳри Ғазна омада, то охири умр зист. **Азбаски шӯҳрату эътибори Саной баланд буд ва суҳанони эътирози ӯ таъсири калоне дошт, Баҳромшоҳи ғазнавий (1118—1158) барои пеши роҳи таъсири зиддифеодалии суҳанони ӯро гирифтаи вайро ба дарбори худ даъват кард ва хоҳараширо ба занӣ таклиф намуд, вале Саной рад кард, зеро мадлоҳи шоҳ шудан намехост ва дар ҷавоб байтҳои зеринро навиштааст:**

Ҳасби ҳол он ки деви оз маро
 Дошт як чанд дар ниёз маро.
 Шоҳ хурсандиям ҷамол намуд.
 Ҷамъи манъу талаб муҳол намуд.
 Ман на марди зану зару чоҳам,
 Бо худо гар кунам ва гар хоҳам.
 Вар ту тоҷе ниҳӣ зи эҳсонам,
 Ба сари ту, ки тоҷ настонам.
 Набувам баҳри тамаъ мидҳаттӯй,
 Ин наёбӣ зи ман, ҷуз аз мән ҷӯй.
 На куҳан хоҳам аз касеву на нав,
 Нек донад зи кӯи ман хусрав.
 Марди хурсанд кам пазирад ҷиз,
 Шер ҷун сер шуд, нагирад низ,
 Манам андар вилояти хусрав
 Хамчу ҳаффоши баддилу шабрав
 Рӯз аз баддиль ҷу ҳаффошам,
 Ки набояд, ки сайди кас бошам.
 Дилам аз неку бад рамон бошад,
 З-он ки хушёр бадгумон бошад.
 Аз ҳама шоирон ба аслу фаръ
 Ман ҳакимам ба қавли соҳиби шаръ.
 Шеърӣ ман шарҳи шаръу дин бошад,
 Шоирӣ ақро ҷуниин бошад.

Дар ин байтҳо эътирози шоире, ки ба сифи ҳоким нафрати оппозиционӣ дораду ба банду баста моддию маънавии он гирифтдор шудан ва гуӣ кардани истиқлолияти ғоявӣ маънавиашро намехоҳад, акс ёфтааст.

Вақте ки ӯ ба Ғазнин бозгашт, гуё манзил, зану фарзанд ва ҳешу табор надошт, вале дар касидаҳои шарҳиҳолаш дар бораи онҳо ёдоварӣ кардааст:

Аз падар в-аз модару фарзанду зан ёд оварем,
 З-орзуи он ҷигарбандон ҷигарбирӣён шавем.

Чун рухи пире бубинем, аз падар ёд оварем,
Ҳамчу Яъқуби писаргумгашта бо эҳсон шавем.

✓ Ҳақиқати таърихӣ он аст, ки дар охири умр дар Ғазнин бечоҳу манзил, танҳо ва дар натиҷаи риёзату машаққати суфӣнаву сафар хеле ҷисман лоғар ва зору низор гаштааст. Аз шахсҳои бораҳмату шафқати Ғазнин Аҳмади Теша ном шахс, ки илму олим ва шеърӯ шоирпарвар будааст, манзили худро ба вай гузошта, ризку рӯзии солонаашро тайёр кардааст:

Дӯсте мухлис андар ин шаҳрам
Қард аз сидку дӯстӣ баҳрам
Хонае баҳри ман ба раҳмати дил
Қарду як даст чома хона зи зил...
Ҳаст танҳои андар ин манзил
Хучран қону сабзхонаи дил.
Ман ба танҳои андарин бунъёд
Бо диле пур зи ғам нишастам шод...
Вандар он хона мунис аз ҳама кас
Соия хонаи ману ману бас...
Андар ин хона бешару шӯрам,
Рост хоҳӣ? Чу зинда дар ғӯрам.

Аҳмади Теша пеш аз он ки шаронти зиндагонии Саноиро фароҳам овард, ба вай тартиб додани девони шеърҳои худро тақдир карда будааст, вале Саной ба вай узр овардааст, ки дар ин ҳолату бизоате, ки ӯ дорад, қореро пеш бурдан душвор аст. Вай ин маъниро дар насраш ифода кардааст: «Чун аруси қони ман аз гуфту гӯӣ пироя барбааст, ман аз роҳи ноз ниёзро салоҳи ӯ сохтам, баҳонаи хона ва дона овардам, узри тааззури чомаю қой гуфтам, ки бе ясор ва қордеворе ин чунин қоре муяссар нашавад:

Ин фасл чу бишинд зи ман даст ба бар зад,
Сад раҳмати аллоҳ бар он дасту бар он бар».

✓ Саной девони шеърҳои худро дар ин манзил тартиб дод. Маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шарият-ул-тариқа»-ро дар ҳамин ҷо навишт. Саной дар Ғазнин вафот ёфт, қабраш зиёратгоҳ аст.

Мероси адаби

Осорҳои адабии Саной нисбатан бузург аст, як қуллиёти қалонҳаҷмро ташкил медиҳад. Қуллиёти ӯ аз маснавӣ, қасидаҳо, ғазал, рубой ва китъаҳо иборат мебошад. Қалонтарини асараш, ки соли 1130 сар карда, дар соли 1131 м. ба номи Баҳромшоҳи ғазнаӣ аяҷом додааст — Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шарият-ул-тариқат» буда, бештар бо номи ««Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» (боғи ҳақиқатҳо) машҳур аст. Ин китоб асарҳои ахлоқию тарбиявӣ, фалсафавӣ, динию таҷаввуфӣ, иҷтимоию эстетикӣ буда, «Илоҳнома» низ номиде мешавад ва аз 10 қисми 10 ҳазор байт иборат аст. Вазни ин

маснави хафифи махбуни мақсур аст. Шоир асари мазкурро бо таҷрибаи ҳаётӣ, дониши бой ва маҳорати баланди давран камолоташ эҷод намудааст. Аз рӯи ин асар ҳукм кардан мумкин аст, ки ӯ илмҳои машҳури замонашро пурра аз худ кардааст. Заъфи ҳисмонӣ, пирӣ ва ниҳоят марг ба вай имконият надодааст, ки асари худро пурра таҳрир намояд. Муҳаммад бинни Алӣ Ал рифоӣ бо фармонши Баҳромшоҳ оиро ба тартиб дароварда ва муқаддимаи муфассале ҳам навиштааст. Дар асри VII Абдуллатифи Аббосӣ ном шахс кӯшиш кардааст, ки матни пурраи оиро барқарор намояд ва ба луғату истилоҳоти номафҳум тавзеҳот нависад. «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» аз қисми муқаддима, бобҳои оид ба ақл, илм, ҳикмат, ишқ иборат буда, ду боби охири он ба саргузашти худ ва мадҳи Баҳромшоҳу садрҳо ва бузургони давлати он замон бахшида шудааст.

Баъд аз он ки китоб ба охир расид, уламои мутаассиби он давр ба вай эътироз карданд ва ӯро ба қуфр муттаҳам намуданд. Вай барои ҳимояи худ аз ҳучуми ҷоҳилон ва зоҳирпарастон асарашро барои баҳон беғараз додан ва ба уламои маркази хилофат арз намудан ба Бурҳониддин Абулҳасан Алӣ бинни Носир-ул-Ғазнавий, ки Бирьёнгар лақаб дошт ва дар Бағдод истиқомат мекард, фиристод ва ба он роҳхате дар шакли шеър низ ирсол намуд, ки парчае аз он ин аст:

...Ту ба Бағдод шоду ман ношод,
Худ нагӯӣ варо расам фаръёд.
Солу маҳ тарсноку андӯхгин,
Монда маҳбус турбати Ғазнин.
...Ин китобе, ки гуфтаам дар панд
Чун руҳи хур дилбару дилбанд...
Ҳар чӣ доништаам зи навъи улум
Кардаам ҷумла халқро маълум...
Як суҳан зину оламе дониш,
Ҳамчу Куръони порсӣ хонеш.
Ин суҳанро мутолиат фармой,
Некӯӣ дар ҷавоб боз намоӣ.
Ҷоҳилон ҷумла нописанд кунанд
В-аз сари ҷаҳл ришханд кунанд.
В-он кӣ бошад суҳаншиноси ҳаким,
Ҳамчу Куръон ниҳад варо таъзим.

✓ Асари мазкури Саной дорон мазмуни ақидаҳои суфиёна буда, дар адабиёти форсу тоҷик таъсири намоёне дорад. Махсусан, ба «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ, «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хусрав ва ғайра.

✓ Асари дигари ӯ маснави «Сайр-ул-ибоди илал маод» 700 байт буда, дар вази «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» аст. Шоир оиро дар шаҳри Сараҳс эҷод намуда, бо мадҳи қозини он ҷо Муҳаммад бинни Мансур ба анҷом расонидааст. Услуби ин маснави

тамсил буда, аз офариниши инсон, хелҳои ақлу нафс ва масъалаҳои одобу ахлоқ баҳс менамояд. Ин асар на танҳо мундариҷаи фалсафӣ, балки ирфонии суфиёна ҳам дорад. Дар зери ифодаҳои рамузӣ ва тамсилӣ ба ахлоқи замони худ баҳо додааст. Пас, аз ин асар нуқтаи назари иҷтимоӣ ва панду ахлоқи ӯро низ фаҳмидан мумкин аст. Аз олимони Моили Хиравий ин маснави Саноиरो бо «Рисолаи сэйри нафс»-и Фаҳриддини Розӣ муқоиса намудааст. Рисолаи Розӣ ба фаҳмидани маснави Санои ёри мерасонад.

Маснави «Тарикат-ул-таҳқиқ» низ ба тарик ва бар вази «Ҳадиқат-ул-хақоиқ» буда, дар соли 1134 дар Ғазнин навишта шудааст. Ин маснави ба масъалаҳои фалсафии тасаввуфӣ, махсусан ба муҳаббати илоҳӣ бахшида шудааст. Аз ин рӯ, моҳияти идеалистӣ дорад, зеро мистика (зоҳидӣ) асоси онро ташкил намудааст.

Маснави «Қорномаи Балх» ҳам дар вази «Ҳадиқа» аст. Чунин ягонагии вази чанд маснави шояд аз он ҷияти шоири суфӣ ва файласуф омада бошад, ки пай дар пай дар оҳанги ягона ғояҳои суфиёна, фалсафаи мистикӣ ва ахлоқи одоби онро талқин ҳарданист, вагарна, гуногунии вазиҳо шакли асарро шавқовартар мекард. Муҳаққиқони эҷодиёти Санои ин маснави аввалин асари Санои мешуморанд. Дар ҳаҷми панҷсад байт аст. Ӯ ин асарро баъди сафар аз Ғазнин, ки дар Балх истиқомат карда буд, дар соли 1105 эҷод намудааст. Азбаски шоири тугъӣ аз Ғазнин бо эътироз ва нафрат ба синфи хокими он замон берун рафта буд, дар «Қорномаи Балх» оҳанги ҳаҷву тамасхурро ба аъёну ашроф ва рӯҳониёни Балху шоирони маддоҳ зиёдтар карда, ба баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ низ таваккуф намудааст. Барои беҳафтии худро таъмин намудан онро ба подшоҳи онрӯзаи ғазнави Султон Масъуди III бахшида буд:

Дар ҳақон номи аҳд маъхӯд аст,

То ба Масъуд мулк масъуд аст.

Санои ғайр аз ин маснавиҳо боз чанд маснави бо номи «Ишқнома», (наздики ҳазор байт), «Ақлнома» (195 байт) ва «Таҷрибат-ул-илм» дорад. Ҳар се маснави ҳам ба равиши маснавиҳои «Сайр-ул-ибод...», «Қорнома...», «Ал-таҳқиқ...» буда, ба масъалаҳои ирфонӣ ва панду ахлоқ бахшида шудааст. «Ақлнома» ҳар чанд мазмуни идеалистии суфиёна дорад, вале дар он ақл, қувваи он чун воситаи маърифат тавсифу таъкид гардидааст.

Ғайр аз ин, Санои мактуботе (17 адад) дорад, ки барои фаҳмидани ҳаёти шахсии ӯ, нуқтаи назари вай ба замона ва зиндагӣ хеле ҷолиби диққат аст. Мактуботаш ба Баҳромшоҳ, вазир Қивомиддин, махсусан мактуби ӯ ба Хайём хеле муҳим аст. Вай Хайёмро файласуфи бузурги беҳамтои Нишопур дониста, бо ӯ муносибати дӯстӣ доштааст.

Санои ғайр аз асарҳои ҷудогонаи маснави, девони ашъор

дорад, онро охири умраш тартиб додааст, сабаби тартиб додани девони шеърҳо ва ақидаҳои фалсафии ӯ дар муқаддимаи он муфасссал навишта шудаанд. Шакли шеъри девони ашъор гуногун аст. Чои асосиро қасида ва ғазал ишғол кардааст. Қасидаҳо қисман мадҳия, аксар фалсафӣ ва орифона мебошанд. Дар ин қасидаҳо ақидаҳои иҷтимоии ӯ, ки дар он замони феодалӣ ва намояндагони синфи ҳоким танқид карда шудаанд, инъикос ёфтаанд.

✓ Ғазалҳои Саной ҳамчун яке аз шаклҳои лирикӣ шеърҳои қолиби диққатанд. Баъзе аз олимони ақидадоранд, ки ғазалҳои ӯ аз таъсири ақидаҳои суфиёна холианд. Дар онҳо ҳиссиёти ошиқона ва азобҳои рӯҳии инсон акс ёфтаанд. Чунин ақида ба мундариҷаи суфиёнаи маснавиҳои ӯ зид аст, зеро дар маснавиҳои суфиӣ дар ғазалҳо ҳаётдӯст шуда наметавонад. Ин ҷо ғазал дар жанри шакли шеър аст. Маснавий жанри фалсафии шеър аст, ки шоир дар он ақидаҳои фалсафии худро бештар ба тариқи нақл ва ҳикоят, дар образҳои эпикӣ ифода менамояд. Дар ғазал, ки жанри лириқист, қаҳрамони лириқӣ — шоир ҳиссиёти худро бо ифодаҳои лирикӣ бештар ошиқона баён мекунад, ки мазмунҳои орифона шакли ифодаи ошиқона дорад ва таассуроти гуногуни шахс — инсонро бо образҳои лириқӣ ифода мекунад. Дар ғазал аз рӯи ақидаи ваҳдати шухуд ҳиссиёти ошиқӣ суфиён акс ёфтааст. Ошиқ ҳамон солиқи роҳи ишқи илоҳист, маъшуқ ҳамон рӯҳи мутлақ аст, ки ба он расидан душвор аст, ошиқ аз васли ӯ дур — дар ҳичрон аст, бинобар ин, дар сӯзу фиғон аст. Дар симони инсонӣ дидани маъшуқи илоҳӣ ба лирикаӣ ишқи суфиён шакли зоҳирии ҳаётӣ ва қувваи пурзӯри рӯҳӣ — маънавий додааст, вале моҳияти суфиёна дорад.

Ҳамин гуна ҳолат дар рубоиёти ӯ низ мавҷуд аст. Онҳо шакли маъноҳои духӯра доранд, зеро маъноҳои зоҳирий (масалан, тавсифи май ва ботинӣ (масалан, он май на ман ҳаётӣ, балки ман ваҳдат — илоҳист) дорад. Аз ин рӯ, ҳамоҳангии рубоиҳои Саной бо рубоиёти Хайём маъноӣ зоҳирий дорад ва ба тавсифи ҳаётӣ наздик будани онҳо ниятҳои ба хонанда таъсири ғоявӣ расонидан дорад.

Ақидаи иҷтимоӣ ва фалсафии Саной. ✓ Саной дар масъалаҳои ҷамъиятӣ адолатхоҳ ва инсонпарвар аст, ки ақидаи оммаҳои мазлуми ҷамъияти феодалист. ✓ Вай халқу мамлакатро бо шоҳ тасаввур мекунад, вале одил бошад:

Масали шах сару ранят тав,
Хар ду аз як дигар фузуд суман.
Тави бесар ғизои занбӯр аст,
Сари бетан сазои танбӯр аст.
Равғанӣ ҷон зи адли шоҳ бувад,
Мулқи беадр барги қоҳ бувад.

Саной бовар дорад, ки агар адолат ғолиб ояд, бечорагон кувват мегиранд:

Алл чун дар ҷаҳон амир шавад,
Оху аз шир сер, шер шавад,

Ин маънӣ дар аксарияти асарҳои ӯ, махсусан дар маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» дар эпизоди «Пиразани мазлум ва Султон Маҳмуд» хеле равшан ифода ёфтааст: Дар ин ҳикоят пиразани мазлума аз ҳокими вилояти худ ба султон Маҳмуд шикоят мекунад, ӯ ба номи ҳоким мактуб мефиристад, ки зулм накунад:

Шоҳ чун ҳоли пиразан бишинд,
Пиразанро заифу очиз дид,
Гуфт: — Бидҳед номае зар ҳаст,
То зи амлоки зан бидорад даст.

вале ҳоким ба фармон итоат накард. Пиразан ба султон Маҳмуд шикоят кард. Вай боз мактуб додани шуд, зан гуфт, мактуб бурдам, ҳоким иҷро намекунад. Он гоҳ Султон гуфт:

Гар бад-он нома ҳеҷ кор накард
Он амиде, ки ҳаст дар Бовард,
Зор бихрӯшу хок бар сар кун,
Пеш маёвар ҳадиси бесару бун»

Пиразан ҷавоб дод, ки бояд султоне, ки ҳукмаш ба ҳокимонаш раво нест, хок бар сар кунад:

Хок бар сар кунад шаҳе, к-ӯро
Набувад бар замона ҳукм раво.

Дар ин ҳикоят золимин ҳокимони маҳалҳо, фармонҳои сохтаву бетаъсири подшоҳон ва ба он амал накардани ҳукумат, рафтори расмиятчиғии идораҳои подшоҳӣ фош карда шуда, нафрати халқ дар ифодаи «хок бар сари чунин подшоҳ» баён карда шудааст.

Дар масъалаҳои ҷаҳонбинӣ Саной бешубҳа суфии идеалист буда, пайрави ваҳдати вучуд аст:

Мо зот ниҳода, дар сифотем ҳама,
Мавсуфи сифат суҳраи зотем ҳама.
То дар сифатем, дар мамотем ҳама,
Чун рафт сифат, айни ҳаётим ҳама.
То бо худам, аз адам камам, кам.
То бо ту бувам, ҳама ҷаҳонам.

Омехта шудани тариқати тасаввуф бо шариаи ислом дар асарҳои XI—XII дар эҷодиёт ва ақидаи фалсафии ҷаҳонбинии Саной бетаъсир намоидааст. Вай аз ислом дур нест, зеро дар мавқеи шариа аст, вале ба муқобили шариапаноҳон аст, зе-

ро онро вайрон мекунад, ӯ дар айни замон, дар мавқеи та-
риқат аст, зеро тасаввуфи назариявӣ ягона оппозицияи анд-
дифеодалист, вале ба муқобили суфиёни сохтакори замони худ
аст, чунки онҳо тасаввуфро ба манфиатҳои муфтхӯри худ
истифода мебаранд ва оммаҳои халқро фиреб медиҳанд. Ӯ ба
муқобили суфиёни замони худ барномада, суфиёни софвичдони
замонҳои гузашта Чунаиди Бағлодӣ, Мансури Халлоҷро идеа-
лизация намуда, образи равшан ва дурахшони оғхоро ба су-
фиёни сохтакори замони худ муқобил мегузорад:

Тоза андар баҳори ҳақ суфист,
Сарв дар ҷуйбори ҳақ суфист.
Марди суфӣ тасаллуфӣ набувад,
Худ тасаввуф тақаллуфӣ набувад.
Суфиёне, ки аҳли асроранд,
Дар дили қору дар сари доранд.

Саноӣ бо синфи ҳокими феодалӣ ва руҳониёни расмӣ ар-
бобони дини исломи замони худ дар мавқеи оппозиционӣ бо-
шад ҳам, дар ҷаҳонбинӣ идеалист ва дар мавқеи иртиқоъ бу-
да, ба муқобили атеизм ва фалсафаи Юнон аст, шарҳати ис-
ломро саҳт ҳимоят мекунад:

Бурун қун тавқи ақлонӣ, ба сӯи завқи имон шав.
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пешӣ завқи имонӣ.

Ҳолон ки ҳама донишмандон ва файласуфони тараққипарва-
ри Шарқи Миёна — Эроншаҳрӣ, Зақариён Розӣ, Форобӣ, Иб-
ни Сино, Хайём, Берунӣ, Насриддини Тусӣ ва ғайра пайраво-
ни ҳикмати Юнон буданд.

Панду ахлоқ дар тафакқури Саноӣ мавқеи қалон дорад ва
дар ҳамаи асарҳои ӯ акс ёфтааст. Ҳар чанд ки тасаввуф ил-
му хирадро инкор менамояд ва Саноӣ илми юнониро рад кар-
дааст, вале дар афкори ӯ унсурҳои рационалистӣ кам нест. Ӯ
ҷаҳолат ва эолимиро бадномии инсон шуморидааст:

Ҳеҷ бадномӣ одамиро беш
Нест аз ҷаҳлу аз зулумии хеш.

Саноӣ илм (дар навбати аввал илми диниро дар назар до-
рад)-ро тасвир карда, онро дар ҳамаи вақт пурқимат ме-
ноад, ки бо амал якҷоя бошад:

Илм ё кор қор судманд бувад,
Илм бе қор пойбанд бувад.

Ӯ онҳоро, ки илмро барои ба даст овардани мансаб ва бою
давлатманд шудан меомӯзанд, сарзанҷиш намудааст:

Ҷоҳил аз илм ҷоҳ ҷӯяду суд,
Музди очил ба очил орад зуд.

Илм, к-аз бахри боғу роғ бувад,
Ҳамчу мар дузд ро чароғ бувад.

Аз ин гуфтаҳои Саиди маълум мешавад, ки илми боамали ӯ барои ахлоқи неки ҳақида хизмати холис кардан ба халқ аст:

Дониш он ҷо, ки рух ба халқ орад,
Мағзи дониш ба халқ бигзорад.

Ҳамин тавр пандҳои ӯ дар ҳамаи бобатҳои зиндагӣ бисёр аст. Вай бо ин восита ба тарбияи халқ кӯшидааст ва дар ин кор, ҷи тавре ки аз тарҷуман ҳолаш хувайдост, аз ҳама гуна манфиатҳои шахсӣ даст кашадааст.

Саиди дар адабиёт, ахлоқ ва ҷаҳонбинии фалсафии ирфонӣ таъсири зиёде гузоштааст.

✓ ФАРИДАДДИНИ АТТОР

Номаш Абӯҳомид (Муҳаммад), исми фахриаш «Фаридаддин», тахаллуси ӯ «аттор» аст. Падари вай Абӯбакр Иброҳим низ касби атторӣ дошта, аз табақаи миёнаи ҷамъияти феодалист. Соли таваллуди Абӯҳомид ноаниқ аст, солҳои 1143—1148—1151-ро ба ҳақиқат наздик мешуморанд. Зодгоҳи ӯ деҳаи Қакани наздики Нишопур ва аз ин рӯ, ба «нишопурӣ» машҳур аст. Вафоти ӯро дар Нишопур дар ҳангоми истилои муғул медонанд, ки соли 1220—1221 аст. Ба қавле дар ҳангоми қатли ом аз дасти сарбозони муғул кушта шудааст.

Давраи бачагӣ ва таълиму тарбияи ӯ маълум нест. Аз маълумотҳои боқимонда ва гуфтаҳои ӯ дар асарҳои бармеояд, ки падараш одами бомаърифат ва дар зерин таъсири ғояҳои суфиён будааст. Аз рӯи гуфтаи ӯ дар охири сухани маснавии «Хусравнома» модараш ҳам шояд бо таъсири падараш бошад, ба ақидаҳои суфиёна пайравӣ доштааст. Ин маъниро аз зикри номи Рубиа, ки яке аз пешвоёни занони суфист, фаҳмидан мумкин аст:

Маро гар буд унсе бо замон,
Ба модар буд, ӯ рафт аз замон
Агарчи Рубиа сад Таҳамтан буд,
Вале, к-ӯ сонин он шерзан буд,
Агарчи анкабуте нотавон буд,
Валекин бар сари ман пилбон буд.

Аттор дар ҳеҷ яке аз асарҳои дар кучо хондан ва аз ҷи таълим гирифтаниро қайд накардааст. Пас, бо таъсири падару модар ва худмузей аз илму дониши замон ва касби падар, ки бештар дорусозист, огоҳ шудааст. Баъзе сарчашмаҳои бисёр сафар кардан ва ба зиёрати Қабраи рафтани ӯро қайд

кардаанд, вале дар асарҳояш зикр нашудааст, маълум мешавад, ки аз Нишопур, ки маркази илму савдо буд, берун на-
рафтааст.

Мероси адаби Дар бораи мероси адабии Аттор муболиғаҳо хеле зиёд аст. Микдори асарҳои ӯро ба 190 мерасонанд. Он чӣ то имрӯз аз рӯи тадқиқи таҳқиқ ба ӯ нисбат дода шудааст, худӣ ӯ дар дебочаи маснавии «Мухторнома» ва охирсухани «Хусравнома» зикр кардааст. «Мантиқ-ут-тайр», «Асрорнома», «Илоҳинома», «Муносибатнома», «Мухторнома», «Хусравнома», «Чавоҳирнома», «Шарҳ-ул-қалб» (ҳоло ба даст надаромадааст), девони қасидаҳо, рубоҳо, ғазалиёт ва ғайра. «Тазкират-ул-авлиё», ки таърих, саргузашт ва гуфтори авлиёву шайхҳои суфист, наسر аст. Ин китоб бо ҳикояҳои аҷибу ғариби тобеи ақидан Аттор зиннат дода шудааст. Пешгузаштаҳои асари мазкур «Табақоти суфия»-и Абдурахмони Сулайм (ваф. 1025—1026), «Рисолат-ул-қушайрия»-и Абдулқосим Ал-қушайрӣ (986—1044, шогирди Сулайм), «Қашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳаҷвирӣ ва ғайра мебошад. «Тазкират-ул-авлиё» дар навбати худ ба тазкираҳои дигари суфиён, аз ҷумла, ба «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ таъсири қалони ғоявӣ расонидааст.

Аксарияти дostonҳояш дар шакли маснавий, вале «Мухторнома» дар шакли рубой аст, ки аввал аз шаш ҳазор рубой иборат будааст, баъд бо сабабҳои ҳоло номаълум ҳазор ададшро партофтааст. Аттор аз асарҳояш бештар ба «Мусибатнома» эътибор доданро таъкид кардааст:

Гар диле мебоядат бисъёр дон,
Пас, «Мусибатнома»-и Аттор хон.

Ин ишора шояд аз он сабаб бошад, ки Аттор ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ ва ирфонии худро дар ин асар бештар баён кардааст.

«Эҷодиёти Аттор бо касбу кори вай якҷоя давом кардааст» Пас, корубори зиндагиро, ки манбаи даромади маишати ӯст, тарк накардааст. Вай ҳатто баъзе аз асарҳояш, масалан, маснавии «Мусибатнома»- ва «Илоҳинома»-ро дар дӯкони атторнаш сар кардааст:

«Мусибатнома», к-андӯхи ҷаҳон аст,
«Илоҳинома», к-асрори ниҳон аст,
Ба доруҳона кардам ҳар ду оғоз,
Чи гӯям, зуд растам з-ину он боз.

Чунин тасаввур қардан ҳам дуруст нест, ки касбу корро монда бо кори эҷодӣ машғул аст. Вақтҳои ҳам шудааст, ки бо кори тиб машғул шуда, аз кори эҷодӣ мондааст. Ин маънӣ аз сӯҳбате, ки дар ин бора бо рафикаш қардаст, бармеояд:

Ба ман гуфт: Эй ба маънӣ оламафрӯз,
Чунин машғули тиб гаштӣ шабу руз.
Тиб аз баҳри тани ҳар нотавон аст,
Валекин шеърӯ ҳикмат кути ҷон аст.
Се сол аст ин замон, то лаб бубастӣ,
Ба зӯҳди хушк дар кунҷе нишастӣ.
Агарчи тиб ба қонун аст, аммо
Ишорот аст дар шеърӯ муаммо.

Пас, Аттот барон мӯхтоҷи моддию маънави нашудан, ки он бештарини аҳли илму адабро ба дарбори шоҳон ва соҳибнеъматон мебурд, кори эҷодиро ба касбу зиндагӣ омехта, оғро яқоя бурдааст. Вай ба ин маънӣ ишорат кардааст:

Аз он дар шеъри ман асрор ёбанд,
Ки бӯй аз кулбаи аттот ёбанд.

Ақидаҳои иҷтимоии Аттот — ақидан иҷтимоии умумихалқии асрҳои миёна — адолатхоҳист, зеро оммаҳои очиз ва нотавон аз зулми иқтисодӣ ва иҷтимоии синфи ҳокими феодалҳо ба танг омада, ба муқобили онҳо қувваи муборизақунандан золимуши худро дарк накарда, барои адолат ба ҳуди онҳо мурочиат мекарданд:

Адл кун дар мулк чун фарзонагон,
То нагардӣ суҳраи девонагон
Одил он бошад, ки дар мулки ҷаҳон
Дод бистонад зи нафси худ ниҳон.
Навадаш дар адл кардан хосу ом,
Халқро чун ҳештан ҳонад мудом.

Ақидан Аттот дар бораи инсонҳо аз он мавқеъ сар задааст, ки онҳо дар офариниш баробаранд ва фарқҳои синфию табақавӣ надоранд. Пас, фарқи онҳо баъд пайдо шудааст:

Ҳар ду аз як об дар хун омадем,
Ҳар ду аз як роҳ берун омадем.
Ҳар ду аз як зод барҷоём мо,
Ҳар ду аз як бод барҷоём мо
Дар ҳама навъе чу бо ту ҳамдамам,
Ман чаро барҳезам, аз ту, ҷӣ камам?

Шоир аз рӯи ҳикояте ба ин хулоса омадааст, ки подшоҳе бо ҳаёлу ҳашамаи худ аз роҳи биёбон мегузашт ва ба ҷое расид, ки дар болои девораи харобан қалъае девонае хобидаст. Вақте ки подшоҳ ба ӯ наздик омад, девона ба ӯ эътибор наод, ва ба вай хитоб кард; намебинӣ, ки подшоҳ бо аскарони худ мегузарад? Девона дар ҷавоб гуфт: Ту ин талабро аз касе кун, ки ба ту мӯхтоҷ аст. Ман аз ту чизе талаб надорам, кам ҳам нестанд. Ҳамин тавр, ақидан иҷтимоии Аттот баробарӣ,

бародарӣ ва адолатталабӣ буда, аз эътирозҳо ба нобаробарии иқтисодӣ ва иҷтимоии зулму истисмори феодалӣ ба миён омадааст:

Гар туро мулку заре ҳаст ин замон,
Ҳаст он чумла аз они мардумон.
Қардан аз халқ ҳосил он ҳама,
Бар ту вочиб мешавад товои ҳама.
Чун аз они худ набудат ҳеҷ қиз,
З-ин ҳама мансаб чӣ судат? Ҳеҷ қиз.
Аз ҳама кас гарчи дорӣ бештар,
Менадонам кас зи ту дарвештар.

Аттор аз рӯи ақидаи суфиёни собитқадам моли бемеҳнат ва зиёди дороёиро ҳаром дониста:

Ҳам набошад хӯшан ишон ҳалол,
Гар хӯрам з-инҳо, бувад визру убол.

Бо ин восита нафрати оммаҳои маълум ва нодорро, ки ба неъматҳои фаровони мунъимон доранд, баён кардааст. Шоири ҳимоякунандаи маърифатҳои халқ дороёиро, ки доронашон аз моли касон аст, одамони гадо шуморидааст.

Ҳангоме ки сухан аз масъалаҳои ғоявии сӯфиён меравад, масъалаи пири онҳо, ки ақидаҳои ирфонӣ ҳидоят ва иршод дорад, пеш меояд. Аттор дар муқаддимаи «Тазкират-ул-авлиё» номи Мақдиддини Бағдодиро, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ вазифаи табибро адо менамуд, ёдоварӣ кардааст, вале ба пири худ будани ӯ ишора надорад. Чомӣ дар китоби «Нафаҳот-ул-унис» ӯро пири Аттор номидаст. Агар вазифаи табибӣ доштани ӯ ва бо вай дар Нишопур вохӯрдани Атторро ба ҳисоб гирем, ба гуфтаи Чомӣ розӣ шудан лозим меояд. Аммо худӣ ӯ ба Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ ишора дорад, ки як аср пеш аз Аттор гузаштааст:

Аз дами Бӯсаид ҳамедонам
Давлате, к-ин замон ҳамеёбам.
Аз мадаҳои ӯ ба ҳар нафасе
Давлати ногаҳон намеёбам.
Дили худро зи нури синан ӯ
Ганҷи ин хокдон ҳамеёбам.

Агар Абӯсаиди як аср пеш гузаштаро пиру муршиди худ донанд, ҳамаи пириони то ин дамбуда (Абоязиди Бастомӣ, Чунайди Бағдодӣ, Мансури Ҳаллоҷ, Шиблӣ ва дигарон)-ро метавонанд пири маънавии худ донанд. Ин гуна суфиёро увайсӣ* меномиданд.

* Аз рӯи нақли Аттор дар «Тазкират-ул-авлиё» дар замони Муҳаммадпайғамбар Увайс ном дарвеше будааст, ки пайғамбарро надида ба вай пайравӣ ва тақлид мекардааст. Ҳар кас, ки ба пир ба тариқати суфиён дохил шуда бошад, «увайсӣ» меномиданд, вале ҷараёне бо номи «увайсӣ» дар тасаввуф нест.

Аттор дар чаҳонбинӣ пайрави ваҳдати вучуд аст, ки соликони он баъд аз гузаштани пояҳои шарнат ва тариқат бо рӯхи мутлақ яъне худо як шуда мераванд. Ин маънӣ дар маснавии «Мантиқ-ут-тайр» дар ҳикояти сафари мурғон ва расидани онҳо ба кӯҳи Қоф ва бо Симурғ як шуда рафтанишон хеле равшан ифода ёфтааст:

Чун ниғаҳ қарданд он сӣ мурғ зуд,
Бешак ин сӣ мурғ он Симурғ буд.
Дар таҳайюр ҷумла саргардон шуданд,
Ин надонистанд, то худ он шуданд.
Хешро диданд Симурғи тамом,
Буд худ Симурғ сӣ мурғи тамом.
Чун сӯи Симурғ қардандӣ нигоҳ,
Буд худ сӣ мурғ дар он ҷойгоҳ.
В-ар ба сӯи хеш қардандӣ назар,
Буд он сӣ мурғи ишон он дигар.
В-ар назар бар ҳарду қардандӣ баҳам,
Ҳар ду як Симурғ будӣ бешу кам.
Буд ин як ону он як буд, ин,
Дар ҳама олам касе нашнуд ин.

Чунин концепсия ҳар чанд ки идеалистист, вале мартабаи инсон, алаҳусус, аҳли меҳнатро, ки таълимоти ислом ва сохти ҷамъияти феодалӣ хор гардонидааст, баланд мебардорад ва чунин таълимот як навъ эътирози ҷиддӣ на танҳо ба дини ислом, балки ба ҳамаи динҳо буда, таъна ба тартиботи ғуломдорӣ феодализми Шарқи мусулмонист, зеро дар дини ислом инсон аз дараҷаи банди худ боло нест, агар подшоҳ сояи худ бошад, ки дин чунин таълим медиҳад, пас, инсон дар айни замон банди (ғулом)-и подшоҳ ва ҳамаи дороён аст. Инсонро аз бандагӣ озод эълон карда, ӯро ба дараҷаи худой гузоштан (ана ал-ҳақ) — инкори ҳамаи системаи идеологияи феодализм аст, ки таълимоти он ислом мебошад.

Системаи таълимоти тариқат ва пояҳои он, ваҳдати вучуд ва бо ин роҳ ба дараҷаи худой расидани инсон, ки Аттор дар асарҳои талқин мекунад, чанд масъалаи иҷтимоӣ, ҷиддийӣ ва ахлоқиро пеш рондааст: 1. Агар ҳамаи инсонҳо дар офариниш дар назди худо баробар бошанд, афзунии моликияти синфи ҳокими феодалӣ ҳаром аст, махсусан, агар бо роҳи зӯрӣ ба даст оварда шуда бошад:

Гуфт: Бешак чун мусулмонӣ бувад,
Аз замин, к-он на султонӣ бувад
З-он ки бошад он замин бешак ҳаром,
Қай ниҳам ман дар замини ғасб гом.

Пас, агар мому мулки госибон ҳаром бошад, аз онҳо чиз — инъому мухофот гирифтани ва эшонро таърифу тавсиф (дар қа-

сидаҳон мадҳия) кардан низ ҳаром ва кори ношоиста аст. Аттор худ аз мадҳи подшоҳон саркашӣ карда, иҷолатан ба шоирони маддох таъна задааст, зеро нокасон ва одамони пастро аз роҳи мадҳ «худованд» номида, асарҳояшонро ба номи онҳо бахшидаанд:

Ман зи кас банде кучо бар дил ниҳам,
Номи ҳар дуне худованде ниҳам.
Не таоми ҳеч золим хӯрдаам,
Не китоберо таҳаллус кардаам.

2. Ба ин муносибат, яъне ҳаром эълон кардани моликияти феодалҳо ва мӯхтоҷии моддии оммаҳои меҳнаткаш ва мазлум, масъалаи қаноат пеш меояд, ки аз як тараф, аҳамияти ахлоқӣ дорад, аз тарафи дигар, аҳамияти сиёсӣ ва иқтисодӣ. Барои он аҳамияти сиёсӣ дорад, ки қаноат ва бо ин роҳ худро ба бандатии иқтисодӣ ва маънавии дороён надодан, барои манфиатҳои ночизи иқтисодӣ бо онҳо созиш накардан як навъ муборизаи иқтисодӣ мебошад. Барои манфиатҳои шахсӣ ба ҳар кирдори паст худро назадан, ба асирии моддию маънавий наарафтан, ифтихор ва озодии шахсро нитӯҳ доштан ҷиҳати ахлоқии масъала аст, усули ӯ низ қаноат мебошад:

Ҳеч касро дар ҷаҳони баҳру бар
Аз қаноат нест мулке бештар.
Ҳар кӣ ӯ аз дастӣ хуқон нон хӯрад,
Ҳеч шак набвад, ки хуни ҷон хӯрад.

Ҳамин тавр, Аттор дар масъалаи муносибат ба синфи ҳоким бо роҳи қаноат саҳт зид истода бошад ҳам, аз таъсири ақидани оммаҳои заиф, ки ҳокимон ва соҳибнеъматонро ба сазовату инсоф даъват намудаанд, беруни намоидааст:

Аз ту гар инсоф ояд дар вучуд
Беҳ ки умре дар рукӯю дар сучуд.
Худ футувват нест дар ҳар ду ҷаҳон
Бартар аз инсоф додан дар ҷаҳон.

3. Муносибат ба дину мазҳаб. Ҳар чанд ки худоҷӯии тасаввуфӣ ҳам дин аст, вале дини бидъат ва оппозиционӣ ба муқобили дини ислом ва мазҳабҳои он мебошад, ки он дар навбати худ идеологияи синфи феодалҳо буд. Аз рӯи ақидани суфӣнаи Аттор, агар бо роҳи тариқат ба дараҷаи худой расидан мумкин бошад, мартабаи «баланд»-и инсон аст, шарнат ҷӣ лозим аст, ки дидори худоро як бор дар рӯзи қиёмат, он ҳам, ба бандагони нек ваъда медиҳад. Пас, умуман, бисёрдинӣ ва мазҳабҳо, ки инсонҳоро аз ҳам ҷудо мекунад, лозим нест:

Ҳаст ҳешу роҳи миллат бешумор,
То ту бишморӣ, наёбӣ рӯзгор.

коматгоҳи ӯ буд, ба тасарруфи ҳокимони нав даромад. Дар дарбори газнавиён чӣ вазифаро адо кардани ӯ равшан нест. Аз калимаи «сано» дар порчаи шеърин боло маълум мегардад, ки шоири маддоҳи дарбор будааст. Шояд вазифаи асосии ӯ дабири, мутасаррифӣ ва муставфигӣ буд, ки ба дарбори Абӯсулаймон Чағрибеки Довуд бинни Миконли салҷукӣ (1037—1059) дар Марв вазифаи дабири-девоӣ ва мутасаррифиро адо кардааст. Дар ин бора дар муқаддимаи «Сафарнома» ишорае ҳаст: «Ман марди дабирпеша будам ва аз ҷумлаи мутасаррифон дар амвол ва аъмоли султонӣ. Ва ба корҳои девонӣ машғул будам ва муддате дар он шуғл мубошират намуда, дар миёни акрон шўҳрате ёфта будам» (сах. 2). Аз ин қайдҳои шарҳиҳои хувайдост, ки Носири Хисрав як муддат дар силки арбобони давлат буда, василаи оммаҳои халқро толоғу тороҷ кардани феодалҳо ва ҳокимон будааст ва шояд мувофиқи муҳити онрӯзаи дарборӣ иштирокчиин зйшу нўш ва корҳои фаҳши онҳо буд: «Шароб пайваста хўрдаме» (сах. 3):

Дастам расида бар маҳ азери, ки ҳеч вақт
Бе ман қадаҳ ба даст нагирад ҳаме амир.

Аз соҳибҳукумати он замон унвонҳои фахрии «адиб», «дабири фозил», «хоҷаи хотир» ҳам доштааст. Вай ба ин унвонҳои худ дар шеърҳоиаш ба тариқи фахрия ишорат кардааст:

Ҳамон Носирам ман, ки ҳолӣ набуд
Зи ман маҷлис миру садру вазир,
Ба номам нахондӣ кас аз бас шараф,
Адибам лақаб буду фозилдабир.
Адабро ба ман буд бозӯ қавӣ,
Ба ман буд чашми китобат қарир.
Ба таҳриқи алфози ман фаҳр кард
Ҳаме коғаз аз дасти ман бар ҳарир.
Дабири яке хурд фарзанд буд,
Нашуд ҷуз ба алфози ман сершир...
Кунун мир пешам надорад хатар,
Гар он гаҳ хатар доштам пеши мир.
Пеши вазир бо хатару ҳашматам бад-он-к,
Мирам ҳаме хитоб кунад «хоҷаи дабир».

Эътибори давлатии Носир ба дараҷае будааст, ки бародари хурди ӯ Абулфатҳ Абдулҷалил дар дарбори Чағрибек мансаби вазирӣ ва мартабаи «хоҷа» доштааст (сах. 143). Аммо азбаски дар ниҳоди дониш ва тафаккури иҷтимоии ӯ ҳисси озодихоӣ ва халқпарварӣ вуҷуд дошт, ғорат шудани аҳволи моддӣ ва олами маънавии халқро бо чашми нафрат мушоҳида менамуд, василаи ҷунин хонахаробкунии халқ шударо нахостааст. Аҳволи нобаробари иқтисодии халқ ӯро ба хашм оварда буд:

Бебару мевадор ҳаст дарахт,
Хос пурбору омма беборанд.
Бингар, ки мар-онро хаз аст бистар,
В-инро, ба масал, зер бӯрьё нест.

Вай шояд дар боран беҳтар намудани аҳволи бади халқ фикр мекард, вале на аз подшоҳ на аз рӯхониён, ки пешвон маънавин халқ буданд ва на аз донишхон бисъёре, ки омӯхта буд, мададе набуд. Вай ин ёрӣ ва мададро ҳамчун фирефтагони роҳи ҳақиқат дар ҳукуматдорин гӯё «одилона»-и давлати фотамиҳои Миср меид, ки дар замони худ пайравони «дини ҳақ» эълон шуда буданд. Ин маъниро дониши исмоилия, ки фиристодагони фотамиҳо буданд, талқин менамуданд. Аз нақли Носири Хисрав дар «Сафарнома» маълум аст, ки касе аз исмоилиҳо ўро ба ин ақида тарғиб намудааст («Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт», сах. 7). Кӣ будани ин шахс маълум нест, зеро исмоилиҳо сир нигоҳ медоштанд.

Тарғиботи ин шахси номаълум ба ҳолати пурҳаяҷону боизтиробӣ ў, ки аз ҳокимон ва муллоёни мазҳаби сунний дар ҳашму ғазаб буд, қабул афтод. Аҷаб нест, ки ин тағйирот пештар аз хизмати ў дар дārбори Чағрибек рӯй дода бошад, ки онро аз рӯи одат ва талаботи исмоилия пинҳон медошт. Ба Хиндустон ба мулки карматиҳои Мултон рафтани ў бесабаб нест. Аммо дар ин роҳ гардиши амалӣ дар афкори ў дар моҳи октябр-ноябри соли 1045 рӯй дод. Вай баъд аз иҷрои супориши подшоҳ Чағрибек ва саранҷоми корҳои дар зиммадошта ба Марвурруд ва Ҷурҷон рафта, фориғи он бо бахонаи зиёрати хонаи Каъба аз корҳои давлатӣ (девой) озод шуда, молу мулки худро ба факлрон ва бенавоёни шаҳр таксим карда, барои хароҷоти роҳ каме нақдина ҳамроҳ гирифта, бо бародари худ Абӯсанд ва як ғуломи хинду дар 20-уми декабри соли 1045 ба сафар мебарояд ва аввал роҳи Нишопурро пеш мегирад. Вай бо роҳи муқаррарии сафари хоҷиён нарафт ва дар роҳ шитоб ҳам накард. Сафари ў сафари кӯр-кӯрони хоҷиёна не, балки сафари маърифатгирӣ буд, ки ин бо деҳаву шаҳрҳо, мардумон, қору бору истеҳсолоти онҳо ва илму донишшавон шиносӣ шудан аст. Ба ин маънӣ нақли ў дар боран вохӯрдани вай дар шаҳри Симнони Эрон бо аҳли илм Алӣ Нисоӣ (с. 8), дар Табрез шиносӣ бо шоир Катрон (с. 11), дар Мааррат-ул-нўъмон зиёрати олим ва шоири бузурги араб Абулаъло Мааррӣ (с. 16) ва ғайра гувоҳӣ медиҳад. Ба ҳамин тарик, бо роҳи шимолӣ Эрон ва Арабистон соли 1047 ба Макка омада, аз он ҷо ба Миср — шаҳри Қоҳира омада, ғуломи хинду ро азод кард ва бо бародари худ се сол дар он ҷо монда, шаҳрҳои дигари Миср, аз ҷумла, Искандарияро саёҳат карда, вақташро бештар дар Қоҳира гузаронида (1047—1050), бо пешвоёни мазҳаби исмоилия, таълимоти онҳо ошно шуд. Дар ин вақт сардори давлати фотамии «имомии замон» Ал-мустансир

буд. Аз рӯи гуфтаи муаллифи китоби «Баён-ул-адъён» дар он ҷо фотамиёни ба вай вазифаи «хуччат» ва «соҳибқазира»-ро дода, ӯро ҳамчун доии худ тайёр кардаанд.

Муаллифи китоби «Хидоят-ал-мӯъминин» Фидоӣ хикояте аз рӯи ким-кадом сарчашмае овардааст, ки ӯ бо сардори ҳукумати фотамиён Ал-мустансир вохӯрдааст. Ин маълумот қобили қабул аст, зеро вай се сол дар он ҷо буд. Ғайр аз ин, бо доии машҳури исмоилия Муайяд фӣ-д-дин, ки ӯро устои худ мешумораду дар соли 1045 дар Қоҳира буд, низ мулоқот намуда, аз ӯ таъсири ғоявӣ гирифтааст. Дар ин бора байти зерин шаҳодат медиҳад:

Хуршед тавонад, ки кунад ёқут аз санг,
Ёқут манам, инак Хуршеди ман он кас.

Бозгашти ӯ аз роҳи ҷанубии Арабистон афтад, ки аксар дашту кӯху биёбон беоб аст. Дар роҳ бисёр азобу азияти сафарро кашид, барои тӯшан роҳ дар манзилҳои гуногун меҳнат кард. Масалан, ӯ нақл кардааст, ки ба Фалаҷ ном ноҳия расиданд, хӯрокворӣ надоштанд, мардуми ноҳия ҳам қашшоқ буданд. Аз ӯ хоҳиш карданд, ки агар меҳроби масҷиди онҳоро наққошӣ кунад, хурмо хоҳанд дод. Ӯ ин вазифаро адо ва хурмо тӯшан роҳ кардааст. Аз ин нақл санъати наққоширо донишманди ӯ маълум мегардад (с. 87—88). Баъд аз сафари нӯхмоҳан худ дар Баҳрайн, ки кишвари қарматиён буд (пойтахташ Ал-ахсу), 28 — декабри соли 1051 ба шаҳри Басра омад. Ҳолати худро дар ҳангоми даромадан ба шаҳри Басра аз бараҳнагӣ, гурӯснагӣ, чиркинӣ ва мӯи расидагӣ ба девонагон ташбеҳ кардааст (с. 93). Аз Басра ба Эрон гузашта, 23-юми октябри 1052 ба Балх расид.

Ӯ дар сафари ҳафтсолаи худ ду ҳазору дусад бист фарсанг ё ки 17760 км. роҳро савораву пиёда тай кардааст.

Чӣ тавре ки Носири Хисрав дар саҳифаи 12-и «Сафарнома» қайд кардааст: «Ман фаровон шаҳрҳо ва қалъаҳо дидам дар атрофи олам дар билоди Араб, Хинд ва Турк». Сафари ӯ танҳо ба Эрону Арабистон набудааст, балки Хиндустону Туркистонро низ сафар кардааст, вале дар ҳеҷ асараш сабт нашудааст. Баръакс, дар охири «Сафарнома» қайде ҳаст, ки агар «...сафари тарафи Машриқ карда шавад, он ҷӣ мушоҳида афтад, ба ин зам карда шавад» (саҳ. 105).

Лаҳзаҳои ҳаёти Носири Хисрав баъд аз омадани ӯ ба шаҳри Балх, ки дар роҳ тасодуфан бо бародари вазираш Абулфатҳ Абдуҷалил баъд аз ҷудои ҳафтсола вохӯрда буданд, дигар ҳама қариб норавшан аст. Маълум аст, ки ӯ баъди бозгашт аз сафари худ бар хилофи уламои сунӣ ва ҳокимони аристократияи турк махсусан салҷуқиҳо, ки забтқунадагон ва харобивардагонӣ халқу ватани ӯ ва ҳомиёни мазҳаби сунӣ буданд, мубориза оғоз намуд, дар атрофи худ донишно намуд.

кард, бо уламои сунӣ мубоҳисаҳо ташкил дод, донёнашро ба атроф фиристод ва асарҳои исмоилимазмуни худро паҳи мекард. Азбаски аҳли суннат дар баҳси динӣ ва илмӣ бо ӯ муқовамат карда наметавонистанд, роҳи игво, тӯҳмат, кофир эълон кардан ва таҳдиди таъбиду қатлро пеш гирифтанд. Носири Хисрав аз дасти мутаассибон аз Балх фирор кард, зеро ҷоҳилон оммаи халқро низ ба муқобили ӯ равона карданд, ки вай гӯё бедин, кофир, мулҳид, қарматӣ ва роғизӣ аст. Аз рӯи навиштаи Давлатшоҳ дар «Тазкират-уш-шуаро» Носир аз Балх пинҳонӣ фирор карда, дар Мозандарон, ки мақоми исмоилиҳои Эрон буд, дар шаҳрҳои Рустамдор ва Гелон ҷаиде истиқомат карда, ба Нишопур рафт. Дар Нишопур доир ба Носири Хисрав хикояте оварда шудааст, ки ба ростӣ ё норостӣ он далел надорем, вале шиддати муборизан рӯҳониёни сунӣ ва амалдорони салҷуқиро, ки бо ӯ бурдаанд, ақс қулоқидааст: Носири Хисрав гӯё дар назди кӯҳнадӯзе мӯзаи даридан худро порадуӣ мекунонд. Дар ҷое дуртар аз кӯҳнадӯз балвое бархост. Кӯҳнадӯз ба он тараф давид ва бозгашт. Дар нӯги дирафшаш порчаи гӯшти одамі буд. Носир пурсид: Ин чист ва чӣ воқеа? Кӯҳнадӯз гуфт: — Дар шаҳр шогирди Носири Хисрав пайдо шудааст. Уламо ба қуфр ва сангсораш фармон доданд. Ман ҳам аз савоб намонам, гӯён ҷанд дирафш задам ва ин пораи гӯшти бадани ӯст. Носир мӯзаи ҷаларо гирифт ва гуфт: — Ман аз он ҷое, ки номи Носири Хисрав ва шогирдонаш бошад, нафрат дорам ва аз пешӣ мӯзадӯз ғайб зад.

Аҷаб нест, ки ҷаҳолатпарастон манзили ӯро дар Балх хароб, молу мулкашро мусодира карда, ба хешовандони ӯ зарар расонда бошанд. Худи ӯ дар шеърҳои ба ин маънӣ ишорат кардааст:

Тарсам, ки зери пой замона хароб гашт
 Он боғҳо хароб шуд, он хонаҳо тилол.
 Бингар, ки ҳаст мунқари ман ё бародарам
 Дорам чуни ки дошт ҳаме бо ман иттисол.
 Ё рӯзгор бар сари ишон сипаҳ кашид,
 Машғул карданишон зи ман офоту ихтилол.
 Аз ман бигӯй, чун бирасонӣ салому ман,
 Зи қавми ман, ки нест маро хуб қору ҳол.
 Қавми маро магӯй, ки даҳр аз паси шумо
 Бо ман накард ҷуз баду нанмуд ҷуз малол.

Носири Хисрав дар бозгашт аз сафари Фарб 50-сола буд. Айёми 60—63-солагӣ ба Ямгон ё ки Юмғони кӯҳистони Бадахшон рафт. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ӯ аз Балх ба Бадахшон зуд фирор накардааст ва 10—13 сол дар диёри Мозандарону Хуросон овораву гуреза будааст. Ин деҳа ҳоло ҳам дар соҳили дарёи Кӯкча (Афғонистони шимоли ҳози-

ра) мавҷуд аст. Аз рӯи гуфтаи муаллифи китоби «Осор-ул-билод» Қазвинӣ Юмгон шаҳри қалъадор дар байни кӯҳхост ва Носири Хисрав дар он ҷо истикомат дошт. Пас, 23—25 соли ҳаёти ӯ дар Юмгон гузаштааст. Дар бораи аз Балх дилкандан ва дар Мозандарону Юмгон овора шуданаш байтҳои зерин гувоҳӣ медиҳанд:

Гарчи маро асл хуросонияст,
Аз поси пириву меҳию сарӣ,
Дӯстии итрату хонаи расул
Қард маро Ямғию мозандарӣ.

Баргир дил зи Балху бинех тан зи баҳри дин,
Чун ман ғарибвор ба Мозандарон дарун.

Аз нақли сарчашмаҳо бармеояд, ки Носири Хисрав бо амири Бадахшон Алий бинни Асад, ки шояд Исмоилимазҳаб бошад (соли ҳаёт ва ҳокимияташ маълум нест), алоқаи дӯстӣ пайдо карда, дар соли 1069 рисолаи фалсафии «Чомеъ-ул-ҳикматайн»-ро ба номи ӯ таълиф кардааст. Вай дар ҳисори Юмгон идораи тарғиботи исмоилии худро ташкил намуда, аз мардумони он ҷо, ки исмоилимазҳабанд, ёри моддӣ ва маънавӣ гирифтааст. Асарҳо ва донёнашро ба ҳар тараф фиристодааст. Бо Миср алоқаи мактубӣ доштааст. Аз рӯи нақли муаллифи «Осор-ул-билод» дар Юмгон боғҳо, қасрҳо ва ҳаммомҳо доштааст. Ин нақл аз эҳтимол дур нест, зеро шайхӣ бузурги мазҳаби исмоилия мебошад ва бо амири замонаш алоқаи дӯстӣ доштааст. Он гоҳ шикоятҳои ӯ аз тангии аҳволаш маънои изтироб аз ҷудони ватан ва хешу табору аҳли вилояти ӯст. Юмгонро барои худ зиндон шумориданаш низ шояд ҳамин маъноро ифода кунад:

Бигзар эй боди дилафрӯзи хуросонӣ,
Бар яке монда ба зиндон дар Юмгон,
Андар ин тангию бераҳат биништа,
Холӣ аз неъмату аз санъати деҳқонӣ.

Зеро дар шеъри дигараш дар Юмгон зиндагии подшоҳона доштани худро низ қайд намудааст:

Зи ҳуҷҷат ин суҳанро ёд мекор,
Ки дар Юмгон нишаст подшаҳвор.

Бо вучуди ин, барои маҳруми аз ёру диёр, оворагиро саргардонӣҳо, роҳ наёфтан ба кӯи ҳақиқат ва хизмат ба халқ, аз халифаҳои аббосӣ, ҳокимони истилогари турк ва рӯхониёни суннии бо золимони халқ ҳамкорикунида саҳт шикоят дорад ва дар рӯзи қиёмат аз онҳо қасос гирифтаниро аз худ дарҳост кардааст:

Эй худованди ин кабудхарос,
Ба ту аз банда садҳазор сипос.

Доди ман бегумон ба ҳақ бидихӣ
Рӯзи ҳашар аз набераи Аббос
В-аз гурӯҳе, ки бо расулу китоб
Фитна гаштанд бар яке фирнос.

Носири Хисрав аксарияти асархоҷро дар Юмгон навиштааст. Ӯ дар Юмгон вафот ёфт, қабраш дар ҳамон ҷо, зиёратгоҳ аст. Дар Бадахшон бо номи «Шоҳ Носири Хисрав» машҳур аст.

Носири Хисрав дар бораи бародарон ва хешовандонаш ёдоварӣ карда бошад ҳам, дар бораи зану фарзанд чизе нагуфтааст, будану набудани онҳо маълум нест. Чи тавре ки аз шарҳи ҳоли ӯ дидем, дар бораи дар ҷавонӣ бо ёру дӯстон, амиру вазирон базми айшу нуш доштан ва «пайваста шароб хӯрдан» сухан рондааст, ки шояд дар ин давр ҳаёти муҷарради дошта бошад. Баъд аз он ки ақидаи риндонаи худро бо соҳидӣ ва ҳаёти аёшиашро ба тавба ва тарки дунё дод, боз ҳам ҳаёти муҷарради ро пеш гирифтааст, ки мувофиқи ақидаи соҳидии ӯ ин тарзи зиндагӣ — зану фарзанд доштан ба он ҳалал мерасонид. Илова бар ин, сафарҳои дуру дароз, нооромӣ сарсониву саргардонӣ, гурезагӣ ба ӯ шояд имконият на додааст, ки онладор бошад. Бесабаб нест, ки дар шеърҳои ҳаёти муҷарради талқин намуда, дар «Саодатнома» як шеър («Дар таҷарруд») ба ин мавзӯ бахшидааст:

Чу хоҳӣ з-ин саро рафтаи яке рӯз,
Шабӣ таҷридро шамъе барафрӯз.
Муҷаррад бош чун Исои Марьям,
Табарро кун зи Иброҳими Адхам.

Мероси адабӣ ва илмӣ **фалсафӣ** Осори адабӣ ва илмӣ фалсафии Носири Хисрав ба забони форсии дарӣ (точикӣ) ва арабӣ (ҳар чанд ки маълум ва машҳур нест) эҷод шудааст.

Ашъор ба порсиву тозӣ
Бар хону бидор ёдгорам.

ва онҳо аз як девони ашъор, маснавиҳои «Рӯшнонома» ва «Саодатнома», асарҳои динӣ фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-хикматайн» ва ёддоштҳои ӯ «Сафарнома» иборат аст. Шубҳае нест, ки дар давоми асрҳои мероси адабӣ ва фалсафии ӯ чи аз дастӣ душманони гоҷавиш ва чи бо қалами ҳаммаслақонаш ба таҳрир ва қаламзаниҳо дучор гардидааст. Мероси аслиро ҳамон вақт барқарор намудан мумкин аст, ки нусхаи аслии ёфт шавад. Ин ҷо як лаҳзаи ҷолиби диққатро бояд қайд кард, ки ном ва осори Носири Хисрав мисли Хайём ба байраки озодихоҳӣ, оппозиционии мазҳабӣ ва иҷтимоӣ мубаддал гаштааст. Бинобар ин, дар зерини байрақи пайравони хеле зиёди ӯ дохил шудаанд, вале ному тахаллуси худро пинҳон доштаанд, мумкин аст, ки онҳо асарҳои худро

ба қатори осори ӯ дохил карда бошанд. Баъзе олимони шарқшиносе, ки дар масъалаи мерос ба расмият эътибор дода, ба лагери ягонаи ғояҳои дигар эътибор намедиханд, манзуман «Мунозира бо худо» ва «Саодатнома»-и Носири Хисравро ба эҷодиёти ӯ мансуб намешуморанд ва онро ба бесоҳибӣ бароварда, бо ин роҳ хоҳ ноҳок мавқеи муборизаи ғоявии Носир ва ҳамфикронашро дар мубориза бар зидди ғояҳои дигар, аз қабилӣ мазҳабӣ суннат менамоянд. Пас, чунин «меросшиносӣ» ба фоидаи муборизаҳои таърихӣ оппозиционии зиддифеодали нест, баръакс, ба фоидаи душманони онҳост.

Девони ашъори Носири Хисрав аз қасидаҳои мазҳабӣ, фалсафӣ ва иҷтимоӣ, ғазалҳо, рубоӣ ва китъаҳо иборат буда, 11000 байтро ташкил медиҳад. Мавзӯ, мундариҷаи ғоявӣ, хронология, шаклҳои шеърӣ ва санъату воситаҳои тасвири шеърҳои девони ашъори ӯ ханӯз ба таври системанок омӯхта нашудаанд. Аз рӯи қор фармуда шудани номҳои «Макка», «Юмгон», воқеаҳои таърихӣ, синну соли шоир ва масъалагузориҳои ӯ, хронология ва эволюцияи ғоявии баъзе аз шеърҳо, махсусан қасидаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии ӯро муайян намудан мумкин аст. Дар девони ашъор лаҳзаҳои лирикӣ хеле зиёд аст.

«Рӯшнонома» маснавиест аз 592 байт дар вази баҳри ҳазҷ, наشري Берлин, соли 1922. Муаллифи сарсухан ва ба ҷои тайёркунандаи ин маснави адабиётшиноси Эрон доктор М. Фанизода аст. Аз рӯи гуфтаҳои Носир дар фасли «Дар таърихи китоб» санаи хатми он 1-уми моҳи шавволи соли 440 ҳиҷрий (9) 1049 м.) буда, дар шакли назм қайд шудааст. Маснави «Рӯшнонома» дар муддати як ҳафта эҷод гардидааст:

Ба соли чорсаду чил бар сар,
 Ки хичрат кард он роҳи мутаҳҳар...
 Маҳи шавволро рӯзи нахустин,
 Қирони ахтарон дар бурҷи Шохин,
 Ки кардам хатми ин фарҳундадафтар,
 Бурун овардам ин покиза гавҳар.
 Ба як ҳафта расонидам ба охир,
 Мақолоти муқаддас ҷумла як сар.

Аз рӯи сарлавҳаҳои гузоштаи тартибдиҳанда фаслҳои он чунин аст. «Ифтитоҳӣ», «Рӯшнонома», «Фасл фи-л-насихата», «Дар тавҳиди боре субҳона ва таоло», «Мақолоти тавҳид», «Дар ақли кул ва нафси кул», «Дар офарида шудани афлок ва кавокиб», «Дар унсур ва маволид», «Дар фитрати инсон», «Дар шарифии инсон», «Дар ҷавҳар ва араз», «Дар ҳавоси зоҳир ва ботин», «Дар сифати камоли мардум», «Дар сифати камоли бани одам», «Дар маротиби нуқсон ва камоли мардум», «Дар камоли бани одам», «Дар авомуннос», «Дар шинохтани нафс», «Андар гирифтани узлат», «Дар ахлоқи ҳамида ва замима», «Дар ҷалоси аҳбоби нифок ва аҳли ҷаҳл»,

«Дар мазаммати риёӣ», «Дар мазаммати ғаммозон», «Дар мазаммати суфаҳо ва ҷуххол», «Дар хомӯшӣ ва нигоҳ доштани сир», «Дар накӯхиши ҷаҳон», «Дар хомӯшӣ ва нигоҳ доштани хотимаи китоб», «Дар ахбори рӯҳ», «Дар таърихи китоб», «Дар муноҷот».

Аз рӯи фаслҳо «Рӯшнонома»-ро ба гурӯҳи мавзӯҳои зерин тақсим намудан мумкин аст: 1. Муқаддима. 2. Дар боран яккаву ягонагии худо (тавҳид). 3. Ақли кул. 4. Офариниши олам. 5. Ҷигунагии унсурҳо ва маволид (ҷизҳои тавлидшаванда ва афзоида). 6. Масъалаи шакл ва мазмун. 7. Дар боран инсон ва ҷигунагии он. 8. Масъалаи рӯҳиёт. 9. Масъалаи ахлоқ. 10. Илми нучум. 11. Тарки дунё. 12. Масъалаи маод. 13. Муносибат ба шонрон ва адабиёти дарбор. 14. Хотима. Аз рӯи ин тақсимот «Рӯшнонома» асари динӣ, фалсафӣ, панду ҳикмат аст. Чи тавре ки ҳуди ҳаким Носири Хисрав ба тариқи фахрия дар охири «Рӯшнонома» қайд намудааст, ин асарӣ ӯ дар ин мавзӯ нав аст, зеро ҳар чанд ки дар ин равш ба таври ҷудогона сухан рондаанд, вале дар ин шаклу мазмун ва ба тарзи китоби алоҳида асаре наофаридаанд. Ба ин маъно ӯ навоар аст:

Басе буданд андар шoirӣ фаҳл,
Ки будӣ шеършон чуи зодаи наҳл.
Басе гуфтанд ашъори диловез,
Басе карданд дар маънӣ шакаррез.
Касе ин маънӣ андар дил наёвард
В-агар овард, дар маҳфил наёвард
Худо донад, ки ин **навбова бикр** аст,
Зи ман зодасту оиро доя фикр аст.
На дастӣ ҳеҷ кас бар вай расидаст,
Ба ҷуз ман рӯи ӯро кас надидаст.

«Саодатнома» ҳаҷман аз сесада байт иборат аст:
Бигуфтам байти сесада аз дили пок,
Ҳама дӯшизағони табъу идрок.
Табиат дода оронш тамомаш,
Хирад карда «Саодатнома» номаш.

Ин асар қисман тақрор ва қисман давоми «Рӯшнонома» мебошад. Таърихи эҷод надорад. Тартибдиханда ӯ ҳуди муаллиф оиро ба 30 боб ҷудо намудааст, ки ҳар кадоми оиро фасл номидан мумкин аст. Масалан: таслим, некӣ, камозорӣ, бурдуборӣ, дар баёни ҷоҳил ва ночинс, гуфтушунид ва панд шунидан, дӯстӣ, душманӣ ва вафо, тамаъ ва хорӣ, эҳсон, роҳат расонидан ва некӯи хоستان, ихтилот бо мардуми доно, буридан аз иодон, шурӯъ ба қор ва иҷтиноб аз қорҳо, донишҷӯи ҷой миёни анҷуман, шукри дарवेशон дар фақр, даъводорони муқаллид, ёри мувофиқ ва вафо намудан, фарқи дӯст ва душман, қарз, додан ва гирифтани нафси бад ва рибоҳорон, санъатварон, кашоварзон, манокӯби анбиё, авлиё ва ҳукамо, ҳаё,

ақл ва имон, таҷарруд, бевафои дунё, мазаммати мулук ва умаро, қаноат, ҳатми китоб.

Чи тавре ки мебинем, маснавии «Саодатнома» дар ҳамаи вази баҳри ҳазаҷ аст, вале муқаддима ва фаслҳои фалсафӣ надорад, зеро дар «Рӯшнонома» ифода ёфтааст. Дар ин маснавӣ сухан бевосита аз мавзӯи дахлдор оғоз ёфтааст ва бештари онҳо ба «Рӯшнонома» дохил кардан ва баъзе фаслҳои ҳоро якҷоя кардан мумкин аст. Агар ин сӣ фасло ба бобҳо тақсим кунед, аз он 9 боб ва як хотима ба вуҷуд овардан мумкин аст: панду ахлоқ дар бораи пайравон «дини ҳақ» ва тақлидчиёни он, дар бораи муносибати инсонҳо, дар бораи аҳли меҳнат, дар бораи кӣ будани анбиё, авлиё ва ҳукамо, дар бораи ҳаё, ақл ва имон, дар бораи таъҳой, тарки дунё ва қаноат, дар мазаммати синфи ҳоким ва муфтхӯрон, хотима.

Чанд асарҳои Носири Хисрав насл аст ва аз онҳо се асар дар мавзӯи фалсафӣ («Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин» ва «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн») ва як асараш ёддоштҳо. Азбаски ин асарҳо ба адабиёти илмӣ ва фалсафӣ мансубанд, мавзӯи баҳси дигаранд. Таъҳой «Сафарнома», ки мансуби силки ёддоштҳо, аз як ҷиҳат ба асарҳои адабӣ, аз ҷиҳати дигар ба асарҳои илмӣ таърих, ҷуғрофия, биография мансуб мебошад ва дар бораи одамон, ҳаёт ва тарзи истеҳсолоти замони худ маълумоти ниҳоят босе меҳнат ва ин материалҳо на бофтаи ҳаёли ӯ, балки тамоман ҳақиқати таърихӣ мебошад. Носири Хисрав ба он воқеаҳо ва фактҳо муносибати шахсии худро низ баён намудааст.

Асарҳои Носири Хисрав дониш ва таҷрибаи ҳаётӣ хеле бон ӯро нишон меҳад. Вай дар мадраса, чи аз шахсҳои ҷудогона ва чи аз роҳи мутолиаи шахси илму ҳикмати замони худро аз рӯи шавқу ҳаваси тамом, ки ба қору бори дунёвӣ инсон ба қор меояд, бо зеҳну хотираи пурқувват омӯхтааст. Вай ин маънро дар яке аз қасидаҳои тарҷуманҳои ба тариқи фаҳрия баён кардааст:

Ба ҳар навъе, ки бишидам зи дониш,
Нишастам бар дари ӯ ман мӯҷовир.
Бихондам пок тавқеоти Қисро,
Бихондам аҳди Қайқовусу Навзар...
Ғаҳ андар илми ашқоли Маҷастӣ,
Ки чуи ронам бар ӯ партори мистар.
Ғаҳе ақсоми мусикӣ, ки ҳар қас
Падида овард бар илҳон муқаррар...
Ҳамаи ашқоли Уқлидис, ки бинҳод
Арастотелис устои Сикандар.
Намояд аз ҳеч гуна дониш, ки ман з-он
Нақардам истифода бешу қамтар.

На андар кутби эзид мучмале монд,
Ки он наштидам аз доно муфассир.

Акидан ичтимоӣ Носири Хисрав ҳам мисли тарбиятдидагони замонаш дар акидан адолатхоҳӣ буда, ба подшоҳи «одилу бомаърифат», рӯҳониёни роҳи «дини ҳақ» эътиқод дошт ва онро саодати ин дунё ва «он дунё» медонист. Шояд натиҷаи ҳамин эътиқодот буд, ки ба хизмати дарбори салотини газнавӣ ва салҷуқӣ рафт. Султон Махмуд писари ӯ султон Масъудро «подшоҳони бузург, ...бонемату тачаммули бисъёр» («Сафарнома», сах. 78) медонист:

Сад бандагини шох бибиист карданам,
Аз баҳри як умед, ки аз вай раво шудам.

Аммо дере нагузашт, ки ба зулму заҳри шохону амирону вазирон пай бурд, аз холи мардуми ситамдида, ки аз дехкону хунарманди озод ба гуломии феодалҳои боиктидор ва ба асирии ҳокимони шаҳр дучор мешуданд, огоҳ шуд, норухатӣ ва хорию залилии аҳли илм ва дар назди ҳокимон ва сарватмандони нокас таҳқир шудани шоири дарборро дид, вале аз нафаҳмидани мохияти ичтимоӣ ва иқтисодии замони феодалӣ аз умеди худ ба синфи ҳоким маъюс шуда, аз онҳо бо нафрат рӯй гардонда, барои кушоиши мушкilotи худ ба рӯҳониён ва уламо, ки пешвои дин шуморида мешуданд, рӯй овард, барои ин, шаҳр ба шаҳр гашт, ба Хинду Син ва Туркистон рафт, бо намоёндидагони мазҳабҳо мунозира кард, вале дар ҳама ҷо илми зоҳир ва диндорӣ тақлидро медид, ки ӯро каноат кушоида наметавонист, тақлидро танкид мекард, аз ҷаҳолат ва нодонии мардуми уламон динии онҳо дар азоб буд:

Рӯям чу гули зард шуд аз дарди ҷаҳолат
В-ин сарв ба новақт бихамбид ба чанбар...
Бархостам аз ҷою сафар пеш гирифтам,
Н-аз хонам ёд омаду н-аз гулшану манзар.
Аз порсию тозиву аз хиндиву аз турк
В-аз синдиву румӣ в-аз ибрий ҳама як сар
В-аз фалсафаву монавию собиву даҳрий
Дархостам ин ҳочату пурсидам бемар...
Пурсанда ҳаме рафтам аз ин шаҳр бад-он шаҳр,
Ҷӯида ҳамегаштам аз ин баҳр бад-он бар.
Гуфтам, ки мавзӯи шарият на ба ақл аст,
Зеро ки ба шамшер шуд ислом муқаррар.
Тақлид напазируфтаму ҳуччат нанухуфтам,
Зеро ки нашуд ҳақ ба тақлид мушахҳар.

Ба саволҳои ӯ ҳеҷ кас — на файласуф ва на мунаҷҷим ҷавоб дода тавонистанд. Он гоҳ ба динҳо ва пешвоёни он муроҷиат кард:

Чуз дарду ранҷ ҳеҷ нагардид ҳосилам,
 З-он кас, ки сӯи ӯ ба умеди шифо шудам
 В-аз молу шоҳу мир чу навмед шуд дилам,
 Зй аҳли тайласону аммомаву ридо шудам.
 Гуфтам, ки роҳи дин бинамоманд мар маро,
 Зеро ки з-аҳли дунъё дил пурҷафо шудам.
 Гуфтаанд, ки «шод бош, ки ракти зив чаври даҳр»,
 То шод гашт чонаму андар наво шудам.

Аммо вақте ки бо кори аҳли дин шиносӣ гашт, дид, ки «корашон аз чавр», гуфташон аз «килу қоли мақолоти мух-талиф» ва зӯҳдашон «аз ришваю риё» иборат аст. Пас, аз бо-рон гурехта ба барф дучор шуда буд. (Бо ифодаи худӣ ӯ «аз бими мӯр дар даҳани аждаҳо» шудааст):

Гуфтам: чу номашон уламо буду кор чавр,
 К-аз дастӣ фақри чаҳл бад-ишон раҳо шудам.
 То чун ба колу қили мақолоти мухталиф
 Аз умр чанд сол миёншон фано шудам.
 Гуфтам: Чун ришва буду риё молу зӯҳдашон,
 Эй кирдигор, боз ба чӣ мубтало шудам?

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки Носири Хисрав ҳақи-қати ҳаёт, осоништагии рӯхию маънавиро на аз даргоҳи под-шоҳон ёфтааст ва на аз сӯҳбати уламои динии аҳли суннат, ки дар кишвари ӯ ҳукмрон буданд. Шоир ва олимӣ чавон ба ҷустуҷун ҳақиқат медарояд, вале онро ёфта наметавонад. Ас-ри XI айни авҷи тарғиботи исмоилиёни фотамӣ буд ва онҳо мавҳаби худро «динӣ ҳақиқат» худашонро аз хонадони Расу-лу Алӣ, уламои сунӣ ва шоҳони аҳли суннатро, ки Носир бо онҳо шиносӣ дошт, пайравони динӣ ғайри ҳақ эълон кар-да буданд, шоири ҳақиқатҷӯ майл ба тарғиботи онҳо кард. Вай ин маъниро дар оғози «Сафарнома»-аш бо таъсири доиёни ис-моилӣ бо усули баёни хоб, ки дар услуби асарҳои шарқӣ маъ-мул аст, ифода намуд: «Шабё дар хоб дидам, ки яке маро гуфт: «Чанд хоҳӣ хӯрдан аз он шароб, ки хирад аз мардум зоил кунад. Ба хуш бошӣ бехтар?! Ман ҷавоб гуфтам, ки «ху-камо чуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андӯҳи дунъё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «бехудӣ ва бехушӣ роҳате набошад. Ҳақим натавон гуфт насеро, ки мардумро ба бехушӣ раҳнамун бошад, балки чизе бояд талабид, ки хирад ва хушро биафзо-яд». Гуфтам, ки «ман ниро аз кучо орам?». Гуфт: «Чӯянда-ёбанд бошад» ва пас, сӯи қибла ишорат кард ва дигар суҳан нагуфт. Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамоман бар ёдам буд. Бар ман кор кард ва бо худ гуфтам, ки «аз хоби дӯшин бедор шудам, бояд, ки аз хоби чихмъсола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳаман афъол ва аъмоли худ бадал наку-нам, фараҳ наёбам». (Чопи Берлин 1922, с. 3).

Аз ин нақле, ки дар он ғардиши ғоявӣ Носири Хисрав

ифода ёфтааст, масъалаҳои зиёде бармеояд: 1. Шахсе, ки ӯ Носирро аз беҳуши шароб ба хирад ва хуш даъват, диккаташро ба сӯи қибла ҷалб кардааст, бояд доийи исмоилиҳо бошад, ки ӯ ба вай маълум аст, вале аз рӯи усули кори исмоилиҳо номашро пинҳон доштааст. 2. Носир Хисрав пеш аз он ки ба ақидан динии мазҳаби шиаи исмоили гузарад, мисли риндон шаробро барҳамзанандаи ғаму кулфати дунё донистааст, ки овро ҳуққомон ринд фикр карда баровардаанд. 3. Носир Хисрав бо ин гуфтаи худ ба ақидан риндӣ танқидӣ нигоҳ карда, оқилӣ, роҳат, хуш ва хирадро дар зоҳидӣ, парҳезгорӣ дидааст. 4. Вай аз ақидан пешинан худ ба ақидан дигар — исмоилӣ гузаштааст. 5. Ба қибла ишорат кардани доӣ ба хонаи «Қаъба» ишорат кардан бошад ҳам, маънои аслии он Миср ва Қоҳираро, ки маркази таълимоти исмоилия буд, ифода менамояд. Бесабаб нест, чи аз сафари ҷорсолан худ се солашро дар Қоҳира гузаронд, аз онҳо таълим гирифт ва ба доиёни онҳо мубаддал гашт. 6. Ба таъсири исмоилиён пештар аз соли 1045 дохил шуда бошад ҳам, гардиш ва қарори қатъии ӯ аз ҳамин сол оғоз ёфта, ҳамаро тарк кард, аз пай мақоли «чӯянда ёбанда» рафт ва осонштагии худи мардумро дар ақидан исмоилия дид.

Асоси ақидан иҷтимоии Носир: Хисрав адолатхоҳӣ, халқпарварӣ ва инсондӯстӣ буда, шакли равиши динию мазҳабии исмоилия дорад. Ин ҳол ҷои таъҷуб надорад, зеро дар зери пардаҳои динӣ маърифатҳои моддӣ омӯҳон халқ пинҳон аст ва баромадҳои зиддифеодалии вордон миёна хатман пардаи динӣ дошт. Адолатхоҳӣ ва халқпарварии Носир моҳияти демократияи деҳқониро соҳиб аст, ки бо ҳунармандон ва эҳли илм иттифок дорад, зеро деҳқонон истехсолкунанда ва истисморшавандагонии асосии сохти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷамъияти феодали мебошанд. Бесабаб нест, ки ӯ дар маснавии «Саодатнома» деҳқонро дар ҷои аввал гузошта, тавсиф карда аст:

Бех аз сайнон олам деҳқон аст,
 Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.
 Зи сонъ роӣгон чизе нахезад,
 Зи деҳқон оқибат чизе бирезад.
 Чаҳонро хуррамай аз деҳқон аст,
 Аз ӯ гаҳ заръ, гоҳе бӯстон аст...
 Ба роҳат розиқи ҳар мору мӯранд,
 Ҳамон гар одамию гар сутуранд.
 Агар деҳқон ҷунон бояд ки бошад,
 Сабук гӯй аз малонк даррабояд.
 Агар ҷӯён қаҳти вон набошад,
 Касеро поян деҳқон набошад.
 Ба қор андар хама мардонӣ қоранд,
 Аракрезанду қути халқ қоранд.

Калиди ризқи қисмат сахт дар мушт,
 Чароғи дилфурузӣ дар даҳ ангушт.
 Ба дунё оқилона тухм киштанд,
 Ба уқбо — дар гули боғ» бидиштанд.

Халқияти афкори иҷтимоӣ ва деҳқонпарастии Носири Хисрав дар он аст, ки дар шароити маълумӣ, бечорагӣ, хору залил будани оммаҳои деҳқонон дар ҷамъияти феодалӣ, онҳоро истисмор, ғорат ва тороч карда, табақкаи пасти ҷамъияти худ шуморидани аристократия ва рӯҳониён, онҳоро ғуломони подшоҳ ва банди худо эълон кардани дин, ба таври қатъӣ дар маъкам деҳқонон истода, онҳоро ба таври ҳаққонӣ аз ҳаммаи синфҳои ҷамъияти феодалӣ ва дараҷаашонро аз ҳар гуна пояи инсонӣ баланд гузоштааст. Мартабаи уро ҳатто аз фарштаҳо ҳам баланд доштааст. Беқадрии ӯ танҳо дар қаҳти нои аст. Вай ободкунандаи ҷаҳон мебошад. Дар шароите, ки дин худоро ризқу рӯзидиҳандаи инсону ҳайвону паррандаву чаранда медонад, Носир деҳқонро ба ҷои худо гузоштааст, зеро мардони кор мардони меҳнатанд, эҷодкоранд ва ризқу рӯзи онҳо на дар ихтиёри худо, балки дар «даҳ ангушт»-и онҳост. Ба ақидани динии ӯ ҷои онҳо ҷаннат аст. Носири Хисрав худочӯ бошад ва ҳаммаи корҳо, ҷизҳо ва ризқро аз худо донад ҳам, ин ҷо ба ақидани динии худ зид рафта, деҳқонро ба худо баробар, дар ризқ додан, балки аз он болотар гузоштааст.

Гуруҳи дигари меҳнаткашон, ки Носир онҳоро дар ҷои дуюм гузошта, вале эшонро ҳам аз сабаби меҳнаткашиашон одамони хушбахт шуморидаст, — табақкаи хунарманд аст. Вай ҳар чанд ки онҳоро дар ҷаҳон аз ҳамма хушбахттар шуморидаст, вале дар шеърӣ «Дар ҳаққи кашоварзон» бо ифодаи «бех аз саннон олам деҳқон аст», хунармандро ба ҷои дуюм гузоштааст. Дар ҳақиқат, дар ҷамъияти феодалӣ хунармандон на истиссолкунандаи асосии неъматҳои моддӣ, табақкаи ёридиҳанда буданд. Аммо афзалияти моддӣ ва маънавии онҳо дар он буд, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ мутеъ ва вобастаи феодаҳо набуданд, ҳатто подшоҳон ба онҳо эҳтиёҷ доштанд:

Сари сонё ба гардун бас фароз аст
 Салотниро ба саннон ниёз аст.

Дар тасвири Носир «санно», «сонё» «санъатгар» табақкаи аҳли меҳнат, озод аз зулми феодали заминдор, соҳиби касбу кори ҳалол, соҳиби фахр аз меҳнати ҳалоли худ маънидод шудааст.

Бех аз сонё ба гетӣ муқбиле нест,
 Зи касби даст бехтар ҳосиле нест.
 Ба рӯд андар пан сомони хеш аст,
 Чу шаб дар хона шуд, султони хеш аст...

Барӣ аз сиблати ҳар дуну ҳар ҳас,
 Таи осуда зи биму миннати ҳас.
 Ба бозу ҳосил орад кути фарзанд,
 Хӯрад хуш бо аёли хешу пайванд.
 Расад сад баркат аз касби ҳалолаш,
 Бияфзояд худо дар касбу молаш.
 Ба тоат то зи мустақбал ба мозӣ
 Худо розӣ аз ӯ, ҳам халқ розӣ.
 Зи касби даст набвад ҳеч оре,
 Беҳ аз мақсаб набошад ҳеч коре.

Дар ин шеърӣ дорон мазмуни иҷтимоӣ ҳунарманд мисли деҳкон дар ризкофарӣ баробари худо, балки аз вай баланд набошад ҳам, худо барои касби ҳалолаш аз вай розист. Шоири бо ин роҳ касбишро бо меҳнати ҳалолашон ба сифи муфтхӯри доро, ки ҳаромхӯранд, зид гузошта, муфтхӯронро маҳкум менамояд ва онҳоро «дуну ҳас»-и дорон «сиблат» номндааст.

Носири Хисрав дар мисоли ҳуҷуматдори султонҳои Салҷуқӣ ва халифаҳои аббосӣ рӯҳониёни ҳимоякунандаи онҳо сифи муфтхӯр, эҳлим ва ришвахӯру риёкорро дида, ба онҳо на ҷамъияти ҳаёлий, балки халифаҳои фотамӣ, раҳбарони исомӣ ва тарзи эндиғишо ҳуҷуматдорони қарматиёни Баҳрайнро, ки худӣ ӯ шавҳсан хангоми сафараш дида, тасвир намудааст, муқобил мегузорад: «Гуфтанд: — Султони он марде шариф буд ва он мардумро аз мусулмонӣ боз дошта ва гуфт: намоз ва рӯза аз шумо боз гуфтам... номи ӯ Абӯсаид будааст ва чӯн аз аёли он шаҳр пурсанд, ки «чӣ мазҳаб дорӣ? Гуяд, ки мо бӯсаидием. Намоз накунамд, рӯза надорамд ва лекин бар Муҳаммад... ва пайғамбарии ӯ муқиррамд ... Абӯсаид васият кардааст фарзандони худро, ки мудом шаш тан аз фарзандони ман ин подшоҳӣ нигоҳ дорамд ва муҳофизат кунамд, раиятро ба адл ва дод ва муҳолифати яқдигар накунамд... Ақнуи эшонро қасре эҳлим аст, ки дорулмулкӣ Эшон аст ва тахте, ки шаш малик ба як чой бар он тахт нишинанд ва ба иттифоқи яқдигар фармон диҳанд ва ҳукм кунанд ва шаш вазир доранд... ва ҳар қор, ки бошад, ба кенқочи яқдигар бисозанд ва ишонро дар он вақт сӣ ҳазор банди диврамхаридан зангӣ ва ҳабашӣ буд ва кашоварзӣ ва боғбонӣ менаманд ва аз раият ушр чизе нахостанд ва агар қасе дарвеш шудӣ ё соҳиби қарз, уро тааххуд кардандӣ, то қораш некӯ шудӣ ва агар заре қасеро бар дигаре будӣ, беш аз мойи ӯ талаб накардандӣ ва ҳар гариб, ки бад-он шаҳр афтод ва санъате донанд, чандон ки қафофи ӯ бошад, моя бидодандӣ, то ӯ асбоб ва олате, ки дар санъати ӯ ба қор ояд, бихаридӣ ва ба муроди худ, зари эшон ҳамон қадар ки ситуда будӣ, боз додӣ ва қасе аз худованди мулк ва асҳобро мулке хароб шудӣ ва қуввати ободон қардан надоштӣ эшон ғуломони худро номзад кардандӣ, ки бишудандӣ ва он мулк ва асбоб ободон қардӣ ва аз соҳиби мулк ҳеч

чиз нахостандӣ ва осиеҳо бошад дар Лаҳсо, ки мулки султон бошад, ба сӯи раият ғалла орд кунанд, ки ҳеҷ наситонанд ва иморати осие ва музди осиебон аз моли султон диҳанд... ва дар шаҳри Лаҳсо масҷиди одина набуд ва хутба ва намоз намекарданд..., агар касе намоз кунад, боз надоранд, валекин худ накунанд ва чун султон барнишинад, ҳар кӣ ба вай суҳан ғӯяд, ўро ҷавоби хуш диҳад ва тавозеъ кунад ва ҳаргиз шароб нахӯранд... ва яке аз он султон... бо лашикар ба Макка шуддааст ва шаҳри Макка ситуда... ва ҳачаруласвадро аз руки беруи карда ба Лаҳсо бурданд ва гуфта буданд, ки «Ин сани микнотиси мардум аст, ки мардумро аз атрофи ҷаҳон ба ҳештан мекашад...» (саҳ. 123—125). Аз ин тартиботи давлатӣ, ки оиро Носири Хисрав зоҳиран бетарафона, вале маолан бо ҳусни тавачҷӯх нақл кардааст, бармеояд, ки ў муқобили султон ва давлати султони нест, вале одил бошад, чи тавре ки султони Лаҳсо аст. Ин гуна давлат ҳатто метавонад ғуломони харида дошта бошад, чунон ки султон Абӯсайд сӣ ҳазор ғуломи харида дошт, вале забони хуш ва тавозеъ дошта бошад. Давлат аз раият андоз (хироч) намегирад, баръақс ёрии бемузде (аз қабилӣ ғаллаи мардумро муфт орд кардани осиеҳои султон), султони меросӣ аст, вале ҳамаи ворисон дар як замон ба тахтҳо бо вазирони худ нишаста, баробар бо маслиҳат фармон мебароваранд, ҳеҷ кас бо яқдигар муҳолифат ва ҷанг надорад, чи тавре ки шаш писари Абӯсайд баробар султон буданд, як нафарӣ вазир доштанд ва ҳар кадом дар тахти худ нишаста баробар бо маслиҳат ҳукм мебароварданд. Мардумони ин давлат мушфиқу меҳрубон, ҳангоми мӯҳтоҷӣ ёрии бемузд мерасонанд, қарзи бефоида медиханд, рӯзгори касе хароб шавад, бо ёрии моддӣ ва ҳашар оиро барқарор мекунанд. Дар иҷрои тақлифоти динӣ озодаанд, касеро маҷбур намекунанд, ки намоз хонад, рӯза дорад, худашон ҳам оиро ба ҷо намеоранд, вале ба дини ислом тобеанд ва ба пайғамбарии Муҳаммад иқроранд.

Аз ин гуфтаҳо чунон бармеояд, ки Носири Хисрав моҳияти синфи давлати феодалӣ, ки ба истиқомар ва моликияти хусусӣ асос ёфтааст, намефаҳмад, мавҷудияти оиро зарур мешуморад, вале одилона бошад, ба раият ёрии моддӣ ва маънавӣ расонад, озодин шахс ва вичдон бошад, нобаробарии моддӣ бошад ҳам, байни мардум меҳру шафқат бошад, дар қори давлатӣ кенгош (шӯро) бошад, барои тахту тоҷ ҷангдон дохилин ҳешовандӣ набошад. Вай ин тартибро иҷолатан ба рафтори зӯрварона, ғоратгарона ва золимонро хунрезона ва ҷангдон пайдарпаи султонҳои турк, махсусан ба хилофати арабид гузошта, тартиботи давлати қарматиёни Баҳрайнро мешиносад. Муносибати манфии ў бо султонҳои истилогари турк, ки Осиеи Миёна ва Эронро истило карда буданд, аз ҳамин мавқеи исмония ва қарматия аст. Пас, намоёндагони синфи ҳокимро маҳкум кардани ў маънои мутлақ не, нисбӣ дорад.

Дар як силсилаи шеърҳои ҳокимон, амалдорон аз ҷиҳати ҳислат, ахлоқ, рафтор ва муносибати золимон ба халқ ҷоҳили, пурхӯри ва бемаърифати саҳт маҳкум карда шудаанд. Масалан, дар шеърҳои «Дар мазаммати мулук ва умаро», «Дар нафси бад ва рибоҳорон» мағрури, бадмуомилаги, зараррасонанда будан, беадолатӣ ва ба аҳли илму меҳнат нописандона назар кардан ва порахӯрии ҳокимони кишвари худро танқид кардааст:

Чи нохуб аст дидори бузургон,
Шудан чун Юсуф андар ҷанги гургон.
Ҳама худ бадтар аз Фиръавни мағрур,
Чун Намруд аз пари як пашша ранҷур.
Малик чун хост ҳозир гашт бар дар,
Гурӯҳи дев бинад дар баробар.
Яке чун афъиёни саршикаста,
Яке чун акраби думбаршикаста.
Чу надҳад доди кас, гар дод хоҳанд,
Дили хуикон зи биму ғам бикӯханд,
Ки гар асхофи каҳф ояд бар ишон,
Намояд камтар аз сағ дар назаршон.

Носири Хисрав ҳамин тавр нафрати кинаовар ва пуроташу ғазаб дар ҳаққи порахӯрон ҳам дорад. Вай зоҳидона ҷои порахӯронро дӯзах қарор дода, сағро аз онҳо бошараф доништааст, зеро барои кайфу роҳати худ камбағалонро хонахароб кардаанд, бо вуҷуди муфтхӯри ҳасису мумсиканд, пулу молашон беҳайру барақа, молашон ҳаром ва гирифтори нафрату ғазаби халқанд. Дар ин гуфтаҳои нафрати оташини оммаҳои меҳнаткеш мазлум ифода ёфтааст:

Рибоҳора зи аҳли нор бошад,
Кучо аз хулд бархурдор бошад!..
Бувад бо ҳар азиз аҳли рибоҳор.
Шараф дорад бисе сағ бар рибоҳор.
Бидон, то худ бувад дар роҳату ноз,
Кунад дарвешро хонабарандоз.
Басо мумсик, ки неъмат ҷамъ овард,
Ки мурду қаҳбааш бо дигаре хвард...
Махӯр вонаш, агар худ нафъи ҷои аст,
Ки гира оварда хуни муфлисон аст.
Замину ҷарх бо оранд аз вай,
Худову халқ безоранд аз вай.

Чунон ки аз гуфтаҳои Носири Хисрав бармеояд, вай дар масъалаҳои ҷамъиятии тарафдори подшоҳини «одилон» буда, аз ҳамин мавқеъ ба ҳокимони золим ва рӯҳониёни риёкор нафрат ва ба аҳли меҳнати ҷисмонӣ ва ақли муҳаббат ва эҳтиром бепоён дорад. Муҳаббат ба оммаҳои меҳнаткеш нафрати

беинтиҳои ӯро ба золимону ситамгарон ба вуҷуд овардааст. Ҳар чанд ки Носири Ҳисрав дар панду ҳикмати худ беозорӣ ва ба мардум роҳатрасониро талқин менамояд, вале ӯ ситамгаронро, ки аз гурги дарранда хунхортаранд, аз раҳму шафқат истисно карда, онҳоро сазовори ғазаби халқ шуморидааст:

Гурги дарранда гарчи куштани аст,
Беҳтар аз мардуми ситамгор аст.
Аз бадӣ гурғ растан осон аст
В-аз ситамгор сахт душвор аст.
Гурғ молу зиёи ту бухӯрад,
Гурғи саъби ту миру бундор аст.

Ҷаҳонбинӣ

Носири Ҳисрав дар ҷаҳонбинӣ худочӯ ва идеалист мебошад. Дар боби «тавҳид»-и «Рӯшнонома» ақидае баён карда шудааст, ки ҳудо яққава ягона буда, шарик ва аввалу охир надорад, аз ваҳму фикру ақлу андешан инсонӣ берун аст, ӯро бо ҷашми сар дидан мумкин нест, вайро бо ҷашми ҷон бояд дид, ӯ ломакон аст, ақли инсон дар шинохтагии ӯ гӯё очиз ва ҳайрон аст:

Ҳам ӯ аввал ҳам ӯ охир зи мабдоъ,
На аввал буда, на охир мар ӯро.
Хирад ҳайрон шуда аз кунхи зоташ,
Муназзаҳ дон зи аҷрому ҷихоташ...
Ба ҷайби аҷз ақлам сар фуру бурд,
Кӣ бошам ман, ки ёрам номи ӯ бурд.

Ҳудое, ки Носири Ҳисрав тасаввур мекунад, мисли худон муҷассама ва мушаббаҳан таълимоти фалсафавӣ «калом»-и ислом вочиб-ал-вучуд нест ва он мумкин-ал-вучуд надорад, зеро ӯ олами моддӣ, аз ҷумла инсонро ҳам наофаридаст. Ин кор гӯё зебандаи бузургвории вай нест, ӯ танҳо ақли кул ва нафси кулро офаридааст:

Нагӯям сонен ҳафту ҷаҳор аст,
Валекин ақро парвардигор аст.
Чӣ миқдор офтобу осмонро
Бад-ӯ мансуб натвон кард онро.
Чаро гӯй зару лаълу ҷавоҳир
Зи хоку обу санг ӯ кард зоҳир.
Набот аз гил ту гӯй: ӯ баровард,
Нашояд ин ҷушми ӯро сифат кард...
Ту ақлу ҷон зи ҳақ дон, симу зар ҷист?...
Мақун суратпарастӣ, пову сар ҷист?!
Дигар бора ту гӯй: сурати мо
Ҳам ӯ з-оби м... кардаст пайдо.
Мағу з-ни сон, азери, к-ин саноеъ
Шуд аз таъсири аҷрому табоеъ.

Носир ақидан офаридагори олами моддӣ донишхани худоро
куфр доништааст ва оиро ақидан габрон — маҷусиён мешу-
морад:

Чу гӯй куфру тавҳидаш кунӣ ном,
Хабар ноёфта з-оғозу анҷом.
Бад-ин моя хирад, эй хоми надон,
Чаро хонӣ ҳаме худро мусулмон?..
Нагӯяд инчунин чуз габри гумрох,
Аз ин гуфторҳо астағфируллоҳ.

Ба ақидан ӯ аҷроми табиӣ (сайёраҳо), унсурҳо (элементҳо),
кува ва тараккии дохилии организми зиндари худо номидан,
ки гӯё ақидан габрон, яъне даҳримон аст, куфр мебошад, ақи-
дан мусулмонӣ нест:

Сипехру унсуру рӯҳи нуморо
Худо хонӣ, чунин куфр аст моро.

Пас, ба ақидан Носир худо офаридагори олами моддӣ не, бал-
ки эҷодкори ақли кул ва рӯҳи умумичаҳонист:

Зи аввал ақли кулро кард пайдо,
Кучо «аршин илоҳаш» гуфт доно...
Нахуст аз офариниш баргузида,
Худоят бо миёнҷӣ офарида.

Аз ақли гӯё нафси кул ва аз сӯҳо олами моддӣ эҷод шудааст:

Зи ақли кул вучудӣ нафси кул зод,
Ҳаме ҳаввон маънӣ хондаш устод...
Ҳам ӯ шуд фонли афлоку анҷум,
Ҳам ӯ баҳри муҳиту ҷови мардум.

Ба ақидан ӯ фалакҳо ҷонед, фановопазиранд, зеро мулки ху-
доияд, вале хушбахтӣ ва бадбахтия инсонҳо аз таъсири онҳост:

Чу пайвастанд ақлу нафс бо ҳам,
Аз ишон зод аҷроми муҷассам.
Яке гардуни аъзам он ки як сар
Бад-ӯ гарданд ҳашт афлоки дигар...
Яке дар мулки яздон нек бингар,
Ки инҳо мулки яздонанд яқсар.
Ҳама, неку бадӣ мо ҳаст аз ишон,
Фаноро гашта кӯтаҳ даст аз ишон...
Яке аз чоҳ ояд бар сари гоҳ,
Яке аз гоҳ афтад бар буши чоҳ.
Якero беҳунар мол аз алад беш,
Яке бо сад хунар дилтангу дарвеш.

Давоми ақидан ӯ дар боран офариниши олам ин аст, ки аз
аҷрому афлок унсурҳо ба вучуд омадааст, ки дар онҳо таъҳо

(аз кабили хушкӣ, тарӣ, сардӣ, нарий), аз таъҷо роҳату ранҷ,
дарду сӯхат, ҳамчунин аз чор унсур се олами мӯддӣ—маъдан,
набот ва ҳайвонот ба зӯҷуд омадааст:

Аз ишон гашт зоҳир чор унсур,
Зи ман бишвав ту ни маънии чун дурр:
Асиру, пас ҳаво, пас обу пас хок,
Ки зодастанд ни ҳар чор афлок.
Дар ишон сарду хушкӯ гарму тар ҳаст,
Чунон чун гарму хушкӯ сарду тар ҳаст.
Шавад пайдо аз ишон ранҷу роҳат,
Аз ишон марҳаму э-ишон ҷароҳат.
Ҳикимон ки чуни гуфтаанд бо мо,
Ки ин чор умаҳотанд он нӯҳ обо.
Аз ин чору аз ин нӯҳ эй бародар,
Маодин, пас набот, он тоҳ ҳайвон.
Бишуд маъҷуд се фарзади дигар:
Ба ҳам бастанд як сарро хушӣ чо.
Ба дарёе дурру дар кон лаълу гинҷар
Кунанд дарवेशмардумро тавонгар.
Ғизову мевазу нон аст, к-аз вай,
Падид ояд ҳаме хун дар рағу пай,
Сутуру гӯсфанду гову уштур,
Қ-аз ишон мешавад рӯи эмин пур.

Дар ақидан ӯ охири офариниши табиӣ инсон аст, ки ҷисми ӯ
низ аз унсурҳо ва наботот таркиб ёфтааст:

Маволиданд аз инҳо ҷисми инсон
Падид омад дар ин шангуша айвон.

Чӣ тавре ки аз гуфтаҳои боло дида мешавад, Носири Хис-
рав бо системан фалсафии худ, пеш аз ҳама, дар маъқеи иде-
ализми динии исмоилии мейстад, зеро ибтидои аввал худост, ӯ
ақли кул ва нафс (ҷон) ро офарид ва ҳар дун он афлокро, аз
таълоӣш инсон аст. Пас, ҷаҳони моддӣ ҷараёни тақомулоти та-
биӣст, ки маъноӣ материалистӣ дорад. Чуни ҷаҳонбинии ӯ
таърихан ҷанд ҷаҳат дорад: 1. Худоро аз шакли ҷисмонӣ—
мушаббаҳа ва мучасома, ки таълимоти исломи ибтидоист,
берун оварда, ӯро аз корҳои дунёӣ ба олами рӯҳонии аз ақ-
лу ваҳи берун бурда, ақдро офаридгори ҷаҳони моддӣ дови-
стааст. Чуни идеализм худочунро чуқуртар кардааст, ки ин
кор ҷаҳати мусбати таълимоти ӯ нест. Аммо ин гуна система
ҷанд ҷаҳати таърихан мусбат ҳам дорад. 2. Бо баҳонаи он ки
кори дунёӣ моддофарӣ барои худо кори оддӣ ва зебандаи
бузургии ӯ нест, вай тақдо ақдро офаридвасту ақли кул дар
миёни худову олами моддӣ истодааст, дастӣ офаридгори ва
парвардигори ӯ аз болон олами моддӣ бардошта шудааст.

Носир ақидан офаридагори олами моддӣ донишхани худоро куфр доништааст ва онро ақидан габрон — маҷусиён мешуморад:

Чу гӯй куфру тавҳидаш кунӣ ном,
Хабар ноёфта з-огозу анҷом.
Бад-ини моя хирад, эй хоми надон,
Чаро хонӣ ҳаме худро мусулмон?...
Нагӯяд инчунин чӯз габри гумроҳ,
Аз ин гуфторҳо астағфируллоҳ.

Ба ақидан ӯ аҷроми табиӣ (сайёраҳо), унсурҳо (элементҳо), қувва ва тараққиӣ дохилани организми зиндари худо номидан, ки гӯё ақидан габрон, яъне даҳриён аст, куфр мебошад, ақидан мусулмонӣ нест:

Сипехру унсуро рӯхи нуморо
Худо хонӣ, чунин куфр аст моро.

Пас, ба ақидан Носир худо офаридагори олами моддӣ не, балки эҷодкори ақли кул ва рӯхи умумичаҳониаст:

Зи аввал ақли кулро кард пайдо,
Кучо «арши илоҳаш» гуфт доно...
Нахуст аз офариниш баргузида,
Худоят бо миёнҷӣ офарида.

Аз ақли гӯё нафси кул ва аз сиҳо олами моддӣ эҷод шудааст:

Зи ақли кул вучуди нафси кул зод,
Ҳаме ҳазвои маънӣ хондаш устод...
Ҳам ӯ шуд фоили афлоку анҷум,
Ҳам ӯ баҳри муҳиту чоии мардум.

Ба ақидан ӯ фалсафаҳои човид, фансионпазиранд, зеро мулки худоянд, вале хушбахтӣ ва бадбахтӣ инсонҳо аз таъсири онҳост:

Чу пайвастанд ақлу нафс бо ҳам,
Аз ишон зод аҷроми муҷассам.
Яке гардуни аъзам он ки як сар
Бад-ӯ гарданд ҳашт афлоки дигар...
Яке дар мулки яздон нек бингар,
Ки инҳо мулки яздонанд яқсар.
Ҳама неку бади мо ҳаст аз ишон,
Фаноро гашта кӯтаҳ даст аз ишон...
Яке аз чоҳ ояд бар сари гоҳ,
Яке аз гоҳ афтад бар бунӣ чоҳ.
Якери беҳунар мол аз элад беш,
Яке бо сад хунар дилтангу дарвеш.

Давоми ақидан ӯ дар боран офариниши олам ин аст, ки аз аҷрому афлок унсурҳо ба вучуд омадааст, ки дар онҳо таъбиҳо

(аз қабилі хушкӣ, тарӣ, сардӣ, нармӣ), аз таъҳо роҳату ранҷ,
дарду сихат, ҳамчунин аз чор унсур се олами моддӣ—маъдан,
набот ва ҳайвонот ба вучуд омадааст:

Аз ишон ғашт зоҳир чор унсур,
Зи ман бишнав ту ин маънии чун дурр:
Асиру, пас ҳаво, пас обу пас хок,
Ки зодастанд ин ҳар чор афлок.
Дар ишон сарду хушку гарму тар ҳаст,
Чунон чун гарму хушку сарду тар ҳаст.
Шавад пайдо аз ишон ранҷу роҳат,
Аз ишон марҳаму з-ишон чароҳат.
Ҳакимон ин чунин гуфтанд бо мо,
Ки ин чор уммаҳотанд он нӯҳ обо.
Аз ин чору аз ин нӯҳ эй бародар,
Маодин, пас набот, он гоҳ ҳайвон.
Бишуд мавҷуд се фарзанди дигар:
Ба ҳам бастанд як сарро хушӣ чон.
Ба дарёе дурру дар қон лаълу гавҳар
Қунад дарвешмардумро тавонгар.
Ғизову меваву нон аст, к-аз вай,
Падид ояд ҳаме хун дар рағу пай,
Сутуру ғӯсфанду гову уштур,
К-аз ишон мешавад рӯи замин пур.

Дар ақидан ӯ охири офариниши табиӣ инсон аст, ки ҷисми ӯ
низ аз унсурҳо ва наботот таркиб ёфтааст:

Маволиданд аз инҳо ҷисми инсон
Падид омад дар ин шангуша эйвон.

Чӣ тавре ки аз гуфтаҳои боло дида мешавад, Носири Хис-
рав бо системаи фалсафии худ, пеш аз ҳама, дар маъқеи идеа-
лизи динии исмоилия меистад, зеро ибтидои аввал худост, ӯ
ақли кул ва нафс (ҷон) ро офарид ва ҳар дуи он афлокро, аз
аълояш инсон аст. Пас, ҷаҳони моддӣ ҷараёни тақомулотии та-
биӣ, ки маъноӣ материалистӣ дорад. Чунин ҷаҳонбинии ӯ
таърихан ҷавд ҷиҳат дорад: 1. Худоро аз шакли ҷисмонӣ —
мушаббаҳа ва муҷассама, ки таълимоти исломи ибтидоист,
берун оварда, ӯро аз қорҳои дунёвӣ ба олами рӯхонии аз ақ-
лу ваҳм берун бурда, ақдро офаридгори ҷаҳони моддӣ дони-
стааст. Чунин идеализм худҷӯиро чуқуртар қардааст, ки ин
қор ҷиҳати мусбаи таълимоти ӯ нест. Аммо ин гуна система
ҷанд ҷиҳати таърихан мусбат ҳам дорад. 2. Бо баҳонаи он ки
қори дунёвӣ моддифарӣ барои худо қори оддӣ ва зебандаи
бузургии ӯ нест, вай танҳо ақдро офаридасту ақли кул дар
миёни худову олами моддӣ истодааст, дастӣ офаридгорӣ ва
парвардигорӣ ӯ аз болои олами моддӣ бардошта шудааст.

Ақли кул ҳам бо вучуди офаридгоринаш, ҳақими мутлақи олами моддӣ нест, вай онро барҳам ағамедиҳад. Бинобар ин, олами моддӣ ва ҳафт сайёраву Моҳу Оқтоб — бародарони нӯҳгона иборатанд, дар фалак ҷовиданд, фанонопазиранд. Ҷисмҳо дар асоси қонуноҳои табиӣ шакливазқунанда ва тағйирёбандаанд.

Вай ин мазъиро дар боби «Ҷавҳар ва араз»-и «Рӯшнонома» баён кардааст:

Хар он-чӯ ҳаст з-аъло то ба асфал,
Ду ҷиз омад зи охир то ба аввал.
Яке аърозу а-он дигар ҷавоҳир,
Чуниин гуфтанд устодони моҳир.
Чӣ бошад ҷавҳар он? Кӯҳ аст доим,
Ба зоти ҳештан пайваста коим.
Араз қобил ба зоти ҷавҳар омад,
Хирадро ин суханҳо бовар омад.
Бувад қобил араз бешак фаноро.
Вале ҷавҳар бувад қобил бақоро.

Ҳастиро аз ду қисм — ҷавҳар (ҷисм) ва араз (шакли зоҳирӣ — ранг, бӯй, садо, маза) иборат доништан таълимоти фалсафии машоъ мебошад, ки Форобӣ ва Ибни Сино ба он қонланд ва он аз таълимоти Арасту омадааст. Дар ин таълимот дар бораи асли ҷисм ё ки ҷавҳар, ки материя — мода, ҳақоло мебошад ва маҳз он бақо дорад ва шаклиҳо фаноёбандаанд, ҷизе гуфта нашудааст. Бо вучуди ин, ҷавҳарро қобили бақо доништан асоси материалисти дорад. Барои ин таълимот уламон динии ислом — пайравони фалсафии «калом» Носири Хисрав ва пешгузаштагони ӯро қофир эълон карда буданд. 3. Пас, системаи фалсафии Носир ба муқобили таълимоти исломии «калом» аст, зеро офаридгори худо (масъалаи тарфатулайн), фаноёбанда будани дунёи моддӣ, воҷиб-ал-вучудии худо ва мумкин-ал-вучудии олами моддиро инқор намуда, ба олами моддӣ истиқлолият ва абадият додааст, зеро дунёи моддӣ дар асоси қонунияти тақомулоти худ таракқӣ мекунад, меафзояд, шакли зоҳириро барҳам медиҳад, вале ҷавҳарро нигоҳ медорад. Чуниин фалсафа ба илмҳои дунёвӣ — ҳикмати табиӣ имқолият медиҳад, ки таракқӣ кунад. Пеша ҷаҳолати диниро мегирад, хирад ва донишро меафзояд, ба рационализм роҳ мекушояд, ки он хизмати таърихии Носири Хисрав дар роҳи таракқии илми дунёвист.

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар афкори фалсафии Носири Хисрав мавқеи қалон дорад — масъалаи инсон аст. Дар тасавури ӯ инсон ҷисми аз ҳок офарида ҷон атокардан ҳудо нест, балки категорияи табиист, ки аз тарқии унсурҳо ва таъбиҳо дар бағни модар аз хуни сурху сафед офарида шудааст.

Чу хуни мо, ки он асли хаёт аст,
Яке фарзанди хайвону набот аст.
Дигар бора мусаффо гардад он хун
В-аз он хуни сафед ояд ба берун.
Варо хонанд нутфа аҳли маъний,
Ки полуда аз он хун аст, яъне.

ва ӯ баъд аз 9 моҳ парваришу назорат қардани сайёраҳо аз олами торик (батни модар) ба олами рӯшноии ҳастӣ, ки ҷаҳони зебост, меояд:

Аз он торикҷой ояд дар ин ҷой,
Ҷаҳон бинад хушу хубу дилорой.
Сарои бас фароҳу маскану хваш,
Хавои бас латифу хубу дилкаш.
Чуни пиндорад он мискин дар ин ҷой,
К-аз ин беҳтар набошад ҳеҷ маъвой...
Наботосо бувад як чанд ҷояш,
Барояд з-он тару тоза ниҳолаш.
В-аз он пас ҳамчу хайвон рӯзгоре,
Ба ҷуз хӯрдан надорад ҳеҷ коре.
Савумбора варо ҷону суханвар
Шавад пайдову з-ӯ гардад мунаввар.

Носири Хисрав инсонро офариниши моддӣ ва табиӣ шуморад ҳам, ҷисми ӯро дараҷаи аввал ва асоси зиндагию моҳияти инсонии он намешуморад, зеро ба ақидаи ӯ ҷони вай — рӯҳи абадии он, ки аз олами рӯҳ омадааст, дар ҷон аввал аст, ҷисми ӯ фоникст:

Ту худро менадонӣ кистӣ ту,
Бигӯ, то дар ҷаҳон бар кистӣ ту?
Туй ту, бигӯ, охир, кадом аст?
Тамӣ ё ҷон, туро охир чӣ ном аст?
Ту ин ришу сару сиблат, ки бинӣ,
Ту пиндорӣ туй, не, не, на инӣ.
Тилиому банду зиндони ту аст ин,
Бирав, ҷашми хирад бикшою худ бин,
Ту сурат нестӣ, маънӣ талаб кун!
Назар бар ҷизму ҷонӣ бумачаб кун!

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки ҷисми инсонӣ дар ин дунё ба зухуроварандаи рӯҳи нотикаи ӯст, ки асли он аз худост, вале дараҷаи аввал надорад, мартабаи аввал ба рӯҳи ӯ дода мешавад, зеро вай гӯё аз олами қудс аст, мартабаи худой дорад:

Зихӣ исдон, ки худро ҷисм донӣ,
Раҳо кун ин сухан, зеро ки ҷонӣ.
Қадомии ҷон? На ин ҷони табиӣ,
Накӯ бингар, ки ҷизе бас бадеӣ.

Туй чони сухангӯи ҳақиқӣ,
 Ки бо рӯҳулқудс дорад рафиқӣ...
 Сифотат аз сифатҳои худонист,
 Туро ин равшанӣ з-он рӯшноист...
 Зи нури ўст ҳастӣ ҳамчу пәртав,
 Вучуди худ барандозу ту ў шав.
 Ҳаҷсбат дур дорад, гар бичӯӣ,
 Ҳаҷоб аз пеш бардорӣ, ту ўӣ.

Дар ин гуфтаҳо мартабаи инсон ба дараҷаи худӣ баланд бардошта шудааст, ҳол он ки дар ҷамъияти феодалие, ки Носир зиндагӣ мекард, аз бандагӣ зиёд набуд. Аммо ба ҷисми ў эътибор надодан аҳамияти ин дуньёи онро кам мекунад ва ба ин муносибат масъалаи маод (бозгаштанро) ба миён меорад. Бозгашти рӯҳи инсон ба олами қудс бозгашти оддӣ нест, вай бояд аз омонҳои дуньёи маодӣ пок бошад, зеро ҳамроҳи ҷисми ҷаҳони маодӣ гӯё нопок омадааст. Бӣрон пок гардидан бояд пояҳои зиёдеро гузарад:

Дигар, бора аз ин вайрона гулхан
 Гар ой сӯи он ободгулшан,
 Бад-он раҳ к-омадастӣ, боз гардӣ,
 Вале бояд, ки неку соз гардӣ,
 Ки дар ҳар манзили мушкил савоие,
 Қунанд аз вай дигар гуна ҳоле.
 Агар дорад ҷавоби он савол ў,
 Расад аңдар сарои безавол ў.
 Вагарна, ҳам дар ин манзил бимонад,
 Нахустин манзил аңдар гил бимонад.
 Бад-ин сон мевад манзил ба манзил,
 Гиҷаш сӯи гил ояд, дил сӯи дил.
 Аз эзид гар дилаш комил бувад боз,
 Расад аңдар сарои неъмату ноз.
Вагар дар боз гаштан ногамом аст,
 Ба оташ дар бимонад, з-он ки хом аст.
 Ҳамин аст эътиқод, аңдар қиёмат,
 Агар чи аз ҳарон ёбам маломат.

Аз ин гуфтаҳо равшан аст, ки бозгашти инсон ба рӯҳи илоҳӣ вобаста ба худшиносӣ, худтақмиладиҳӣ, пок гардонидани ахлоқ аст ва ҳаматун тартиботи маодӣ дини ислом — ба ҷо овардани панҷ асоси шарият, азоби гӯр, рӯзи қиёмат, азоби дӯзах, ваъдаи ҷаннат аз байн мевад. Дар «Сафарнома» рӯзаву намоз нагирифтаи, вале кори бад накардани қарматиҳои Баҳрайро нақл кардани Носир бесабаб нест. Аз рӯи ақидаи ў ҷаннат ахлоқи неку доштан ва бо худо як шудани рӯҳ, дӯзах ва роҳи кирдору ахлоқи исноиста дар ин дуньё ба банд мондан аст. Дар масъалаи маод ба «зинда гардонидани баъд

аз «иронида» эътиқод надоштани Носири Хисрав аз шеъри
Ҳақини зерини ӯ маълум аст:

Мардакери ба дашт гург дарид,
З-ӯ бихӯрданд, қаргасу долон.
Он яке рист дар буни чоҳе
В-он дигар рафт бар сари вайрон.
Инчунин кас ба ҳашр зида шавад?
Тиз бар риши мардуми надон.

Бо роҳи худро пок гардонидан ва парҳезгорӣ, омӯхтани
илм ба пояи баланди инсонӣ расидан — меъёри муносибати
Носири Хисрав ба одамон ва баҳо додан ба аҳли замонаш ме-
бошад. Дар боби «Дар сифати камоли бани одам» ҷаҳонро
ба дарахт ва инсонро ба меваи он ташбеҳ дода, дар мисоли
меваҳои ширин, хушбӯй, бемаза ва пухтаву расида, ҳамчунин
дар мисоли меваҳои хом, бемаза, касалӣ ва дорон мазаҳои
ногувор дар бораи гуногунии одамон сухан рондааст, ки бо
ин восита таъавури ӯ дар бораи ҷи гунагии инсон маълум
мегардад:

Дарахт аст ин ҷаҳону меваи моят,
Ки хуррам дар дарахти ӯ бароят...
Зи бӯю лаззати хуш меваҳои
Шараф бошад чунон к-аз ақл моро...
Машав чун меваҳои нораида,
Сақат ҳаргиз набошад чун газида.
Сақат бошад дар ин боғ он ҷи оманд,
Ҳакимон меваҳои хуштаоманд...
Туро лаззат зи илм аст, аз амал бӯй,
Камоли худ, рағ, аз илму амал ҷӯй.

Дар ақидан Носир инсон нисбат ба ҳайвон офаридаи ла-
тифи табиат аст, вале ин маънӣ мутлақ нест, зеро инсонҳо ба
гурӯҳи «хасису шариф» ҷудо мешаванд:

Бани одам гурӯҳи бас латифанд,
Ҳақиқат ҳам хасису ҳам шарифанд...
Ҳама ҳам муҳдисанду ҳам қадиманд,
Ҳама ҳам чоҳиларанду ҳам ҳакиманд...
Агарчи офарида з-ону з-инанд...
Зи худ ҳар лаҳза чизе офаринанд...
Дар ишон ҳаст муште нокасу хом,
Ки оқил деви мардум гӯядаш ном.
Ба феъл, иблису, сурат ҳамчу одам,
Ба сад поя зи аспу гову хар кам.
Ба сурат зида, лекин ҷон надоранд,
Вагар доранд ҷон ҷонан надоранд.

Аз тавсифоти Носир дар ҷаҳки дехқонон, хунармандон ва
авлиёву анбиёву ҳакимон маълум мегардад, ки ин гурӯҳи мар-

дум одамони нек ва шарифанд ва аз мазамматҳои ӯ дар ҳақиқати ҳокимон, амалдорон, муллоёни риёкор ва мардуми порохӯру муфтихӯр хувайдошт, ки онҳо ба гурӯҳи хасису чохишу шайтон, монанди гург дарранда, монанди гов пурхӯр мансубанд. Вай одамонро бевосита ба синфиҳо ҷудо карда бошад ҳам, аз маолти гурӯҳи неку бади одамон маълум мегардад, ки ӯ аз гурӯҳи бад намоёндагонии синфи ҳокими золиму фажмидааст, ки «ба ҷуз инкори хосси қорашон не». Вай онҳоро дар мартаба аз ҳайвон паст гузоштааст:

Бале ҳастанд аз ин мушти парешон
 Мадори ин ҷаҳон бошад бар ишон,
 Валекин ҳеч нагвон фарқ кардан,
 Зи шайтони лаин дар зарқ кардан,
 Чу гову хар ба хӯрду хоб хурсанд,
 Табиат пон ҷонашро шуда банд...
 Бикӯш, эй дӯст, то з-ишон набошӣ,
 Зи зулмат хору саргардон набошӣ.

Носири Хисрав дар мубориза бо намоёндагонии синфи ҳоким роҳи фош карданро интихоб карда бошад ҳам, роҳи муборизаи фаъолро пеш нагирифтааст, бинобар ин, дар тарғибот ва муборизаи худ ба муваффақияте, ки Ҳасани Сабҳон ба даст оварда буд, қомеъ набушад. Ӯ дар ақидаи ҷаҳонбинӣ роҳи узлат, тарқи дунё, нафрат ба моликият ва шахсияти синфи ҳоким ва уламои риёкор, дар қори амали тарғиботи забонӣ ва қори эҷодиро пеш гирифт, ки он низ як навъ эътирози синфи буд. Шароити сахти таърихӣ, очивӣ, подонии оммаҳои халқ ва таъҷиботи ҳукуматдорони салҷуқӣ ва халифаҳои аббосӣ ба вай имконият надодааст, ки роҳи фаъоли мубориза ро пеш гирад. Аз ин ҷост, ки роҳи зоҳидӣ, парҳезгорӣ ва тарқи дунё ба ӯ писанд омадааст. Вай баров аз қулфати ин дунё ҳар чӣ тезтар раҳой ёфтаи, роҳи тарқи дунё — аз банду қафаси моддӣ он раҳой ёфтаиро пеш рондааст, ки он ба маърифати меҳнатқашон набуд:

Бирав, бигисл зи лаззати баҳимӣ,
 Агар ҷӯён он хуррам наҷимӣ.
 Чу мардон бошу тарқи хобу хварр кун!
 Чу сайёҳон яке дар худ сафар кун!..
 Яке бедор шав, то чанд хуфти?!
 Бубин худро, ҷаҳоне пуршукуфти.
 Тафаккур кун, бубин, то аз кучой,
 Дар ин зиндон чунин баҳри чарой?!
 Қафас бишкан, ба бурҷи ҳештан шав!
 Чу Иброҳими Озар бутшикан шав!..
 Сабук бишкан тилиму ганҷ бардор!
 Биҳаш рашчеву аз худ ранҷ бардор!

Барои аз ин ҷаҳони моддин чун тилисму чун кафас халос
шудан аз тавсими ҷамъият, аз зану фарзанд ва хешу табори гӯ-
шагирӣ намудан тавсия шудааст, ки он инъикоси ноумедихо
аз ҳаёт ва бовар надоштан ба ояндаи галабаи қувваҳои неки
бар бадӣ мебошад. Чунин ақидаи ӯ ба ақидаи оммаҳои та-
раққиқарвар ва революционии ҳаётдӯст бегона ва зарарнок
аст:

Ту узлат ҷӯю дур аз занҷуман бош!..
Рафиқи хештан ҳам хештан бош!..
Бирав доман каш аз аҳли замона,
Агар хоҳӣ, ки хонандаг ягона.
Манеҳ бар ҷони худ борӣ зару зан,
Қадам бар тораки хар ду барзан
Ба коре менамояд хешу пайванд,
Буридан беҳтар аст аз хешу пайванд..
Гарат бояд, ки васли ёр ёбӣ,
Ба тарки сар бигӯ, то бор ёбӣ.

Манзуман
«Мунозира бо худо»

Савол меояд, ки агар Носири Хисрав худочӯ
ва тарафдори тавҳид, пас, бо кадом худо
мунозира дорад? Аввало бояд дониш, ки му-
нозираи Носир бевосита бо худо нест, балки бо душманони
ақидавии худ — бо уламои мазҳаби суннат аст, ки худоро во-
ҷиб-ал-вучуди бевоситаи ҳаман олам, аз ҷумла, рӯи замин ва
ҷамъияти инсонӣ мешуморад. Аз рӯи таълимоти мазҳаби ашъ-
ария худо офаридагори ҳаман олам ва ҷузъиёти он аст. Ҳеҷ
чиз гӯё аз иродаи ӯ беруш нест. Чунин таълимот зиддиятҳои
ғояӣ ва мантиқӣ дорад, ки Носир аз рӯи он мунозира меку-
над. Мо дар системаи ҷаҳонбинии Носир дидем, ки дар он ху-
до дар офариниш бевосита натиҷаи надорад, вай онро ба во-
ситаи ақли кул бо як тақои додан офаридааст. Мана ҳамин
ду системаи ҷаҳонбинӣ дар бораи фаъолияти худо ва амру
наҳӣи он дар қорҳои олам, мунозираи ӯро ба вучуд оварда-
аст.

Тезиси асосии мунозираи Носири Хисрав дар шеъре, ки
сароли бо ҷумлаҳои саволи эҷод шудаасту аз зиддияту бе-
мантиқҳои офаридагори худон муҷассама ва мушаббаҳа баҳс
менамояд, ифода ёфтааст. Сухани суолӣ ва мубоҳисавӣ аз
он даъвои ақли мазҳаби суннат яъне ашъария оғоз ёфтааст,
ки гӯё худо мураббии олам аст. Пас саволҳо бояд дод: суоли
аввал: Чаро аз рӯи қудрати худой ботани инсонҳоро як хел
зебо офарида?

Бор худое, агар зи рӯи худой
Тинати инсон ҳама ҷамил сиринтӣ?

Суоли дуюм: Сабаби сафедии зебои рӯи аарупоённу туркҳо
ва сиёҳии рӯи ҳабашиёну хиндуҳо чӣ буд?

Чехран румию сурати ҳабаширо
Моияи хубӣ чӣ буду иллати зинтӣ?

Талъати ҳиндуву чеҳраи турк чаро шуд
Ҳамчу дили дӯзахиву, рӯи бихишти?

Суоли сеюм: Рӯхонии мусулмону попхон християнӣ ҳар ду
ҳам худочӯянд, чаро якум хушбахти бихишти асту дуом бад-
бахти дӯзахӣ?

Аз чӣ сайд уфтод в-аз чӣ шаки шуд
Зоҳиди меҳробию кашии куншти?

Суоли чорум: Чаро молу мулки дороён ҳадду ҳисоб надораду
азоби камбағалон ни қадар вазнин ва беандоза аст?

Неъматӣ мунъим чарост даръе-даръе?
Меҳнатӣ муфлис чарост кишти-кишти?

Суоли панҷум: Саволи хулосавӣ аст: Агар тарбиятгари дунё
худо бошад, чаро офаридан ӯ муҳталиф ва зиддиятнок аст ва
ғайра:

Чист хилоф андар офариниши олам,
Чун ҳамаро дояву машшога ту ғаштӣ?

Саволҳо ҷавоб надорад ва дар ҷавобҳо тачоҳули ориф ме-
кунад. Набудани ҷавоби ҳариф — уламон динии ашъарӣ ва
образӣ он дар ин шеър чунин маънӣ дорад, ки саволҳои Но-
сир бечавоб аст ва ҳариф дар ҳаёл мағлуб. Дар чунин савол-
ҳои қалтос одатан ҷавоби уламон динии аҳли суннат он аст,
ки ҳамаи онҳо хостӣ худост, чуну чаро чоиз нест, ба кори ху-
до даст даровӣ кардан куфр аст.

Ҷавоб ва тавзеҳи саволҳои Носир ё ки ҷавоби уламон дин-
ии исмонлия ва файласуфи машоъу муътазимлия мебошад, ки
дар манзуман «Мунозира бо худо» ифода ёфтааст. Носир таъ-
лимоти ашъарихоро аз забони худ нақл карда истода, дар
айни замон ҷавоби байт ва танқиди таълимоти офаридгории
худоро ҳам додааст. Пеш аз ҳама тавсифи ҳаёли ва афсона-
вии қудратӣ худо, ки дин барои одамони соддаонавх таълим
медихад, нақл менамояд ва хандовар будани он худ аз худ
маълум аст:

Худоё, арзу тӯли оламатро
Тавонӣ дар дили мӯре кашидан.
На вусъат дар даруни мӯр додан,
На аз олам сари мӯе буридан.
Умумӣ кӯҳи Шарку Мағриб
Тавонӣ дар садаф чамъ оваридан.
Ту битвоғӣ, ки дар як тарфат-ул-айн
Замину осмоне офаридан.
Ту додӣ бар нахилогу наботот,
Ба ҳикмат бодро ҳукми вазидан.

Аз ин гуфтаҳо ҳамаи кори дунё ба ўҳдан «қодирӣ тавоно»
гузошта шудааст, пас, ҳамаи бадихое, ки дар зиндагӣ ва чамъ-

няти оирӯза мавҷуд аст, аз хости худост. Аз ҷумла, дар дили мардум тухми фитнаю иғво киштаи, ки боиси зиддиятҳо, ихтилофҳои ва бадбахтию касофатҳои:

Ниҳоли фитна дар дилҳо ту кишти,
Дар оғози халонк офаридан.

Агар ба худо тоату ибодати инсон лозим бошад, чаро Шайтонро офаридааст, ки мардумро аз роҳи мукулмонӣ мезадааст:

Ту гар хиақат намудӣ баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?!

Хислати баде, ки дар тинати як гурӯҳ инсонҳо, махсусан, синфи ҳоким мавҷуд аст, низ хости худост, вале хислати ношоғаста ва манфур аст:

Ту додӣ раҳна дар қалби башарҳо,
Фани иблисро баҳри танидан.
Хавсро бар ҳавас улфат ту додӣ,
Барои лаззати шахват чашидан...
Шикамҳоро ҳариси таъма кардӣ,
Шабу рӯз аз пай неъмат давидан.
Намедонад ҳалоле аз ҳароме,
Ҳамеҳақ ба ҷафӣ худ кашидан...
Ба мо ту қуввати рафтор додӣ,
Зи ҷумболи нақуруён давидан.

Носири Хисрав баъд аз муҳокимаҳои тӯлонӣ ба ҳулосае мерасад, ки айб дар одомон «нест», балки дар офаридагон аст, зеро ин айбҳоро маҳз ӯ офаридааст:

Агар реге ба кафши худ надорӣ, ?//
Чаро боист шайтсн офаридан? . . .

Аз рӯи таълимоти ҷабру ихтиёри ашъария худо неку бадро офарида бошад ҳам, инсон ихтиёр дорад, балки набояд кори аштро иҷро кунад. Ин таъир рафтори худо беадолатист. Аз рӯи таълими мӯтазиллия худо бояд «одил» ва сифатҳои мувофиқи зоташ бошад. Агар чунин аст, эҷоди корҳои бад, иҷрои оирӯ ба инсонҳо амр кардан ва боз барои он дар рӯзи қиёмат ҷазо додан:

Намудӣ хилкати аз тӯдан хок
Барои заҷр дар уқбо кашидан?

аз адолат ва зебандаи худо нест:

Вале бар адлу бар эҳсон назебад,
Ба ҷои хеш ғайреро гузидан.
Ба зоти безаволат, дунӣ адл аст —
Ба рӯи дӯст душманро кашидан.

На танҳо корҳои бадро офаридани худо аз адл нест, иҷрои ҳисобгирни ояро ба «ғайри аз худ» — ба ҳокимони ғаддор, рӯҳониёни риёкор муваққилони «он дунё» супорида мисдан низ аз адолат нест, бояд ҳудаш назорат кунад. Қори ин дунёро бо зӯри ва пора додан буд қардан мумкин бошад ҳам, қори онҳоро бо ин роҳ саранҷом додан душвор аст:

Набошад қори уқбо ҳамчу дунё,
Ба зӯрҳи ришва наъвои қор қардан.

Дар ин байт шоири исъёнкор дар олами феодалии ҳукмрон будани зуроварӣ ва ришваю ҳаромхӯриро дар маъриҷ қайд қардааст. Азбаски ба ҳокимони феодалии аср ва ходимони динии мазҳаби ҳукмрон, аз ҷумла «зоҳидони нодон» бовар қардан дуруст нест:

Надорам эътиқоде як сари мӯй
Қаломи зоҳиди нодон шунидан.

Масалан, рӯҳониёни мазҳаби суннат ваъда медиҳанд, ки агар инсон намозу рӯза гузорад, ба муздаш худо, ваъдаи ҷаннат медиҳад. Ин ваъда аз ҷаҳати ҳиммати худост, ӯ бояд ваъдаи беминнату бемуъд диҳад:

Ту дар иҷрои тоат ваъда деди,
Биҳишт аз музди тоат офаридан,
Вале он музди тоат ё шарофат,
Чӣ миннат аз ту мебояд кашидан?
В-гарна музди тоат нест ҳиммат,
Ба муздаш ҳар касе бояд расидан.
Касе, к-ӯ бояд, ёбад муқофот,
Наёбад фарқ бар мову ту дидан.

Бинобар ин, худо ӯ (худо) бояд фарқу саранҷоми қорҳои бесарунҷуғашро бинад, амрро худ қарда, иҷрояшро ба каси дигар супорида мисдан низ аз адолат нест:

Фариқи қорҳо дар қардани туст,
Ба ғайр аз мо ту хоҳӣ худ расидан.
Агар бо ғайри худ во мегузорӣ,
Чаро беҳудаам бояд давидан.
Бифармо, то сӯи дӯзах барандан,
Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?

Ҳамин тавр, шоири исъёнкор бо худон мучассама, вале дар амал ба «зоҳидон» мунозира қарда, сухани орифи доноро маъқул дониста:

Қаломи орифи доно қабул аст,
Қи гавҳар аз садаф бояд кашидан.

Бо таълимоти дини мушаббах мубоҳиса, то қиёмат, ҳатто дар қиёмат ҳам мунозира кардан ва аз азобҳову таъқибҳо на-тарсидани худро эрз кардааст:

Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забсиро бояд аз комам кашидан.
Агар он дам забон аз ман нагирӣ,
Наям очиз ман аз гуфту шунидан.

Шоир дар айни замон ба худо айб гузоштааст, ки агар дар қиёмат забони ӯро бурранд, аз беадолатии худост. Вай ба худон муҷассама ва пайравони он савслу айбномаҳо гузошта, даъвои мунозираи озод карда, хомӯширо хайвонӣ ва манъку-нандагонӣ саволу ҷавобро хайвон шумсридааст:

Агар меҳсети инҳо напурсам,
Маро бояд хайвон офаридан.

Ба осигӣ ва «махлуки бад» будани худ иқрор шуда, дар ин сурат ҳам ба худо таъна задааст, ки махлуки хуб офаридан лозим буд:

Агар некам гар бад хилқат аз туст,
Халиқи хуб бонист офаридан.
Ба мо тақсири хидмат нест лозим,
Бадему бад набонист офаридан.

Ҳамин тавр, манъуман «Мунозира» бо худо» як навъ қасидан публицистӣ буда, ба «мазҳакаи худо» («Божественная комедия») -и Данте хеле монандӣ дорад. Вай бо ин восита дар ин қасидаи худ ба қиёс ва манитик такья намуда, таълимоти манитикан сунти мазҳаби суннат-ашъариҳоро хеле мохирона фош менамояд. Ҳар чанд ки аз ҳуҷуми умаро ва уламояи ҷоҳил ҳавф дорад ва набудани озодин фикр, ақида ва забонро таъқид намудааст, вале дар ин роҳ нотарсӣ, матонат ва боифро-дағиширо зоҳир кардааст:

Сухан бисёр бошад, чуръатам нест,
Нафас аз тарс ҷатвонам кашидан...
Агар сад бор дар кӯра гудозӣ,
Ҳамонам боз вақти боз дидан.

Панду ҳикмат Носири Хисрав дар боби панду ҳикмат анъанан гузаштаро давому инқишоф дода, тарбияи мардумро дар ваъзу насихат дидааст. Пандҳои хеле пурмазмун, содиқона ва дилкашу ҳаётнаш ба ҷаҳонбинии иҷтимоӣ ва фалсафии вай асос ёфтааст.

Панду ҳикматҳои ӯ аз як ҷиҳат ҳаётӣ, аз ҷиҳати дигар, зоҳидона ва дар асоси ақидаи тарки дунё ёҷод гардидааст, ки дар он нафрати оммаҳои халқ ба синфи ҳоким ва молияи-

яти он ифода ёфтааст, вале маънои тараққиларваронага надорад. Масалан, панди ӯ дар бобати тарки дуҷиё оммаҳои халқро дар мубориза бо давлатмандон, золиямон, ҳокимон ва муфт-хӯрон бе силоҳ ва белаёқат мегардонад:

Махӯр нонаш, агар худ нафъи ҷои аст,
Ки гирдоварда хуни муфлисон аст.

Агар мазмуни ин байтро бо байти машҳури Саъдӣ муқоиса намоем:

Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад кайда бех парру бол.

Афзалияти ақидаи ҷанговаронаи Саъдӣ, ки оммаҳои меҳнаткашро ба муборизаи сиёсии ҳатто мусаллаҳона даъват менамояд, намудор аст. Панди ҳикматҳои Носири Хисрав дар баъзе шеърҳои ба таври нурра, дар баъзе дигар ба тариқи парешон ифода ёфтааст. Афкори дидактикии вай дар шеъри «Ахлоқи ҳамида ва замима» дар шакли тезисҳо ба ду қисм: хуб (ҳамида) ва бад (замима) ҷудо карда шудааст. Ба гурӯҳи ахлоқи замима инҳо дохиланд:

Дар ин зиндон ҳарифе ҷаҳад бо туст,
К-аз он ёрон ҷудой боядат ҷуст;
Яке бухлу дуҷум хашму савум оз,
Чаҳорум макру панҷум шахвату ноз,
Шашум кибру ҳасад ҳар ҳафт ёрат,
К-аз ин ёрон халал назруфт корат.

Аз рӯи ин ҳислатҳо панд ба миён омадааст:

Аз инҳо бигири ёре дигар ҷӯй,
Рафиқони бузурги номбар ҷӯй!

Ахлоқи ҳамида ба таври зерин аст:

Тавозеъ, пас қарам, он гаҳ қаноат,
Қамозориву пас парҳезу тоат.
Дигар, ҳикмат, агар ҳастӣ хирадманд,
Гусил з-онҳову бо инҳо бигайванд!

Мувофиқи ин ахлоқ ҳулосан пандомез бароварда шудааст:

Туро ин неқхоҳанд, он-т бадхоҳ,
Ту дар мулкӣ вучудӣ ҳештан шоҳ.
Накӯхоҳони худро ёварӣ кун!
Зи бадхоҳони худ худро барӣ кун!
Агар з-ин сон шудӣ, бар худ ҳадеӣ
В-агар з-ин сон наӣ, рав-рав, ки девӣ.

Ҷи тавре ки мебинем, дар қисмҳои I, III ҳислатҳои бад хуби инсонӣ, дар парчаҳои II, IV панди ҳақим, ки ҷӣ бояд кард,

ифода ёфтааст. Ин мафхумҳо дар шеърҳои дигараш боз ҳам тавзеҳ ёфтааст. Махсусан дар шеъри «Ифтиҳо»-и «Рӯшнонома» ва «фасл ғӣ насихата» маъсалаҳои зиёде гузошта шудааст, ки доиран мавзӯҳои панди ин ҳақиқи хирадмандро муайян кардааст. Аз рӯи ақидаи Носири Хисрав усули муайян намудани ахлоқи неку бад ва кифру ямои — худшиносӣ инсон аст, зеро ба фикри вай ҳаман хубӣ ва некиҳо дар олами ботинии шахс ҷойгир аст. Инсон танҳо бо роҳи худшиносӣ ба сӯи худое, ки «ғӯё хирад аз идроки ӯ ҳайрон мондааст», роҳ меёбад:

Чунин гуфтанд, рав, бишнос худро,
Тарики кифру дину неку бадро,
К-аз ин раҳ сӯи яздон аст роҳат,
Туро бас бошад ин маънӣ гувоҳат...
Агар бишнохтӣ худро ба таҳқиқ,
Хам аз ирфони ҳақ ёбӣ ту тавфиқ.
Намонад бар ту пинҳон ҳеҷ ҳоле,
Набинӣ аз ҷаҳон бар худ маломе.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки аз рӯи ақидаи Носир худшиносӣ инсон асоси динӣ-худҷӯй дорад, вале бо ин восита ба хубиву бадии ҳислати инсон эътибор дода, ба он муноҷибаҳои худро муайян намудааст! Ин тавр дар асоси хубиву бадӣҳо маъсала гузоштан дар таърихи афкори фалсафӣ, иҷтимоӣ ва дидактикӣ халқи мо нав нест, он аз таълимоти Зардушт, Мони ва Маздак омадааст, Носир ба тариқи анъана оғро дар шароити навӣ таърихӣ давом додааст.

Гурӯҳе аз пандҳо ба тарки молу мулки дунё ва ҷоҳу мансаб, ҷустуҷӯи ҳаёти охират, яъне олами рӯҳ равона карда шудааст. Маълум аст, ки ин суҳанҳо ба сифи ҳоқиму доро нагардонӣда шудааст:

Бад-ин даҳрӯзаи дунё чӣ ноӣ?
Чу тифлон нестӣ, то ҷаҳд боӣ?
Басе беҳтар зи ту дид ин замона,
Басе камтар зи ту ӯ кард равона.
На соҳибганҷро бигзошт дар қор,
На бо муфлис бимонд ин рағҷу тёмор...
Зи хобӣ гафлат охир сар баровар,
Ба ҳолу қори худ дар нек бингар,
Ки бунёни ту бар об асту бар бод,
Ба обу бод кас бунёд навад.
Бидон, к-он ташнаи дунёи ғаддор,
Батар аз ташнаи об аст бисёр.

Сарзаниш кардани дунёи моддӣ ва оғро фонӣ доништан, панди аз он даст кашиданро ба вучуд овардааст:

Набояд шуд молу чоҳ, мағрур,
 Чу марғ ояд чи дарбону чи Фағфур.
 Мақун такъя бар иқболи замона,
 Ки ӯ бо кас намонад ҷовидона.
 Агар ҷонат забунӣ молу ҷон аст,
 Туро он мол мору чоҳ чоҳ аст.
 Аз ин маъшуки ҳар ҷой ҷӣ ояд,
 Ки аз нокас касе ҳаргиз наёяд.
 Мадеҳ дил ин арӯси бевафоро,
 Чунин шавҳаркуши дунӣ дағоро...
 Наояд тахту тоҷу ганҷу дайҳим,
 Намонад гавҳару лаълу зару сӣм.

Аз порчаҳои боло хувайдост, ки акелдан тарки дунё ба муқо-
 били гурури молу чоҳи синфи ҳоким нигаронида шудааст ва
 он дар замони Носир шакли мистикӣ муборизаи синфӣ буд:

Басо шоҳони боҳашмат, ки дидам,
 Ба ғайри он ки дар дафтар шундидам.
 Ҳама дар хок рафтаанд гуруданд,
 Ту гӯӣ: дар ҷаҳон ҳаргиз набуданд...
 Пас ин ҷаҳиди гурури мол бар ҷист?
 Зи муъзим вақти мурдан зортар кист?
 Кучо Искандару Ҷамшеду Фағфур?
 Кучо шоҳони даъводори мағрур?

Чунин пандҳо ва таъна заданҳо ба табақаи мазлуми ҷамъият,
 ки аз зулму истисмор ва тохту тозу қораттариҳои синфи хо-
 ким ба дод омада буданд, аз он канораҷирӣ ва роҳатро ҷус-
 тучӯ менамуданд, мефорид, зеро дар он нафас ва садои дили
 очизонаи ҳазорон ҷигаррешҳои ҷамъияти синфӣ, ки аз «гуру-
 ри молу муқдорҳо» ба дод омада буданд, акс ёфтааст. Ам-
 мо ин пандҳо ба гӯши синфи доро (маҳсусан, дар ҳангоми до-
 роӣ ва ҳукмронӣ) намебаромад ва ин гуфтаро дар забон маъ-
 қул донанд ҳам, ба он амал намекардаанд, вале тарғиботиёни
 онҳо — воқзон, маддохон, хатибон ва дигар ходимони дин ба
 гӯши мардум ҳамеша талқин, онҳоро аз ҷиҳати рӯҳӣ ва маъ-
 навӣ заиф мекарданд. Аз ин ҷост, ки чунин пандҳо бо нати-
 ҷаҳои объективонаи худ ба синфи мазлум зарар, ба синфи до-
 ро фонда меоварад, зеро душманонаи синфи дороёиро дар хо-
 би ҷаҳолати мистикӣ меҳабонд.

Гурӯҳи дигарӣ пандҳо дорон хислатҳои умуминиссонӣ бу-
 да, ба ҳама хизмат мекард ва аз он дар лаҳзаҳои зарурӣ ба
 манфиатҳои синфӣ ва шахсӣ баҳравар шудан мумкин буд.
 Масалан:

Мадон ганҷе беҳ аз ганҷи қаноат,
 Ғанимол аст марди ин саноат.
 Касе, ки қонъ аст-ӯ шаҳриёр аст,
 Гуле дорад, ки ӯ бе захми хор аст.

Қашоат синфи ҳовам, балки ҳамаро аз нафси бад, хирси молу чох, шахват ва оқибатҳои бади он бозмедорад, вале табиати онҳое, ки бо ин касалии гирифтораанд, «то омадани табар куҷа осоиштааст», гуён аз хирс бознаменстанд, ҳар чӣ зиёдтар ба он ғўта мезананд. Қашоат барои оммаҳои мазлум як нағз эътирози иқтисодӣ, корпартоӣ ва таъминии озодии маънавии онҳост, то ки аз асирии иқтисодӣ ва маънавий озод бошанд. Аммо ин мубориза роҳи заифи муборизаи синфӣ буда, равиши мистикӣ дорад ва оммаи меҳнаткашро бо роҳи муборизаи фалсофа намебарад. Насихату панд талх бошад ҳам, гуш кардан лозим:

Насихат бишнава ар талх оянд аз ёр,
Ки дар охири ба ширини расад кор.

Аз шахват парҳез кардан:

Ба шфрот ар кунӣ шахват энён аст,
Заифии тан асту катъи чон аст.

Аз худ дур кардани ҳасад:

Ҳасадро сӯи чону дил мадеҳ бор,
Ки ҳасадро набошад ҳеч миқдор.

Аз чоҳил дур будан:

Мақун бо аҳли чаҳил, эй ёр, сӯҳбат,
Ки э-он сӯҳбат расӣ ҳар дам ба меҳнат.

Бо аҳли нил ва одами доно ҳамсӯҳбат будан:

Нишани бо аҳли нил, эй дӯст, модом,
Ки аз дониш бисе ёбӣ саранҷом.

Аз фиребгар дур будан:

Мақун қаззобро ҳаргиз қаромат,
Ки аз қаззоб дур афтад саломат.

Хунар омӯхтан, зеро аз ҳама кор насб беҳтар аст:

Хунар чу, э-он ки дар атқ ӯ нақӯтар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи қисби даст набвад ҳеҷ оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеҷ коре.

Ба оҷизон — итгавсияон, мазлумон ёри расонидан:

Заифиро энёрат кун эн иқром,
Ки ту аз гом бардорӣ бисе қом.

Аз хонин дур будан:

Зи хонин дур бош, эй дӯст, ҳамвор,
Ки хониро набошад дин ба яқбор.

Зи номаҳрам ҳазар, ҳам дур медор,
Ки аз дигар назар гардӣ гирифтор.

Айби худро дидан, дигаронро айб накардан:

Мақуи айби касон, гар метавайнӣ,
Ки ту, эй дӯст, айби худ надонӣ.

**Ба нодонҳо, яъне ҷоҳилон ёри наодан, то ки номат ба таъри-
хи онҳо надарояд:**

Ба аҳли ҷаҳл раҳмат ҳеч маёвар,
Вале бар аҳли доғиш сизак овар...
Мадех ёрив нодон, то тавонӣ,
Ки дар таърихи нодонсег намонӣ.

Аз бадгӯй, дуруггӯй ва хурофотпараст дур будан:

Агар бадгӯй наздики ту ояд,
Бирон ёро, эи наздикат нашояд,
Аз ӯ машинав суҳбаҳои хурофот,
Қ-аз он ояд туро дар охир офот.

Дар вақти хашмгинӣ худдорӣ кардан:

Чу хашморӣ, машав чун оташи тез,
Қ-аз оташ бихрадонро хаст парҳез.

Некии касонро фаромӯш кардан — кӯрнамак нашудан:

Касе, к-ӯ бо ту неки кард як бор,
Хамеша он нақӯй ёд медор.

Ба замон лутфу марҳамат муқимилан шониста аст:

Занонро лутфу хушхӯнст даркор,
Чу тифлонро бувад шафқат сазовор.

**Ба бандагон — зердастон раҳму шафқат, бахшиш ва ба су-
ханонашон гӯш додан — адолат аст:**

Ба сӯи бандагон гӯше ҳамедор,
Ки ту ҳам бандан халқро гунаҷкор.
Гунаҳ бахшову афвандуз мебош,
Ба хушхӯй чу равшанроуз мебош.
Мабини дар ҳеч шахсе аз ҳақорат,
Ки наъзирад дар ин ҷо дил иморат.

Ба пирон — мӯйсафедон бо назари хурмат нигоҳ кардан:

Сӯи пирон ба хурмат гар гарой,
Ту дар пирӣ эи пирон бар сар ой.

Душманро хурд нашуморидан:

Мадон мар хасмро хурд, эй бародар,
Қи сӯзад оламе як зарра озар.

Дили аҳли дилро, ки он хонаи адлу дод аст, вайрон накардан:

Дили аҳли дил аст-он каъбан дод,
Мақун вайрон мар ўро дор обод.

**Надида ё ки бардурӯғ ба айбу гуноҳи касе шоҳид нашудан,
баръакс айби қасонро [пӯшидан:**

Мадех бар айби кас ноида иқро,
В-агар бимӣ бипӯшон бехтар, эй ёр.

Бо кори неки худ барои душман, ўро хурсанд накардан:

Ба некӯӣ мақун мар хасмро шод,
К-аз он андешаи бад н-оварад ёд.

Худтаърифкунӣ ва наҳ задани дигарон кори хуб нест:

Мақун мадҳи худу айби дигар кас
В-агар гуяд касе, гӯ: э-ини сухан бас.

**Дар ҷавоб додан ба саволҳо ва дар муколама бо фикру му-
лоҳиза сухан рондан аз ақл аст:**

Ҷавоби ҳар савол андеша мекунад,
Сукунатро дар он дам пеша мекунад,
Ҳар он-ч он дорӣ андар дил маёвар,
Чу бигзашти аз он, якбора бигзар.

**Серхӯрию пурхӯрӣ ба дилу қони одамон зараровар аст, одат
накардан:**

Ба пурхӯрдан мақун одат ба якбор,
К-аз он дил тира гардад, ҷоват афгор.

Дар пеши подшоҳон ва ҳокимон хабаркаш набудан:

Машав ғаммос андар назди шоҳон,
Батарс, охир, зи охи бегуноҳон.

**Ба суханҳои шунида бовар накардан, онро санчидан, зеро дар
мақоли халқ «шунидан кай бувад монанди дидан» гуфтаанд:**

Мақун бовар суханҳои шунида,
Шунида кай бувад ҳаргиз чу дида.

**Ёрӣ расонидан ба бечорагон-дардмандон ва мазлумони ҷамъ-
ият хулқу одоби ҳамида аст:**

Ту гар таъфиқ дорӣ, ҳам бар ое бош,
Накӯхоху ба кас роҳатрасон бош...

Зи номахрам ҳазар, ҳам дур медор,
Ки аз дигар назар гардӣ гирифтадор.

Айби худро дидан, дигаронро айб накардан:

Мақун айби касон, гар метавонӣ,
Ки ту, эй дӯст, айби худ надонӣ.

Ба нодонҳо, яъне қоҳилон ёри наододан, то ки номат ба таърихи онҳо надарояд:

Ба аҳли чаҳл раҳмат ҳеҷ маёвар,
Вале бар аҳли доғиш сидқ овар...
Мадеҳ ёриш нодон, то тавонӣ,
Ки дар таърихи нодонгон намонӣ.

Аз бадгӯӣ, дуруггӯӣ ва хурофотпараст дур будан:

Агар бадгӯӣ наздики ту ояд,
Бирон ёро, зи наздикат нашояд,
Аз ӯ машинав суҳангон хурофот,
Қ-аз он ояд туро дар охири офот.

Дар вақти хашмгинӣ худдорӣ кардан:

Чу хашморӣ, машав чуи оташи тез,
Қ-аз оташ бихрадонро хаст парҳез.

Некии касонро фаромӯш кардан — кӯрнамак нашудан:

Қасе, қ-ӯ бо ту неки кард як бор,
Ҳамеша он нақӯӣ ёд мебор.

Ба замон лутфу марҳамат муомилан шоида аст:

Занонро лутфу хушхӯнест дарқор,
Чу тифлонро бувад шафқат сазовор.

Ба бандагон — зердастон раҳму шафқат, бахшиш ва ба суҳанонашон гӯш додан — адолат аст:

Ба сӯи бандагон гӯше ҳамедор,
Ки ту ҳам бандан халқро гунаҳкор.
Гунаҳ бахшову афвандӯз мебош,
Ба хушхӯӣ чу равшанирӯз мебош.
Мабин дар ҳеҷ шахсе аз ҳақорат,
Ки напзирад дар ни чо дил иморат.

Ба пирон — мӯйсафедон бо назари ҳурмат нигоҳ кардан:

Сӯи пирон ба ҳурмат гар гарой,
Ту дар пирӣ эн пирон бар сар оӣ.

Душманро хурд нашуморидан:

Мадон мар хасиро хурд, эй бародар,
Ки сӯзад оламе як зарра озар.

Дили аҳли дилро, ки он хонаи адлу дод аст, вайрон накардан:

Дили аҳли дил аст-он каъбан дод,
Мақун вайрон мар ўро дор обод.

**Надида ё ки бардурӯғ ба айбу гуноҳи касе шохид нашудан,
баръакс айби касонро [пӯшидан:**

Мадех бар айби кас нодида иқрор,
В-агар билии бипӯшон бехтар, эй ёр.

Бо кори неки худ барои душман, ўро хурсанд накардан:

Ба некӯи мақун мар хасиро шод,
К-аз он андешаи бад н-оварад ёд.

Худтаърифкунӣ ва наҳ задани дигарон кори хуб нест:

Мақун мадҳи худу айби дигар кас
В-агар гӯяд касе, гӯ: э-ни суҳни бас.

**Дар ҷавоб додан ба саволҳо ва дар муколама бо фикру му-
лоҳиза суҳан рондан аз ақл аст:**

Ҷавоби ҳар савол андеша мекуи,
Суқунатро дар он дам пеша мекуи.
Ҳар он-ч он дорӣ андар дил маъвар,
Чу бигзаштӣ аз он, якбора бигзар.

**Серхӯрию пурхӯрӣ ба дилу ҷони одамён зараровар аст, одат
накардан:**

Ба пурхӯрдан мақун одат ба якбор,
К-аз он дил тира гардад, ҷонат афгор.

Дар пешӣ подшоҳон ва ҳокимон хабаркаш набудан:

Машав ғаммоз андар назди шохон,
Битарс, охир, эн охи бегуноҳон.

**Ба суҳанҳои шунида бовар накардан, онро санҷидан, зеро дар
мақоли халқ «шунидан кай бувад монанди дидан» гуфтаанд:**

Мақун бовар суҳанҳои шунида,
Шунида кай бувад ҳаргиз чу дида.

**Ерӣ расонишдан ба бечоралон-дардмандон ва мазлумони ҷамъ-
ният хулку одоби ҳамида аст:**

Ту гар тавфиқ дорӣ, ҳам бар он бош,
Накӯхоху ба кас роҳатрасон бош...

Илочи дардмандон кун ба ҳар дард,
Ки ҳар кас, к-ӯ чароҳат кард, бад кард.
Чу марҳам хастаро роҳатрасон бош,
Ба сахтӣ чораи бечорагон бош.

Иzzату эҳтиром ва ғамхорӣ ба падару модар кори фарзи фарзандон аст:

Ба пирӣ хидмати модар, падар кун,
Чавонию чунун аз сар бадар кун.
Мазан таъна бар ишони аз дили сер,
Ки гар ёбӣ замон, гардӣ ту ҳам пир,
Ки парвардаст модар дар канолат,
Падар буд сохто тимордорат.

Носири Хисрав ҳамчун шоири рационалист пайвандон худро бештар дар тавсифи дониш, ақл ва аз худ намудани илму ҳикмат бахшидааст. Ин ҳол дар эҷодиёти ӯ бештар аз таъсири ғояҳои «ниҳом-ус-сафо» мебошад:

Ба фазлу донишу фарҳангу гуфтор
Туй дар ҳар ду олам ғашта мухтор.
Чаҳолат зулмати ҷону чаҳон аст,
Бар аҳли дил ин маъний аён аст...
Бузургӣ ҷуз ба доноӣ маънидор
Ки индон ҳамчу хоки роҳ шуд хор...
Ба кун маърифат гар ту дарой,
Зи ҳайатҳои олам дарсарой.
Шифои дарди дилҳо ғашт ирфон,
Зи ирфон равшан омад ҷовидон ҷон.

Ба муносибати тавсифу тарғиби дониш масъалаи мавқеи олимон, ҳакимон ба миён меояд. Ӯ мартабаи донишмандон ва ҳакимонро баъд аз пайғамбарон ва авлиҳо гузоштааст.

Сеюмпоя ҳакимони чаҳонанд,
Ки аспӣ дониш аз гардун чаҳонанд.

Овқоро ба зоҳидон уламони динии мавҳаби суннат ва ҳакимонии золим, ки душманони ашаддӣи ақидани ӯянд, энд гузоштааст, ишқиро ому нодон мешуморад:

Баъзи мо нест ҷои зоҳиди хушк,
Пешӣ ҳосон ҷӣ кор дорад ом.
Салом кун зи ман, эй бод, мар Хуросонро,
Мар аҳли фазлу хирадро, на ому нодонро.
Зи бечонӣ дилӣ бедорашон не,
Ба ҷуз инқорӣ ҳосон қорашон не.

Ҳар ҷанд ки аз шетрҳои «Дар аносир ва маволид», «Дар офарида шудани кавокиб», «Дар фиерати инсон», «Дар шарофати инсон» ва ғайра дар бораи илмӣ омӯхтани ҳаёти модӣ ва олами маънавии инсон сухан рафтааст:

Бағе, бикшой чашми дил дар ин роҳ,
Магар аз хешу аз ҳақ гарди оғоҳ.
В-ар имрӯз он дар ин олам набинӣ,
Дар он олам ба бад хасрат нишнинӣ.

Вале ҳамаи онҳо дар асоси ақидаи исмония ва рационализми он бунёд ёфтааст, то ки маърифати инсон бо ҳар роҳ ба шинохтани худо ва расидаи ба олами маънавий-рӯҳӣ равона гардад. Ин ҷиҳат аз маҳдудиятҳо ва нуқсонҳои ғояви ӯст:

Зи баҳри он ҷаҳон ин тӯша бардор,
Ки раҳ бе зод бошад, саҳт душвор.

Доираи мавзӯҳои панду ҳикмати Носири Хисрав хеле васеъ аст ва на ҳамаи онҳо имрӯз ақидаи тараққиқарвар мебошад. Масалан, ақидаи ӯ дар бораи таваккул, ризо ва таслим ақидаи динӣ ва сӯфияна буда, инсонҳоро аз фаъолият ва амалиёту мубориза дар зиндагӣ боздошта, онҳоро ба ҳар ҳолат таслим ва ризо будан ва ба умеди худо шудан меомӯзад, ки бар зарари меҳнаткашон, ба фоидаи синфи ҳоким аст:

Таваккул дар ҳаме коре, бирав куи,
Зи ғайри ӯ бигардон, рӯ дар ӯ куи...
Дило, ҳамвора таслими ризо бош,
Ба ҳар ҳоле, ки бошӣ, бо худо бош,

Аммо ин маҳдудиятҳои ғояви дар афкори панду ҳикматҳои ӯ ҷои асосиро ишғол наменамояд. Он пандҳо асосианд, ки инсонро ба ахлоқи кирдору рафтори неки инсонӣ меомӯзад ва ба омӯхтани илму дониш тарғиб менамояд.

Муносибат ба шеър шоири шоирӣ ва шеърҳои мадҳия

Носири Хисрав ҳам мисли аксарияти шоирон ва ходимони маданияти асрҳои миёна дар аввалҳои фаъолияти ҳаёти ва эҷодияш шахси шохлараст ва адолатхоҳ буд, зеро ин маъниро тартиботи иҷтимоии замони феодалӣ тақозо мекард, онро дурухт ва лозим медонистанд. Чунин ақида як муддат ӯро (чи тағаре ки аз тарҷуманӣ ҳолаш медонем) ба маддоҳи подшоҳон шудан водор намудааст, ӯ ба ин маъсала дар ашъораш ишораҳо дорад:

В-аз равҷи рӯзгор чу ҷовам сутуда гашт,
Як чанд бо сано ба дари подшо шудам.

Вале аз наздик шинос шудан бо подшоҳ ва дарбориён ақидаи иҷтимоии динии «пок» тасаввуршудан ӯро бо муҳити синфи ҳоким ва рафтору кирдори зиддиҳалқии онҳо ба задухӯрд меовард, ки дар натиҷа олами ботинии шахси софвичдон, содиқ ва вафодорро ба фочияи ақидави ва эҷодӣ меоварад ва дар амал он ҷиҳе ё касеро наметид, ки дар ҳаёл метид:

Гуфтам: магар, ки дод биёбам зи деу даҳр,
 Чуш бингаристам зи ано дар бало шудам.
 Сад бандатни шоҳ бибоист карданам,
 Аз баҳри як умед, ки аз вай раво шудам.
 Чуз дарду ранҷ ҳеч нагардид ҳосилам,
 З-он кас, ки сӯи ӯ ба умеди шифо шудам.

Аз як тараф дар мавқеи халқӣ будан, аз тарафи дигар фоида шудани шириншамоиликҳои намояндагонии дину давлат ва фоидаи ақидавии шоир нафрати ӯро ба арбобони дину давлат ба вучуд овардааст ва қарор додааст, ки маҳсули эҷодӣ, меҳнати фикрӣ ва кӯшишҳову ҷустуҷӯяшро ба ҳокимон, ки золимонии халқанду «чун гов меҳӯранду чу гургон ҳамедаранд», набахшад:

Ман онам, ки дар пой ҳуқон нарезам
 Мар ин қимате дурри лафзи дариро.

Дар ин асос, дар ҷаҳонбинии ӯ фахрияе ҳам ба вучуд омадааст, ки ҳуқосан он ба подшоҳон наодан ва ё набахшидани маҳсули эҷодии худ аст:

Зи дил бигзор ҳуччат, шовриро,
 Ки кардӣ ошкоро соҳириро,
 Суханҳоят ҳама сеҳри ҳалол аст,
 Басе софитар аз оби зулол аст.
 Вале ӯро набошад бо тамаъ қадр,
 Ки зерӣ эбр надҳад равшанӣ бадр.
 Мабар бар дарғаҳи шоҳу вазираш,
 Зи ислоҳи ҳокимон кун мувираш.
 Баҳояш ҳаст мулки ҷовидонӣ,
 Ту мафрӯшаш ба симу зарри фойӣ.

Чуни нафрати ӯ асосҳои дигари ғоявӣ ҳам дорад: Ҳисси ватандӯстӣ ва нафрат ба аристократияи ҳарбии турк (ба мулки турк чаро ғарраед...?) ва адовати мазҳабӣ ба ҳокимоне, ки ҳоминии мазҳаби суннатанд. Ҳамаи ин ақидаҳо ӯро ба ҳуқосае овардааст, ки шеърӣ мадҳия ба ҳокимон ва подшоҳону вазирон бахшидан лозим нест, вале ба пайгамбарону авлиёву имомҳои исомии, ки дар роҳи халқу ҳудо гӯё хизмати ҳолисдоранд, мумкин аст. Ин ақидаи вақф дар шеърӣ «дар мазаммати шуаро» акс ёфтааст. Аз рӯи ақидаи дурусти ӯ аҳли сухани бадеӣ ва каломии илмӣ одамсии бузургтар аз ҳокимону подшоҳони мағруру худписанду чоҳиланд, бинобар ин, бояд аз мадҳи подшоҳон даст кашанд:

Амирони каломанд аҳли ашъор,
 Худошон тавба бидҳад аз чунин кор.

Носири Ҳисрав аз ҳамин мавқеъи шоирони дарборро сарзаниши ва шеърашоиро танқид мекунад. Шеърӣ мадҳия ба ҳокимонро предмети тамасхури ақл мешуморад:

Хирад бар мадҳия ноахлон бихандад,
Ки кас бар гардани ҳар мӯҳра бавдад.

зеро он мадҳияҳои муболиғавонаки тавсифӣ сухани бардурӯғ аст, чунки подшоҳи золимура одил, чоҳияро оқил, балки сояи худо маънидод менамояд. Шоири дарбор, ки аз рӯи истеъдод ва фазлу доишаш шахси бузург аст, бо ин восита худро шармачадаву бекадр менамояд, вале худ оғро хис намекунад:

Чаро аз хештан худ шарм н-ояд,
Ки ҳар чоят дурӯғе гуфт бояд?!
Ба по истодану бархондагии ӯ
Фуру резад саросар обат аз рӯ.
Тақозо карданиш бисъер кор аст,
Хирадро бегумон з-ин кор ор аст.

Носири Хисрав ба шеър ва мазмуни он аз мавқеи ҳикмату доиш нигоҳ карда, шеърҳои мадҳияро аз катори шеър берун доиштааст, зеро онҳо дар назари вай сухани дуруғанд, ки барои маъниатҳои шахси моддӣ ва иззату обрӯи бекадр гуфта шудаанд:

На чуи ин шоирони ёвагӯе
Ки даст аз обрӯи худ бишӯй.
Надида дяда з-ишон шеъри дилбанд,
Ки бошад зевари ӯ ҳикмату панд.
Зи маънӣ чоии ишора ҳабар нест,
Суханишон чуз барои симу зар нест.
Чӣ меҳонад аз ин беҳуда гуфташ?!
Чӣ меҷӯяд аз ин хармӯҳра суфташ?!

Дар қасри баҳо додан ба шеъру шоири дарбор мавқеи халқии Носири Хисрав бешубҳа дуруст аст, вале аз рӯи таълимоти Плеханов (дар муқаддима ишорат шудааст) шеърҳои мадҳияи дарбор вазираҳои давлатие ҳам дорад, ки Носири Хисрав оғро ба назар намегирад. Вай на танҳо роли шеърҳои мадҳия, ҳатто шеърҳои ҳаҷвияро ҳам аз мавқеи гуманизми норавшан инқор кардааст, ки мардумро аз аслиҳаи муборизаи руҳию маънавий маҳрум менамояд:

Ба мадҳу ҳаҷви кас макшоӣ лабро,
Мараҷиҷон хотири маъниталабро.

Маъсалаи дигаре, ки ба ақидаи эстетикии Носири Хисрав алоқаманд аст, — ҳазл ва чид аст. Вай дуруст гуфтааст, ки ҳазлро табиати инсон тақозо менамояд:

Табиат ҳазл чӯяд, лек чоӣ чид,
Хуш ояд ҳар дуру ин ҳазлу он чид.

Дар ин гуфтаи Носир он ақидаи ифода ёфтааст, ки «табиат» ҳисми моддӣ инсон аст, ки барои он ҳазл лозим аст, «чоӣ»

олами маънавийи ўст, ки барояш чид лозим аст. Ин таър тақсирот аз нуқтаи назари ҳозира дуруст нест, зеро «ҳазлу чид» олами маънавийи инсон буда, ҳисму рӯҳи ӯ ҳар дуру ҳам тақозо мекунад, ки таъре ки худш шонр дар мисраи дуюми байти боло ин маънаиро ифода карда, филари мисраи аввалро инкор кардааст. Дар гуфтори худ «ҳазлу фаҳшу дурӯғ»-ро дар як чо мондани Носир ва онро маҳкум кардани ӯ мавқеи устувор надорад. Вай дуруст гуфтааст, ки «фаҳшу ҳазъи дурӯғ» эътибори касро дар назди мардум меравонад:

Нахезад душманӣ, илло зи ҳазъён,
Ту ҳазъён бар забон асло магардон.
Мақуӣ фаҳшу дурӯғу ҳазл пеша,
Мазан бар пой худ зинҳор теша.
Ҳар он касро, ки гуфтораш дурӯғ аст,
Зи рӯи ақл чонаш бефурӯғ аст.
Дигар он кас, ки бошад фаҳш гуфтор,
Наббад назди мардум чоҳу микдор.
Агар шохӣ, барад ҳазл обрӯнт
В-агар моҳӣ, кунад чуи хоки кӯят.
Сухан к-аз вай хирадро ифтиҳор аст,
Чу фаҳшу ҳазл гӯӣ, саҳт ор аст.
Бимирад чон аз ин ҳазлаш ҳама рӯз,
Зи чид гардад чу чон табъаш дилафрӯз.

вале ҳазлу ҳаҷвро дар қатори фаҳшу дурӯғу ҳазъён гузоштан чоиз нест, зеро ҳазлу ҳаҷв яке аз воситаҳои ифодани олами маънавийи инсон аст, ки бо ёрии он бо ҳислатҳои шошонстан инсонӣ мубориза мебарад.

Хулосаҳо: 1. Носири Хисрав дар аввали фаъолияти худ мувофиқи ақидаи ҳукмронии он замон подшоҳпараст бошад ҳам, баъдҳо ба мавқеи халқии зиддифеодалӣ гузаштааст, вале баргалат дину мазҳаби исмоилияро асоси назариявии он донистааст. Ӯ шоир ва мутафаккири бузург аст.

2. Чаҳонбинии назариявӣ ва ғоявӣ ӯ хеле мураккаб ва зиддиятнок аст. Ӯ дар чаҳонбинӣ идеалист, вале тақомулоти табири аз аҷроми фалак то унсурҳои набототи ҳайвону инсон эътироф менамояд ва асоси ақидаву донишҳои ӯро рационализм ташкил менамояд.

3. Дар масъалаҳои ҷамъият бадбахтӣ ва касофатҳои иҷтимоиро, аз як тараф, аз ҷобаробарии иқтисодии ҷамъияти феодалии эзоҳ диҳад, аз тарафи дигар, онро аз таъсири ҳаракати соҳрангези сайёраҳо — фалак:

Кунад бо мо аз ин гардиш асарҳо,
Расад бо мо аз ишон хайру шарҳо...
Ҳар он-ч аз гардиши ин ҷарҳи ворун
Расад бар мо, набояд буд маҳзун...

Ба коми мо набошад ҳеч коре,
Ки моро нест ҳаргив ихтиёре,
Ҳамон беҳтар, ки доим шод бошем,
Зи ҳар банду ғаме озод бошем.

ва тақдир хосте худе маънидод карда, инсонро ба риво ва таслим тарғиб менамояд, ки он ба фоидаи ҷамъи ҳоким мебошад ва ҳолати рӯҳияи оммаҳои онҳоро акс кунонидааст.

Дило, ҳамвора таслими ризо бош,
Ба ҳар ҳоле, ки бошӣ, бо худе бош.

4. Дар масъалаҳои маърабаӣ, нафрат ба синфи ҳоким ва уламои динии маъраба суннат пайравии ақидаи Қисоми Марвазӣ мебошад.

5. Чаҳонибинии Носири Хисрав асоси зоҳидӣ-мистикӣ ва тарки дунёе дорад, вале ба маърабаи исмонии тақия менамояд:

Чи донӣ, чист дар кунчи харобот
Зи сузу дарди риндон дар муноҷот?
Далероне, ки бинобии роҳанд,
Сарои масканатро подшоҳанд.
Ниҳода номи худ ҳар як ғалое,
Ду оламро зада як пушти пое...
Ту худ бо раҳравон хешӣ надорӣ,
Сару сардон дарвешӣ надорӣ.

6. Пеш аз гузаштан ба маърабаи исмонии ва ақидаи зоҳидии тарки дунёе дар пайравии айёшон ва риндон будааст.

7. Дар эҷодиёти Носири Хисрав панду ҳикмати дар шакли тезисҳо ифода кардашуда ҷои асосиро нигоҳ менамояд. Азбаски панду ҳикमत дар шакли муҳокимаи илмӣ ифода ёфтааст, дар ин гуна асарҳои ӯ ифодаҳои образнок ҷои асосиро нигоҳ менамояд. Дар асарҳои бадеӣ-лирикӣ ва ғайрисиёти фикр, образҳои бадеӣ ва боғарии забони модарӣ, ки вай онро «дурри дарӣ» номидасту бо он мефаҳрад, мавқеи ба назар намоён дорад ва услуби ба адабиёти асри X майл кардааст.

8. Ҳарчанд ки дар эҷодиёти Носири Хисрав насаи илмӣ, ғайрисиёти, маърабаӣ, таърихӣ ва этнографӣ ҷои хурд надорад, вале наам мавқеи калон дорад.

9. Манзуман «Мунозира бо худ» як наваъ тезисҳо ва ҷамъбасти ақидаҳои вай бо солиқҳои маъраба суннат, пайравии ақидаи динии мушаббаҳа ва муҷассима аст, аз ин рӯ, кушишҳои ӯро ба мероси адабии Носири Хисрав берун карданӣ шудани баъзе шарҳиҷносон шикоятҳои муборизаҳои ақидаҳои он замониро суст кардан аст.

10. Дар плании динӣ-маърабаӣ баромад кардани Носири Хисрав намоёндани дин (умуман, дини расмӣ махсусан) будани ӯро иншон намендиқад, берақс як шакли муборизав сун-

фӣ аст, ки ба худ пардаи динӣ дорад ва онро шароитҳои таърихӣ асрҳои миёна муайян кардааст: «Дар вақти ҷангҳои динӣ номида мешудагӣ асри XVI низ ғал, пеш аз ҳама, дар бораи талаботи ҳеле муҳабати моддӣи синфӣ мерафт; дар асоси ин ҷангҳо чи тавре кризисҳои соҳибтари дохилӣ дар Англия ва Франция буд, низ муборизаи синфӣ мейстод. Гарчанде он вақт ин муборизаи синфӣ пардаи диниро гирифта буд, гарчанде манфиатҳо ва эҳтиётот ва талаботи синфҳои алоҳида дар пардаи динӣ пӯшида мешуданд, аммо ин, қорро ҳаргиз ди-гаргун намекунад ва ба ин шароити замонаро ба осонӣ сабаб нишон додан мумкин аст»*.

АДАБИЕТ

1. X. Мирзозода. Носири Хисрав. ж. «Шарҳи сурх», 1940, № 1.
2. К. Айӣ. Носири Хисрав Қабодӣӣ. Сарсухан ба Гулҷине аз девони ашӯр. Сталинобад, 1957.
3. А. Е. Бертельс. Насир и Хосрав и исмаилизм, М., 1959.
4. Г. А. Ашуров. Решение основного вопроса философии Насири Хисрава. Известия АН Тадж. ССР. Отделение общественных наук Душанбе, 1963, № 1(33).
5. Г. А. Ашуров. Об отношении Насири Хисрава к Абубакру ар-Рози. Дар ахбороти кляма дар боло зикршуда, 1963, № 2 (34).
6. X. Додихудоев. Очерки философии исмаилизма. Изд. «Дониш», Душанбе, 1976.

АКИДАИ РИНДӢ

Ақидаи риндӣ дар давраи иқтисоди ҷамъияти феодалӣ ба вучуд омадааст. Он шароити иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки дар давраи феодализм ва ҳушмуруни ислом, маъхалҳо, бидъат ва ҷараёнҳои гуногуни фалсафиро ҳамчун олюзицияи зидди-исломӣ ба вучуд оварда, ба давом ёфтани баъзе анъанаҳои динӣ ва фалсафии гузашта сабаб шудааст, ақидаи риндиро ҳам ба миён оварда буд. Заминан асоси пайдоиши ақидаи риндӣ дар ҷамъиятест, ки дар он «ҳамаи табақаҳои расми империя аз ҳисоби мақидани охири шарбати бадани деҳқонҳои зиндагӣ мекарданд**».

Мо тасдиқи ин фикро аз гуфтори файласуфона, шоирона ва публицисти риндҳо ва мистикҳо мефаҳмед, ки онҳо дар асарҳоишон аз нобаробарии иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҷамъияти феодалӣ шикоят кардаанд:

Ин ба сари ганҷ баровараз тахт
В-он ба яке кунҷ-дарун беизозост.
Ҳолид бар биғтари хаз асту баз,
Ҷаъфар дар орзуи бурӣёст.

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. х., с. 128 (иктибос аз сарсухани «Гулҷине аз девони ашӯри Носири Хисрав, сах. 9).

** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. 7. с. 357.

Чӣ тавре ки дар бобҳои боло дидем, оппозицияи зиддифеодалӣ асрҳои миёна дар шакли ташкилотҳои мистикӣ тасаввуф ва исмоилияву қарматия, ки дар айни замон ба дини ислом илҳод ё ки бидъат ба шумор мерафтанд, пайдо шудаанд ва тараққӣ кардаанд. Ин ҷараёнҳои илҳод ё ки бидъат дар ҷаҳонбинии фалсафӣ аз таълимоти Моӣ, назарияи ғрфонӣ (гностицизми) Афлотун, ишроқиюм (навафлотунӣ) ва қисман буддоӣ баҳравар мешуданд, ки асоси назария ва ғояҳои иҷтимоӣ зидди хилофат, ки низ дорон инқоби динӣ буданд (ва он хислати қувваҳои муборизи асрҳои миёна ҳам буд), дар зер байрақи умумӣ ин ҷараёнҳои ғояӣ мерафтанд. Қувваҳои прогрессивӣ дар ҷаҳонбинии фалсафӣ ба муқобили доғмаҳои суннати дини ислом, илми фияҳ, ҳадис ва илми илоҳии он ҷараёнҳои гуногуни фалсафии моддӣро пеш ронданд ва бо ин роҳ низ мубориза мебуданд. Ин ҷараёнҳои фалсафӣ, чи тавре ки дар боби «афкори пешравиҳои фалсафӣ дар мубориза ба муқобили ислом ва тасаввуф» дидем, аз сарчашмаҳои фалсафии гузаштаи ватани худ — ҷаҳонбинии фалсафии зарвоинияи материалистӣ ва атеистӣ, аз фалсафаи материалистона ва атеизми ҳинд локаята, фалсафаи Юнони қадим (аз фалсафаи материалистии Демокрит, Эпикур, Аристотел ва дигарон) баҳраб гардидаанд. Ба ҳамин тариқ, аз як тараф ислом бо доғмаҳои худ, аз тарафи дигар, илҳод ва бидъат, аз тарафи сеюм илмҳои дунёӣ ва фалсафаи моддӣ бо ақидаи атеистии худ бо ҳам даст ба гиребон буданд. Динҳо, чи ислом ва чи илҳоду бидъату мистика ва тарқи дунё, хор доштани одаму олам, тарғиби ҳаёти «он дунё»-ро, вале фалсафаи моддӣ ба муқобили дин ҳаётдӯстӣ, тарқ кардани орзуи ширин ва ваҳми «он дунё», ин дунёи нақдро ба насаби охираат надовдан, аз ҳаёт лаззат бурданро тарғиб мекарданд. Ин хусусияти ғояии гуруҳҳои тарққипарварро файласуфи илми калом Шаҳристонӣ (ваф. 1154) аз мавқеи душманона бошад ҳам, хеле хуб ва дуруст муайян кардааст: «...Пас, касе, ки худро инкор кунад..., бо чизҳои ҳисшаванда хӯй мегирад ва ба он такя менамояд ва гумон мекунад, ки оламе ҷуз он ҷеъ дар он аст — аз хӯрдани лазиз ва дидани нағз вучуд надорад ва ҷаҳон ғайр аз ҷаҳони ҳисшаванда маҳсус нест. Ва инон табиӣ ва даҳриюнанд, ки ба маъқул ақида надоранд.»*.

Авҷ гирифтани қувваҳои зиддифеодалӣ дар асрҳои миёна ва вобаста бар он ба ҷӯшу хуруш даромадани илмҳои дунёӣ ва фалсафаи моддӣ қувваҳои ирричиюро ба ҳаракат даровард, мухталид намуд, ҷиҳатҳои ирричиюни онҳоро зиёдтар кард. Қувваҳои ирричиюни тасаввуф бо уламои ислом забон як карданд. Дар натиҷа, ба муқобили қувваҳои халқии тарққипарвар ҳучуми ҷиддие аз асри IX сар шуд ва он дар муддати

* Шаҳристонӣ. Ал-милал ва ал-наҳл, Ледаи, қисми II, муқаддима Иқтибос аз маҷ. «Дунё», нашри соли 3, № 1, с. 71.

асрҳои зиёде давом ёфт. Он гоҳ қувваҳои тараққиловар, ки қабл аз ин дар зерин байраки тасаввуф, ялҳод ва бидъат буданд, аз гурӯҳҳои иртиҷоне, ки бо онҳо иттифоқи муваққатӣ дошт, ҷудо шуда баромаданд: «Аз қарни II то ба VI ҳиҷрӣ ирфон (яъне тасаввуф Х. М.) назҷ меёбад ва сипас даврони қамоди худро тай карда, сар дар нишеб мегузорад. Суфигарӣ аз сурати илҳоди мамнӯъ ва матруд дар меояд ва каму беш ба ҷараёни расмӣ ва қонунии аср бадал мешавад ва аносири норозӣ ва тугъёнӣ тахти унвони дарवेशӣ ва риндӣ ва қаландарӣ ва хароботигарӣ ҳисоботи худро аз суфиёни солус ҷудо мекунад»*. Ба ҳамин тарик, ба муқобили феодализм ва мафкураи он ислом ва тасаввуф гурӯҳҳои нави оппозиционии дарवेशӣ, қаландарӣ, риндӣ ва хароботигарӣ ё ки аз нав ташкил кардагии қувваҳо ба амал меояд, ки машхуртарини онҳо риндист. Байни тасаввуфи зоҳидӣ, обидӣ ва суфиёни риёкор аз як тараф, дарवेशону қаландарон ва махсусан риндон аз тарафи дигар, муносибати оштиноназири душманона ба миён омад:

Баъдан якравзону якрангем,
Душмани зоҳидони қаллобем.

(Убайду Зоқонӣ)

Дарवेशӣ ва қаландарӣ бештар дар байни оммаҳои подон паҳн шуд. Риндӣ равияи эҷиди феодалии соҳан мафкура буда, бештар табақҳои зиёдеи ҷамъияти феодалиро дар бар гирифтааст ва адабиёт, ки ягона майдони нисбатан озода буд, ҷавлонгоҳи худ қарор додааст. Пас, дар давраи нави таърихӣ — ғалабаи иртиҷоне динӣ ақидан риндӣ ягона-оппозицияи эҷиди феодали буд, ки ҷи ақидан сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маишии феодализм ва ҷи ҷаҳонбинии мистиқиро ба зерин танқиди беамон гирифтааст. Шубҳае нест, ки дар ақидан риндӣ боқимондан таъсири ақидан тасаввуфӣ мавҷуд буд, вале мавқеи қалон надошт. Дар ақидан риндӣ ҷи асосиро ҳаётдустӣ ба муқобили тарқи дунё, унсурҳои атеистӣ ба муқобили диндорӣ ва худҷӯй, тарқиби нисондустӣ, адолат, дустӣ ва рафоқат ишғол менамояд, ки он ба муқобили зулм, вақшонӣ, молу ҷоҳпарастӣ, ҳасосат, бераҳмӣ ва бемуруватӣ, ки дар ҷамъияти феодали ҳукмрон буд, равона шудааст. Аз ин нуқтаи назар, баъзе масъалаҳои ахлоқ, ки ба муқобили ахлоқи ашроф буд, пеш ронда шуд.

Ақидан бояд бубинем, ки ақидан риндӣ аз қадом сарчашмаҳои маънавӣ об хӯрдааст. Анъанаҳои ғоявии риндиро аз анъанаҳои пешинан пешрави мамлақати худ ва кишварҳои ҳамсоя, ки гузаштаи ватани мо бо онҳо алоқаи маданӣ дошт, ҷустуҷӯ кардан лозим меояд.

* Ниг. Маҷаллаи «Дунё», нашри соли дуюм, № 2, с. 101 (иктибос аз китоби Доктор Ғанӣ. Таърихи тасаввуф дар ислом).

Ақидан риндй дар навбати аввал аз чор маъбаи маънави гузашта баҳраманд шудааст: Маъбаи нахустин — ақидан ма-
териалистӣ ва атеистии стихиявии зарвония аст, ки ҷараёни
фалсафавии ватани мо буд. Бесабаб нест, ки образи оппози-
ционии муғон, ки ба дини расмии давлатии зардуштӣ мухо-
лифат дошанд, дар адабиёти ринди ҳамчун образи мус-
бати маънавӣ дохил шудаанд ва инҳо (муғон ва пири муғон)
образҳои мусбати анъанавии ин ақида буданд. Риндон аз зар-
вония ғояи ҷабри табиӣ, инқор ба худ хоси худ, радди дин,
инқори маоди охират, тарғиби ҳаётдустӣ, варзидагии ишқи ин-
сонӣ ва ғайраро мерос гирифтаанд: «**Бархе аз муаллифони эронӣ
ҳадс заданд, муҳтамал аст, ки баъзе аз наварииҳои риндон
ва хароботииҳои даврони пас аз ислом бо бақоё аз андешаҳои
меҳрпарастӣ марбут бошад**».* Риндӣ аз тасаввуфи ибтидоӣ
озодфикрӣ, тавсифи ишқ, шубҳа ба дурустии таълимоти дин,
танқиди зоҳирпарастӣ, ахлоқи солим, сабру қаноат, маломат-
кашӣ, покизагии ахлоқ вақиди охирату инсонии дину давлат,
тавсифи инсондустӣ ва раҳму шафқат, иродаи қавӣ ва ғай-
раро мерос гирифт. Дар ҷаҳонбинии баъзе аз риндон вучуд
доштани ақидан худҷӯии ирфонӣ (вахдати вучуд) низ таъси-
ри тасаввуфи пешини аст. Риндӣ авомфиребӣ, солусу риё, бо-
сифи ҳоким забон як кардан, дар гуфтору амал фарқ дош-
тан, хурофотпарастӣ, душманӣ бо ҷилму ақл, фасодкорӣ, тӯх-
маи ва ғайраро, ки хислати ботинии сӯфиёни давраҳои соғина,
бо танқид ва сарзаниш рад менамояд.

Сарҷашман дуом — ақидан моддионӣ ва атеистии ҳинд
локаята аст, ки одамоне тараққиқпарварии гузаштан ватани мо
аз қадам бо он шиносӣ ва алоқан ғоявӣ доштанд. Сардори
ин ҷараён Брисҳоспоси (тарҳон 8—7 п. м.) ба муқобили онин
риёзат, тарки дунё ва дарवेशии Ҳинд кеши айшу лаззат ва
парастии зиндагиро пеш ронда буд. Ақидан риндӣ ва ҷара-
ёни фалсафии вай даҳрия бо мактаби фалсафии «чорвожа»-и
халқҳои эронӣ ва «чорвоқ»-и Ҳинд, ки шохе аз локаята буд,
робитае дошт. Пайравони ақидан чорвоқ ба чорувсур: обу
оташу хоку бод эътиқодманд буданд. Онҳо аз маънаи мате-
риализми стихиявӣ ба муқобили таълимоти дин мебароманд.
Онҳо ҷаннатро инқор карда, меғуфтанд, ки инсонҳо бояд аз ғе-
матҳои моддӣ ҳаёт баҳравар шаванд ва барои ҳаёти нобудан
«ондунё» худро қурбон накушанд. Пайравони ин ақида ғояи
дарवेशии тарки дунёро, ки роҳи аз азобҳои моддӣ ва маъ-
нави ҷамъият халос шудан меомӯшанд, қабул намекардаанд,
зеро ин тавр аз ҳаёт гузаштан инсонро аз лаззати ҳаёт маҳ-
рум мекард мақсади ҳаёт бошад, дар лаззат аст, — меғуфтанд.
Таълимоти локаята, ки одамро ба зиндагонии фалолонӣ даъ-
ват мекард, ба нуқлан назари динӣ муқобил гузошта шуда
буд. Мувофиқи таълимоти чорвоқ ва локаята ба даст даро-

* Ниг. Эҳсонӣ табарӣ. Мақолаи Сайри тафаккури фалсафа дар Эрон.

вардани лаззат талаби ҳаёт аст. Лаззат (қомо) ва сарват (ортҳо) мақсади аслии зиндагӣ ва қору бору кӯшиш аст. Нек чист? Он чӣ сабаби лаззат аст. Баъд чист? Он чӣ бояси аламу азоб гардад,— меғуфтанд. Сарват барои ҳама дарқор аст, ки ба воситаи он лаззат гиранд. Биҳишту ҷаҳаннам афсона аст. Дар таълимоти китоби «Қомосутро»-и қорвоқ қунии фикре ҳаст: Барои лаззати наъсияи биҳишт лаззати нақди ин дунёро аз даст додан мумкин нест. Бо ин мақсад дар фасли дуюми китоби «Қомосутро» қунии мақол оварда шудааст: «Қабулири имрӯз аз товуқи фардо беҳтар аст. «Садафи воқеи аз сиккаи заррин, вале носира бартар аст». Нодон қасе, ки нақдани худро ба қасе амонат диҳад»*.

Адабиётшиноси эронӣ Содик Хидоят дар муқаддимаи «Таронаҳои Хайём» гуфтаи назари қорвоқро аз китоби «Гулистони мазоҳиб нақл қарда гуфтааст: «Ақидани қорвоқ он аст, ки ишон гуянд: «Қун сонёи падиқор нест ва иқрои башари бақон муҳит наёрад шуд, қору қаро банди мазмуи ва мавҳум, бал маъдум бояд қард ва бақри навиди қаннат ва роҳати он аз қасрати қирси аблақона даст аз неъматҳо ва роҳатҳо боз дошт? Ақл нақдро ба наъсия надиҳад. Он чӣ зоҳир нест, бовар қарданро нашоёд. Тарқиби қасад аз мавҷиди аносирни арбаа аст. Муқтаззи табиат якқанд бо ҳам таълифқазир шуданд... Қун тарқиб муқаллаш шавад, мақди аносир қуз унсур наёрад буд. Баъд аз таҳриби қохи тан уруче ба барини вақтани нозу наин ва ё нузул ба нору қаҳим нахоҳад буд»**.

Манбаи сеюме, ки ақидани ришди бояд аз он баҳре бурда бошад оини айшпарастии Миср аст. Осийи Миёна ва Эрон бо ин мамлақати қадиман гаҳворан маданияти қаҳон алоқан дерина дошт. Дар яке аз порқаҳон қадими папируси Миср, ки онро дар форси-тоҷикӣ «нағман барбатнавоз» тарҷума қардан мумкин аст, фикрҳои зиддиқилии айшпарварӣ ақс ёфтааст. Шеърҳои ақсунандани ин вақма дар қамонҳои қадим машқур будааст, сикқору дар бақмҳо меховдаанд ва ба деворҳои қабр меқамдаанд. Матни «Нағман барбатнавоз» қунии аст: пайқарҳо набуд мешаванду қасадҳои дигар қои онқору меқаранд. Аз қамонҳои мо то ин қоини (қору ҳол) қунии будааст. Фиръавиқое, ки пеш аз мо зистаанд, инак дар эҳтиромни худ хуфтаанд ва онқое, ки қабрқору сохтаанд, низ дигар нестанд. Оё чӣ шудаанд? Ман суҳанони Эм Хӯтаб ва Хордадафру шунидаам. Суҳанони ин мардон дар даҳони ҳама ҳаст, вале қабрқои онҳо чӣ шуд? Деворқоаш фуру рехта ва асаре аз он ба қои нест. Гуё ки худ набудааст. Қасе аз он қаҳон наёмадааст, то ки биғуяд, ки рӯзқулароинаш чӣ гуна будааст, то ин ки ба дилқои мо таскине баҳшад. Пеш аз он ки ту низ ба он қое рӯй орай, ки онқо рафтаанд, шод бош, то ки дилро водор

* Ниг. Иқтибос маҷ. «Дунё», нашри соли 2, № 1, с. 94.

** Иқтибос аз сареқуҳани Содик Хидоят ба таронаҳои Хайём, Техрон, 1339, х. ш., с. 59.

кунӣ, ки фаромӯш кунад, ки рӯзе туро ҳам дар гӯр хоҳанд ниҳод. То зиндаи аз дунболи хоҳиши дил бирав, бо мараммаке сару кор соз, ҷоман нозук бар тағи кун, худро бо равшанҳои муаттари худоеи зимод намо, лаззатҳои худро зиёд соз ва мағзор, ки дилат пажмурда шавад. Дар ин ҷаҳон пайрави дили худ бош. То рӯзи гирияндагӣ наояд, ғамгин машав. Диле, ки оромӣ ёфт, ноларо нахоҳад шунид. Гирияндагӣ туро аз торикии дунёи тағи замин (яъне гӯр Х. М.) халос нахоҳад кард. Рӯзхоро бо шодӣ гузарон ва барои ҳар кор дилро андӯхгин макун. Ҳар кас бонгарини худро ба гӯр нахоҳад бурд. Қасе ки рафтааст, боз гаштани нест.*

Манбаи ҷоруме, ки ризидӣ аз он метавонист баҳраёб бошад, ҳедонисом Юнони қадим ва таълимоти Эпикур аст. Ҳедонисом дар Юнони қадим аз мактаби фалсафии серноикҳо сар шудааст. Сабаби усуми пайдоиши ин ҷараён аз он иборат аст, ки ҳисро асоси маърифати инсонӣ мешумориданд. Бо ифодаи В. И. Ленин хис ба дараҷаи назарияи маърифат бо назарияи ахлоқэтика омехта шуд.** Онҳо мегуфтаанд, ки «агар манбаи илм хис бошад, пас ором кардани ҳиссиёт ва оро бо лаззат таъмин кардан асоси беҳтарин ва муҳимтарини ахлоқ аст». Аристип (435 п. м.), ки дар маъхазҳои шарқӣ Аристипс меномиданд ва Теодорис машҳури кофир (атенст), ки асри IV п. м. гузаштааст, асосгузор ва сардори мактаби фалсафии ҳедонисом будаанд. Теодорис барои бо худо муқомилат карданаш аз ибодатхона (Отан) рондаанд. «Адана» менамояд «қомо»-и ҳиндӣ ба маънои лаззат» ё ки «айш» аст. Агар алоқаҳои маданияи Шарқи Миёна ва атрофи баҳри Миёназаминро ба назар гирем, байни ҳамдигар алоқан ғоявӣ доштани ин ҷараёнҳо мумкин аст. Пайдоиши ин ё он ақида дар ягон кишварӣ на ҳамеша аз таъсир, бештар аз ягонагии заминӣ ҳаётии он мамлакатҳост. Ҳар се ҷараёни ғоявӣ ҳам бар зидди ақидаҳои мазҳабӣ-динӣ равога карда шудаанд. Онҳо ба дунёи пурхавфу ҳароси қиёмату дӯзах дунёи моддӣ бо роҳату айшро муқобил гузоштаанд. Шюри ин ҷараёнҳо: «дунёи нақд аз он мо ва дунёи насья аз он зоҳидон» буд. Азиз доштани таби инсонӣ ба ақидаҳои зоҳидӣ-мистикӣ оғро хор доштани сӯфиён ва рӯҳонён зид гузошта шудааст.

Ҳамин тағр, ҳаман манбаҳои номбаршуда ва ҷараёни риндӣ адабиёти форсу тоҷик қувваи оппозиционӣ асрҳои гузашта бар зидди онҳо ва тарқи дунёи мистикӣ будааст.

Дар ин фикрҳо бисёр мазмуноҳе ҳастанд, ки мо онҳоро дар шеърҳои Рудақӣ, Хайём, Убайдулло Зоконӣ, Хофиз ва дигарон мебинем. Дар гуфтаҳои онҳо эътирози ғазалолудӣ риндон, фикрҳои ба муқобили дину мазҳаб баён кардашудае ҳастанд, ки зоҳидонро сарзаниш мекарданд. Ин гуфтаҳо зимнан барои

* Иқтибос аз маҷ. «Дунё», нашри соли 2, № 1, с. 93.

** Ниг. В. И. Л е н и н. Философские тетради, с. 260.

тасаллон хотири нозуки зифакон ва довшмандаони ҷаҳон буд, то ки азоби замони шум ва хатарноки худро фаромӯш кунанд, ки дигар онҳоро азоб надиҳад. Барои ин бояд худро ба айшу роҳат заманд, то ки азобҳоро фаромӯш намоянд. Фикрҳои айшпарастии инҷаҳонӣ, ҳар чанд ки ба муқобили тарки дунё ва тарси азоби қабру қиёмат роли бузурге бозиданд, вале барои камбағалон аҷамияти амалӣ надоштанд, зеро танҳо одамони сарватманд (агар онҳо мумсик набоянд) аз пайравии ин ақида метавонистанд баҳраманд шаванд. Барои ғуломон ва меҳнаткашонӣ дунёи қадим, ки кути рӯзмарраи худро ба зӯр меёфтанд, қиёмате надошт, баръакс, ба онҳо ҳамаи тарғиботи динӣ ва мистикӣ мефорид, зеро аз ӯдодӣ аз таълимоти мистикӣ тасалло меёфтанд.

Аз ин ҷост, ки меҳнаткашонӣ ҷамъиятҳои гузашта хотири ранҷида ва азобкашидаи худро на бо ояни айшу лаззат, балки бо кешӣ риёзат, тарки дунё, таслим ва қаноат ором мекарданд ва классикҳои марксизм-ленинизм риёзат ва тарки дунёро аломати ба сарватмандон ва рад кардани молу мулки дороён медонанд, ки он нуқтаи назар хоси ақидани мистикист. Кешӣ лавзату айш ва беҳабарӣ аз мастӣ воситаи гурези аҳли меҳнати ақлӣ, аз ҳаёти носозкор буд. Ин равиш дар айни замон огоҳии оммаҳои буд, ки қуввати бо он авзон бад мубориза карданиро ҳам надоштанд, вале ба он ҳол таслим ҳам намешуданд ва ба бори вазнинаш сабру таҳаммул ҳам намекарданд. Аз қони ҷаҳон бисёр огоҳ будан ҳам боиси дарди сари зиёде мешуд. Ин маъниро Шаҳиди Балхӣ дар китоби бо мисраи «Агар ғамро чу оташ дуд будӣ» саршавандаи худ хеле хуб баён кардааст. Ба ҳамин тарик, ҳиҷроамандоне, ки аз азоби дунёи ғамӣ зиёде доштанд, агар сарватманд бошанд, худро ба лаззат мезаданд ва он ғамро бо айш мекуштанд, ё худро ба паноҳи он мегирифтанд:

Он рӯз, ки нест худ шаробӣ покам,
Заҳре бувад ар даҳр диҳад таръекам.
Заҳр аст ғами ҷаҳону таръекаш май,
Таръек хӯрам зи заҳр набвад бокам.

Аз ин мулоҳизаҳо маълум мешавад, ки ин ду шакли мубориза лаззатгирӣ (ҳедонизм) ва риёзат ду шакли муборизаи иҷтимоии ду табақаи ҷамъият будааст. Азбаски ин ду шакли мубориза дар ҳамаи мамлакатҳо заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дошт, дар ҳама ҷо рӯй мебуд. Ҳамин ҳуҷусоро ҳам бояд гӯем, ки аз кешӣ риёзату тарки дунёи динӣ айшу лаззат тараққиёпарвар буд, зеро чунон ки дар амалиёти пайравии Моӣ, суфиҳо ва исмонӣҳо дидем, ақидани риёзат ва тарки дунё одамро ба таслим, рисо, нотавонӣ, заъфи характер ва маъносию ноумедӣ мебард, вале кешӣ айш мардумро ба зиндадилӣ, ҳаётдӯстӣ, шод будан, инқори таълимоти дину мис-

тика ва ғайра меомӯхт, ки чихати пешрав дошт. Пас, ин чараёнҳои айшпарастии қадим ҳеч гоҳ бо айшпарастии буржуазӣ (эксистенциализм) муқоисашаванда нест. Назарияи айшпарастии гузаштагонро бе тафсилоти таъриҳӣ тарғиб намуданиа капитализм ва ҳаҷонӣ вайрон кардани анъанаҳои мусобати гузаштагон аст.

Азбаски ислом мафкураи расмӣ ва ҳокимӣ ҳилофат ва давлатҳои исломӣ буд, худ аз худ маълум аст, ки риндӣ ҳамчун чараёни оппозиционӣ ба муқобили феодализм равона шудааст. Дар ин бора классикҳои марксизм ишораи махсус кардаанд. Дар ақидаи риндӣ мавҷуд будани унсурҳои ҳаҷонбинии худочуӣ ва идеалистӣ ҳолати табиист, зеро «хукмронии мафкураи ислом дар ҳаёти рӯҳию маънавии ҷамъият чунон пуркуват буд, ки ба муқобили он баромадан одатан шакли динӣ дошт. Дар ин гуна шароит мутафаккирони халқҳои форсу тоҷик, ки ба муқобили ирриҷон динӣ мебаромаданд, дар бисёр ҳолатҳо, ҳар чанд ки то ба дараҷаи ғояҳои материалистӣ расидаанд, вале ҳанӯз асосҳои ҳаҷонбинии диниро ошкоро танқид карда натавониста буданд»*.

Аз он сзбаб ки қувваҳои бо ислому тасаввуф муборизабаранда иттифоқ доштанд ва ақидаи риндӣ мафкураи умумии онҳо буд, дар зери ин байроқи умумӣ ақидаҳои гуногуни аз ҳам фарқкунанда ҷамъ омада буданд. Аз ин ҷост, ки риндӣ дар дохили ҳаҷонбинии худ чараёни ягона нест, вай аз ақидаҳои дигар қариб ҳар нуқтаи назареро, ки исломи расмӣ — мафкураи синфи ҳоким ва тасавуфи зоҳидӣ-тарқӣ душманро танқид, ибор ва рад карда бошад, ба худ қабул кардааст. Бинобар ин, дар он мумкин аст, ки унсурҳои материалистии зарвоия (образи муғо), таълимоти эпикуристӣ, ҳаётдӯстӣ, ки талабҳои даҳриён аст, майли дар шаклҳои феодалии ваҳдати вучуд фикр баён намудан, аз индирҷон таълимоти динӣ истифода намуда, динро инкор кардан, аз принципҳои ваҳдати вучуди тасавуфӣ фоида бурда, танҳо худоро эътироф карда, вале дину шариаи исломро рад намудан ва ғайра мавҷуд бошанд. Дар ақидаи риндӣ хусусиятҳои бидъат (ересь)-ро низ ёфтаи мумкин аст.

Чараёни риндӣ дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз Рӯдакӣ оғоз, дар Хайём инкишоф ёфта, дар Хофиз ва Убайди Зоконӣ ба пояи баланди худ расидааст, ки баъд аз он аксарият ба онҳо найравӣ карда, овро ҳамчун анъанаи мусобат давом додаанд.

Чараёни риндӣ дар адабиёти илмӣ то ҳол бояду шояд мавзӯи баҳс қарор наёфта бошад ҳам, ки будани «ринд» дар адабиёти бадеӣ борҳо аз ягон ҷихат маърифи муҳокима гардидааст. Калиман «ринд» дар адабиёти бадеӣ воҷеҳурод ва маъ-

* А. Богоутдинов. Очерки по истории таджикской философии. с. 49.

лум мешавад, ки дар муддати асрҳои зиёде диққати аҳли адабро ба худ ҷалб кардааст:

Май шоху ҳакиму ринд бояд, ки хӯрад... (Ибни Сино). Ин калима дар шеърҳои Хайём, Убайди Зоқонӣ, Ҳофиз ва ғайра хеле зиёд кор фармуда шудааст. Агар саҳз накунам, аввалин маълумоти нисбатан батафсил, вале субъективонаро Саъдӣ Шерозӣ, ки дар мавқеи дарвешӣ истодааст, дар «Гулистон» дар муқоиса бо дарвеш додааст: «Тариқи дарвешон зикр аст ва шукр ва хидмат ва тоат ва исор ва қаноат ва тавҳид ва таваккул ва таслим ва таҳаммул. Ҳар кӣ бад-ин сифатҳо мавсуф аст, ба ҳақиқат дарвеш аст, ки дар қабост, аммо ҳарзагӯи бенамоз ва ҳавопарастӣ ҳавасбоз, ки рӯзҳо ба шаб орад дар банди шахват ва шабҳо ба рӯз кунад дар хоби ғафлат, бихӯрад, ҳар чӣ дар миён ояд ва бигӯяд ҳар чӣ бар забон ояд ринд аст, агарчи дар абот».

Чӣ тавре ки мебинем, Саъдӣ бо вучуде мисли риндҳо ҳақиқатпарвар, нисондӯст ва озодинхоҳ будан, шояд аз сабаби дигар будани ҷаҳонбинии фалсафӣ ва равияи ғоявиаш риндонро «ҳарзагӯи бенамоз», «ҳавопарастӣ ҳавасбоз», «дар банди шахват», «дар хоби ғафлат», бо иборати дигар, фосиқ ва зиндиқ номидаст, ки ин айбуро дини ислом ва тасаввуф ба онҳо меод. Аз муносибати мусбати Саъдӣ ба дарвешон маълум мешавад, ки вай дар мавқеи суфийӣ дарвеш меистад. Аз гуфтаҳои Саъдӣ ва шоирони дигар пай бурдан мумкин аст, ки дарвешону риндон аз ҷиҳати ғоявӣ аз ҳам фарқи ҷиддӣ доштаанд.

Зиддияти ақидавӣ ва тариқати дарвешону риндон ва ба ҳамдигар бо нафрату адоват нигоҳ кардани онҳо аз порчаи Саъдӣ, Убайд ва дигарон маълум мегардад. Дар порчаи Саъдӣ риндон, дар назми риндӣ дар навбати аввал зоҳидону суфийён дар образи манфӣ тасвир ёфтаанд:

То чанд маломат кунӣ, эй зоҳиди хом?
Мо ринди хароботию мастем мудом.
Ту дар ғами тасбеҳу риёву талбис,
Мо бо маю маъшуқа мудомем ба ком.

Агар дар порчаи Саъдӣ дарвешон ҳамчун одамоне неқ ба риндони «фосиқ» зид гузошта шуда бошанд, дар ин рубои Хайём баръақс, риндон ҳамчун одамоне дорон хислатҳои пок ба «зоҳидони хом», ки ахлоки онҳо аз «риёву талбис» иборат аст, зид гузошта шудаанд. Хайём аз «хароботию маст» будани риндон, ки гурӯҳи оппозиционӣ зиддифеодалӣ ва зиддзоҳидии асрҳои миёна мебошанд, муқири нест. Вай танҳо образҳои манфӣю мусбати онҳо, балки равияву тарзи ҳаёти ахлоки зоҳидон ва риндон (ҳаёндӯстӣ)-ро низ зид мегузорад.

Оҳ аз ин суфийӣ азракӯш,
Ки надоранд ақлу довишу хуш.

* Саъдӣ. «Гулистон», ҷони Истамбул, с. 100.

Рақсро ҳамчу най камар баста,
Лутро ҳамчу сурфа ҳалқа ба ғӯш.
Аз пай сайд дар пасив зону
Мутарраснд чу гурбаи хомӯш.
Шукри онро, ки нестӣ суфӣ,
Айш мерону бода мекун нӯш.

Аз ин порчаи шеърӣ ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки образи риндон ба таври қатъӣ ба образи суфиён — зоҳидон ва дарвешон зид гузошта шудааст:

Мо шайху зоҳид камтар шиносем,
Е чоми бода ё қисса кӯтоҳ.
Аз қавли зоҳид кардем тавба
В-аз феъли обид астағфируллоҳ.

(Ҳофиз)

Дар ин байт образи мусбати нисбни қасоне ба вуҷуд оварда шудааст, ки ба гуфтагон рӯҳониён — шайхҳо ва суфиён (ҳир-қалӯшон) мункиранд, таълимоти онҳоро эътироф наменамоянд, балки аз шундан ва амал қардан ба қавли зоҳидон тавба қардаанд ва ба таври қатъӣ ба қавлу эътиқоду ахлоқи онҳо ҳаётдӯстиро, ки рамзи он «маю шиқ, рақсу суруду шавқ» аст, зид гузоштаанд.

Образи шахси риндро Хайём боз ҳам илқишоф дода, онро ҳамчун шахсе тасвир қардааст, ки ба ҳамаи қори дунёву охи-рат эътиборе намендӯзад, наменамонад. Азбаски дар шароити ҳукмронии дини ислом ин тавр шахс бояд ба ҷазое дучор шавад, «Шоир истеъзоомезона, вале бо ифтихор ба воситаи саволи риторикӣ маҳз ҳамин тавр шахс будани риндонро қайд наменамояд, ки онҳо дунёён феодалиро бо ҳамин «хубихову бадихояш» пушти по задаанд. Ин ҷо образи хеле индивидуалие тасвир ёфтааст, ки ба олами ҳиссиёти ботинии худ бисёр чуқур фуру рафта, вале худро аз олами онрӯза боло дидааст ва ба ҳаёти моддию маънавия олами ислом безъитиноёна рафтор қарда, бо ғурур бар болои «хинги замин» нишаста, ба он нарисандона назар меандозад:

Ринде дидам нишаста бар хинги замин,
На куфр, на ислом, на дунё, на дин,
На ҳақ, на ҳақиқат, на шарият, на яқин
Андар ду ҷаҳон киро бувад захираи ин?

Риндон, ки қаламдар ва ориф ҳам номӣда мешаванд, бо баҳонаи он ки дар тариқати худ аз тақлифҳои дину шарияти исломӣ боло меистанд, исломро инкор наменамоянд ва худро аз

исломийн боло мегузоранд: «каландар орифест, ки кораш боло гирифта, аз қайди тақолифи шаръи раста бошад»*.

Пас, ба дунъи феодали ва дигу шарнату қонунҳои он ва мартабаву мансабҳои мусулмонӣ нописандовга нигоҳ кардан ва оғро пушти по задан яке аз хислатҳои барҷастаи риндон мебошад, зеро онҳо бо ин роҳ оғро рад кардаанд.

Саной дар қасидаи «Қидоли Бӯханифа бо марди даҳрӣ» образи хеле барҷастаи шахси риндро, ки дар ҷаҳонбинии ӯ ақидани материалистӣ ва атеистӣ ифода ёфтааст, эҷод кардааст. Ӯ ин тасвириро на бо мақсади эҷод намудани образи мусбатӣ ринд-даҳрӣ, балки ӯро дар назари хонандаи ҷоҳил ва мутаассиб, сиёҳ ва гунаҳкор нишон додан тасвир кардааст, то ки пайравони мазаҳаби Бӯханифаро ба вай муқобил гузорад. Дар амал бар хилофи хоҳиши ӯ, ба ҷои ин ки образи даҳрӣ хираву сиёҳ, вале образи Бӯханифа равшан шавад, образи даҳрӣ барҷаста шуда баромадааст. Аз рӯи тасвири Саной даҳрии (ринди) «палиду нобакору шӯх» ба пеши халифа омада, изҳори ақида менамояд:

Ин чи банд аст аз шарнат бар танат, гуфт, эй амир?

Ёфта-стӣ подшоҳӣ, хуш хӯру беғам гузор.

Рӯзаву ақди никоҳу дур будан аз мурод

Хаччу газву амраву ин амрҳои бешумор...

Гуфт: расми шаръу суннат ҷумла тазвиру риёст,

Сар ба сар гетӣ қадим асту надорад кирдугор...

Ҳаст олам ҷун ҷароғоҳево мо ҷун манзилай,

Ҷун бирафт ин манзилай, гирад дигар кас марғзор.

Ку муначчим, ку масоҳиб, гунё маълум кун?!

Ибтидо пайдо куну мар-интиҳоро хуччат ар...

Он ки гуфт аз роҳи одам панҷу панҷсад беш нест,

Насри воқеъ дар ҳамал ҷун кардаанд он ҷо нигор.

Ин ҳама зарқу фусун асту дуруғу шаъбада,

Хилату найранг донанд ин суҳанро ҳушёр!

Дар ақидани ин шахси даҳрӣ ё ки ринд дунъи қадим аст, офаридгор (худо) надорад, моро касе намеофарад, яъне аз рӯи қонунҳои табиат бе ихтиёри худ меоем, дар дунъи афроди инсон муваққатӣ (манзилай) мебошанд, дунъи аз ҳаюло, унсурҳо ва таъҳо ва қонунҳои онҳо иборат аст, вай ибтидо ва охир надорад. Дар ин дунъи бояд хуш, хуррам ва шоду хурсанд зиндагӣ кунем. Он ҷи мегӯянд, ки ба пайдоиши одам 5500 сол шудааст, афсонаву дурӯғ мебошад. Он ҳама амру фармону дабдабаву давлатдорин халифа ҳеч аст ва маъние надорад.

Инсондӯстӣ хислати аз ҳама барҷастаи риндон аст ва онҳо ин хислатро бо ноинсофӣ, беадолатӣ, бераҳму шафқатӣ ва бемурувватӣ, ки дар пайравони ислом буд, зид мегузоранд ва

* Шибани Нӯмонӣ. Шеър-ул-Аҷам, ҷ. 5, с. 106.

мусулмониро аз дараҷаи инсонӣ паст мениҳанд. Ин маъни дар байти машхури «бе муаллиф» хеле равшан ифода ёфтааст:

Ҳазор сол бувад аз ту мусулмонӣ,
Ҳазор соли дигар то ба ҳадди инсонӣ.

Ҳадди инсониро, ки дараҷаи олии мартабаи шахс аст, чода ва мартабаи риндон шуморидаанд ва ҳудо муборизони хушбахтӣ ва осоиштагии инсонҳои нек медонанд. Шiori онҳо дунёи феодалиро барҳам задан ва аз нав сохтани дунёест, то ки инсон дар он осон ва озодона зиста тавонад:

...в-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
Қ-озода ба коми худ расидӣ осон.

(Хайём)

Ин ҷиҳати хуби ҳислат ва гоյи риндонро қайд карда истода, бояд таъкид намоем, ки инсондӯстии риндон ҷиҳатҳои нуқсон-заъфи миқоз — ба аёбу шиканҷаву маломату тӯҳмату озори дигарон (золимон ва бақтинатон) розӣ будан, сабр кардан ва ба қасе озор нарасонидавро ҳам дорад, ки аз ҳислатҳои заъфмиқозии тасаввуфӣ ба тариқи мерос гузаштааст.

Чунин ақида инъикоси заъфи ҳолати рӯҳияи меҳнаткашонӣ асрҳои миёна ва аз муборизаҳои овозидоҳӣ дур будани риндон буда, ба зарари меҳнаткашон ва фондаи золимон хизмат мекунад. Бо вучуди ин, чунин ҳолат азбаски аз ҳислатҳои инсондӯстӣ сар задааст, аз ҳислатҳои одамбадбинӣ ва бераҳму шафқатӣ нямояндагонии синфи ҳоким беҳтар аст.

Ҳислати шонистае, ки ба риндон нисбат медиҳанд,— ошикист. Олами ишқро интиҳоб кардани риндон аз беҳадду қанор будани аёбу эзиратҳои ҷамъияти феодали ва дар он ҷаҳат натавонишани идеяҳои овозидоҳии худ буда, роҳи ҳалосиро дар ишқи беозор, беғараз ва роҳатбахш ёфтаанд ва ҳислатҳои иҷибонаи ишқу ошиқро сарондаанд. Ринд ошиқи аз ҳама бовафоест. Дин ва ҷаҳолатпарастони ислом ошиқони риндро ҳамчун фосиқон маънидод мекунанд, ки тӯҳмати маҳз аст. Риндон ҳислати ошиқиро дараҷаи баланди инсонӣ мешуморанд ва худро пайравии комили ин роҳ медонанд. Ишқу ёр варзидани риндон доров маънии иҷтимоӣ ва эътироз ба синфи ҳоким буда, онро ба бӯсидани дастӣ зоҳидону ҳокимон, ки маънии фурутанӣ, хушомадгӯӣ ва худхоржунӣ дорад, эид гузоштаанд.

Ҳислати дигаре, ки риндон ба ҳудашон нисбат медиҳанд, майпарастист. Ин ҳислат дар замони мо ҳам маънан ва ҳам амалан ҳислати манифист. Ин маъсала дар ҳислати мусбати риндон ҳам маънии нисби дорад, зеро майпарастӣ қабули ақли солим нест, аммо майпарастии онҳо на аз айёшӣ ва қайфусафопарастӣ (чунонки дин маънидод мекунад) балки аз ға-

ми бенинҳои замони феодалист. Аз ин рӯ, худро ба май ме-
заданд, ки гуё торочгарӣ «ғами бекарони замон» буд:

Ғами замона, ки ҳеҷаш карон намебиням,
Давош чуз ман чун арғавон намебиням.

(Хофиз)

Вақте ки ба гуфтаҳои шоирони ринд назар меандозем, ме-
бинем ки риндон одамони норозӣ аз ҳаёти феодали ва ноба-
робариҳои он мебошанд, душманони масҷиду мадрасаи хо-
наҷоҳ, ба ақидаҳои динӣ шак оваранда, одамони дур аз ҳар
гуна ҳислатҳои нопоканд. Аммо ислом ва тасаввуф риндонро
барои «майпарастӣ» ба зиндикӣ ва фосикӣ айбдор карда, аз
рӯи душманӣ онҳоро одамони дӯзахӣ ва сазовори лаънати
худо медеҳад:

Рӯзи май хӯрдан ба дӯзах рафтӣ зи базм,
Сад ҳазорон «офарин», ба рӯзи май хӯрдан-т бод.
То ту рафтӣ, оламе аз рафтаи ту зинда шуд,
Гарчи аҳли неъматӣ, раҳмат бариш мурдан-т бод.

(Саноӣ)

Ҳислати дигарӣ хуби нисбие, ки ба риндон нисбат меди-
ханд, ахлоқи нек аст. Аз навиштаҷоти намояндагони дин ва
тасаввуф, чунон ки дар боло дидем, риндон дар ахлоқ ва ҳу-
кук атвор «Ҳавопарастӣ ҳавасбоз» номиеда шудаанд. Дар гуф-
тор «бигӯянд ҳар чӣ бар забон оянд» — гуфтаанд, ки айни ха-
тост, зеро шахсонӣ солеҳанд:

Мо нагӯем баду майл ба ноҳақ накунем,
Чомаи кас сиваху далки худ азрәк накунем.
Рақами муғлата бар донишу дафтар накашем,
Сирри ҳақ бо варақи шаъбада мулҳақ накунем.
Айби дарвешу тавонгар ба каму беш бад аст,
Кори бад, маслиҳат он аст, ки мутлақ накунем.
Хуш бироиём чаҳон дар назари роҳравон,
Фикри аспн сиваху зини муғаррақ накунем...
Гар баде гуфт ҳасудеву рафиқе ранҷид,
Гӯ: ту хуш бош, ки мо гӯш ба аҳмак накунем.
Хофиз, ар хасм хато гуфт, нагирем бар ӯ
В-ар ба ҳақ гуфт, чадал бо сухани ҳақ накунем.

(Хофиз)

Хофиз ҳамчун шоири ринд он сифатҳои манфиеро (майл ба
ноҳақ ва мардумро бадномӣ сиёҳ кардан, ба ҷои дониш фикр-
ҳои ғалатро ҷорӣ намудан, сирри ҳақиқатро бо найранг омех-
тан, тавонгаронро тавсифу камбағалонро ба бечорагӣ таъна
задан, бо ҳашамат ва бойгарии худ ноз кардан, ба дигарон
ҳасад бурдан, ба қавли аҳмақон гӯш кардан, аз сухани ҳақ

ранчидан, ва ғайра) қайд намудааст, ки онҳо ахлоки ношоистан сифи ҳоким буда, риндон аз он хулқу атвор бо нафрат рӯй мегардонданд ва онро маҳкум менамуданд.

Ҳамин тавр, риндон худашонро одамони нек маънидод карда, ба таври қатъӣ ба шайхҳо, пирону муршидонӣ чоҳилу хушкӣ беилм, рибкор ва дурӯяву тӯҳматчӣ муқобил гузоштаанд. Риндони покбозу покдоман аз рӯи гуфтиши онҳо одамони ростгӯӣ, покқичдон хоксор буда, чуи ҳарисони молу ҷиз бандан зару зевар нестанд: Аз ин рӯ, образи онҳо мусбат аст.

Чуки каландаронем дар мо риб набошад,
Тазвиру зарку солус онзи мо набошад.
Ғар номи мо надонанд, бигзор то надонанд
В-ар ҳечамон набошад, бигзор то набошад.
Шӯридагони моро дар банди зар набинӣ,
Девонагони моро боғу саро набошад...

(Убайди Зоконӣ)

Дар ақидаи риндон ба амалҳои динию давлатӣ вобаста будан, соҳиби неъматҳои фаровон гаштан, дар дарбори бо ҳашамат ва дараҷабаву ғурур будан инсонро дар маҳкумии рӯҳӣ нигоҳ медорад, аз ин ҷост, ки онҳо ҳамчуи шахсони озодинҳои аз маҳрумиҳои моддии худ бо пичинг ва маъноӣ киноявиаш мамнунаанд, зеро аз хислатҳои ношоистае, ки дорой ва мансабдорӣ меорад, озодинд. Озодӣ ва соҳибхитиёрӣ, ки орзуи онҳост, «ба даст омада» аст. Аз ин сабаб аст, ки шоир дар соҳибхитиёрӣ риндонро ба султонҳо (подшоҳон), ки аз ҳама ҷиз бенизанд, ташбеҳ мешамояд:

Султони вақти ҳешем, гарчи зи рӯи зоҳир
Лашкарқашони моро табу алам набошад.
Дар дасту қисаи мо динор кас набинад,
Бар сиккаи дили мо нақши дерам набошад.
Ҷон дар мурод ёбӣ, дар ҳалқае, ки моем
Риндони беназоро нилу бақам набошад.

(Убайди Зоконӣ)

Ба ҳамин тарик, образи мусбати риндон, ки уламони расмин динӣ онҳоро бадахлоқ номида, ҷояшонро дӯзах муайян карданд, муқобил гузошта шудааст:

Дасту чу мане, ки чому соғар гирад,
Ҳайф аст, ки ӯ дафтари минбар гирад.
Ту зоҳиди хушқиву манам фосиқи тар,
Оташ нашундаам, ки дар тар гирад.

Ҳайём бо нафрат аз дафтари минбар ва илму тарғиботи динӣ рӯй гардонда, бо услуби лутф ва ёрии мантиқ дар мисоли он ки хушк аз тар дида дар оташ беҳтар месӯзад, бо киноя

дар оташи «дӯзах» сӯхтани «зоҳиди хушк», вале безарар мондани «фосиқи тар»-ро хеле образнок баён кардааст. Вай ба воситаи калимаи тавсифии «хушк» беилмин зоҳидон ва бо ёрии калимаи тасвифии «тар» донишмандӣ ва бофазилатии риндонро ифода кардааст. Хайём дар рубоии дигаре суфиёро аз сабаби ҷаҳолат ва доираи маҳдуди дониш ба зарфи танг монанд намуда, риндонро бар хилофи зоҳидон ҳамчун одамони бодониш, боҳиммат дар ифодаи образноки «даръё-бахр» ба қалам додааст. Шахси ринд дар хислат мисли баҳр васеъ, бой, дар ҳис пурталотум, дар айни замон ором, хомӯш ва ҳамаро фарогиранда мебошад:

Соқӣ, дили ман агар эи даст хоҳад рафт,
Даръёст, кучо эи дил бадар хоҳад рафт.
Суфӣ, ки чу зарфи танг пур аз ҷаҳл бувад,
Як чуръа агар хурад, бадар хоҳад рафт.

(Хайём)

Риндон, илова бар ин хислат ва сифатҳои пок, ҳамчун одамони бошуур тасвир шудаанд:

Мае, ки аҳли шууранд доғи нашъаи он,
Чаро касе ба фақеҳони бешуур диҳад.

(Хофиз)

Аз ин рӯ, риндон дар адабиёти классикӣ ҳамчун одамони аҳл, ки бадашон ҳам инсбат ба рӯҳониён ҷоҳил сақланд, маънидод шудаанд:

Нозам ба харобот, ки аҳлаш аҳл аст,
Гар нек нозар кунӣ, бадаш ҳам сахл аст.
Як аҳли дил аз мадраса н-омад берун,
Вайрон шавад ин хароба доручҷаҳл аст.

(Хайём)

Ҳамин тавр, агар дар адабиёти динӣ образи риндон сиёҳу бадном тасвир шуда бошад, дар адабиёти риндонан овоздиҳона ҳамчун одамони дорон хислатҳои равшан ва нек эҷод гардидааст. Аз ин сабаб аст, ки риндон бо ном ва хислатҳои хуби худ фаҳр менамоянд:

Гар ниҳодат ҳама ин аст, эиҳи покниҳод,
В-ар сириштат ҳама ин аст, эиҳи поксиришт.

(Хофиз)

Гӯ, халқ бидонад, ки ман риндаму расво,
Аз риндию бадномии худ ор надорам.

(Ҳилолӣ)

Фахрияи ин шоирон баробари ифтихори шахси будан, ифтихори умумӣ кардашудаи ҳамаи риндон низ мебошад.

Ҳамаи ин хислатҳои неки нисбӣ ба риндон имконият додааст, ки худро одамони некуахлоқ, якдил, росткор, озодиҳоҳ, душманони таассуби динӣ, қаҳолат ва арбобони дину давлати феодалий, ки эзлманду истисморкунандагони халқи мазлуманд, маънидод шуда, даъват менамоянд, ки ба онҳо пайравӣ кунанд. «Дастаи иродаг дар домани ринду якрангони покбози ростгӯ занед, то (ки) растагор шавед». (*Убайду Зоқонӣ*).

УМАРИ ХАЙЕМ (1040—1123)

Шарҳи ҳоли Фиёсуддин Абулфатҳ Умар ибни Иброҳими Хайём дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (чоғардӯз) таваллуд ёфтааст. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасаи ӯ дар зодгоҳаш гузаштааст. Таҳаллуси шоирӣ ва илми ӯро ба касби падараш хаймадӯзӣ нисбат медиҳанд. Ҳаёти Умари Хайём пайваста дар шаҳр гузаштааст. Бинобар ин, фаъолияти эҷодии ӯ бо ақоли он вобастагии зиҷ дорад. Хайём баъд аз мадраса бо корхон тадқиқоти илмӣ машғул шуд. Ӯ олими универсал (аллома) аст. Вай дар илмҳои машҳури замони худ: ривзиёт, алҷабр, илми ҳайат, тиб ва ғайра, ихтисос пайдо карда буд. Ба илмҳои хеле зиёде ихтисос пайдо кардан ба вай имконият надодааст, ки як илмро ҳарчонинба амиқ омӯзад ва инкишоф диҳад. Бо вучуди ин, Хайём дар замони худ олими машҳури илмҳои дақиқ ба шумор мерафт.

Дар бобати шарҳи ҳоли Хайём дар таъкираҳо нақле онд ба ҳаммадрасагии ӯ бо Низомулмулк (1019—1092) ва Ҳасанӣ Сабҳоҳ нақле мавҷуд аст, ки онро рад кардан лозим меояд, зеро дар ҳангоми таваллуди Хайём Низомулмулк зиёда аз 21 сол умр дошт ва наметавонист бо ӯ ҳаммақтаб бошад. Бинобар ин, ҳангоми мақтабҳои бо ҳамдигар гӯё аҳду паймон кардани онҳо дар бораи он ки баъд аз таҳсили мадраса агар амалдор шаванд, ҳамдигарро ҳимоя кунанд, амале диҳанд ва гӯё Низомулмулк ба Хайём деҳае ҳадяи намудааст, дуруст нест. Дар яке аз рӯбониҳои Хайём сарзавиҷи шудани мансабҳои подшоҳӣ, амалдорон ва мутаққабирно мағруриҳои онҳо нишон медиҳад, ки вай майл ба амал ва амалдорон надорад:

Ин чамъи ақобир, ки маносиб доранд,
Аз ғуссаву ғам зи чони худ безоранд
В-он кас, ки асири ҳирс чун ишқи нест,
Ин турфа, ки одамаш менашморанд.

Чунонки дида мешавад, Хайём ба амалдорон ва хизмати подшоҳон нафрат дорад ва дар рӯбониҳои аз рӯи хисси инсон-

дӯстӣ ба касе ҳоким нашудан ва аз хайси озодинхоӣ ба касе мутеъ набуданро талкин кардааст:

Дар даҳр ҳар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дар хӯри хеш ошъёне дорад,
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе
Гӯ: шод бизӣ, ки хуш чаҳоте дорад.

Дар ин рубой фикрҳои озодинхоӣ ва зиндагии озодинан шахе тараннум ва қаноат ҳамчун илочи ӯ пеш ронда мешавад. Аз ҳисоби инъомҳои Низомулмулк зиндагӣ накардан ва ё онро нахостани Умару Хайём аз ақидаҳои дар рубонҳои боло тараннумёфтаи ӯ маълум мегардад. Хайём на ин ки аз ҳисоби деҳан инъомшуда зиндагонӣ хуш гузаронидааст, балки ҳаман умри худро дар ҳолати қашшоқӣ ва бо умеди зиндагонии хушбахтонаи оянда ба сар бурдааст:

Додам ба умед зиндагонӣ барбод,
Нобурда зи умри хештан рӯзе шод.
З-он метарсам, ки умр амонам надихад,
Чандон ки зи рӯзгор бистонам дод.

Аз рубонҳои Хайём иштиқоқ мешавад, ки ӯ ба носозҳои кори олам дар ҳайрат аст ва умри худро бо азоби зиндагӣ ба охир расондааст:

Шаб нест, ки ақл дар таҳайюр нашавад
Ва-з гирия қанори ман пур аз дурр нашавад.
Пурмай нашавад косаи сар аз савдо,
Ҳар коса, ки сарнагун бувад, пур нашавад.

Ба ҳамин тариқ, рубонҳои дар боло овардашуда зиндагонӣ нохушнудонаи Хайём ва аз ёрии моқдони давлат дур будани ӯро нишон медиҳад. Аммо Хайём дар ибтидои солҳои 70-уми асри XI бо китоби худ «Рисола фи-л-бароҳини ало ма-сонил-ул-ҷабр вал-муқобала» исм бароварда буд ва ӯро берун аз Хуросон дар Моваро-ун-наҳр ҳам мешивнохтанд, эҳтиром мекарданд. Хайёмро подшоҳи қарахонӣ Шамсулмулк (1068—1079) ба Бухоро даъват намуд ва барои хурмати ӯ аз паҳлуи худ ҷой дод. Ин маъниро Абулҳасан Али ибни Зайди Байҳақӣ (1106—1170) дар асари худ «Татимма сивонил-ҳикмат» зикр кардааст: «Имом Умарро ба ғоят таъзим мешамуд ва бо худ бар тахт мешивнонд». Дар доираи дарбори қарахонӣ ба Хайём бештар аз нуктаи назари олимӣ илми нучум (астрология — бо ситораҳо фол дидан) нигоҳ мекарданд. Онҳо аз Хайём меҳостаанд, ки ба воситаи ин «илм» зиндагӣ ва тақдир ба ваҳмафтадаашонро пешакӣ гӯяд. Хайём астрологиро ҳам хуб медонист, вале ба он эътиқод надошт. Хайём бо пешгӯӣ кардани ҳодисаҳои табиат маҳдуд мешуд. Он вақтҳо астрономия аз астрология ҷудо нашуда буд. Дар дарбори подшоҳон, мах-

сусан, дар дарбори карахониҳо бузургӣ ва донишмандии Хайёмро ба илми фолбинии нучум вобаста медонистанд, ба олимон ҳам аз ҳамин нуқтаи назар баҳо медоданд. Хайём бисёртар ҳодисаҳои табиатро эзоҳ меод, барои гул кардан ва қаноат кунонидани талабашин ҷавобҳои астрологӣ ҳам меод. Дар соли 1074 Маликшоҳи Салҷуқӣ амр кард, ки дар асоси мушоҳидаҳои астрономӣ тақвими сол тартиб диҳад. Иҷрои ин вазифа бо сардории Хайём ба як гурӯҳ олимон (Абӯҳотам Музаффарӣ Исфазорӣ, Абулаббоси Луқарӣ, Абдурахмоњи Хозинӣ, Шоҳ Маймуни ибни Начиб Воситӣ) суғурда шуд. Хайём бо супориши Маликшоҳ ва фармудани Низомулмулк сардории расадхонаи Исфазонро, ки Маликшоҳ созида буд, қабул кард ва барои ҳодимони он шароити мусоиди зиндагӣ муҳайё сохт. Хайём дар ин расадхона мушоҳидаи нучумӣ гузаронидани 6-уми марти соли 1079 налендарӣ худро, ки «Тақвими ҷалолӣ» (лақаби Маликшоҳ Ҷалолӣ) ном дошт, эълон кард. Аз рӯи тасдиқи умум нисбат ба тақвими, ки Григорянц тартиб додаасту дар тамоми дунё машҳур мебошад, тақвими Хайём аниқтар ва дақиқтар шуморида мешавад. Хайём ҳамроҳи шариконаш мушоҳидаҳои худро ҷамъбаст намуда, бо номи «Зичи маликшоҳӣ» асаре навишта буд, ки ба замонӣ мо омада нарасидааст. Ба ин восита аз он сабаб, ки давлат ва подшоҳ ба Хайём эҳтиҷ дошт. Хайём бо подшоҳи салҷуқӣ Маликшоҳ шиносии боз ҳам наздиктар пайдо кард ва бо корҳои илмӣ худ дар пеши подшоҳ ва дарбори ӯ сазовори иззату эҳтиромӣ баланд гардид. Вайро бо ин мақсад карахониён ба шаҳри Самарқанд ҳам даъват карданд. Хайём дар Бухорову Самарқанд дер намонда ба ватанаш баргашт, зеро аз рӯи нақлҳо дар илми тиб ҳам ихтисоси намоён доштани Хайём қайд карда шудааст. Ин даъверо фақти таърихӣ бо касалии нағзак бемор шудани Султон Салҷуқӣ ва барои табобат даъват шудани Хайём тасдиқ, менамояд. Бо вучуди ин, Хайём тибро касби асосии худ намешуморид. Вай бо вучуди олимӣ илмҳои дунёвӣ будан ва дар мавқеи зиддиятӣ истодани худ, донишмандии бузургӣ илмӣ ақонд ҳам буд. Ӯ барои мубориза бурдан бо дини доғмастани асосҳои фалсафии онро зарур мешуморид. Уро ба маҷлисҳои мунозира ва мубоҳисаи ақонд даъват мекарданд. Хайём ба доғматизми ислом танқидӣ ва бо шубҳа назар мекард. Масалан, Хайём дар масъалаи дар рӯзи аввал аз тарафи худо муайян карда шудани сарнаошӣ, ҳазон рӯзи киёмат ва зиддиятноку бемантиқ будани ин таълимот сухан роидааст:

Яздон чу гили вучуди моро ороост,
 Донист эн феъли мо чӣ хоҳад бархост,
 Бе ҳукмаш нест, ҳар гуноҳе морост,
 Пас, сӯхтани рӯзи киёмат эн чӣ хост?

Дар ин рубой таълимоти зиддиятноки дини ислом ва бемаънигии кори худо — худ офаридаи ва худ сӯхтаи (чи таъриқи ки дар шеъри «Мунозира» бо худои Нооии Хисрав дида мешавад) танқид карда шудааст. Хайём дар рубоиҳои худ кашмакаши маҷлисиҳои бефоидаи уламои динӣ, аз ҳақиқати дунё дур будан, рафтори чоҳилона ва аблаҳонаи уламои мутаассиб:

Онои, ки ба кори ақл дар мекушанд,
Беҳуда бувад, ки гови нар мекушанд.
Он беҳ, ки либоси аблаҳӣ дарпӯшанд,
К-инрӯз ба ақл тарра мебифрӯшанд.

Ҳамчунин худписандӣ, манманӣ, дар кӯчаи сарбаста мондани онҳоро танқид кардааст:

Онои, ки муҳити фазлу одоб шуданд,
Дар кашфи улум шамъи асқоб шуданд,
Раҳ з-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.

Ба дин ва доғишмандони он чунин рафтор кардани Хайём уламои чоҳилои диниро, ки дар ақидаву мунозираҳои худ ба роҳи хато ва тангу торик даромада буданд, аз худ кебонд. Онҳо ба Хайём бо назари шубҳа ва душманона нигоҳ мекардагӣ шуданд. Ба дурустии ақидаи Хайём шубҳа кардан гирифтанд. Дар мунозираҳои динӣ ғалаба кардани Хайём ва ба зиддиятҳо дучор шудани ақоидчиёни доғматик онҳоро маҷбур мекард, ки кам-кам Хайёмро ба маҷлисиҳои мусоҳибавии худ даъват накунанд. Мазмуни заҳролуди зиддиятсломии рубоиҳои Хайём, ки бо ифодаҳои гуногуни шеърию обу ранг дода шуда буданд, ба ҳамасронаш мафҳум буд. Яке аз шарҳиҷолнависони динии Хайём Намуддини Розӣ маъмуни пӯшидаи шеърҳои Хайём барои шарҳат мори заҳронок ва худӣ ўро олими «саргаштан гофил» номидаст. Ҳамин шахс Хайёмро айбдор мекунад, ки вай бо шеърҳои худ мусулмононро ба муқобили дини ислом шуронидани аст. Ба ин тарик, дар ҳаққи Хайём фикрҳои гуногун пайдо мешуд. Яке ўро майпараст, дигаре кофир, сеюмӣ даҳрий ва ғайра мегуфтанд. Хайём ба ҳаман шубҳақунандагон ҷавоби тасдиқ дода, дар айни замон худро олами алоҳидае эълон кардааст, ки ба фаҳмидани он дигарон кофӣ нестанд:

Гар ман зи ман муғона мастам, ҳастам,
Гар кофири габру будпарастам, ҳастам.
Ҳар тоифае ба ман гумоне дорад,
Ман з-они худам чунон ки ҳастам, ҳастам.

Гуфтаи онҳое, ки Хайёмро муқобили дин ба қалам меоданд, беасос набуд. Рубоии Хайём бешак унсурҳои ақидаи эҷидидинӣ дорад, зеро онҳо таълимоти ислом ва зарурати диния

ва ақидадоронашро масхара карда, мусулмонро иқолатан ба тамасхури шарнат даъват мекунад. Зарурати диния, мах-оусан, рӯзаву намозро ба зери мазҳақа гирифтани ӯ дар рубоии зерин бисёр равшан акс ёфтааст:

Ид омаду корҳо нуку хоҳад кард, чун рӯи арӯс,
Соки мав ноб дар сабу хоҳад кард, чун чашми хурӯс.
Афсори намозу пузабанди рӯза, як бори дигар
Ид аз сари ин хорон фуру хоҳад кард, афсӯс, афсӯс!

Чуни рубоии Хайём рӯҳониёни исломро бар зидди Хай-ём бархезонд. Хайём дар маҷлисо ва чамъиятҳо ихори фазл ва илмфуруши кардавро дӯст намедошт. Дар атрафаш ода-монро чамъ намекард ва дар мадрасаҳо дарс намедод ва ба навиштани китобҳои дарси ихтиёр намекард. Ин рафтори ӯ на аз он сабаб буд, ки одамон ва ёру бародарро дӯст наме-дошт, дарс додан ва китоб навиштанро намехост, балки, пеш аз ҳама, аз он сабаб буд, ки ҳосусони рӯҳониён аз ақиби ӯ таъкиб мекарданд, ба ӯ тӯҳматҳо мебофтанд ва тайёр буданд, ки ҳар замон Хайёмро ба ягон бало гирифтор кунанд. Хайём сабаби ингуна рафтори худро дар илоҳии мардумони замони худ дидааст, зеро фикрашро озодона гуфта наметавониаст:

Асрори ҷаҳон чунон ки дар дафтари мост,
Гуфтаи натавон, ки он ваболи сари мост.
Чун нест дар ин мардуми «доно» аҳли (е),
Гуфтаи натавон ҳар он чӣ дар хотири мост.

Рафтори душманона ва барон аз Хайём гап гирифтаи бо роҳ-ҳои гуногун одам мондани ҳукуматдорону рӯҳониён ва борҳо ба шакли дӯст ё шогирд омада, баъд ҳамчун душман фош шудани онҳо Хайёмро ба чуни қарор овардааст, ки аз мар-думи дунё дӯстро кам гирад, зеро борҳо одамони боварикар-даш душман баромадаанд:

Он бех, ки дар ин замон кам гирӣ дӯст,
Бо аҳли замон сӯхбат аз дур накуст.
Он кас, ки ба кулли эътиқоди ту бар ўст,
Чун чашми хирад боз кунӣ, душмани туст.

Рубоии мазкур пазии мутлақи Умарӣ Хайём нест. Вай ода-монро барон ба танҳои зиндагӣ кардан, дӯст нагирифтаи ва аз чамъият гурехтан намеомӯзад. Ин рубоӣ, қатъи назар аз шакли ифодаи дидактикӣ, пеш аз ҳама айбномае ба замон-и ўст, ки дар он озодии шахс маҳдуд ва фазолияти чамъия-тии ӯ дар зерин назорат ва таъкиб гирифта шудааст. Масалаи, чи ташре ки Байҳақӣ нақл мекунад, аз уламов динии иртҷоии он даар, сӯфӣ, имом Ғазолий ба назди Хайём ку-хансола омада, аз вай хоҳиш кардааст, ки баъзе масъалаҳои

нучумиро эзоҳ диҳад. Хайём фикрҳои асосии худро аз ин ҷо-
 суси деғу давлат пинҳон дошта, гапро қашол додааст. Дар
 натиҷа, вақт рафта, аз ӯ фикре мувофиқи хоҳиши худ гирифт
 та натавониста, овози азонро шунида, аз ҷой бархоста гуфта-
 аст: «Ҳақиқат омаду дурӯғ гум шуд». Мақсади ӯ аз ин ҷум-
 ла: дин ҳақ асту Хайём ноҳақ. Закариёи Қазвинӣ (1203—
 1283) дар китоби «Осор-ул-биллод» нақли ачибе овардааст:
 Як нафар аз фақеҳони замони Хайём аз вай илми фалсафа
 омӯхта, ӯро дар ҳама ҷо ҳақорат карда мегаштааст. Хайём
 барои он ки ин шахси дурӯғ ва хўрнамакро дар назди мардум
 шарманда кунад, рўзе карнайчию сурнайчидоро ба хонаи худ
 даъват мекунад. Вақте ки ин фақеҳ аз рӯи одаташ фалсафа-
 омӯзӣ омад, Хайём фармуд, ки карнаю сурнай навозанд, мар-
 дум чамъ шуданд. Хайём ба мардум мурочиат карда гуфт:
 «Аё аҳли Нишопур! (мана) ин олими шумост. Ҳар рӯз дар
 ин вақт вай ба пешии ман омада, аз ман илм меомӯзад ва дар
 байни шумоён дар бораи ман тавре мегӯяд, ки (чиёҳон гуф-
 таи ӯро) худатон медонед. Агар ман ҳақиқатан монанди гуф-
 таи ӯ бошам, (пас) барои ҷӣ донишро аз ман меомӯзад, вагар-
 на, пас, ӯ муаллими худро барои ҷӣ ҳақорат медиҳад?»*.

То вафоти Маликшоҳи салҷуқӣ ва кушта шудани Низо-
 мулмулк, ки ба Хайём эҳтиром доштаанду ҳимоят мекарданд,
 душманони ғоявию динии ӯ рӯҳониёни ҷоҳил ҷуръат намекар-
 данд, ки ба вай ҳуҷум кунанд. Маъракаи зиддихайёмӣ баъд
 аз вафоти ҳомийнаш авҷ гирифт.

Дар соли 1095 рӯҳониёни ҷаҳолатпарастӣ ислом дар шаҳ-
 ри Нишопур бо баҳонаи мубориза бар зидди шақоварандаго-
 ни дин ва худо қатли ом барпо карданд. Дар ин маърака ҳу-
 ҷум ба муқобили сикҳое, ки фикри озодихоҳӣ, халқпарварӣ,
 зиддидинӣ доштанд, низ авҷ гирифт. Хайём аз ин балво ба-
 роӣ худ ҳавф ҳис карда, бо баҳонаи зиёрати Макка рафт ва
 бо ҳамин гӯё ба тани худ либоси муқаддасӣ пӯшид. Ҳаҷравии
 Хайём на аз барои ин буд, ки вай мусулмони комил буд ва
 на аз барои он ки Қабла дар назари ӯ ҷои муқаддас аст, балки
 барои ҳимояи худ лозим буд. Ҳол он ки Хайём ҳамаи ибод-
 датхонаҳо, аз сӣ ҷумла, хонаи Қаббаро, хонаи бандагӣ, гу-
 ломӣ, бандикунандан инсонӣ озод мешуморид. Вай дар яке аз
 рубоиҳои барои ифодаи ин мақсад аз думалиногии калиман
 «бандагӣ» хеле моҳирона фонда бурдааст:

Будхонаву қабла — хонаи бандагӣ аст
 Ноқус задан — таронаи бандагӣ аст.
 Меҳробу калисову тасбеҳу солиб —
 Ҳаққо, ки ҳама нишонан бандагӣ аст.

Моҳияти бардурӯғии хонаи Қаббаро зиёрат кардани Хайём
 ба душманони ақидавш — уламон ҷаҳолатпарастӣ ислом

* Умарӣ Хайём. Рубоӣ, 1955, с. 14—15.

маълум буд. Дар ин бора муаллифи китоби «Таърих-ал-хукамо» Ибн-ул-Кифтӣ (1172—1248) чунин навиштааст: «...Вақте ки аҳли замонаи ӯ вайро дар дин таъна ва сирхоҷро, ки пинҳон мекард зоҳир намуданд, ӯ аз хуни худ тарсида ва иҷони забон ва қалами худро гирифта, аз барои тарс, на аз барои порсой ба ҳаҷ рафт ва сирҳон нопоки худро (ба ҳамин восита) фош кард»*.

Хайём аз Макка ҳамон вақт баргашт, ки балвои рӯхониён насбати хомӯш шуда буд.

Мо Хайёмро дар солҳои 1097-м дар дарбори султон Санҷари салҷуқии ҷавон, ки дар Хуросон бародараш воли таъин карда буд, ба сифати табиб мебинем. Ин вазифаро қабул кардани Хайём шояд на аз рӯи касби ӯ будани табибӣ ва иҷлос ба султон ва эҳтиёҷи моддӣ, балки барои аз ҳучуми ҷоҳилон дар ҳимояи султон будан бошад. Султон Санҷар ҳам аз қабили ҷаҳолатпарастон буд. Хайём хавфнокӣ касалии Санҷарро ба воситаи вазираш Фахрулмулк писари Низомулмулк фаҳмонда, оғро табсбат карда бошад ҳам, Санҷар ба ӯ хусни таваҷҷӯҳ надошт, вале ошкоро зараре нарасондааст.

Хайём дар дарбори Санҷар дер намонд. Аз рӯи нақли муаллифи «Чаҳор мақола» Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Хайём соли 1112 бо рафиқи худ Музаффарӣ Исфизорӣ дар шаҳри Балх будааст ва Низомии Арӯзии дар кӯчаи Бардафурӯшон дар сарои амир Абӯсандӣ Ҷарра бо онҳо мулоқот кардааст. Ӯ худро шогирди Хайём мешуморад ва дар боран ӯ маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Чанд вақт дар Балх мондан ва бо ӯ кор машғул будани Хайём маълум нест. Қай боз ба Нишопур баргаштани вай инчӣ номмаълум аст. Ҳамин қадараш маълум аст, ки баъд аз вафоти Маликшоҳ аз сабаби сар шудани ҷангонӣ хонадонии салҷуқӣ, авҷ гирифтани иртиқои динӣ Хайём аз корҳои расадхона, ки дар он 18—19 сол корҳои илмӣ карда буд, дур шудааст.

Агар аввалҳо Хайём ҷамъияти дӯстонро нарасонда бошад, баъд аз авҷ гирифтани иртиқои динӣ худро аз одамони ҳархела тамоман дур кашид ва бештар бо корҳои амалии зиндагӣ машғул шуд. Вай барои заргарҳо тарозу — асбобе сохт, ки чизҳои заргарин аз матоъҳои гуногун сохташударо вайрон накарда, миқдори тилло ва нукраашро муайян мекард. Нишопур, ки маркази савдо буд, Хайём бо ин асбоби худ дар байни аҳли савдо ва ҳунар шӯҳрати калон пайдо кард. Аммо аз сабаби набудани озодии рӯҳӣ ва маънавияи одамони озодфикр, ҳамеша фишори рӯҳӣ дошт, худро залим ва таҳқируда медонист. Вай дар муқаддимаи «Рисолаи ҷабр» аз кам мондани олимони ҳақиқӣ, вале дунёи онрӯзаро пур кардани олимони сохтаву хушомадгӯӣ ва вайронкунандагонӣ илму таърих шикоят кардааст. «Аммо ба сабаби муҳолифате, ки ба он

* Ҳамон асар, с. 12.

гардишхон замони марсианат мерсионид, ба ман мумкин нашуд, ки ба тафсилӣ ин табар машғул шавам ва дар бораи он ба таъри доимӣ фикр намоям. Ва мо инкирози (тамоми) аҳли илмро аз сар гузаронидаем, фақат як гурӯҳи камшумори ҷафои зиёдада (боқӣ мондааст)... ва аҷсари донишмандтарошони замони мо ҳақро бо дурӯғ мепӯшанд ва дар дониш аз ҳадди фиреб аз худнамоӣ намегузаранд ва ҳабини қадаре ки аз илмҳо медонанд, фақат ба ғаразҳои насти маишати худ сарф мекунад. Ва агар бинанд, ки касе дар талаби ҳақ барҷаста бошад, ростро афзал донанд ва дар радди дурӯғу фиреб кӯшида, дар тарки риёкорӣ ва ҳиля ҷаҳд намояд, ӯро ҳақорат ва тамасхур кунанд*.

Хайём соли 1123 дар шаҳри Нишопур вафот кардааст. Холу қабраш зиёратгоҳи мардуми тараққипарварӣ дунбӯст.

Нишомии Арӯзи дар хотираи худ қайд кардааст, ки ӯ ҳангоми мулоқот дар Балх аз забони Хайём шундааст: «Дар ақиёни маҷлисӣ ҳуччат-ул-ҳақ Умар шундаам, ки ӯ гуфт: Гӯри ман дар мавзее бошад, ки ҳар бақоре шамол бар ман гулафшоӣ мекунад». Маро ин сухан мустаҳил нашуд, ки чун гӯё габоф нагӯяд. Чун дар санаи салосина ва ҳамсамина (530 х.—1136 м. Х. М.) ба Нишопур расидам... дар боғе хоки ӯ дадам ниҳода ва дарахтони ...зардолу сар аз он боғ беруи қарда ва чандон барги шукуфа ба хоки ӯ рехта буд, ки хоки ӯ дар зери гул ниҳон шуда буд. Ва маро ёде омад он хикоят».

Мероси илмӣ ва адабӣ

Хайём ҳамчун олим, ғайласуф ва шоир машхур аст. Дар Шарқи Миёна аз асри XI, дар Европа ва Америка аз инман асри XIX машиносанд. Рубонҳои Хайёмро Фитц Херолди англис (вафоташ 1883) тарҷума ва дар Аврупову Америка паҳн кардааст. Мероси Хайём аз ду қисм иборат аст: Илмию фалсафӣ, бадеӣ. Аввалин асарӣ вай дар соҳаи математика «Мушқилот-ул-хисоб» аст, ки дар он қондаи умумии ба даст овардани решаҳои бутуни мусбати ададҳои аввалин шуда дар таърихи математика кашф кардааст. Ин асар ҳоло то замони мо омада нарасидааст, вале дар бораи мавҷудияти он Хайём дар асарӣ дигараш «Рисола-фи-л-бароҳин ало масоил-ил-ҷабр ва-л муқобала», ки дар ибтидои солҳои 70-уми асри XI навиштааст, ишорат дорад. Ин китоб бо номи муҳтасари «Рисолаи ҷабр» — машхур аст. Асарӣ маъмур дар соҳаи ҷабр ҳулосаҳои хеле зиёде илмӣ дорад, ки онҳоро уламони Ғарб баъд аз 5—6 аср аз нав кашф кардаанд. Вай ин асарашро дар шаҳри Самарқанд навиштааст. Асарӣ дигарӣ илмӣ ӯ «Зичи малиҷшоҳӣ» аст, ки ҳислати коллективона дорад, зеро мушоҳидаҳои астрономии як гурӯҳ олимони дар расадхонаи Исфохон бо сардори Хайём ҳамбаста карда шудааст. Дар он вақт аз рӯи ду тақвими қор мекардаанд: Тақвими қамарии мусулмонӣ, ки

* Рубоёти Умари Хайём, Сталинобод, 1955, с. 7—8.

сарн солташ мохи мухоррам буда, ҳар сол дақ рӯз пеш меояд ва дар корҳои динию давлатӣ истифода мешуд; дигаре — тақвими шамсии зардуштӣ, ки онро дар корҳои деҳқонӣ, муайяни қирдани фаслҳо ва ҳангоми зироату корҳои он истифода ме-намудаанд. Ин тақвим ҳам чандон аниқ набуд. Тақвими эҷод-кардан коллективонан Хайём («Тақвими Чалолоӣ») хеле илмӣ ва дақиқ буд ва назар ба тақвимиҳои минабаъда аниқтар аст.

Асарҳои дигари риёзиаш «Рисола фӣ шарҳи мо шиқала мии мусодароти китоби Уқладис» аст, ки дар соли 1077 ба охири расидааст. Дар ин китоб масъалаҳои хеле аниқи математика-ро, ки дар он замон тамоман наву буд, ҳал кардааст ва аз ин ҷаҳат маълум мешавад, ки Хайём дар қатори пешини уламон ин илм ислоҳ кардааст. Риёзиюнони Ғарб он қонунҳоро дар замони ренессанси Аврупо дар асрҳои XVI—XVII кашф намудаанд.

Аз рӯи эҳтимоли қавӣ Хайём ҳангоми дар Бухоро ва Самарқанд буданиаш китоби «Шарҳи-ул-мушқал мии китоб-ул-му-сақӣ»-ро таълиф намудааст, ки он аз назарини математикани мусиқа баҳс менамояд. Ин асар ҳам то замони мо нарасида-аст, вале номи он дар китоби «Рисола фӣ шарҳи мусодароти Уқладис» зикр ёфтааст. Дар соли 1080 ҷавобан ба саволҳои Абӯнаср Муҳаммад ибни Абдурраҳими Насавӣ (қоимӣ яке аз маҳалҳои форс), ки шоғирди Ибни Сино будааст, асарҳои «Рисолат-ул-қавӣ ва-т-тақлиф»-ро, ки дар мавзӯи фалсафӣ ме-бошад, навиштааст ва баъзе аз лаҳзаҳои ақидаи фалсафии Абӯалӣ Ибни Синоро аниқшоф додааст. Вай дар ин асар ҷо-дан устодни Ибни Синоро барои худ эътироф кардааст. Шарҳи-шиқоси ақида дорад, ки асарҳои дигари фалсафии Хайём «Ал-ҷавоб ал салоса масоил — зарурату тазод фӣ-л-олам ва-л-ҷабр ва-л-абзак» наздик ба масъалаҳои китоби «Рисолат-ул-қавӣ...» аст. Рисолаи сеюми фалсафии Хайём «Рисола фӣ-л-вучуд» аст, ки инз ба забони арабӣ эҷод гардидааст.

Дар солҳои 1097 Хайём бо илтимоси назари Фаҳрулмулк асари фалсафии «Рисола фӣ куллияти вучуд»-ро ба забони форсӣ дарӣ навишт, ки «Дархостнома» ҳам номида мешавад.

Бо вучуди он ки дар ду-се дақ соли охири умраш ҳаёти шахсии ӯ хеле номусоид буд ва султон Санҷари мутаассиби диндор ва рӯҳониеи ҷоҳили ҷиртӣ ба муқобили ӯ вафрату итло доштанд, аз қорн намай даст нақашаидааст, вале худро аз қорҳои ҷамъиятин феодалӣ ба гӯшани узлат кашада, ба ини ноҳе қаноат кардааст, ки маоли он дар рӯбони зерин ақс ёф-тааст:

Дар даҳр ҳар он ки ниятоне дорад,
Е дар хӯри хеш ошъене дорад,
Не ходим касе бувад, на маҳдуми касе,
Гӯ: Шод бивай, ки хуш ҷаҳоне дорад.

Вай дар гӯшани танҳои асарҳои илмӣ ва рӯбонешастро эҷод ме-кард, ба муллобачаҳои мадраса не, ба шоғирдошти ихлосманди

хусусӣ дар мегуфт. Асарҳои ӯ «Рисола фи-л-ахтиёли ли маърифати миқдорат-из-заҳаб ва-л-физза фи ҳисмин мураққабии мин хумо», «Лавозим-ул-амкина», «Мухтасар фи табиат»-ро навишт.

Асари дигари ба забони форсии дарӣ навиштаи Хайём «Наврӯзнама» аст. Дар ин асар сабаби пайдоиши наврӯз, таъсиқувандаи он ва тартибу моҳияти ин ҷашн нақл шудааст. Дар ин китоб таърихи подшоҳон ва кишварии эронзамин зикр гардидааст. Асари мазкур бо услуби соддаи асри XI аст.

Фаъолияти эҷодии Хайём аз қорҳои тарҷумонӣ низ ҳоли нест. Ӯ бо илтимоси баъзе аз дӯстон ва шогирдонаш китоби Ибни Сино «Хутбат-ул-ғарроъ»-ро дар соли 1080 аз арабӣ ба форсии дарӣ тарҷума кард.

Чӣ тавре ки аз фаъолияти хеле васеъ ӯ хувайдост, Хайём, пеш аз ҳама, дар замони худ олим ва файласуф будааст ва аз ин ҷиҳат шўҳрат доштааст. Як қисми афкори илмӣ, фалсафӣ, публицистӣ ва ҳиссиёти лирикии вай дар шакли шеърӣ рубоӣ ифода ёфта, баъҳо ӯро ҳамчун шоир шўҳрат додааст. Кўҳнатарин нусхаи рубоӣҳои ӯ, ки 252 рубоӣ дорад, соли 1207 тартиб дода шудааст.

Аз Хайём рубоӣҳои хеле зиёде мондааст ва бисёр рубоӣҳо дар маҷмуаи рубоӣҳои ӯ аз номи Хайём машхураанд ва гўяндаи онҳоро муайян кардан душвор аст. Дар байни ин рубоӣҳо рубоӣҳои ифодакунандаи фикрҳои материалистӣ, атеистӣ, дар айни замон динӣ ва тасаввуфӣ низ мавҷуданд, ки дар натиҷа эҷодиёти Хайёмро зиддиятнок карда мондаанд. Чунин қор бо ду роҳ ба вучуд оварда шудааст:

1. Азбаски Хайём дар адабиёти классикии тоҷик яке аз байрақбардорони фикрҳои оппозиционии зиддифеодалист, тарафдорони Хайём рубоӣҳои мазмуни тараккипарварона ва зиддидиништаран худро аз хавфи таъкиби иртҷои феодалӣ динӣ дар зери номи умумии рубоӣҳои Хайём паҳн кардаанд ва ҳар бор дар вақти аз нав рўнавис кардани рубоӣҳои Хайём, рубоӣҳои худро ба он дохил кардаанд.

2. Душманони мафкуравӣ ва ғоявии Хайём барои образи ӯро дар байни мардум вайрон карда нишон додан рубоӣҳои мазмуни идеалисти-динӣ доштаи худро ба рубоӣҳои Хайём омехта паҳн кардаанд, то ин ки ӯро дуфיקра ва ҳатто баъзан а гуфтаҳои худ пушаймоншуда нишон диҳанд ва муҳаббати калқро аз ӯ дур карда, диққати оммаҳоро ба тарафи идеализм ва дин майл кунанд. Дар ин ҳолат як намуди муборизаи иртҷои феодалӣ ва тараккипарварии асрҳои миёна инъикос ёфтааст. Аммо дар байни ҳамаи ин рубоӣҳо рубоӣҳои Хайём бо услуби бадеӣ ва образнок, бо мазмуни равшани зиддидинӣ ва зиддизамонавӣ худ аз рубоӣҳои дигар фарқ карда меистад. Услуби рубоӣҳои ӯ намуди дохилӣ ва зоҳирӣ хос дорад.

Дар замони ҳозира шакли сеюми вайрон кардани таркиби

рубиҳои Хайём ва ғалат маънидод намудани муқдариҷаи ғоявии он ба вучуд омадааст. Аз сабаби зиёд шудани иртиҷои буржуазӣ ва ҳамфиқрии он бо иртиҷои феодалӣ дар Шарқу Ғарб кӯшиш карда истодаанд, ки мазмуни рубиҳои ўро аз як тараф динӣ-идеалистӣ ва исломпарастӣ, аз тарафи дигар, ғояҳои ҳаётдӯстонаашро айшпарастӣ ва фахшкорӣ маънидод карда, мардумро аз муборизаи синфӣ боздошта, бо ғояҳои динию идеалистӣ ва айшпарастии буржуазӣ тарбия кардани ҳастанд. Бо ин мақсад, баъзе аз рубиҳои ҷанговаронаи Хайёмро бо баҳонаи «барқарор намудани рубиҳои асл» аз таркиби рубиҳои Хайём берун карда истодаанд. Масалан, аз адабиётшиносони Эронӣ Фуруғӣ дар сарсухани «Таронаҳои Хайём» дар кори «муайян» кардани рубиҳои Хайём меъёри завқ ва фахму ҳисси шахсиро пеш роида, рубони машҳури аҳамияти хеле бузурги тараққипарварона доштаи вай «Ғар бар фалакам даст будӣ чун яздон»-ро, ки аз нав сохтани ҷамъияти золимонан замонашро дар мисоли фалак талқин менамояд, аз таркиби рубиҳои Хайём берун овардааст.

Мероси адабии Хайём танҳо дар СССР, дар мамлакатҳои лагери социалистӣ ва кишварҳои тараққипарварии ҷаҳон содиқона муҳофиза ва омӯхта мешавад.

Ақидаи иҷтимоӣ Хайём бо эҷодиёти илмӣ, адабӣ ва фалсафии худ маҳсули афкори иҷтимоӣ ва фалсафии асри XI ва XII аст. Дар ин асрҳо феодализм ҳамчун пояи нави ҷамъият тараққӣ мекард. Дар асоси инкишофи формацияи феодалӣ савдо, ҳунармандӣ, деҳқонӣ, ҳаёти шахр ва фикрҳои илмӣ дар зерин таъбиқи умумии майлҳои иртиҷои феодалӣ бархилофи моневан динӣ рӯ ба тараққӣ ниҳода буд. Чунин шароит роли дигро заиф карда, фикрҳои оппозиционии зиддидинӣ ва зиддифеодалиро зиёд менамуд. Дар соҳаи философия ба ҷайдонии фикрҳои фалсафии гуногун сабаб мешуд. Муборизаи асосӣ мисли пештара байни идеализм ва империализм, байни илм ва дин мерафт. Дар ҷамъият табақаҳои поёини демократӣ бо феодализм даст ба гиребон буданд. Муносибатҳои миллӣ аз он иборат буд, ки аристократияи ҳарбии турк Осиёи Миёна ва Эронро забт карда буд. Аристократияи турку араб халқҳои зиёдеро дар зерин ҳокимияти истилогаронаи худ нигоҳ медоштанд ва ба аристократияи аз ҳокимият маҳрум кардашудаи форсу тоҷик фишор меоварданд. Як қисми синфӣ ҳокими маҳаллӣ бо истилогарон як шуда, халқи худро истисмор ва ғорат мекарданд. Аз ин ҷост, ки халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна барои озодии иҷтимоӣ, сиёсӣ ва миллии худ ба муқобили истилогарони хоричӣ — турку араб ва ҳокимони маҳаллии худ мубориза мебардаанд. Дар адабиёт ва философия ақидаҳои оппозиционии тасаввуфӣ, исмонӣ, риндӣ ва материалистӣ бар зидди философияи расмӣ ислом «калом» менамоянд. Аз ин ҷост, ки дар эҷодиёти шоирон ва файласуфонии лагери зиддинсломӣ таъсири ҳамдигарии қувваҳои, ки

муваққатаи иттифоқ доштанд, инъикос меёфт. Хайём дар чунин шароити таърихӣ ҳамчун маҳсули замони худ ба воя расидааст. Фикрҳои мухталифи дар эҷодиёти Хайём буда, таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии гуногун аст. Ақидаи иҷтимоии Хайём ақидаи маъмули асрҳои миёна — подшоҳпарастии адолатхоҳӣ буда, равнақу ривҷони илму ҳунарро аз давлати феодалӣ умед мекард. Аммо аз сабаби нобаробарии иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҷамъияти феодалӣ:

Эй даҳр, ба зулмҳои худ муътарифӣ,
Дар хонақаҳи ҷабру ситам муътакифӣ
Неъмат ба ҳасон диҳиву ниқмат ба қасон,
З-ин ҳар ду бурун нест, харӣ ё ҳарифӣ.

Оммаҳои халқ ва аҳли илму адаби озодихоҳ аз он порозӣ шуда, шикоят мекарданд:

Эй ҷарх зи гардиши ту хурсанд наям,
Озод кунам, ки лонқи банд наям.
Гар майли ту бо беҳираду ноаҳл аст,
Ман низ чунон аҳлу хирадманд наям.

Дар ин рубой он фикри асосӣ ифода ёфтааст, ки майли ҷаҳон (ҷарх) ва ҳукуматдорони феодалии он бо одамони «беҳираду ноаҳл» аст, вале барои намуди зоҳирӣ баъзе одамони «беҳираду боаҳл»-ро низ ба доираҳои дарбории худ ҷалб менамоянд, ҳол он ки одамони хирадманду аҳл аз он доираҳо, лутфу марҳаматҳои сохта безоранд, сирро барои худ банд мешуморанд ва аз он озод шудан мехоҳанд. Мафҳуми «аз банди ҷархи носозгор озод шудан» маънои пессимистии дунӣёбозиро, ки дар заминаи зулми иҷтимоӣ пайдо шудааст, ифода намояд ҳам, барои Хайём хос нест, зеро ӯ шахси ҳаётдусти ринд аст, аз лаззатҳои ҳаёт ҳар чӣ зиёдтар баҳравар шудан мехоҳад:

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад,
Магзор, ки ҷуз ба шодмонӣ гузарад.
З-инҳор, ки сармоияи ин мулки ҷаҳон —
Умр аст: бад-он сон гузаронӣ, гузарад.

Ҳукуматҳои замони феодалиро, ки бо истилоҳи «ҷарх», «фалак», «гардун», «даҳр» ифода ёфтаанд, азобдиҳандагон, кулфатоварандагон ва нороҳаткунандагонии мардум шуморида, ба муқобили онҳо эътирозҳои заиф баён карда шудаанд:

Эй ҷарх дилам ҳамеша ғамнок кунӣ,
Пироҳани фарруҳии ман ҷок кунӣ.
Боде, ки ба ман вазад, ту оташ кунӣям,
Обе, ки хӯрам, дар даҳанам хок кунӣ.

Ноосоништагин бардавоме, ки чаҳони бетартиби феодалӣ ба сари мардуми меҳнатрӯзи он замон оварда буд, ноилочин онҳо ва зинфин куваҳои муборизи замон дар назари одамон чунин мешамоид, ки чоран барҳам задани бадбахтиҳо нест, нисон гӯё ҳамин тағир бадбахт офарида шудааст ва каси маҳраме ҳам нест, ки ба ӯ арзи ҳол кунад. Аз ин ҷост, ки дар назари Хайём нисон барон азоб офарида шудааст, чанд гоҳ умр мешнад ва хайф аз байн меравад:

Чун ҳосили одамай дар ин дайри дудар
Чуз хуни дилу додани ҷон нест дигар.
Хуррам дили он ки як нафас зида набуд
В-осуда касе, ки худ назод аз модар.

Хайём ҳамчун мутафаккири замони худ роҳи аз азобҳо ҳалос шудани нисони «меҳнатвода»-ро, ки аз «гили ғам» сохта шудааст, меҷуст, то ки ӯро хушбахт гардонад, вале мисли ҳаман мутафаккирони асрҳои миёна роҳи ҳалосии ҳақиқиро ёфта нагашта, онро дар дилхушии якдигар, ки лаҳзае шахсро аз азобҳо фарон карда тавонад, дидааст:

Чун огаҳӣ, эй дӯст, зи ҳар асроре,
Чандин чӣ хӯрӣ ба беҳуда тиморе?
Чун менаравад ба ихтиёрат коре,
Хуш бош дар он даме, ки ҳастӣ боре.

Чоран дигаре, ки Хайём барон барҳам задани ғамро замонро ва кулфатҳои он андешидааст,— май аст, ки нӯшанидан худро бо шодӣ ва мастӣ аз ғамҳои чаҳон муваққатан дур мекунад ва ба дили душмани ӯ ғаш мезидазад:

Май хӯр, ки тӯро беҳабар аз ҳеш кунад.
Хун дар дили душмани бададеш кунад.
Хушбӯр будан чӣ суд дорад, чуз он-к
З-андешни поён диле ту рех кунад.

Чунон ки аз ин рубой дида мешавад, мутафаккири на роҳи барҳам задани нуқсонҳо ва сабаби онҳо, балки фаромӯш кардани онро ҷустааст, ки он муваққатан, зеро чузи хушбӯр шуд, бош ҳамон ҳолат аст. Он гоҳ ҳамеша масту беҳуд бояд буд, вале чунин зиндагӣ зини ҷамъияти нисонист. Аз ин сабаб, майро, ки ғамжӯшак номидоаст, чоран ягона ва хуб нест, зеро бар зарари ақл, ҳисм ва моликияти шахс аст:

З-он май, ки шароби ҷовидонист бихӯр,
Сармони айши инчаҳонист, бихӯр,
Сӯзанда чу оташ аст, лекин ғамро,
Бурраанда чу оби зиндагонист, бихӯр.

Май ҳамчун воситан ифодаи фикр барои баёни он фикре низ хизмат кардааст, ки соҳибмансабони камхирад мисли худ одамони бохирадро гирди худ чамъ карда, одамони бохирадро аз худ дур, беиззат ва таҳқир мекунад. Пас, агар талаби замона бохиради бошад, чаро кас майро нахӯрад, ки ақло зоил мегардонад ва шояд дар ин ҳолат мақбули соҳибмансабон шавад. Ин гуфтаи Хайём, албатта, пичинг ва кинояест, ки аз ҳақиқати талхи мавҷудан ҳаёт ба миён омадааст:

Чун нест дар ин замона суде зи хирад,
Чуз бохирад аз замона бар менахӯрад.
Пеш ор аз он май, ки хирадро бубарад,
Бошад, ки замона сӯи мо беҳ нигарад.

Ҳамин таар, оҳанги шикоят аз замона — фалак, ки як навъи эътироз ба давраи феодализм, мундариҷаи ғоявии қисме аз рубоиёти Хайёмро ташкил кардааст, зеро аз рӯи ақидаи сайёрапарастӣ, ки таъсири фасодкории онро ба қисмати инсонӣ эътироф мекарданд, носозимо харобисоварӣ ва ба сари некон кулфат овардани онро бо нафрат ба забон гирифтааст:

Эй чархи фалак, харобӣ аз киван туст,
В-эй хок, агар синаи ту бишхофанд,
Бедодгарӣ шеваи дариҷаи туст,
Бас гавҳари қимате, ки дар оннаи туст.

Дар рубоиҳои Хайём мувофиқи равию он давр бадбахтихоро аз гардиши фалак доништан ва ба он эътироз баён намудан акс ёфта бошад ҳам, инқори ин ақидан ғалат, яъне аз фалак набудани носозимо низ ифода гардидааст, ки он гоҳ сабаби нуқсонхоро на аз фалак, балки аз чамъияти инсонӣ ҷустан ба миён меояд:

Ҳар неку баде, ки дар ниҳоди башар аст,
Шодиву ғаме, ки дар қазову қадар аст,
Бо чарх макун ҳавола, к-андар раҳи ақл
Чарх аз ту ҳазор бор бечоратар аст.

Хайём баъд аз муҳокиман зиёде дар боран тақдирӣ инсон, ки вай аз нуқтаи назари дурусти ин мутафаккир офариниши аз ҳама қиматбаҳон табиат аст:

Тасқуд зи чумла офариниш моем,
Дар чашми хирад гавҳари биниш моем,
Ин доираи ҷаҳон чу ангуштаиш,
Бе ҳеҷ шаке наҷши нигинаш моем.

Вале он дар чамъияти феодали ҳору замин аст, ба ҷуниа хулосан дуруст омадааст, ки тартиби барои инсонӣ нек номақбули чамъияти феодалиро тағйир диҳад, вале қувваи кофӣ

надорад, аз ин рӯ, аз роҳи хаёл дар худ қувваи илоҳиро орзу менамояд. Дар асоси ин гуна ақидаи ӯ муҳаббати хеле амики инсонӣ бунёди маҳкаме дорад. Асоси гуманизми Хайёмро озодии инсон ва шахс ташкил медиҳад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён
В-аз нав фалаки дигар чунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.

Чаҳонбинии
Хайём

Чаҳонбинии Хайём хеле мураккаб аст ва аз ақидаҳои гуногуни замонаш каму беш таъсир дорад. Ӯ пеш аз ҳама шахси ривд:

То чанд маломат кунӣ, эй зоҳиди хом?
Мо ривди ҳароботию мастем мудом.
Ту дар ғамн тасбеҳу риву талбиқ,
Мо бо маю маъшуқа мудомем ба ком.

ва пайравии фалсафаи машоъ аст, ки ба он Форобӣ, Ибн Сино ва ғайра мансубанд. Дар олами исломи сирӯза чараёнҳои мазҳабӣ ва фалсафӣ хеле зиёд буд, вале Хайём ақида ва чаҳонбинии худро пилҳои дошта, барои пардалӯшӣ пайравии тавҳид будани худро баён намуда, бо ин роҳ мазҳабҳои олами исломро, ки муқомшониро аз ҳам ҷудо карда, ба яқдигар ба хусумат меовард, рад кардааст:

Хафтоду ду миллатанд дар дин каму беш,
Аз миллатҳо ишки ту дорам дар пеш.
Чи кифру чи ислому чи тоат чи гуноҳ,
Мақсуд туй, баҳона бардор аз пеш.

Мансуби Хайём будани ин рубоӣ ханӯз маълум нест. Мумкин аст, ки шоирони ақидаи тасаввуфидошта ниро ба рубоӣ-ёти ӯ дохил карда бошанд. Катъи назар аз ин ҳолат, дар рубоии боло ду фикр пеш ронда мешавад:

- 1) Ишқор кардани мазҳабҳо ва талаби озодии шахс.
- 2) Ба мавҷудияти қувваи илоҳӣ бовар доштан.

Калимаи «ту» ишорат ба худост. Дар ин рубоӣ муҳаббат ва ваҳдонияти «ту» василаест барои ишқори дину мазҳабост, ки аз ӯми сиҳо байни инсонҳо, халқҳо ва пайравони динҳои гуногун низоъ менадохтанд.

Хайём ҳар чанд ки дар рубоӣташ роҳи дурусти инсонӣ ятро нишон надида, оғро танҳо дар рационализм, озодии шахс ва ирода дидааст, вале роҳи нодуруст будани ақидаҳои диниро қайд намуда, бар зидди доғмаҳои ислом баромада, имконпазир будани пайдоиши пешвоён ва ақидаҳои навро тасдиқ кардааст:

Кавме мутафаккиранд дар мазабу дин,
Чамъе мутахайиранд дар шаку яқин.
Ногоҳ мунодие барояд зи камин,
К-эй беҳабарон, роҳ на он буду на ин.

Хайём мисли пешгузаштагонаш Форобӣ, Ибни Сино ва ғайра сабаб ва иллати кулли олами моддӣ будани худро этироф ва ба чузъиёт дахл надоштани онро даъво кардааст, вочиб-ул-вучудро зарур доништааст: «...Бибояд донишот, ки ... вочиб чизе бошад, ки нашояд, ки набошад ва шояд, ки бошад... Пас, вочиб-ул-вучуд яке аст». Ҳар чанд ки Хайём вочиб-ул-вучудро сабаби аввали олами моддӣ медонад, вале дар ҳамон корхон олам ҳозирро нозир будани ӯро, ки уламои фалсафии «калом» таълим меоданд, этироф накардааст ва зиддияти калони ақидавии ӯ бо уламои расмӣ ислом дар ҳамин аст. Вай ақидаи дурусте дорад, ки олами моддӣ бо роҳи тақомулотӣ модда (ҷавҳар) ва таъбири шакли он — ҳисмҳо инкишоф меёбанд, шакл илаз мекунад ва аз ҷамодӣ ба наботӣ, ҳайвонӣ ва инсонӣ омадааст, ки асоси онҳо уйсурҳо мебошанд: «...Ва ҳисм ба се қисм аст: Афлок ва уммаҳот ва маволид. Ва ин ҳар яке қисматпазиранд ва аҷзон инсонро ниҳоят нест... чунон ки афлок ва анҷумро... Ва зерӣ ӯ уммаҳот аст: аввал — оташ, он гоҳ — ҳаво, он гоҳ — об, хок, маволид, ки аввал ҷамод аст, ва он гоҳ — набот, он гоҳ ҳайвон аст. Ва инсон ҳам аз ҷумлаи ҳайвон аст аз аҷҳи ҳиссият, аммо нағзи пасият аст. Ва инсон аз ҷиҳати нутқ бар ҳайвон шараф дорад». Дар ин фикр дар ҳеч ҷо гуфта нашудааст, ки худо офаридагӯ аст ва инсон маҳлуки худо, баръакс, инсон маҳсули тақомули табиӣ буда, аз ҷумлаи ҳайвонот аст ва бо нутқи худ аз ҳайвон фарқ мекунад. Ӯ инсонро, ки дар ҷамъияти феодали ҳор буд, бехтарин офаридаи табиат доништааст: Ин фикрҳо тамоми хилофи таълимоти дин, зеро инсонро банди ҳақири худо ва ғуломи дороён медонад. Аз гуфтаи Хайём, ки худо (вочиб-ул-вучуд)-ро этироф карда, ӯро қувваи аввал тақондиҳандаи куллиётӣ вучуд медонад, идеалист аст, вале азбаски ӯро ба чузъиёт инкор карда, роҳи мустақили инкишофи ҳаёти моддиро даъво кардааст, ба таълимоти дин зид аст, майли ҳеле зиёде ба материализм дорад. Масалан, бар хилофи дин, ки ҷаҳонро фонӣ мешуморад, Хайём абадӣ ва азали будани онро тасдиқ кардааст:

Давре, ки дар ӯ омадану рафтани мост,
Овро на ниҳоят, на бидоят пайдоист.
Кас ҳеҷ нагуфтаанд з-ин маъий рост,
К-ин омадан аз кучову рафтан ба кучост?

Майлҳо ва фикрҳои материалистонаи стихиявӣ дар рубоиёти Хайём мавқеи калон дорад. Масалан, ӯ як қисми камии табиат будани субъект (ҳисси) ва барои зиёду кам кардани ҳаёти

моддӣ роль надоштани он аз забони қаҳрамони лирикий сухан
ронда, муносибати объекту субъектро ба фондаи материализм
ҳал кардааст:

Аз омаданам набуд гардуно сод
В-аз рафтани ман чоҳу ҷалолаш нафузуд,
В-аз ҳеч касе низ ду гӯшам нашнуд,
К-ин омадану рафтаним аз баҳри чӣ буд?

Дар ин рубоӣ дар хусуси муस्ताқил аз инсон ва аз шахсу шу-
ури он мавҷудият доштани олами моддӣ сухан рафтааст ва
онро ба фондаи материализм ҳал менамояд. Ин масъала дар
рубоии зерин бо ҳам равшантар акс ёфтааст:

Пеш аз ману ту лайлу наҳоре буда-ст,
Гарданда фалак барои коре буда-ст.
Зниҳор қадам ба хок оҳишта ниҳӣ,
К-ин мардумани чашми нагоре буда-ст.

Рубоии боло ду масъалаи асосии материализмро тасдиқ на-
мудааст:

1) дар байти аввал муस्ताқил аз шуур ва инсон вуҷуд дош-
тани ҷизҳое, ки дар дунё ҳастанд. Яъне масъалаи муносибати
шуур ва материя — қадом аввал аст. Хайём масъаларо мате-
риалистона ҳал карда моддаро аввал, шуурро сонӣ шумори-
дааст.

2) Дар байти дуюм дар бораи бақои модда — дар боран
дар дунё абадӣ будан ва ба шаклҳои гуногун баргаштани мате-
рия сухан рафтааст, ки он низ рафтори материалистона аст,
зеро бар ҳилофи ақидаи динӣ ва идеалистӣ, ки материяро фо-
нӣ ва рӯхро абадию азали медонад, доимӣ ва фанонопазир бу-
дани модда, вале тағйирёбанда будани шакли он — ҷисм даъ-
во карда шудааст.

Дар масъалаи дигаршавии шакл ва тағйир наёфтани мате-
рия, ки масъалаи асосии философияи материалистӣ аст, низ
дар мавқеи материализм мейстад ва онро бо инфодаҳои об-
разноки лирикий ва пейзаж баён кардааст:

Билғар, зи сабо домани гул чок шуда,
Бул-бул зи ҷамолн гул тарабноҷ шуда.
Дар сояи гул нишин, ки бисёр ин гул,
Аз хок баромадасту дар хок шуда.

Ҷаҳонбинии материалистонаи Хайём бо фикрҳои зиддиятии
ӯ якҷоя инкишоф ёфтааст. Хайём ақидаи динии ҳамвор будани
замин ва ба болон шоҳи гов истодани онро, ки дин таълим
медихад, бо тамасхур ҳаҷв кардааст:

Говест дар осмон, ки номаш Парвин,
Гови дигаре нуҳуфта дар зерн замин.

Чашми хирадат кушой чун аҳли яқин,
Зеру забари ду гов мушти хар бин.

Хайём аз рӯи принципи антиклерикализм рӯхониён ва умуман арбобони динро ба фиребгарӣ, дурӯнгӯӣ, нолоқӣ ва дорон хислатҳои аз ҳама бад будан айбор мекард:

Он қавм, ки сачҷодапарастанд — харанд,
Зеро ки ба зерӣ бори солус раванд (даранд).
В-ин аз ҳама турфатар, ки дар пардан зӯҳд,
Ислом фурушанду зи кофир батаранд.

Хайём пешвои риндони асри XI—XII аст. Вай аҳли мадрасаву масҷид, яъне рухониёро бо аҳли харобот, яъне одамони озодфикр — риндон муқонса намуда, бартарии аҳли хароботро, ки агар ба онҳо бо назари нек нигоҳ кунӣ, бадаш ҳам одами хуб аст, аз аҳли мадраса ва меҳроб, яъне аҳли дин хубтар медонад:

Нозам ба харобот, ки аҳлаш аҳл аст.
Гар нек назар кунӣ, бадаш ҳам сахл аст.
Як аҳли дил аз мадраса н-омад беруи,
Вайрон шавад ин хароба доручаҳл аст.

Хайём пайрави ақидои муътазилия ва ҷабария мебошад. Вай бо уламои динии мазҳаби ҳанафӣ баҳс намуда, таълимоти динии рӯзи қиёматро инқор мекунад ва барои гуноҳдон бо амри худо зоҳиршуда дар дӯзах сӯхтани одамонро, ки таълимоти динии мазҳаби Бӯҳанифа мебошад, кори ғайримантиқӣ мешуморад. Дар рубоиҳои Хайём бо таъсири маъшукаву май ва ифода намудани фикрҳои ҳаётдӯстӣ эпикуристӣ аз ақидаҳои динӣ дур будан ифода ёфтааст. Дар ифодаҳои лирикӣ ва зиддидинии Хайём эътирози сахт ба мафкураи динию феодалии доштан ӯ ифода ёфтааст. Масалан, дар рубоии зерин маю маъшукапарастӣ, ки аломати ҳаётдӯстӣ, ба ваҳми аз азоби дӯзах, ба раҳмати худо умедвор шудан ва аз пай илмҳои схоластикини ислом рафтани зид гузошта шудааст:

Мову маю маъшука дар ин кунҷи хароб,
Чону дилу чома дар раҳми шароб.
Фориғ зи умеди раҳмату бими азоб,
Озод зи хоку боду аз оташу об.

Хайём дар масъалаи тақдир ва қисмат дар мавқеи муътазилия — ақидани ҷабария менстад, ки он ба ақидани ҷабр ва ихтиёр, ки таълимоти ҳанафӣ аст, зид мебошад. Тақдирро ҳатмӣ ва аз худо донистан дар он замон маънии манфӣ дошта бошад ҳам, дар фаҳмиши ҷабария ҷиҳати мусбат низ дошт, яъне ба инсон имконият меод, ки бо роҳи ҳатмӣ будани иҷрои тақдир қорҳои зиддидавлатӣ, зиддидинӣ ва зиддишарнатро ҳам ба ҷо орад:

Е раб, ту гилам сириштай ман чй кунам?
Пашму касабам ту риштай ман чй кунам?
Хар неку баде, ки ояд аз ман ба вучуд,
Ту бар сари ман набиштай, ман чй кунам?

Хар чанд ки Хайём дар масъалаи тақдир аз рӯи оппозицияи зидди ханафия дар мавқеи ҷабрия истода, тақдирро ҳатмӣ шуморидааст, вале дар айни замон ба муқобили он низ баромад кардааст, зеро барои одамони нек нугувор аст:

Гар даст ба лавҳаи қазо доштаме,
Бар майлу муроди хеш бингоштаме.
Ғамро зи ҷаҳон яқсара бардоштаме
В-аз шодӣ сар ба ҷарх афроштаме.

Хайём аз зиддиятҳои таълимоти дин хеле моҳирона истифода бурда, бар зидди он баромадааст. Яке аз ин гуна масъалаҳо «қарим, ғафур ва бахшанда» будани худост. Дин таълим медиҳад, ки худо бахшанда аст, вале барои гуноҳро рӯзи қиёмат бандагони худо азоб медиҳад. Дар ин ҷо ҳулосаи мантиқӣ он аст, ки агар худо бахшанда — қарим нест:

Е раб, ту қаримӣ қаримӣ қарам аст,
Оси зи чй рӯ бурун зи боғи ирам аст?
Бо тоатам ар афв кунӣ, нест қарам,
Бо маъсиятам ар бубахшӣ, қарам аст.

Зиддияти дигари таълимоти динӣ дар масъалаи хости худо, ҷазои рӯзи қиёмат ва муқофоти амал аст. Яъне, аз як тараф гуноҳ бо хосту ҳукми худост, аз тарафи дигар, барои хости худо ҷазо додан:

Яздон чу гили вучуди моро ороост,
Доист зи феъли мо чй хоҳад бархост.
Беҳукмаш нест ҳар гуноҳе, ки марост,
Пас, сӯхтани рӯзи қиёмат зи чй хост?!

Дар масъалаи офариниш ҳам таълимоти диниро оид ба хости худо ва офаридгори ин инкор карда, иҷолатан процесси берӯдан табиӣ будани онро талқин менамояд:

Доранда чу таркиби табоеъ ороост,
Аз баҳри чй ӯ фикандаш андар каму қост?
Гар неқ омад, шикастан аз баҳри чй буд?
В-ар неқ наёмд ин сувар, айб кирост?

Дар эҷодиёти Хайём кайфиятҳои риндӣ мушоҳида мешавад. Кайфиятҳои эниқуристӣ ё ки риндӣ шояд аз ду ҷиҳати асосӣ дар эҷодиёти ӯ бошад:

1) Ҳаётдустӣ ва ақидаҳои зиддидинии вай. Хайём зебоию лаззати онро дӯст медорад, ҳар ҷи зиёдтар аз он баҳра бур-

данӣ мешавад, вале азбаски умри одам барои аз ҳаёт бештар лаззат гирифтани кифоя намекунад, кӯшиш менамояд, ки ҳар чӣ зудтар вақтро ганимат шумурда, вақти худро хуш гузаронад:

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад,
Мағзор, ки чуз ба шодмонӣ гузарад.
Зинҳор, ки сармояи ин мулки ҷаҳон —
Умр аст: бад-он сои гузаронӣ, гузарад.

2) Ниятҳои бар зидди замона мубориза бурдан, вале худро очиз ва танҳо дидан, ояндаи фикри эмалиёти худ ва хотимаи кори азобу укубатноки даврани феодалиро дида натавонистан ва ғайра. Дар ин бора дар боби «ақидаи иҷтимоии Хайём» мухтасаран баҳс рафт. Агар масъалаи ҳаётдӯстӣ ва онро бар зидди ақидаҳои динӣ истифода намудан ҷиҳати эҷодиёт ва тафаккури Хайём бошад, илочи бадбахтиҳои замонаро дар айшу нӯшу фаромӯши дидан — тарафи сусти ӯст, зеро аз он нуқсонҳои ҷамъият барҳам намехӯрад. Чунин роҳ роҳи озодаи ва чунин маслиҳат маслиҳати донишмандона нест. Ҳар чанд ки дар ин майл эътирози ба замонидаштан Хайём ифода ёфтааст, вале очизона мебошад:

Бархезу махӯр ғами ҷаҳони гузарон,
Биншину ҷаҳон ба шодмонӣ гузарон.
Дар таъби ҷаҳон агар вафое будӣ,
Навбат ба ту худ наёмади аз дигарон.

Дар ин рубоӣ ва дар рубоиҳои дигараш ҳам аз «бевафои дунё», бевафои умри инсониро бояд фаҳмид, ки кӯтоҳ ва муваққатист, қотен он аҷал аст ва ҳар илоч дар назди ин қонуни табиат очиз мебошад:

Бо сарвақди тозатар аз хирмани гул
Аз даст мадеҳ ҷоми маю домани гул
З-он пеш, ки ногаҳ шавад аз боди аҷал,
Пирохани умри ту чу пирохани гул.

Дар рубоиҳои Хайём вобаста ба фикрҳои риндона доим дилро шод доштан, ғамгин набудан, аз ғами ҳаёт дур будан, характери шоду хуррам доштан тарғиб карда мешавад, зеро умр чанд муддати кӯтоҳест, ки аз он гофил будан дуруст нест:

Дар дил натавон дарахти андӯх нишонд,
Ҳамвора китоби хуррамай бояд хонд,
Май бояд хӯрду коми дил бояд ронд,
Пайдост, ки чанд дар ҷаҳон хоҳӣ монд.

Хайём вобаста ба масъалаҳои ҳаётдӯстӣ ба масъалаи ишк таваккуф кардааст. Вай ба ин масъалаи муҳим монанди на-

моёндағони синфи ҳоким булхавасона нигоҳ накардааст. Вай ба ишқ баҳои хеле баланд дода, барои он азоб кашиданро ҷоиз доништааст:

Хуршеди сипехри безаволӣ,— ишқ аст,
Мурғи чамани хучистафолӣ,— ишқ аст.
Ишқ он набвад, ки ҳамчу булбул ноӣ,
Ҳар гаҳ, ки бимирию нанолӣ,— ишқ аст.

Ғайр аз ин, дар ишқу ошиқӣ вафодорӣ ва садоқатро тараннум кардааст:

Гирди дигаре чӣ гуна парвоз кунам
Ё ишқи наве чӣ гуна оғоз кунам?
Як лаҳза сиришки дида менагзорам,
То чашм ба рӯи дигаре боз кунам.

Тараннуми ишқ дар рубоиёти Хайём танҳо тараннуми ҳиссиёти ишқӣ нест, дар баъзе лаҳзаҳо маънои зиддиятӣ ва зиддизамонавӣ ҳам дорад. Масалан, ба тариқи лутф бо маю маъшуқа ҳамеша ҳатто дар рӯзи қиёмат буданро орзу кардан ба парҳезгорӣ, худро дар қиёмат бегуноҳ тасаввур намудани зоҳидон зид гузошта шудааст:

Гӯянд: ҳар он касон, ки бопарҳезанд,
Он сон, ки бимиранд, бал-он сон хезанд.
Мо бо маю маъшуқ мудомем аз он,
Бошад, ки ба ҳашрамон ҷунон ангезанд.

Дин таълим медахад, ки мардум дар ин дунё тарки маю ишқ карда, тоату ибодатро пеш гирад, то ки дар «он дунё» соҳиби қасру хуру маи ноб шаванд. Он гоҳ саволи лутфомези риндона пеш меояд: Агар оқибат (дар «он дунё») қор ҳамин тавр бошад, чаро онро дар ин дунё кардан лозим нест.

Гӯянд: Биҳишту хури ин хоҳад буд
В-он ҷо маи нобу анғубин хоҳад буд.
Ғар мо маю маъшуқапарастем, равост,
Ҷуи оқибати қор ҳамин хоҳад буд.

Аввалҳо май бештар василаи хушгузаронии вақт ва предмети тавсифи шеъри хамрия буд, ки дар доираҳои давлатмандон ва қасру сарои подшоҳон баргузор буд, тадриҷан вобаста ба ақидаи риндӣ дар ашъори Хайём барои масъалаҳои хеле зиёди иҷтимоӣ, фалсафӣ ва зиддиятинро муҳокима намудан воситаи ифодаи фикр гардидааст.

Хайём ҳамчун бузурттарин шоир, файласуф дар таърихи фикрҳои фалсафӣ ва адабии форсу тоҷик мавқеи ба худ ҳосе дорад. Рубоҳои ӯ дар тамоми давраҳои асри миёна дар дастгирӣ гурӯҳҳои оппозиционии зиддифеодалӣ ҳамчун байраки озо-

дӣ ва мубориза хизмат кардааст. Аксарияти озодфикрон дар зерӣ таъсири ғояҳои ӯ тарбия ёфта, ба муқобили душманони феодалӣ ва динии худ мубориза бурдаанд. Қисми зиёди рубоиёти Хайём мазмуни панду ҳикмат дорад. Аз онҳо заковати баландӣ ӯ хувайдост:

Масти мақуну фаризахоро бигзор,
В-ин лукма, ки дорӣ зи қасон боз мадор.
Дар хуни қасу моли қасе қасд мақун,
Дар ўхдан он ҷаҳон манам, бода биёр!

Хайём дар адабиёти тоҷику форс танҳо дар шакли рубоӣ шеър гуфтааст. Азбаски шакли рубоӣ шакли адабиёти халқ ба шумор меравад, дар замонҳои гузашта танҳо дар жанри рубоӣ шеър гуфтаи халқпарварӣ, бо халқ ҳамфикри доштан ва бар зидди адабиёти феодалӣ буданро низ ифода мекард.

Мо дар рубоиёти Хайём се услуби эҷодӣ — илмӣ, бадеӣ ва публицистиро мебинем ва онҳо аз ҳамдигар мутлақо ҷудо набуда, омезиш дорад. Услуби рубоӣҳои Хайём содда ва дорон нафосати баланд буда, дар байти аввали рубоӣ ё мисол ё фикри асосӣ баён карда шуда, дар байти охир ҷамъбасти карда мешавад. Дар рубоӣҳои ӯ хиссиёти ишқии лириқӣ бо фикрҳои илмӣ-фалсафии ӯ омехта ифода ёфтааст. Рубоӣҳои Хайём аз бадеият, ҳаёли бадеӣ ва воситаҳои тасвир гай мебошад.

Масалан:

тези	Май хӯрдани шод шудан онни ман аст, Фориғ будан зи қуфру дил — дини ман аст.
тасиқ	Гуфтам ба арӯси даҳр: қобини ту ҷист?
исбот	Гуфто: дили хуррами ту қобини ман аст.

Масъалаҳои, ки Хайём дар рубоиёти худ гузоштааст, ниҳоят гуногун ва мазмунан бой аст, ҳамаи онҳоро дар бар гирифтаи аз имкон берун аст.

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. А. Болотников. Материализми Хайём. Сарсухан ба рубоиёти Умари Хайём, Сталинобод, 1936.

2. Мухаммадали Фуруғӣ. Таронаҳои Хайём. Сарсухан ба рубоӣ. Нашри Техрон, 1321 х. ш.

3. Морочник С. Б., Розенфельд В. А. Омар Хайём. Сталинабад, 1957.

4. Умари Хайём. Рубоӣ. «Ирфон», Душанбе, 1963.

5. Х. Мирзозода. Ақидаҳои эҷодии дар адабиёти тоҷик, Душанбе «Ирфон», 1966.

6. Х. Мирзозода. Нуктаи назари эҷодии дар адабиёти классикии форсу тоҷик. «Ирфон», Душанбе, 1978.

Анъанаи достонсарой дар адабиёти тоҷик аз достонҳои Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Дақиқӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Бахтиёрӣ ва ғайра, ки дар навбати худ ба достонҳои фольклорӣ ва адабиёти қадим алоқаманд аст, оғоз дорад. Ин анъана дар асрҳои ХІ—ХІІ бо тағйироти муайяне давом ва инкишоф ёфт. «Гаршоспнома»-и Асадини Тусӣ, «Вис ва ромин»-и Фахриддини Гургонӣ, «Вомику Узро», «Сурхбут ва Кабудбут»-и Унсурӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Амъақи Бухорӣ, «Сайр-ул-Ибодӣ мин-ал-маод»-и Санӣ, силсилаи достонҳои Фахриддини Аттӣ, достонҳои панҷганҷи Низомини Ганҷавӣ аз ҷумлаи достонҳои хосанд, ки ба назми достонсароии асрҳои ХІ—ХІІ мансуб буда, давом ва инкишофи анъанаи асри Х аст. Дар адабиётшиносӣ давраи классикӣ ва шарқшиносӣ одатан байни достонҳои дорон хатти ягонаи сюжет ва маснавиҳои бесюжет — достонҳои фалсафӣ ва лириқиву дидактикӣ фарқ намегузоранд. Мо бояд асарҳои манзуми дар шакли шеърӣ маснавиҳои дорон сюжети ягона, ки аз оғозу анҷом ва саргузаштҳои бо ҳам марбути қаҳрамонони асар иборат аст, ба зери номи дoston гирем. Масалан: «Вис ва Ромин», «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун» ва дигарҳо. Асарҳои манзумеро, ки дар шакли шеърӣ маснавӣ буда, аз порчаҳои ҷудогонаи фалсафӣ, иҷтимоӣ ва лириқӣ иборатанду дорон сюжети ягона нестанд, «маснавӣ» номем. Чунончи: «Рӯшноиннома»-и Носири Хусрав «Ҳадикат-ул-Ҳақоик»-и Санӣ, «Махзан-ул-асрор»-и Низомини Ганҷавӣ ва ғайра, ки шояд бо «Офариннома»-и Абӯшақури Балхӣ алоқе дошта бошад.

Равияи дostonҳои асрҳои ХІ—ХІІ қаҳрамонӣ, ишқӣ ва романтикӣ мебошад. Бо сабаби кишвари Осӣён Миёна ва Эронро забт кардани аристократияи ҳарбии Турк, таъкиб шудани ҳиссиёти ватандӯстии мардуми эронӣ, дубора қувват гирифтани таъсири ҳилофати араб ва таъкиб гардидани ҳаракати шуубия ва махсусан муносибати манфии Султон Маҳмуд ва шоҳномасарои бузург Фирдавсӣ анъанаи шоҳноманависӣ ба таназзул рӯй овард. Ҳар чанд ки дар нисоли «Гаршоспнома»-и Асадини Тусӣ, «Бахтиёрнома»-и Мухторӣ, «Сомнома», «Барзунома», «Ҷаҳонгирнома», «Фаромарзнома», «Бону Гуштаспнома», «Баҳманинома», «Кӯшнома» (муаллифонашон номаълум) дар мавзӯи қаҳрамонӣ ва қаҳрамонони афсонавӣ қадим эҷод намудани дostonҳо вучуд дошт, вале он қувват, таъсир ва мундариҷаи ғоявие, ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дорост, надошт. «Искандарнома»-и Низомиро давоми анъанаи исқандарномаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мешуморанд, ҳол он ки ин дoston баъд аз Фирдавсӣ анъана ва равияи ғоявӣ нава пайдо карда буд. Ин дoston аз ҳислати қаҳрамонӣ дида, бештар мундариҷаи адолатхӯӣ ва ҳақимона пайдо кардааст, ки ин маъниро хирадномҳои дostonи Низомӣ ва Ҷомӣ тасдиқ менамоянд.

Пас, дар чуни ҳолати таърихӣ бештар дostonҳои ишқию романтикӣ, чи ба рӯҳияи хонандаи умум ва чи доираҳои дарбор низ макбул буд, зеро агар ҷангҳои пай дар пай ғоратгаронаи аристократияи феодалиро истисно кунем, бештар айшу роҳати шахсӣ, саргузаштҳои ошкона ва сайду шикоре доштанд ва дар вақти холи бо китобу шеър шатранҷ машғул буданд. Дар зимни ин гуна тасвиrot эътирозҳои романтикӣ шоир низ акс меёфт. Дар ин дostonҳо дар зимни саргузаштҳои ошконаи эҳки хиссиёти баланди лирикӣ, инсондӯстӣ, ҷаҳонбинии фалсафӣ, ақидани иҷтимоӣ ва панду ҳикматҳои шоирони дostonсаро низ ифода ёфтааст.

ФАХРИДДИН АСЪАДИ ГУРҒОНӢ. «ВИС ВА РОМИН»

Фахриддини Гурғонӣ аз шоирони дostonсарон асри XI аст. «Гурғонӣ» ё ки «Чурҷонӣ» ишора ба ватани ӯст. Дар бораи ҳаёти шахсии ӯ маълумот неҳоят кам аст. Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Дар вақти эҷоди дoston шоир ҳудро ҷавон ба қалам додааст:

Чуни нома бихонӣ, эй суҳандон,
Гуноҳи ман бидон эй пок яздон.
Бигӯ: ё раб, биёмурз ин ҷавонро,
Ки гуфта-ст ин нигорин дostonро.

Аз ин ҳисоб таваллудаширо дар аввали асри XI шуморидан ҷонз аст. Давран шӯҳраташ ба замони ҳукмронии Абӯтолиб Тўғралбек бини Мекоили Салҷуқӣ (1037—1063) рост меояд, зеро номи ӯро дар «Вис ва Ромин» зикр кардааст ва аз лашкаркашиҳои хабар медиҳад. Вақте ки ин султон соли 1051 шаҳри Исфохонро забт кард, шоир ҳамроҳи ӯ будааст:

Шаҳаншаҳ бор барбаст аз Хуросон,
Сарпарда бизад бар роҳи Гурғон.
В-аз он ҷо роҳи Кӯҳистон сафар кард,
Чу омад бар Раю Сова гузар кард.

Шоир ин маъниро вобаста ба тасвири воқеаи Вису Роминро дар Марви шоҳи ҷаҳон гузошта, ба Кӯҳистон сафар кардани подшоҳ Мубад, баён намудааст. Аммо Фахриддини Гурғонӣ баъд аз ин ба сафари ӯ ҳамроҳи карда, дар Исфохон мондааст:

Маро андар Сипохон буд коре,
Дар он қорам ҳамешуд рӯзгоре.
Бимондам з-ин сабаб андар Сипохон,
Нарафтам дар рикоби шоҳи шоҳон.

Вай дар ин ҷо бо супориши ҳокими Исфохон Абулфатҳ Муҳаммад сюжетни қадимаи «Вис ва Ромин»-ро ба назм меорад. Баъд

аз ин тафсилоти ҳаёташ маълум не. Воқеаҳои, ки баъди соли 1051 дар муқаддимаи дoston зикр ёфтаанд, нишон медиҳанд, ки пас аз ин сана ҳам дар қайди ҳаёт буда, дostonи худро эҷод кардааст. Хатми дostonро дар байни солҳои 1042—1054 тахмин мекунанд, зеро дар ин асар аз подшоҳони салҷуқӣ таъло номи Тўғралбеки салҷуқӣ қайд шудааст, ки дар ҳамин солҳо то соли 1063 ҳукмронӣ дошт. Фаҳриддини Гургонӣ ғайр аз дostonи номбурда, шеърҳои дигари хурд аз қабилӣ қасидаи мадҳия, қитъа ва ғайраҳо низ доштааст, вале онҳо то имрӯз нарасидаанд. Масалан, барои тасдиқи ин фикр байти зеринро аз таъкирани «Лубоб-ул-албоб» меоварем:

Бисъёр шеър гуфтаму хондам ба рӯзгор,
Як-як ба ҷаҳд-бар сикатулмулки шаҳриёр.

Дostonи «Вис ва Ромин» аз қиссаҳои адабиёти қадим аст. Баъзеҳо онро ба даврани сосониён ва баъзеҳо ба замони ҳукмронии ашкониён нисбат медиҳанд. Ҳар ду ҳам тахмин аст. Дostonи мазкур аз асарҳои ба забони паҳлавӣ таълифшуда аст, ки дар асри XI номафҳум шуда буд ва бинобар аз дostonҳои хуб буданаш, зарурати тарҷума ва аз нав эҷод кардани он ба миён омад. Машварати назми дoston бо ҳокими Исфаҳон шудааст ва дар зимни ин сӯҳбат шоир фикрҳои зеринро баён кардааст:

Маро як рӯз гуфт он қиблаи дин,
«Чӣ гӯӣ дар ҳадиси Вису Ромин,
Ки мегӯянд чизе саҳт некӯст,
Дар ин кишвар ҳама қас дорадаш дӯст?»
Бигуфтам, қ-он ҳадиси саҳт зебост,
Зи гирдовардан шаш марди доност.
Надидам з-он нақӯтар дostonе,
Намондам ҷуз ба хуррам бӯстоне,
Валекии паҳлавӣ бошад забонаш,
Надонад ҳар кӣ бархонад баёнаш.
На ҳар қас он забон некӯ бихонад
В-агар бихонад, ҳаме маъни надонад...
Дар ин иқлим он дафтар бихонанд,
Бад-он, то паҳлавӣ аз вай бидонад.

Дostonи «Вис ва Ромин» дар вази ҳаҷазӣ мусаддас: мафилун, мафилун, мафил навишта шудааст. Аз тавсифи муқаддимаӣ ва хотимаӣ хувайдост, ки дoston ба номи Тўғралбек ва ҳокими Исфаҳон Аминуддин Абулфатҳ баҳшида шудааст. Шоир дар зимни он баъзе саргузаштҳои худро низ зикр кардааст, ки аз он шоири намоёни сарон Тўғралбек будан ва ўро ба сафарҳои ҳарбӣ ва шикор ҳамроҳ бурдани султон маълум мегардад.

Дар қатори ҷунин ахборот он маълумоти шоир низ қимат-

нок аст, ки қиссаи «Вис ва Ромин»-ро пеш аз вай сухансароённи дигар тарҷума кардаанд, вале шўҳрат наёфтаанд. Аз ин аҳборот маълум мегардад, ки ӯ ҳам аз матни паҳлавӣ ва ҳам форсии дарӣ-тоҷикӣ истифода кардааст:

Кунун ин достони «Вису Ромин»
Бигуфтанд он сухандонони пешин.
Хунар дар форсӣ гуфтан намуданд,
Кучо дар форсӣ устод буданд?!
Бипайвастанд аз он достоне,
Дар ӯ лафзи ғариб аз ҳар забоне.

Ҳар чанд ки шоир нусхаҳои пеш аз худ бударо «достон» номидааст, вале мумкин аст, ки баъзе аз он наср бошад.

Таркиби достони «Вис ва Ромин» аз муқаддима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст. **Таҳлили таркиб ва сюжети достон** Дар муқаддима, ки анъанавист, аз муноҷот, мадҳи подшоҳ, Абӯтолиб Тўғралбек, ҳокимон хоҷа Абӯнаسر, Абулфатҳ Музаффар ва саргузашти ғўяндаи достон иборат аст.

Оғоз ё ки шароити сурат гирифтани воқеаи сюжет дар фасли баҳорон ҷаши ороستاني шоҳ Мўбад ва ҳангоми ҷаши ба Шаҳрӯ ошиқ шудани Мўбад, вале ишқи ӯро рад кардани Шаҳрӯ иборат аст. Азбаски Мўбад шоҳаншоҳи бузург, бераҳму шафқат ва якраҳа аст, хонанда фикр мекунад, ки низои воқеа аз он ҷо оғоз меёбад, вале ваъда кардани Шаҳрӯ, ки агар духтар таваллуд кунад, ӯро ба Мўбад хоҳад дод, низоъро аз байн мебардорад, аммо дар айни замон низои дигаре пешакӣ ба миён меояд, ки дар тамоми воқеаи достон таъсири манфӣ дорад: Пири ғартут будани Мўбад, ҷавонии духтари ояндаи Шаҳрӯ Вис. Ҳар чанд ки дар ин масъала аҳд бастанӣ Мўбад ва Шаҳрӯ ғўё ба ҳалли мусбати муносибати занушавҳарии Мўбаду Вис ишорат мекунад, вале зиддияти синну соли онҳо оштинопазир аст ва аз воқеаҳои хеле зиёди фоҷианок хабар медиҳад. Ин буд шароит барои оғози достон. Аммо аз номи достон маълум мегардад, ки ошиқони ҳақиқӣ Вису Ромин буда, Мўбад, бо вучуди аз хусуси Вис бо Шаҳрӯ аҳду паймон доштаниш, шахси халалрасон аст. Номи достон шудани номҳои Вис ва Ромин ҳамин маъноро тасдиқ менамояд. Бинобар, ин ояндаи муносибати булҳавасонаи Мўбад бо Вис пешакӣ торик, моча роноқ ва ҳаллопазир аст, зеро:

Хаворо дар дилаш чунон биёроост,
Ки нозода арўсеро ҳамехост.

Гуфтугўи Мўбад ва Шаҳрӯ дар бораи Вис як навъ муқаддимаи экспозицияи достон аст, зеро экспозицияи достони ишқи Вису Ромин тарбияи яқҷояи онҳо аст. Аз ин ҳолат риштаи пешакии воқеаи нави сюжети ошиқии Вис ва Ромин пеш меояд

Шоир дар боран муносибати ошиқонаи Вису Ромин дар шаҳри Хучон чизе нагуфтааст, вале ишорае кардааст, ки саргузашти онҳоро қазон осмонӣ пешаки муайян карда буд, пас таъбирионазир аст:

Казо пардахта буд аз кори ишон,
Набишта як ба як кирдори ишон
Кузон осмон дигар нагашти,
Ба зӯру чора з-ишон барнагашти.

Баъд аз даҳ сол Роминро ба Мавр бурданд. Висро, ки ба балоғат расида буд, Шаҳрӯ ба назди худ овард. Аз ҳам чудо карда шудани Вису Ромин аз рӯи тасвири шоир ишонро ба ҳаяҷон наовардааст, пас муносибати ошиқонаи онҳо холо оғоз наёфтааст. Аз ин ҳолат тахмин кардан мумкин аст, ки хатти сюжет бо аҳду паймони Шаҳрӯ ва Мӯбад давом хоҳад ёфт. Ба хостгорӣ омадани бародари миёнаи Мӯбад Зард ва номаи Мӯбадро бо рӯи хуш қабул накардани Шаҳрӯ аз ваъдаи худ афсӯс хурдани вай ўро сарзаниш кардани Вис:

Зи ҳинчори хирад дур уфтодӣ,
Ки рафтӣ, духти нозода бидодӣ!
Хирад гуфтори чуни кай писандад,
Раво бошад, ки ҳар кас бар ту хандад.

Пай бурдан мумкин аст, ки воқеаи аҳду паймони Шаҳрӯ ва Мӯбад дар боран Вис ин ҷо қатъ мешавад ва хатти сюжет ба тарафи дигар меравад. Илова бар ин, Висро ба бародараш Виру ба занӣ додани Шаҳрӯ низ сюжети муносибати Мӯбад ва Висро қатъ менамояд (ин воқеа дар дoston таиҳо ном бурда шудааст). Ба самти дигар равона шудани хатти сюжетро ҷавобҳои ба Зард додан Вис ва шоҳро ба беҳирадӣ сарзаниш кардани ў низ тасдиқ менамояд. Аз ин гуна ҷавоби нома хашмигин шудани Мӯбад ва ба муқобили кишвари Моҳобод лашкар кашидани ў, ҷанги Мӯбад бо бародари Вис Виру, шикаст хурдани Мӯбад низ қанда шудани хатти сюжети талаби Вис кардани Мӯбад ишора мекунад, аммо ба кишвари Моҳобод ҳуҷум кардани шоҳи Дайлам, диққати Вируро ба худ кашидани он ва дубора лашкар кашида ба Гӯроб барои Вис рафтани Мӯбад ва ба вай нома навиштани хатти сюжети мочаронокро давом медиҳад ва гӯе масъаларо ба фоидаи ў ҳал кардани, вале ҷавоби қатъии рад додани Вис ба номаи фиристодани шоҳ ба қанда шудани хатти сюжет далолат менамояд, аммо бо бародарон машварат кардани Мӯбад ду ҳолатро ба вучуд меорад, ки ҳарду ҳам ба давом ёфтани ва ё наёфтани хатти сюжет таъсир дорад:

1. Савобдиди Ромин, ки Мӯбад бояд аз ин нияти худ гардад. Барои ин маслиҳат се асос дошт: Дар замири дил нигоҳ доштани меҳри Вис, вале ў ин ҳиссиёти худро пинҳон медошт. Дуи дигар: яке падари Висро дар ҷанг куштани Мӯбад, аз ин рӯ.

кина доштани ӯ ва хато будани дар хона нигоҳ доштани душман, аз вай зоҳир нашудани меҳрубонӣ:

Чӣ гуна дӯстӣ ҷўнву пуштӣ,
Зи фарзанде, ки бобашро бикуштӣ.
Чу дар хона бувад душман туро ёр,
Чунон бошад, ки дорӣ б-остин мор.

Далели дигар он аст, ки Мўбад пир асту Вис ҷавон. Ҷавонро ҷавон мебоист:

Батар коре туро бо Вис он аст,
Ки ту пириву он дилбар ҷавон аст.

2. Маслиҳати Зард: Ӯ бар хилофи Ромин ба мантиқи ҳаёти инсонӣ эътибор надода, бо пулу чиз ба даст овардани дили модару духтарро роҳи ягонан баромадан аз кўчан сарбаста донистааст:

Бародар гуфт: Шоҳо, чизи бисъёр,
Ба Шаҳрӯ бахшу бифребаш ба динор.

Бо номан махсус молу зари бисъёр фиристодани Мўбад ва аз он рому мот шудани Шаҳрӯ:

Чу Шаҳрӯ дид ҷавдин гунагун бор,
Чи аз гавҳар, чи аз дебову динор.
Зи бас неъмат, чу мастон гашт беҳуш,
Писарро карду духтарро фаромӯш.

ба қувват гирифтани ҳатти сюжети ишқи булҳавасонаи Мўбад ва дилноҳоҳонаи Вис ёри расонд. Ба назди Вис омадани Мўбад ва аз қалъа беруи омадани ӯ аломати он аст, ки Вис низ бо таъсири дилхушии инъомҳо ва гуфтаҳои модараш ба Мўбад майл дорад ва бо ин роҳ ҳатти сюжети ишқи Мўбад дэвом меёбад. Аммо дар бозгашт, ки Висро ба боргоҳи Мўбад меоварданд, аз дидани рӯи зебон Вис ошики бекарор шудани Ромин, ки рабти сюжети ишқи Вису Ромин аст, ҳатти дуҷуми сюжети ошиқона пайдо мешавад, ки никоҳи дар назари аввал дилхоҳ мебошад ва ба ишқи булҳавасонаи Мўбад таҳдид менамояд — ҳатти сюжетро ба тарафи дигар бурданӣ мешавад, вале ҳоло ҳатти сюжет мисли пештара давом ва инкишоф дорад, зеро аз як тараф, Вис муносибати худро ба Ромин ҳоло баён накардааст, аз тарафи дигар, Мўбад Висро ба дарбори худ ба занӣ овард. Ҳарчанд ки шоҳ аз ин ғалабаи худ хурсанд буд, вале аз ин воқеа ғамгин будани Вис зиддияти байни онҳоро ба фойдаи Мўбад хушӣ ба хушӣ ҳал намекард ва аз ояндан хушбахтонаи қаҳрамонҳои асар хабар намедод:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.

Висро ба тобеъ шудан ба такдир даъват намудани Доя риштаи сюжетҳои ишқи Мӯбадро пуркуvvат кардани мешавад, вале ба он эътироз намудани Вис онро заиф, ҳатто буридаи мешавад.

На Мӯбад бинад аз ман шодкомӣ,
На ман бинам зи Мӯбад неқномӣ.

Аз ин ишораи тазоди композиционӣ фаҳмидан душвор нест, ки муносибати Вису Мӯбад оштинопазир аст ва риштаи сюжетҳои муносибати онҳо зӯрбазӯраки давом дорад. Насихати худро қувват додани Доя бо вучуди норозигӣ ўро оро додани вай, ки гуё Вис тан додани аст, ҳатти сюжетҳои ишқи Мӯбадро давом медиҳад, вале бо худкушӣ таҳдид кардани Вис, аз Доя хохиш кардани ў, ки бо илми чоду дар муддати як сол қувваи мардинан Мӯбадро баста, ҳудаш бо вай комронӣ кунад ва ин илтимосро ба ҷо овардани Доя намегузорад, ки ҳатти сюжет ба тарафе ҳал гардад.

Ғашту гузори Ромин дар боғ, нолаву зорин ў дар ишқи Вис, дарди дили худро ба Доя гуфтани вай, Висро барои Ромин фиристодани ў, вале онро рад кардани Вис, ки бадномиро намекоҳад, ба назди Ромин ба боғ омадани Доя ва охируламп Висро ба Ромин майл қунондани ў ҳатти дуҷуми сюжетро пуркуvvат менамояд, зеро Вис ҳам ба Ромин ошиқ мешавад ва онҳо бо ҳам вомеруанд. Лаҳзаи асосии рабти ишқи Вису Ромин дар ҳамин ҷост. Ба кӯхистон ба кишвари Моҳ ба назди Мӯбад омадани Вис ва Ромин сирри онҳоро ошкор мегардонад ва зиддияти байни ду ҳатти сюжетро ошкор сохта, ҳатти сюжетҳои воқеаҳои байни Вис ва Мӯбадро бо хислати мочаронокаш пуркуvvат менамояд, муносибатҳои ошиқонаи Вис ва Ромин, ки бо қасам аҳд баста шудааст, қавитар мегардад. Ин ҳол ва мочароҳои нав ишораест ба он ки воқеа торафт мураккабтар мешавад. Дар ҳақиқат баъд аз ин сюжет ишқишоф меёбад. Гардиши муносибати маънии Мӯбад ба Вис, Ромин ва Доя аз он лаҳза оғоз ёфт, ки Мӯбади Марв беҳабар аз ишқи Вису Ромин дар кишвари Моҳ ў маслиҳату тарғиби Дояро шунид, ки Висро ба дидорбинӣ бо Ромин даъват мекард. Ин лаҳза на танҳо гардиши муносибатҳои Мӯбад ба ҳама, балки гардиши ҷиддӣ дар сюжетҳои асар аст, ки воқеаро ба мочароҳои нав ба нав бурда, онро ба авҷи аъло мерасонад. Баъд аз ин, ду ҳатти сюжетҳои асар давом мекунад, вале ҳатти сюжетҳои ишқи Вису Ромин, ки дoston ба номи онҳост, фаъолтар мегардад. Бебозғашт будани муносибатҳои Вису Ромин аз ҷавобҳои ў ба Мӯбад ва Вис маълум мегардад:

Агар хоҳӣ бикуш, хоҳӣ баровез,
Накардам, накунам, аз Ром парҳез.

Висро аз даргоҳи худ пеш кардани Мӯбад ва ба Ватан рафтани Вис қанда шудани ҳатти сюжетҳои муносибатҳои бай-

ни онҳоро боз ба миён меорад ва бо баҳонаи беморӣ аз дарбор ҷавоб гирифта аз паи Вис рафтани Ромин хатти дуҷуми сюжетро на танҳо давом, балки қувват медиҳад. Бо таҳдид ба Ҳамадон ба назди Виру рафтани Мӯбад ва аз Ромин ба модараш шикоят кардани ӯ аҳволро беҳтар намекунад ва баъд аз дуғи ҷавобии Виру Висро ҳамроҳи худ боз ба Мавр овардани Мӯбад муносибатҳои онҳоро беҳтар накардааст. Висро сарзаниш кардани Мӯбад ҳам аҳволро ба фоидаи ӯ хуб накард, зеро муносибатҳои онҳо вайрон буд. Висро қасам додани Мӯбад ва даъват кардан ба оташи муқаддас, розӣ шудани Вис масъаларо гуё ба фоидаи Мӯбад ҳал кардани мешавад, вале ба мулки Рай гурифтани Вису Ромин ҳаяҷони воқеаро боз ҳам қувват медиҳад. Танҳо мусаллаҳона ба ҷустуҷӯи Вис баромадани Мӯбад шиддати муносибатҳои ӯро бо Вис ва Ромин зиёд мекунад, вале дар роҳ аз саҳтгириҳои худ пушаймон шуда, худро ба созиш бо Вис водор намудани шах:

Чу бо ҳаҷраш ҳаме тоқат надорам,
Чаро фармон-шро тоат наорам.

ва ба пойтахти худ баргаштани ӯ шиддати зиддиятҳоро суст мекунад, онро ба созиш овардани мешавад. Ба Модар нома навиштани Ромин, аз бародараш Мӯбад шикоят кардани вай, бо лашкар тахтро аз ӯ гирифтани будани Ромин воқеаро ба фоҷиаҳои нав бурдани мешавад, вале гуноҳи Вис ва Роминро бахшидани Мӯбад ва танҳо аз дидори онҳо шод будани ӯ шиддати воқеан сюжетро суст карда, онро ба ҳалли хушӣ ба хушӣ овардани мешавад. Ба ин ҳол номаи пандомези Модар низ ёри мерасонад. Аз ин хабар Ромин ва Вис ба Мавр бармегарданд ва Мӯбаду Вису Ромин ба базм менишинанд. Ромин аз ҳоли худ суруд мехонад, ҷанг менавозад. Мӯбад аз маҷбурият созиш карда бошад ҳам, муносибати онҳо оштинпазир буд, бинобар ин, суҳанҳои хубу дилбаронан Вис ва ҳамхобан шоҳ будани вай мудоҳонакорона буд. Аз ин ҷост, ки фориғи базм Ромин шабона ба бом омад ва Вис дояро ба оғӯши шоҳ гузошта, ба назди ӯ рафт. Чунин ҳолат, тазоди ду хатти сюжетро боз як бори дигар тасдиқ менамояд. Воқеан саркашӣ кардани қайсари Рум ва ба ҷанги зидди вай рафтани Мӯбад ба сюжет тағйироти қидди намеорад, вале дояву Висро дар Ашкафти девон банд карда рафтан ва Роминро ҳамроҳи худ ба ҷанг бурдани шудани ӯ, назорати Қалъаро ба бародараш Зард супоридани вай шиддати воқеаро зиёд менамояд, онро ба ҳалли хуб намебарад. Баръакс, аз фироқи ҳамдигар бемору нолон шудани онҳо, бо сабаб ё ки баҳонаи беморӣ аз сафари ҷангӣ монда, ба назди Вис ба қалъаи Ашкафти девон омадани ӯ канданашаванда будани муносибатҳои ошиқонаи Вису Ромин ва оянда надоштани сюжети муносибати Вису Мӯбадро нишон медиҳад.

Аз чанг ғолиб баргаштани Мӯбад хатти асосии сюжетро тағйир намедихад, вале аз муносибати Вису Ромин хабар додани Заррингес шиддати сустшудани муносибати бадн байни онҳоро зиёд мегардонад, зеро нияти ба ошиқон чазо додани шудани Шоҳ ба рафти воқеа воқеан нав ҳамроҳ кардани мешавад. Вис ва Дояро мурданвор зада ба зиндон партофтани шоҳ хонандаро ба чунин хулоса меорад, ки муносибати онҳо канда шуд, вале баъд аз як ҳафта аз кардан худ пушаймон шудани Мӯбад ва ба ӯ таъсир кардани нолаҳои Шаҳрӯ, ҳам аз ӯ ҳам аз Виру тарсидани вай бо гуфтаҳои Зард Роминро авф кардани шоҳ, дар қаср маҷлиси базм ороштани ӯ, воқеаро аз нав давом медиҳад. Ҳамин тавр воқеаҳои зиёде ҳастанд, ки ба инкишофи ҳар ду хатти сюжет ёрӣ мерасонанд вале воқеан асосӣ ба ҳалли худ намеояд, зеро хатҳои сюжет ба ҳам зид буда, ба якдигар ҳалал мерасонанд.

Дар вақти базм муносибати Вису Роминро бо тамсил ва суруд хондани Кӯсон, пай бурдани шоҳ, дар ҳолати мастӣ аз гиребони Ромин гирифта, қасам додани Мӯбад, шоҳро ба замин задани Ромин ва қасам ёд кардан, ки аз ишқи Вис ҷаҳад ғашт:

Яке савганд хӯрд озода Ромин,
Ба Додори ҷаҳону раҳбари дин,
Ки «то ман зинда бошам дар ду кайҳон
Намехоҳам, ки баргардам зи Ҷонон».

шиддати воқеаро ба авҷи аъло мебарорад.

Баъд аз ин бояд гиреҷкушоии сюжети воқеаҳои Вису Мӯбаду Ромин ояд. Пас аз ин ҳарчанд шоҳ зинда аст, вале ҳастии ӯ таъсир ҷиддие дар рафти сюжет надорад, танҳо хотимаи хатти сюжети аввал аст. Баъд аз ин хатти дуюми сюжет сусттар мешавад, зеро пайд гуфтани Бехгӯй, ки дар оянда подшоҳ шудани Роминро пешгӯй карда:

Ҳама гуфти, ки «Ту як рӯз шоҳӣ,
Ба чанг оӣ ҳар он коме, ки хоҳӣ».

Роминро ба хушмуомила будан бо Мӯбад мисли дигарон ба ному шоҳӣ ҷустан ва аз Вису Доя дурӣ ҷустан, ки ӯро беобрӯ хоҳанд кард, даъват менамуд. Ромин ин пандро писандида, аз кардаҳои худ пушаймон мешавад. Чунин ишора аҳамияти композиционӣ дорад, зеро аз подшоҳии ояндаи ӯ ва ҷудоии вай аз Вис хабар медиҳад. Ҳамчунин насихати шоҳ ба Вис оро қабул кардан ва аз роҳи ҳавас баргаштанро арз кардани вай аз ҷудоии онҳо хабар медиҳад. Ин лаҳза ҷои сусти композиционӣ дoston аст, зеро муносибати Вису Ромин маитиқаи канданашаванда аст. Воқеан рафтани Ромин, аз Вис дур ва ба Гул ном духтар ошиқ шудан, бо ӯ тӯн арӯси кардани вай риштаи сюжети дӯстии онҳоро мебурад.

Ин ҳолатро сарзанишҳои Гул Роминро ва дар ин асос ба

Вис номан чудой навистани Ромин ва доян бо созишрафтаре пеш кардани ў тасдиқ менамояд.

Агар ту барнахоҳӣ гашт аз роҳ,
Аз ин пас ман набошам бо ту ҳамроҳ.

Муносибати мантақан кандашудан Вис ва Роминро дар навбати аввал номан Вис ва талаби дидор кардани вай, сарзаниш, навозиш ва даъватҳои Вис ба аҳду вафо низ барқарор накардааст. Барои бахту муҳаббати Ромин мубориза бурдани Вис (ва Роминро ба назди Вис фиристодани ў, гома навишта дидор хостан, зорӣ кардан дар фиरोқи Ромин ва ғайра). Хатти сюжети ишқи муҳаббати Вису Роминро нигоҳ дошта менамояд ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Ромин аз Гулро ба занӣ гирифтани худ пушаймон шуда, ба номан Вис, ки Ромин оварда буд, ҷавоби нек менависад ва бо ин роҳ хатти кандашудан сюжет аз нав баста мешавад ва онро бо воқеан ба Мавр ба назди Вис омадани Ромин мустақкам менамояд. Диалогҳои Вису Ромин ин маъниро устувор мегардонад. Аммо Висро «Нодон» номидани Ромин ва аз он ҳаши гирифтани ў, раҷидану афсӯс хӯрдани Ромин аз тарки Гул устувории сюжетро вайрон кардани мешавад, вале аз гуфтаву кардан худ зуд пушаймон шуда, узр гуфтани Вис ин ҳалалро бартараф менамояд. Азбаски Вису Ромин холо ҳам сирри худро аз Мубад ниҳон медоштад, ду хатти сюжет боз ҳам давом дошт. Роминро ба шикор ҳамроҳ бурдани Мубад равиши асосии сюжетро тағйир намедихад. Воқеаҳои инбаъда бо мақр ба Қуҳандиз рафтани Ромин, бародар-андар Зардро асир гирифта, ўро куштан ғайчи Мубадро гирифта ба Дайламон гурехтани Ромин, дар шикори хуқон аз захми дандони хуқ кушта шудани Мубад, ба тахти подшоҳӣ нишастани Ромин, вафот ёфтани Вис, писари худро ба тахт нишондани Ромин ва тарки душман намудани ў хотиман ҳар ду шохан сюжет аст. Аммо Роминро бо Вис паҳлӯ ба паҳлӯ гур кардан ва як шудани рӯхи онҳо хотиман шохан дуҷуми сюжет будани воқеаҳои охириро нишон медиҳад.

Персонажҳои дoston Ҷи тавре ки аз ном ва хотиман дoston маълум аст, қахрамонони асосии дoston Вис ва Ромин мебошанд ва ҳаман воқеаҳо дар атрофи риштаи саргузашт ва муносибатҳои онҳо печидааст.

Образи Вис Дустии Вису Ромин аз кӯдакӣ якҷоя дар дасти як дон парвариш ёфта, тадричан ба муносибати ошиқона мубаддал шудааст. Ин маъниро аз эпизодҳои «Машиварат кардани Мубад бо бародарон бахри Вис» пай бурдан мумкин аст. Пас, ишқи Вис бо Ромин соф ва беғаш буда, ва аз тарбияи бади дарбор ва номуносибии Мубад пир ба вай, балки аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин маъниро аз ҷавобҳои Вис ба модараш ва фиристодани Мубад Зард фаҳмидан душвор нест. Шояр муносибати ошиқонаи онҳоро модарзод номидаст:

Ханӯз нишон зи модаршон назода,
На тухми ҳар ду дар бум уфтода...

Аммо ба инкишофи мирибаъдан муносибатҳои ошкониан Вису Роини, урфу одатҳои эшти гузашта, ба пирини худ нигоҳ накарда, аз рӯи зуроварӣ, булхавасӣ ва мағрурӣ бо молу ҷоҳ, ба порозигини ҷавонон эътибор надода, қони дил гирифтаи, духтаронро барои молу ҷиз фурухтаи халал расонидааст ва тақозои тақдир доинтаанд, ҳол он ки тақдир қазо акси оғро мехост. Пас, барои қонӣ гардонидани нафси худ ба тақдир қазо ҳам лад рафтаанд. Вис на танҳо зебои беҳамтон зоҳирӣ, ботинӣ ҳам дорад. ӯ оқила ва зирак аст. Вай модараш Шаҳрӯро барои он, ки духтари таваллуднашудани худро ба марди пир ваъда кардааст, сарзиниш менамояд ва ӯро ҳадафи ханда мешуморад. Ҷавобҳои ӯ ба хостгори қардани Зард барои Мӯбад низ ҳамин маъниро ифода менамояд.

Рафтору кирдори ахлоқи мирибаъдан Вис ба ифода ҷамудани идеяи асосии дoston — фаш қардани ахлоқи ношонстан ҳамзамонҳои шоир ва ҷаҳонбинии тақдирпарастии ӯ тобеъ қунонда шудааст.

Вис аз ашвал духтари некӯсиратест, ки бо ҳамаи хиссиётҳои дорон ишқи поки ҷавонист. Аммо муҳити доираҳои аристократӣ, ки меъри ишқи муҳаббат ва ҳамзистиро дар молу мулк, баъзан дар зуроварӣ медонад. Висро ба ҷоҷаги хиссиёти шахси равона мекунад ва бо ин ҳол розӣ набудани вай аз модар — Шаҳрӯро сарзиниш қардани ӯ, ҷавобҳои ба Зард ва фиристодани (расули) Мӯбад додаш маълум аст, ки вай бо тақлифи занонашари нома навишта фиристодани Мӯбадро барои худ таҳқир шуморад:

Чу Виси дилбар ин пайғом бишинд,
Ту гуфтай э-ӯ басте дашном бишинд.
Харирин ҷомаро бар тан задаш ҷоҳ,
Булӯринисинаро мекуфт бебоқ.

Вис бо вучуди ба Мӯбад ваъдагӣ будани худ, ба тақдир сарфуру намеоварад:

Нигар, то ту напидорӣ, ки ҳаргиз,
Маро зинда ба зер ора, аз ин диз.

Вай дар муносибатҳои шахси бойгарини моддиро рад мекунад ва оғро меъри ишқи муҳаббат намедонад:

Ба пероя маро мафреб дигар,
Ки дод эзид маро пероя бемар...
Агар бинам дигар дебову дивор,
Набошад бонувӣ бар ман сазовор.

Вис ҷавон бошад ҳам, аз модараш ва Мӯбад бошад аст. Вай аз ин занонашари дилнохоҳ дар изтироб будани худ ва баҳрабӣ нашудани Мӯбадро таъкид намуда, ӯро оғоҳ кардааст.

Ту аз пайванди ман шодӣ набинӣ,
На бо ман як замон хуррам нишинӣ.
Биларзам чун бияндешам зи номат,
Ба ин дил чун тавонам дод комат.

Вис Мӯбадро ҳатто ба тарсидан аз худо, ки бештар хислати калонсолон аст, даъват менамояд:

Ман аз дидор тарсам бо ҷавонӣ,
Натарси ту, ки пири нотавонӣ?!
Битарс аз бихрадӣ аз доди довар,
Кучо ин тарз пириро накутар!

Вай ояндан хуб надоштани чунин никоҳи дилнопазирро таъкид намуда, иҷолатан аз ояндан амалиёти худ, ки бо Мӯбад пеш меояд, пешгӯӣ кардааст:

Агар фарзонаӣ, некӯ бияндеш,
Ки зуд ояд туро гуфтори ман пеш.
Чу хӯи бад туро рӯзе бад орад,
Пушаймонӣ хурӣ, суде надорад.

Ақидан аристократии синфи ҳоким, ки ба зӯроварӣ ва дорой асос ёфтааст, тақдирӣ Висро ба бадбахтии шахси мебарад, ӯ бо таъсири муҳит ба никоҳи Мӯбад розӣ мешавад, шоҳ ба мақсади зоҳирин худ мерасад, вале ҳамеша ҳолати рӯҳияи онҳо дар вазъияти тазод буд:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекии Вис биншаста ба мотам.

Вис аз оқибӣ ва нотавонии худ аз бахт ва тақдир шикоят карда, ҳукмронии беадолатиро кайд менамояд:

Ҷаҳон бо ман ба кину бахт ба с(и) тез,
Фалк бас тунд бо мо, даҳр бас тез.
Қазо борид бар ман сели бедод,
Қадар оҳехт бар ман теги фӯлод.

Ҳамин тавр, ҳолати рӯҳияи ӯ аз софвичдонӣ ва таи надодан ба тақдирӣ ногуворо ба дараҷае мерасад, ки худкушӣ кардани мешавад:

Надорам чорае ҷуз куштани хеш,
Ба куштан раста гардам зи-и дили реш.

Чунин ҳолати ҳамаҷониба ногувори Вис ӯро маҷбур мекард, ки ё ҳаёташро бо худкушӣ қатъ намояд ва ё бо роҳи хиёнат, сохтакорӣ, дурӯғгӯӣ бо Мӯбад дору мадор кунад, вале бахту хоҳиши дили худро аз ҷои дигар ҷӯяд. Дар ин ҳолат ҳам Вис хислати неки худро гум накардааст. Вай аввал барои ба шавҳархонди худ хиёнат накардан ва покии ахлоқи худро нигоҳ

доштан ишқи Роминро якбора беҳаяҷон, бемухокима, бемулоҳиза қабул накардааст. Вай дар ҷавонӣ таклифи доя, ки Вис ишқи Роминро қабул кунад, розӣ нашуда буд.

Ҷавобаш дод Виси шохпайкар,
Ки неку бад ҳама бахт оварад бар,
Валекин ҳар кӣ ӯ бад кард, бад дид,
Басо мардум, ки як бад карду сад дид...
Маро ин панд бас бошад, ки дидам,
Зи бадкориву бадкорон буридам.

Аммо бо Мӯбад созишнопазир будани зиндагии шахсӣ, илова бар ин, тарғиби доя ӯро водор мекард, ки аз баҳри ин гуна панд ва ба он пайравӣ кардан гузарад. Аз ин ҷост, ки ӯ бо дидани аввал (ҳарчанд ки пеш аз ин бо вай дар овони кӯдакӣ ва ҷавонӣ шинос буд) ба ҷавони зебо Ромин ошиқ мешавад ва шавҳардорин расми худро фаромӯш мекунад. Вай бахти худро дар муҳаббати Ромин ёфт, вале қабули муҳаббати Ромин хиёнат ба Мӯбад — ба шавҳар буд. Аммо ин хиёнат хиёнати ҳақиқӣ нест, рафтори маҷбурист, ки онро вай пешаки оғоҳ карда буд, шароити илҳом ӯро ба ҳар кори дилхоҳе, ки хилофи қоидаву тартиби замон бошад, равона мекард. Аз ин рӯ, ба воситаи ҷодугарии доя қувваи мардонаи Мӯбадро бастан ба ҳар роҳи фиребу найраиғ, вале ҷустиву ҷолокию доноӣ ва оқиливу ҷораандеши даст задан, аз сӯҳбат ва ҳамхобагии шох гурехтан ва худро ба оғӯши гарму ҷӯшонии ҷавонии Ромин додан — рафтори табиӣ ӯст, зеро бахти худро дар ҳамин роҳ меид. Бинобар ин, дар ин қору кирдор ӯро маҳкум кардан мумкин нест. Маънии ишқи ҷавонӣ ва муҳаббати гайриқонунӣ, вале табиӣ дилхоҳӣ Роминро қабул кардани Вис дар ҳамин аст. Вис аз аввали ишқварзин дилхоҳӣ худ фаъол ва вафодор аст. Ишқи ӯ ба Ромин булҳавасона, тасодуфӣ ва беандешаву мулоҳиза нест. Ӯ дар роҳи вафодорӣ Роминро ба қасам ёд кардан, водор менамояд:

Нагардад бар вафо Ромин пушаймон,
На ҳаргиз бишканад бо дӯст паймон.

ва худааш ҳам қасам мехӯрад:

Пас он гаҳ Вис бо ӯ хӯрд савганд,
Ки ҳаргиз нашканад бо дӯст пайванд.

Устувори Вис дар роҳи ишқи вафодорӣ аз он ҳолат низ маълум мегардад, ки Мӯбад аз муносибати Вису Ромин оғоҳ шуда, воқеаро ба бародараш Виру нақл карда, Висро сарзаниш намояд ҳам, Вис ба суханони Мӯбад ва Виру ҷавоби қатъӣ дода, дар ин роҳ устувор будани худро арз менамояд:

Мар ӯро гуфт: «Шоҳо, комгоро,
Чӣ тарсонӣ ба подафроҳ моро?»

Кунун хоҳи бикуш, хоҳи биронам
В-агар хоҳи баровар дидагонам,
Ки Роминам гузини ду ҷаҳонам
Танамро ҷону ҷонамро равон аст...

Вис дар масъалаи молу чиз, боргоҳу салтанат бо назарбаландӣ ва ҳиммат менигарад, онро писанд намекунад, ифтихор ва меҳри Роминро аз ҳама чиз қиматтар медонад:

Маро пирояву дебову динор
Худованди ҷаҳонам дода бисъёр.
На бишкӯҳад дили ман з-ни сипоҳат,
На низ умедворам боргоҳат...

Вис дар пойтахти Мӯбад — Марви шоҳи ҷаҳон ва қасру боргон он худро мисли сайд дар дом тасаввур мекард, танҳо бо Ромин шод буду бас:

Ман ин ҷо дил ниҳодастам ба ноком,
Ки ҳастам гӯрвор афтада дар дом.
Агар дидори Роминро набудӣ,
Ту номи Вис аз он кайҳон шунидӣ.
Чу бидам рӯи Ромин гоҳу бегоҳ,
Маро чу Марв бошад ҷою чи Мох.

Ҷунон ки аз порчаҳои боло мушоҳида менамоем, Вис рӯҳан қавӣ, дар кори нигоҳ доштани шараф ва номусу ҳисси ҷавонӣ ва нисонии худ мубориз, радкунандан никоҳи ғайри дилхоҳ ва дар роҳи нишқи озоду никоҳи дилхоҳ ғаъол аст. Ӯ бо вучуди дар банду баст ва зери назорат будан, дар мулоқотҳо бо Ромин ва гурехтан аз Мӯбад ё ташаббускор аст ва ё ёридандан ғаъол, чораҷӯӣ, нотарс ва ботақдир. Масалан, Мӯбад бо роҳи қасам додан Висро дар оташи муқаддас сӯзондани буд. вале Вис розӣ шуда истода, бо Ромин гурехт ва шохро гӯш кард. Шоир ба ин хислати Вис офарин хондааст:

Хушо Висо ништаста пеши Ромин,
Чу он қабки дарӣ дар пеши шохин...

Сифатҳои баде, ки ба Вис дода шудааст, аз забони шох ва он сифатҳо дар ҳамин лаҳзаест, ки шох аз Вис фиреб хӯрдааст ва нисбат ба худ бевафой дидааст. Дар лаҳзаҳои дигар шох ҳам ўро тавсиф мекунад. Висро наҳ задани шох бо тавсифҳои вай зид ва ночаспон аст. Шохро фиреб додани вай тавбист, зеро ҳеч гоҳ ба вай дил надодааст ва меҳру вафо надорад. Бинобар ин, ба ў айби бевафой гузоштан ҷонз нест. Вай дар ҳаққи шахси дӯстдоштан худ бевафой накардааст. Меҳру вафон ҳақиқии ў ҳадду қанор надорад:

Мисоли меҳру ман чун жарфдаръест,
Қанору қаъри ў ҳар ду налайдост.

Вис дар душворӣ ва нокомиҳои ишқ ҳам устувору батокат аст. Ин хислати неки ӯ хангоми ишқи Висро тарқ карда, ба Гул хонадор шудани Ромин рӯй дод. Вай аз ин воқеа илҳомзуд хулосаҳои манфӣ набаровардааст. Ӯ барои дурусттар фаҳмидани ҳақиқати воқеа, нақандаи ишқи худ бо Ромин, аввал дояро ба назди Ромин мефиристад, барои дидорбинӣ нома менависад. Розинро ба назди Ромин мефиристад ва дар ҷудой аз Ромин оху фиғон мекунад. Чунон ки мебинем, Вис дар роҳи нигоҳ доштани ишқи дилхоҳ, ки он пок аст фаъол, дар саҳтӣ босабр аст. Вай дар қорни бевафои Ромин ҳолати духислатӣ ҳам дорад. Ӯ аз як сӯ аз рӯи ғазаб ӯро сарзаниш мекард, аз тарафи дигар ба вай раҳму шафқат дорад:

Агарчи дидам аз ту бевафой,
Ниҳодам бар дилам доғи ҷудой.

Натиҷан босабрӣ ва устувории Вису таъсири психологӣи суҳанҳои ӯ буд, ки Ромин аз қардан худ пушаймон шуда, дубора ба ишқи аввала бармегардад. Ин дафъа Вис Роминро ҳар чанд ки бо таъсироти гуногун ба ишқи аввала бармегардонд, вале бандавор ба зери пой ӯ сар намонд. Вайро бо сарзанишҳо ва таънаҳо дар бевафой пешвоз гирифт. Ӯ дар ҷавоби даъвои Ромин, ки агар маро нахоҳӣ, духтар кам нест, гӯён таҳдид кардааст, бо ифтихор худситоии сазовор мекунад:

Ман он шоиста ёрам, кам ту дидӣ,
Ки ҳамчун ман надидӣ, ки шунидӣ.

Ӯ ба таври ҳаққонӣ дуишқиро маҳкум кардааст:

Кунун ҳам Гул ҳамебойд-т ҳам ман,
Бад-он, то Гул-т бошад, ҷуфти савсан.
Чунин рӯз омадат з-ин ёб тадбир,
Сабук вайрон шавад шаҳре ба ду мир.

Вис дар муносибат ба Ромини бевафо ва зудранҷу худнисанд саҳтгирӣ карда бошад ҳам, дар хислат мисли аксари занон камустуворӣ ва зуд аз қардан худ пушаймон шудан ҳам дорад:

Пушаймон гашт Вис аз қардан хеш,
Дили нолон-ш гашт озурдан хеш.

Аз ин рӯ, аз Ромин узр меҷӯяд:

Агар ман бар ту лаҳте ноз қардам,
Ва ё бар ту замоне рашқ бурдам.
Пушаймонам ҷаро қардам итобе,
К-аз ӯ афзуд чонамро ниҳебе.

Ин ҳолати Вис он гуфтаи Роминро тасдиқ менамояд, ки у ба вай саҳтгирӣ сохта мекунад:

Дигарбора ҷавобам дод Ромин,
Сар аз ҷанбар мақаш, эй мох, ҷандин,
Забон бо дил-т ҳамкорӣ надорад,
Дилат з-ин гуфта огоҳӣ надорад.

Чӣ саҳтгириҳои Вис аз рӯи рашқу ноз ва ҷи пушаймонию вай аз сарзанишҳо — ҳама ба фондан ишқи аввал ва муҳаббати поки яқишқа аст. Вай бо ҳеч роҳ ин риштаро кайдани нест, балки мустаҳкам қарданӣ аст. Аз ин ҷост, ки ҳамаи ҷораҳои ӯ ба устувории як хати мустаҳками сюжети ишқу муҳаббати ягона равона қарда шудааст. Кӯшишҳои ӯ ба ягонагӣ ва устувории ишқи аввал аз ганҷи подшоҳиро ҳамроҳи Ромин бурдани ӯ паҳлӯ ба паҳлӯ гӯр қарда шудани Вису Ромин маълум мегардад.

Ба ҳамин тариқ, образи Вис образи духтари ҷавони яқишқа аст, ки ҳаёти номусонди феодалӣ ӯро ба ҳолати ногувори — «хиёнат» ба шавҳари дилнохоҳ — Мӯбад овардааст. Чунин рафтори ӯ тарафдорӣ ишқи поки ҳамсолони муносиб ва радди ниқохи маҷбурӣ мебошад.

Образи Ромин Ромину Вис аз хурдӣ дар тарбияи як доя буд:

Ба ҳам рустанд он ҷо ду ниёзӣ,
Ба ҳам буданд рӯзу шаб ба бозӣ.

Ромин ҷавони зебо, тарбиятдида, ҷанговар, шикорчӣ, аз ҳонадони шоҳӣ ва подшоҳи ояндаи мамлакат аст. Ромин ба Вис ҳамон вақт ошиқ шуд, ки Мӯбад Висро аз қалъа ба саёҳат меовард ва акнун ба балоғат расида буд:

Руҳи Виса бурун омад зи парда,
Дили Ромин шуд аз дидан-ш барда.

Аммо Ромин боварии комил надошт, ки дили Висро бурда метавонад, зеро вай зани бародараш шоҳ Мӯбад аст. Аз ин рӯ, дар андешаву хаёл буд ва орзуҳои худро хаёли ва беҳуда мешуморид, олами ботинии ӯро васваса фаро гирифта буд:

Ғаҳ дар ҷархи васвос уфтодӣ,
Ғаҳ дилро ба дониш панд додӣ...
Ало, эй дил, чӣ будат ҷанд гӯӣ
В-аз ин андешаи ботил чӣ ҷӯӣ?!

Шоир аҳволи пуриштиробии Роминро тасвир қарда, ба ӯ хусни тавачҷӯҳи худро баён намудааст:

Сазад гар дил бар он мардум бисӯзад,
Ки ишқ андар дилаш оташ фурӯзад.

Ҳарчанд олами ботинии Ромин пур аз хаёлот буд, вале оташи ишқе, ки дар дили вай торафт зиедтар шӯълаафшонӣ мекард ва онро бо оху нолаю зорӣ ифода менамуд, аз хаёлу васвасаҳои ботиниаш пурқувваттар буд. Азбаски Вис дар қасри

шоҳ дар ҳолати банду баст буд, ба вай изҳори муҳаббат намудан душвор омад. Дар ин маврид доя, чи тавре ки ба Вис ёри мерасонд, ба Ромин ҳам бо илтимоси ӯ кӯмак кард. Кӯшишҳои Ромин дар роҳи ишқ фаъол будани ӯро нишон медиҳад. Дар кори расидан ба дидори ҳамдигар роли фаъол ба таври табиӣ ба Ромин дода шудааст ва ӯ онро бо роҳи махфӣ ба амал овардааст. Аҳду паймони Ромину Вис дар роҳи ишқи бовафо, бегозашт будани муносибати ошиқонро нишон медиҳад:

Нахуст озода Ромин хӯрд савганд,
Ба яздон, к-ӯст гетиро худованд.
Ба моҳи равшану тобанда Хуршед,
Ба фаррух Муштариву пок Нохид.

Мулокоти аввал ва комгирии онҳо меҳру муҳаббаташонро афзун гардонид:

Чу комн дил баромад ину онро,
Фузун шуд меҳрубонӣ ҳар дувоиро.

Аз муносибати Ромину Вис огоҳ шудани Мӯбад мавқеи ӯро дар назди вай тағйир медиҳад, вале Мӯбад чорае дида натавонист, Ромин аз ин ҳол фонда бурда, ҳар бор фаъолтар мегардид ва дар майдони мусобиқаи гӯйбозӣ, шикор ва ғайра сифатҳои хуби худро зоҳир мекард. Ҳолати Ромин аз шаронти зиндагии ӯ ҳамчун фард якраиғ нест. Ӯ гоҳ аз бемувафакянтиҳо ва чудой аз ёр шикояткунанда:

Ало, эй тира гашта бахти шӯрам,
Ту шери хашмноки, ман-г гӯрам.

ва гоҳе аз бахт розӣ ва шокир.

Дар шаронти дарбор вазъияти озод надоштани Ромин ва поси хотири бародараш Мӯбад ӯро водор кардааст, ки дурӯғ гӯяд, сохтакор ва маккор бошад. Масалан, вай дар назди Шоҳ аз ишқи Вис мункир бошад ҳам, ғайр аз он ки пинҳонӣ бо вай ишқварзӣ дошт, дар базмҳо ба ҳар ду хизмат карда, бо Вис пинҳонӣ чашмак зада, ишқ меварзид:

Чаҳонафрӯз Ромин ҳамчунон кард,
Ба шодӣ май ҳамедоду ҳаме хвард.
Чу Виси лоларухро май ҳамедод,
Ниҳон аз ишқ гуфтан: «Эй паризод,
Ба шодиву ба ромиш хӯр ман ноб,
Ки кишти ишқро аз май диҳем об».

Бо вучуди ин, Ромин аз озод набудани худ дар ишқ ва дар банди Шоҳ будани Вис ҳаяҷони вазини рӯҳӣ дорад, азобҳои худро бо ёрии тарона ва мусиқӣ дар базми Шоҳ ва дар танҳои баён мекард ва ба дараҷае азоби рӯҳӣ дошт, ки бемор шуд. Бузургон аз шоҳ хоҳиш мекунанд, ки ӯро ба дамгирӣ гу-

зорад. Ромин дар муносибатҳои ишкӣ бо ҳар чораву тадбир ба васл расидан меҳодад. Вай ҳатто аз дару девори каср бо чораҳои гуногун ба назди Вис мебарояд. Вай қатъи назар аз хислатҳои фаъоли худ, ҳамчун шахси очиз аз ҳаёт шикоятҳо ҳам дорад:

Чӣ хоҳӣ, эй қазо, аз ман чӣ хоҳӣ,
Ки қорамро наёри чуз табаҳӣ?!

Дар хислатҳои Ромин лаҳзаҳои дар назди шох дуруягӣ ва аз бахти худ шикоят қардан бошад ҳам, ҳамчун ошики содиқ қиддият ҳам дорад. Вақте шох ўро қасам дод, ки бо Вис муошиқа надорад, вале Ромин қасам хӯрд, ки аз вай ҷудой надорад:

Яке савганд хӯрд озода Ромин,
Ба додори ҷаҳону раҳбари дин,
Ки «то ман зинда бошам дар ду қайҳон,
Намеҳодам, ки баргардам зи ҷонон».

Ромин дар роҳи ишқи Вис бо ҳеҷ таҳдид ва дашноми Шох ва панди носеҳон аз ҷиҳати худ намегафт. Масалан, ба пандҳои беҳгӯӣ ҳам ҷавобҳои матин меод, вале дар охири гуфтугӯ бо таъсири панд, рӯи ҳиммат ва худқурбон қардан ба ҷиҳати ӯ, то ки ӯ бадном нашавад, аз қардан худ пушаймон мешавад. Чунин пушаймонӣ аҷаб нест, ки бо нияти тарбиявӣ ва ислоҳкорӣ шоир алоқаманд бошад, ҳарчанд ақлу шууру ҳиссиёти ботинии қаҳрамони асарро ба қиддият меорад:

Бад-ӯ гуфт ин, ки: «Ту гӯӣ чунин аст,
Дили ман бо равони ман ба қин аст.
Шунидам, панди хубатро шунидам,
Буридам з-ин дили водон буридам.
Чунон қоре ҷаро варзам ба уммед,
Ки ҷононам аз ӯ нағз аст ҷовид.

Ромин баъд аз ин ба Ғуроб рафта, аз Вис дур мешавад, дар айни замон Вис ҳам бо таъсири панди Мубад аз қардан худ пушаймон мешавад ва бо пушаймонии Ромин ҳамоҳанг мегардад. Ин тасвир боз як бори дигар ниятҳои тарбиявӣ ва ислоҳкорӣ доштани шоирро тасдиқ менамояд, вале азбаски ишқи онҳо бебозгафт аст, лаҳзаҳои тарбиявӣ бо роҳи пушаймонӣ бемаврид аст.

Гулро ба арӯси гирифтани Ромин аз як тараф, ҳатти сюжетӣ ишқи Вису Роминро қанда, онро ба роҳи душкӣ, бевафой ва ноустуворӣ равона мекунад, ки амалан ба ҷиҳати зинадагии Ромин аст, зеро аз ташвишу азоби ишқи зане, ки банди бародари ӯст ва боиси бадахлоқ шудани вай аст, наҷот мебахсад, аз тарафи дигар, рӯҳан бар зарари характери устувор аст ва Роминро аз хислати нек маҳрум мекунад. Вай ҳар ҷада ки бо Гул унс гирифт, вале аз Вис дил нақанда, Гулро дар зебӣ

ба Вис монанд мекард, ки аз ин гуфтор Гул барошuft ва шоир хислати ноустувори Роминро аз забони ӯ баён кардааст, вале ин хислатро аз кирдори Дояву Вис медонад:

Туро ишон чуни хушком карданд,
Зи худкомӣ туро бадном карданд.
На ту ҳаргиз хӯрӣ аз хештан бар,
На аз ту бар хӯрад як ёри дигар.

Хислати манфии Ромин боз инкишоф меёбад. Вай аз сарзаниши Гул ранҷида, ба Вис номаи маъзарат навишта, ба сифати худтанқидкунӣ худро сарзаниш менамояд, ки он аҳамияти қалони психологӣ дорад. Шоир пеш аз он ки айбҳои Роминро аз забони худааш нақл кунад, вайро «ёри бевафо» номндааст:

Яке нома навишт он бевафо ёр
Ба ёри бас вафочӯю вафодор.

Вай ҳар чанд ки аз худкомӣ ба бадномӣ афтидани худро ба тарзи худтанқидкунӣ баён намуд, вале барои ризон хотири Гул буд:

Худову чуз худо аз ман биёзард,
Ҳама кас дар ҷаҳонам сарзаниш кард.
Шунидам гаҳ насихат, гаҳ маломат,
Шудам аз ишқ дар гетӣ аломат.
Ту гуфтӣ, меҳри ман буд, эй аҷаб кин,
Ки марду зан бар ӯ карданд нафрин.

У дар номаи худ бо қаноатмандӣ қайд намуд, ки ишқварзӣ бо Вис азоби дӯзах буд:

Беҳ аз садсола чун он зиндагонӣ,
Ки зиндон буд бар ман ҷовидонӣ.
Бидон, Висо, ки то аз ту ҷудоям,
Ба дил бар ҳар муроде подшоям.
Ба оби собирӣ дилро бишустам,
Ба коми хеш ҷуфти нек ҷустам.

вале зиндагӣ бо Гул роҳат аст:

Гули хушбӯро дар дил бикиштам,
Ки бо Гул ман ҳамеша дар бихиштам.

Ромин муносибати манфии худро, ки ба Вис зоҳир карда буд, ба доя, ки барои созиш қуноидани Вису Ромин омада буд, низ баён намуд, ки оҳанги хеле дағалона дошт ва ҳамаи айбро ба зиммаи ӯ мегузошт:

Бад-ӯ гуфт: Эй палиди девгавҳар,
Бадомӯзу бадандешу бадахтар!
Маро бифрефтӣ сад раҳ ба найранг,
Зи ман бурдӣ чу масте хушу фарҳанг!

Дар натиҷаи миёнаравии доя, Озин ва мактубҳои Вис Ромин аз ишқи Гул бармегардад ва боз ба Вис майл пайдо мекунад. Муаллифи дoston муносибати Ромин ва Гулро аз нуқтаи назари муҳаббат не, шахват маънидод кардааст:

Чу Ромин чанд гаҳ бо Гул бупайваст,
Шуд аз пайванди ӯ ҳам серу ҳам маст.
Баҳори хурраи шуд пажмурда,
Чу боди дӯстӣ шуд орамида.

Дар ҳақиқат, дар он ҷое, ки муносибати шахсӣ дар ясои шахват бошад, баъд аз муддате коми дил гирифтаи, аз ҳам сершавад ва мумкин аст ҷудой ба миён ояд, чунон ки байни Ромини Гул ба вучуд омад ва меҳру вафон шахвонӣ хунук шуда, аз дил беруи меравад. Шоир ин маъниро дар ҳаққи Ромин гуфта, бо ин восита ӯро ба «бадмеҳрӣ» айбдор кардааст:

Чу бинмуд аз дилаш меҳру вафо чеҳр,
Зи ёрон дур шуд Ромини бадмеҳр.

Шоир ба муносибати бевафои дубораи Ромин ӯро аз забони худӣ ӯ ба воситаи монологи ботинӣ бо усули худшош кардан мазаммат менамояд:

Хамегуфт «Эй дили ранҷур, то кай
Туро бинам ба сони маст бо май?!
Замоне бар замона кард нафрин.
Ки ҷонашро ҳамеша дошт ғамгин...
Бад-ӯ гуфтӣ, ки «Эй ҳайрони бехеш,
Чу Маҷнун фориг аз бегонаву хеш...
Зи нодонӣ писандӣ ҳар чӣ бинӣ,
Ҷафоро чун вафо шоиста хонӣ.

Дар ин эпизод, ки «Пушаймон шудани Ромин аз хоستانی Гул» ном дорад, ӯ барои хислатҳои ноустуворӣ, сабукрӯҳӣ, бевафой, беақлӣ ва нодонӣ сарзаниш ва маҳкум карда шудааст. Бо сифатҳои манфӣ мавсуф кардани Ромин давом мекунад. Вай пушаймонии худро аз ишқи Гул ҳангоми шикор ба Рафио гуфта буд ва ӯ иро дар навбати худ ба Гул нақл карда, ба вай сифатҳои боз ҳам манфитар дод:

Ҳамон мор аст ҳангоми газидан,
Ҳамон гург аст ҳангоми даридан.
Дараҳти талх ҳам талх оварад бар,
Агарчи мо диҳемаш оби шаккар.

Ромин дар тавсифи манфӣ ҳамчун Донжуани Шарқ маънидод шудааст:

Агар Ромин ба кас шоиста будӣ,
Вафо бо Висан бону намудӣ.

Дили Ромин ҳамеша зудсер аст,
Зи бадсозиву бадхӯй чу шер аст.

Ромин ҳамчун тақдирпараст рафтори бади бевафоҳои худро аз таъсири сайёраҳо, сарнавишт ва қачрафтории замона маънидод карда, бо он мубориза намебарад, зеро очиз, беирода, сустмичоз ва ноустувор аст. Сустиву очизии ӯ ҳангоми хондани номан Вис боз ҳам равшантар намоёи шудааст ва образи Вис бо хислати тавонони худ дар назари ӯ ҳамчун шер намоён гардидааст:

Чу Ромин номан он симбар дид,
Ту гуфти: Гӯри даштӣ шерӣ нар дид.

Вай дар назди ошиқи басабр ва бовафо очиз ва ночиз аст:

Зи ларза суст шуд ду дасту поям,
Рабудаш ёди он дилбар зи чояш.

Ҳар чанд ки аз хонадоршавии Ромин ба Гул риштаи ишқи Вису Ромин қанда шуда буд, вале хислати сустмичозии ӯ ва ба маъсалаи ишқи бовафо бо сабукрӯҳӣ нигоҳ кардани вай ва гузаштҳои Вис барои хотири ишқи бовафон худ, риштаи қандашударо аз нав мепайвандад ва ӯро ба роҳи ишқи аввала мебарад, ҳар чанд ки мисли оши пашшаафтида мебошад. Ба мактуби Вис ҷавоби мусбат гардондан ва ба Марви шоҳи ҷаҳон баргаштани ӯ ин маъниро тасдиқ менамояд. Дар айни ҳол, дар устувор гардонидани ишқи аввала роли фаъоли пайвандкунандаро Вис мебозад. Ромин аз қори худ дар назди Вис изҳори пушаймонӣ карда, хоҳиш ва зорӣ мекунад, ки муносибати онҳо аз нав барқарор шавад. Вис аз ин лаҳзаи психологии Ромин истифода карда бо вучуди аз тахти дил набудан, ӯро дар бевафой саҳт сарзаниш мекунад ва хислатҳои бади вайро фош менамояд. Ромин ҳам чун шахси зирак ва донандан хислатҳои Вис, балки аксарияти занон, ки гуноҳҳои ошиқи худро тез мебахшанд, сохта будани саҳтгириҳои Висро фаҳмида, аз як тараф, бо роҳи узру маъзарат, аз тарафи дигар, ба василаи ба рӯяш гуфтани ин хислати ӯ муносибати ошиқонаро барқарор кардани мешавад:

Забон-т бо дил ҳамроҳӣ надорад,
Дилат з-ин гуфта оғоҳӣ надорад.
Дилатро дар шикебой хунар нест,
Мар ӯро з-ин ки мегӯӣ, хабар нест.
Ту чун табиӣ, ки бонгат саҳмнок аст,
Валекин дар миёнат бод пок аст.

Ромин дар гуфтаҳои худ аз изҳори пушаймониву ошқор намудани сохта будани саҳтгириҳои Вис, ба таҳдид ҳам мегузарад ва барои тарсондани ӯ «нахоҳӣ, дилбар кам нест» мегӯяд ва дар ин ишораву ифодаи вай саҳтӣ, дағали ва ёри ҳамеша фидокор набудани ӯ намудор гаштааст:

Нахоҳӣ гар маро бар ту ситам нест,
Чу ман бошам, маро дилдор кам нест.

Аз ин гуфтаҳои номехрубонона ба хашм омадан ва дари қалъаро накушода аз бом фаромада рафтани Вис Ромниро водор кард, ки ноумед баргардад:

Дареғо он ҳама уммедворӣ,
Ки шуд ночиз чун боди гузорӣ.
Умед аз дидани чонон бибуррид.
Кучо бодаш ҳама паҳлӯ бидаррид.

Шоир аз забони Ромин дар бораи ҳамеша дар азоб будани ошиқон хулосаи умумӣ баровардааст:

Ба ишқ андар чунин бисъёр бошад,
Тани ошиқ ҳамеша хор бошад.

Вале дар айни ҳол чунин хулоса ба вазъияти Ромин мувофиқ нест, зеро вай дар назди Вис ҳамчун шахси гунаҳгори вайронкунандаи аҳду вафои ошиқӣ истода, сазовори ҷазо дидан аст. Аз ин ҳолат гумон кардан мумкин аст, ки муносибатҳои ошиқон барқарорнашаванда аст, вале тасвири психологиро пеш гирифта дар ин асос аз кардан худ пушаймониҳои Висро нишон додан ва дояро аз паси Ромин фиристодани ӯ, ба тамоми ҷаҳанг шудани муносибати онҳо имконият намендиҳад ва шоир ин ҳолро ба таври фалсафӣ аз забони Ромин баён намуда, он ҳолатҳои гуногунро аз вазъияти раиғораи ҷаҳону замон ва як қушӣ ҷаҳон будани инсон эзоҳ додааст:

Ҷаҳон чун оснӣи гирдгард аст,
Ки додораш чунин гарданда кардаст.
Ману ту ҳарду фарзанди ҷаҳонем,
Абар як хел будан чун тавонем.

Хулосаи фалсафӣи шоир аз ин ҷиҳат характернок аст, ки ӯро аз тасвири схематикӣи инсон, ки тағйирнобаранда, шахшудамонда ва якхела аст, озод намояд ва ба тасвири психологӣи ботинӣ ва тағйирбаранда будани олами рӯҳии шахс роҳ мекушояд ва ӯро ба зиддияти ботиниаш нишон медиҳад:

Ту нашвидӣ, ки ду деви жаёнанд,
Ҳамеша дар тани мардум ниҳонанд.
Яке гӯяд: Бикун ин қору м-андеш,
К-аз ӯ суде бузург ояд туро пеш.
Чу карда шуд, биёяд он дигар ёр,
Бад-ӯ гӯяд: Чаро кардӣ чунин қор?
Туро он деви аввал қард нодон,
Кунун деви дигар қардат пушаймон...

Шоир дар ин ақидаи фалсафӣ ва психологӣи худ аз таълимоти зардуштии онд ба Яздону Аҳриман ва исломии Раҳмо-

ну Шайтон истифода карда, шахро дар ҳолати муборизаи бо-
тини диалектикаи ӯ нишон додааст, ки ин услуби эҷодӣ хо-
лати табиӣ будани рафтору кирдори қахрамонҳоро қонунии
гардондааст ва персонажҳои асарро як андоза аз масъулияти
вичдонӣ ва аз ҳолати якхелаи стандартии шахс озод наму-
дааст.

Дар натиҷаи задухӯрдҳо ва худу ҳамдигар танкид кардан,
навозишу насихат ва илтимосу илтиҷохон тарафайн на аз ҳим-
мати баланду дили нарм:

Дили Виса чу кӯҳе буд сагини,
Рухаш ҳамчун бахоре буд рангини.
На аз гуфтори Ромин нарм шуд саинг,
На аз сармо баҳораш гашт беранг.

балки аз тарси дар байни мардум шайдо ва расво шудан, аз
нав ошти ба миён омад:

Дили Ромин зи шайдои битарсид,
Дили Виса зи расвои битарсид.

Ҳамин тавр, ёрон ду бора васл шуданд ва Ромин як моҳ
пинҳонӣ дар қасри шоҳ Мӯбад бо Вис айш дошт, вале шоҳ бе-
хабар буд. Пас, хиёлати ӯ ба бародараш Мӯбад давом ме-
кард. Бо ин муносибат шоир ишқи ба қомрасидаро тавсиф
карда, вале бо вучуди хиёнат ба бародар будан маҳкум на-
кардааст:

Мабодо ишқ, гар бодо, чунин бод!
Қи ёбад ошиқ, аз бахти ҷавон дод.
Чи хуш бошад чунин ишқу чунин ҳол,
Гар ояд дарди ошиқро чунин фол.
Ба ишқ андар чунин бахте бибояд,
Ки то пас кори ишқ осон барояд.

Ромин баъди айши якмоҳаи пинҳонӣ бо Вис шабона ба тари-
қи меҳмон ба назди шоҳ Мӯбад рафта, бо дурӯғ ва дурӯягӣ
арз кард, ки вай аз тарбияи падаронаи ӯ миннатдор аст:

Маро дар кудакӣ ту парваридӣ,
Қунонам сар ба Парвинам кашидӣ.

Вай барои давлати бародарашро мустаҳкам кардан ҷонбозӣ
ва қахрамониҳо кардааст, вале аз дидори ӯ маҳрум ва сӯхба-
таш дур аст, меҳоҳад, ки ҳамеша бо ӯ бошад. Вай аз дили
бораҳми Мӯбад бо макр фонда бурда, ба дарбор се моҳ озо-
дона мегардад ва пинҳонӣ бо Вис вохӯрда меистад ва ба эъти-
моди Шоҳ дохил мешавад. Шоҳ ӯро ҳамроҳи худ ба шикор ме-
барад. Ромин шабона пинҳонӣ аз лашкар ва Шоҳ бо макр ба
қалъаи Кӯхандиз рафта, ба бародараш Зард, ки аз Ромин ба-
рон шоҳ ранҷиш ва ба Мӯбад хусни тавачҷӯҳ дошт, вохӯрд.

то ки ўро асир гирад ва ба худ тобеъ кунад, вале ў аз хашм ба вай ҳамла кард ва аз зарби ханчари Ромин ҳалок шуд.

Ба ин тарик, Ромин бо ду рафтор ба подшоҳӣ ба худ роҳ кушод ва аз набудани шоҳ Мӯбад фонда бурда, хазинаи шохӣ, ки боигарии давлатист, дуздада, бо Вис ба тарафи Дайламон рафт. Мӯбад аз ин ҳол огоҳ шуда бошад ҳам, чорзе дуда натавонист, баръақс худаш дар хангоми шикор аз захми хук ҳалок шуд ва роҳ ба Ромину Вис ба тахт кушода гардид. Мардум ўро дар Марв бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд. Мӯбад зулм карда бошад, Ромин ади кард:

Чу аз бедоди ў озод гаштанд,
Ба доди шоҳ Ромин шох гаштанд.

Ромин бо Вис давраи подшоҳии худро гузарониданд. Вай ин сари худро ба тахти шохӣ шинонда, худаш дар оташгоҳ гӯшанишинӣ ва тарки дунё кард. Баъд аз вафоташ қабри ўро дар паҳлӯи Вис ҷой доданд. Шоири онҳоро ба неки ӯд кардааст:

Танаширо ҳам ба пеши Вис бурданд,
Ду хоки номварро чуфт карданд.
Равони ҳардуви дар ҳам расиданд,
Ба мину ҷони якдигар бидиданд.

Азбаски шоири бо вучуди сарзанишоҳ бо роҳи пушаймонӣ ва тавба гуноҳони Вису Роминро пок ҳисобидоаст, онҳоро барои ҳислатҳои бади давраи ҷавоннашон маҳкум не, тавсиф кардааст:

Ба Яздон дод ҷони покшуста,
Зи даст душмани бисёр раста.

Образ Мӯбад Мӯбад шоҳи қавӣ ва боҳашамат ва қомғори Хуросон аст. Мӯбад аз рӯи ҳавас бо як дидан ба Шаҳрӯ ошиқ шуда, ба шавҳар ва писардориву қалонсолни Шаҳрӯ нигоҳ накарда вайро аз гурури шоҳӣ ва сарватмандӣ ба ивази молу чизӣ зиёде ба занӣ меҳодад. Мӯбад ба дараҷае булҳавас ва ба ишқ бетавофут аст, ки ба ваъдаи Шаҳрӯ, ки агар духтардор шавад, марди пир бошад ҳам, барои шавқату сарват домодни ўро ба худ раво хоҳад дошт, розӣ мешавад ва суханҳои гуфтаи Шаҳрӯро ба эътибор намегирад:

Хар ои пире, ки барной намояд,
Ҷаҳонаш нангу расвой намояд.

Ҳислати бемаънигӣ ва беандешагӣ булҳавасии Мӯбадро шоири аз забони Вис, ки дар ҷавоби хостгории Зард гуфтааст, тасвир менамояд:

Зи пирӣ мағзат охуманд гаштаст,
Зи гетӣ рӯзгорат дар гузаштаст.

Туро гаҳ ҳеч дониш ёр будӣ,
Забонатро на ин гуфтор будӣ.
Начустӣ дар ҷаҳон ҷуфти ҷавонро,
Валекин тӯша ҷустӣ он ҷаҳонро.

Аз ин гуфтаҳо нодонӣ ё ки ҳамоқат ва беағзӣи майна, бедонишӣ, бефаҳму фаросатӣ ва бешарму беҳаёии Мӯбад пешакӣ ба қалам дода шудааст.

Ифшои хислатҳои ношонстан Мӯбад баъд аз ин боз ҳам инкишоф меёбад. Вай аз ҷавоби худ, ки аз Шаҳрӯ не, аз Вис гирифта буд, ибратомӯз нашуда, дар роҳи ба мақсади булҳавасонаи худ расидан ба шаъну шавкати худ мағрур шуд, ба зӯроварӣ даст мезанад ва ба ҷанги зидди ҳокими Моҳобод Қоран омада, ба муқовимати бародари Вис, ки ҳам барои шарафи хоҳару модар ва ҳам барои номуси ватан меҷангид, дучор мегардад. Ин ҳолати рӯҳияи шаҳаншоҳ ҳолати авҷ гирифта истодани феодализм мутаракқӣ, ки ҳамаро бо зӯрӣ ба худ тобеъ кардан мехоҳад, акс кунонидааст, аммо дар дохили он қувваҳои ҳам буданд, ки аз рӯи ҳисси поси хотири шарафи хонадон ва маҳалли худ ба қувваҳои зӯровар муқобилат нишон дода, подшоҳи бузурги беадолатро мағлуб карда метавонистанд. Шояд аз рӯи ҳамин қонуи буд, ки лашкари Мӯбади пир аз Вирӯи ҷавон мағлуб шуд, Мӯбад аз майдони ҷанг гурехт, вале ин воқеа ба вай ибрат нашуда буд, ӯ аз худраъӣ ва худписандӣ намегашт. Ҳар чанд ки боиродагӣ дар роҳи мақсад хислати нек аст, вале дар қори зишт хислати манфист. Мӯбади дар ҷанг мағлубшуда ба Гӯроб, ки манзили Вис буд, меравад ва ба назди ӯ миёнарав мефиристад. Дар таъиноти Мӯбад, ки аз забони расули ӯ гуфта шудааст, илова ба психологияи зӯроварӣ, тақдирпараст будани вай (ки гӯё бо хости осмону худо Вис насиби вай аст) маълум мегардад:

Нигар, то дар дилат н-орӣ гумоне,
Ки кӯшӣ бо қазои осмонӣ...
Қазо рафту қалам бинвишт фармон,
Туро ҷуз сабр қардан нест дармон.

Мӯбад дар муносибати ҳамсарӣ ҳисси ботинии дӯстдорӣ ва муҳаббати инсониро ба эътибор намегирад, вай дар ин қор никоҳи маҷбуриро қифоя медонад ва хушбахтиро дар ҳамин мебинад:

Агар бошӣ ба некӣ мар маро ёр,
Туро аз ман барояд ком бисъёр.

Аз ҷавоби рад додани Вис маълум мегардад, ки Мӯбад шахси ба қасон захрзананда аст:

Бад-ӯ гуфт: «Ин паёми бад шунндам
В-аз ӯ захри газоянда чашидам».

Азбаски Вис гуфтагон Мӯбадро беақлӣ меҳисобад, иҷолатан
ӯро одами беақл ва пирӣ фартути ноҳинҷор шуморидааст:

Кунун рав, Мӯбади фартутро гӯй:
«Ба майдон — дар маяфкан аз бало рӯй!».

Мӯбад аз рӯи якраҳагӣ ҳанӯз аз кардаю гуфтаи худ пушай-
мон нашудааст, бинобар ин, чора мечуст, ки ба муроди худ
расад. Аз ин рӯ, бо бародарон дар ин масъала маслиҳат ме-
кунад. Зард чи аз рӯи фаҳмиши худ ва чи барои хотири Шоҳ
ақидае изҳор мекунад, вале маслиҳати ҳақиқатан дурусти
объективонаи Ромниро монда, маслиҳати ғалати Зардро ме-
писандад. Аввало, чи Вис ва чи онлан ӯ, аз якраҳагӣ хавфнок
будани чунин издивоҷро, бо вучуди таъкид ва огоҳии Ромин,
фаҳмида наметавонист, зеро аввал Мӯбад падари Вис Қоран-
ро дар ҷанг кушт, кина дорад, сониян ӯ пир асту вай ҷавон,
номуносиб аст:

Батар коре туро бо Вис он аст,
Ки ту пириву он дилбар ҷавон аст.

Мӯбад ин маслиҳатро аз рӯи худписандӣ ва пасти фаросат
бад қабул кард ва мувофиқи маслиҳати Зард, ки оқибати он
нокомӣ ва бадномӣ дошт, ба Шаҳрӯ мактуб фиристода, бо мо-
лу чизи бисъере дили ӯро бурд ва аз тарафи модар ба Вис
таъсир кардани шуд, ки дар ин кӯшиши зӯрварӣ ба фарзанд
ва майлу хотири оиро ба ҳисоб нагирифтани падарону модар-
рони ҷамъияти феодалӣ акс ёфтааст. Вай бо ин роҳ розигии
Шаҳрӯро гирифта, ба пиронсолагии худ нигоҳ накарда, ба наз-
ди Вис меравад ва ин рафтори худро ҷонз мешуморад. Дар
ин сафар, ки Ромин ҳамроҳи Мӯбад буд, ба Вис ошиқ шуда-
ни ӯ, мочарон байни Ромину Мӯбадро ба миён меорад, ки ра-
қобат аст ва он аз ҳама пуқувату барои Мӯбад хатарнок
буд, зеро ишқи ҷавонӣ дар ишқи пирӣ афзалияти ҳиссӣ ва қув-
ваи тавовони маънавӣ дорад, аммо ин маъниро Мӯбад наме-
фаҳмид, зеро дар ин масъала зӯрӣ ва обрӯи чизу чора ва под-
шоҳиро баъанда медонист. Бинобар ин, охируламр Висро ба
Марви шоҳӣ ҷаҳон ба қасри худ меорад, оварда ба мурод ме-
расад, вале ҳолати онҳо тазод буд. Мӯбад аз сабаби бо роҳи
сеҳру ҷодуи Дояи Вис катъ кардани муносибати ҷинсии худ
бо Вис азоби рӯҳӣ мекашид, дар васваса буд. Вакте ки Вису
Ромин ба дидани шоҳ ба Кӯҳистон рафтанд ва ӯ хоҳиши бо
Ромин вохӯрӣ доштани Висро фаҳмид, дар муносибати вай ба
Вису Ромин гардише пайдо шуд, вале ҳоло ҳукми катъӣ дар
бори муносибаташон надошт. Аз ин рӯ, ҳиссиёти гоҳо шуб-
ҳаву гумон ва гоҳ ҳукму қаҳру ғазаб олами рӯҳии ӯро пур аз
зиддият карда буд. Бинобар ин, ӯ ҳамчун шахси васвос гоҳ ба
доя хашм мегирифт:

Забон бикшод бар дашноми доя,
Ҳама гуфт: Эй «палиди хормоя...»

гоҳ ба Вис мечаспид ва сарзаниш мекард:

Пас он гаҳ гуфт: «Висо, хешкомо,
Зи баҳри дев гаштӣ зиштнomo».

ва аз ин рӯ, ҳолати худу дигаронро ба Виру нақл кард ва бо ин рож обрӯи худро дар назди дигарон равонда, безътибор, хор ва таҳқир мешуд. Ба фондаи Мӯбад панду таҳдидҳои Виру ба Вис фондае надошт, зеро ишқи ҷавонони бо ҳам муносиб аз ҳама гуна кувваи сохтаву дӯғу дасисаҳо пурқувват буд. Ин маъниро аз ҷавоби Вис, ки ба Виру дар бораи Мӯбад дода буд, фаҳмидан мумкин аст:

Маро шоҳи ҷаҳон солору шӯй аст,
Валекин бадсиголу кинаҷӯй аст.
Агар шӯй аст, бас нодилпазир аст,
Кучо бадрою бадкирдору пир аст.

Аз ин суҳанҳо олами ботинии Шоҳ ба хашм ва ларза омад, даруни ӯ месӯхт, вазъияташ ба ҳар гуна ҳол тағйир меёфт:

Шаҳаншаҳ чун шунид аз Вис посух,
Падид омад-ш ранги хашм бар рух,
Ба сурҳи ҷашми ӯ чун аргавон шуд,
Ба зардӣ рӯи ӯ чун заъфарон шуд,
Дилаш дар тан чу оташ гашт сӯзон,
Танаш аз кина шуд чун бед ларзон.

Мӯбад аз хашм дар ҳаққи Вис лаънатҳо хонда:

Бад-ӯ гуфт: «Эй зи саг-будат нажодат,
Ба Бобулдег буда устодат».

ӯро аз манзили худ ронд ва Ромиро ҳам, ки дар назди Шоҳ барон Вис дурӯягӣ мекард, аз ишқи Вис мункир мешуд, бо таҳқирҳо сарзаниш кард:

Забон бикшод бар дашному нафрин,
Ҳама гуфт: «Аз ҷаҳон гумбод Ромин!»

Шоҳ баъд аз ронда шудан ба ҳам пайвастании Вису Ромиро шунида, ба азоби дигари рӯҳӣ афтод, зеро, аз як тараф аз рашк месӯхт, аз тарафи дигар, аз ваъдаҳилофиҳои ӯ ба хашм меомад, вале дар ҷорабинӣ очиз буд. Шоир дар шарҳи вазъият боз ҳам ба амиқ кардани тасвири психологӣ кушидааст. Мӯбад аз бечорагӣ дар ин бора ба модараш шикоят мекунад:

Яке зан чун бувад бо ду бародар?
Чӣ бошад дар ҷаҳон з-ин нанг бадтар?!...

Ман ин наиг аз ту бисъёре нухуфтам,
Чу бечора шудам, бо ту бигуфтам.

Ҳолати боз ҳам бадтари Шоҳ дар он буд, ки фарзанд надошт,
то ки ҷонишини ӯ шавад, умед ба Ромин буд, вале вай хиё-
нат кард. Чунин ҳолати тазод ва хоҳиш накардани модар, ки
Мӯбад ба Ромин ҷазои марг диҳад, олами ботинии Шоҳро ба
ғулгула ва андешаҳои беинтиҳо меандоخت: Мӯбад ба масли-
ҳати модар, ки Висро сар диҳаду зани дигар гирад:

Бародарро накуш, занро гусӣ кун,
Қалиди ганҷ дар дасти кафе кун.
Ҳазорон ҷуфт ҳамчун Вис ёбӣ,
Чаро дил з-он балое барнатобӣ?!

розӣ шуда натавониста, намедонист ба кӣ часпад. Вай ҳам-
чун шахси бечораву дармондаву саргараиғ ба бадхӯии модар
гӯш дода, ба Виру мактуби хашмигин менависад, ки хоҳраш
Вис фалон асту чунон аст ва ӯро таҳқир менамояд. Тазоди
рӯҳии Мӯбад, ки аз як тараф, аз рафтори Вис бадхашм аст
ва аз тарафи дигар, аз меҳри ӯ дил канда наметавонад, би-
нобар ин, аз пай Вис ба Ҳамадон меравад. Дар мактуби ҷаво-
бии Виру дар зандорӣ белаёқатини Мӯбад ва бадгумониҳои ӯ
танқид карда шудааст:

Ту бифристодаӣ занро зи хона,
Чӣ бандӣ бар каси дигар баҳона?!
На нома бояд эдар на паямбар,
Зан, инак, ҳар кучо хоҳӣ, ҳамебар...
Нигар, то бар ман ин тӯҳмат набандӣ,
Ки ҳаргиз н-ояд аз ман нописандӣ.

Аз таҳдидҳои Виру:

Агар теги ту аз пӯлод карданд:
На шамшерии ман аз шамшод карданд.

Ба пушаймонӣ афтодани Мӯбад аз навиштану гуфтаҳои
худ аломати дурбин набудан ва дорон хислати тарсонҷакӣ бу-
дани ӯст:

Чу шоҳ он посухи дилгир бархонд,
Аз он посух ба кори хеш дармонд.
Кучо ӯро гумон омад, ки Виру,
Кунад бо ӯ зи баҳри Вис нерӯ.

Он гоҳ ҳамчун шахси очиз аз «гуноҳи» шахси душман тасав-
вур кардан худ гузашта, аз вай меҳрубонӣ дархост кард, ки
боз як аломати паст шудани обрӯю эътибори вай аст:

Бикун акиун ту сози меҳрубонӣ,
Дар он пайванд боғи хусравонӣ.

Вай агар ҳамчун шахси беандеша ҳамаро таҳқир карда бошад, акнун онҳоро одамони нек ва хоҳару бародари худ мешуморад, ки аломати дурӯягии ӯст:

Нигар, то дар дили озар надорӣ,
Ҳам акнун Висаро пеши ман орий.
Ки Висам хоҳар омад, ту бародар,
Ҳамон Шаҳрӯ ҷаҳонафруз модар.

Мӯбад бо роҳ аҷз Виру ва модарааш Шаҳрӯро ором карда, Висро аз Моҳобод ба Мавр оварда бошад ҳам, азбаски гурги хашм, рашк беобрӯӣ ва таҳқир шудан ба дили ӯ панҷа мезад ва бо роҳи дилбарӣ дили Висро бурда наметавонист, забон ба таъна мекушод ва бо ин роҳ ӯро забонкӯтоҳ карда, ба банди бечуну чарон худ мубаддал кардани шуд, ки психологияи одами очиз буд. Вис тӯҳматхон ба Виру, Ромин ва ҳудаш кардан Мӯбадро рад карда, онҳоро тавсиф намуда, дар зимни тавсифи ҷавонӣ ва муносиб будани ҷавонон бо ҷавонон сухан ронда, иҷолатан ба худ муносиб набудани Мӯбадро тасдиқ менамояд, ки боз як навъ таҳқир шудани ӯст:

Ҷавонро ҳам ҷавон бошад дилором,
Кучо бошад ҷавонӣ хуштарин ком.

Аз ин гуфтаи Вис на танҳо таҳқир шудан ва дар фаҳмиши муносибатҳои инсонӣ бефаросатии Мӯбад, балки дар мисоли бадгумонии ӯ ба Виру, ипокии дили вай низ тасдиқ шудааст:

На ҳар дил чуи дилат нопок бошад,
На ҳар марде чу ту бебок бошад.

Шубҳа, бадгумонӣ, нобоварӣ ва васвасаи рӯҳии Мӯбад давом мекунад, зеро вазъияти ногувори зиддиятноқ, аз як сӯ аз ин ҷавонон озор дидан, ва аз сӯи дигар, дил қанда натавонистан аз булҳавасиҳои худ, ӯро водор менамояд, ки ба воситаҳои гуногун даст занад. Вай Висро қасам медиҳад, ки бо Ромин алоқае надорад. Вис барои таскини хоҳири Мӯбади пир қасам ёд мекунад. Вай ӯро аз оташи муқаддас қасам медиҳад. Ҳамчун шахси маккор ба Вис ваъда медиҳад, ки агар беғуноҳ бошад, тахти подшоҳиро ба вай медиҳад. Вай бо макр Висро дар оташ сӯзондани шуда, ба зиёрати оташгоҳ равон мешавад, вале аз ин ниати бади ӯ пай бурда, дар роҳ ба Рай гурехтани Вису Ромин Мӯбадро боз дар ҳолати нохушӣ меғузорад:

Ғар ишоиро ба мо андар хушӣ буд,
Шаҳаншаҳро шитобу нохушӣ буд.

Дилбастагии булҳавасонаи Мӯбад ва вазъиятро фаҳмида натавонистани хомтамаъ будан ӯро водор менамояд, ки танҳо ба ҷустуҷӯи Вис барояд ва ин ҳол ӯро ба дараҷае нохуш мекунад, ки аз ҷон безор мешавад:

Маро андӯҳ аз он бисъёр гаштаст,
Ки худ чонам зи ман безор гаштаст.

Мӯбад Висро наёфта, аз кардаҳо ва гуфтаҳои худ дар ҳаққи ӯ пушаймон мешавад. Дар ин лаҳза шоир боз ба тасвири психологӣ даст зада, ҳасби ҳоли персонажи манфии худро тасвир менамояд, ки аз он хислати касе намоён мешавад, ки хислати ӯ «Аввал андешаву баъд гуфтор»-ро наменвисандад ва дар ҳаққи вай «Пушаймонӣ суд надорад» гуфтаанд. Шоир ҳолат ва хислатҳои манфии персонажи худро аз монологи худӣ ӯ баён кардааст, ки тасвири психологии образ аст:

Маро андар ҷаҳон ақиқун чӣ гӯянд?
Ҳама кас дил зи меҳри ман бишӯянд.
Маро девона пиндоранду беҳол,
Ки девона чу ман бошад ба ҳар ҳол.
Ҳам аз шодӣ, ҳам аз шохӣ бурида.
Чуниин бо гӯру оху орамида.
Чаро чун ёри дилбар буд бо ман,
Шунида беҳуда гуфтори душман?
Чу бо ҳичраш ҳаме токат надорам,
Чаро фармон-шро тоат надорам?
Агар рӯзе рухонаш боз бинам,
Бад-ӯ бахшам ҳама ганҷу ниғинам.
Ба фармонаш бувам, то зинда бошам,
Худованд ӯ бошад, ман банда бошам.
Қунои, к-аз меҳр дорам ҳалка дар гӯш,
Ҳар он чизе, ки ӯро хуш, маро нӯш.

Чуниин ҳасби ҳоли Мӯбад аз ҳақирӣ, хорӣ, очизӣ ва ҳолатҳои фоҷиавии минбаъдан ӯ дарак медиҳад. Муносибатҳои Мӯбаду Висро ноустувор, вале аз он баргаштан амри муҳол аст, дар чуниин ҳолат дидану доништа мисли ҳалқабаргӯшҳо, «ҳар чӣ тӯро хуш ояд, маро нӯш» гуфтаи аз захри қотил бадтар аст. Ба ҳамин тарик, Мӯбад аз ҷустуҷӯи Висро баргашта, интизори он аст, ки кай бахт ба сӯи ӯ бармегардад. Бо вучуди ин, шоир ба тазоди олами рӯҳии шахс даст зада, он ҳолати рӯҳияи Мӯбадро тасвир намудааст, ки бо вучуди ба ҳама ҳол розӣ будан, шиддати рашк ва таҳқиршавӣ ӯро водор намудааст, ки гоҳ аз ин ҳолати худ ба ғазаб ояд ва гоҳе бо он розӣ шуда, мачбур шавад, ки айби худро фаҳмад. Вай баъд аз ба Мӯбад хабар додани модар, ки Ромии Висро дӯст медорад, зани ба худ номуносиб гирифташро эътироф менамояд:

Заперо бар гузидан аз ҷаҳоне,
Ҳаме аз вай наёромам замоне.

ва ба ин тарик, аз гуноҳи ҳарду — Вису Ромии мегузарад:

Гуноҳи рафтаре андар гузорам,
Дигар ҳаргиз ба рӯи ӯ наёрам...

Ба Ромин низ чуз некї нахоҳам,
Бародар бошаду пушту паноҳам.

Мубад ҳамчун шахси хунассо ба ҳар вазъ розӣ шуда, бо иштироки Вису Ромин базм меорояд, ки ҷангзан ва сурудхони он Ромин буда, бо ин восита ҳасби ҳоли худро баён менамояд. Дар ин базм Шоҳ дояро ҳам бахшида, дар паҳлӯи Вис мешинонад. Таҳқиршавин Шоҳ боз ҳам давом дорад. Шоҳ дар вақти базм бо имову ишора ишқбозӣ ва гуфтугӯ кардани Вису Ромиро дидаву шунида, худро ба нодонӣ мезанад, ки аз он зиёдтар азоби рӯҳӣ нест:

Шаҳаншахро ба гӯш омад аз ишон,
Суханҳое, ки мегуфтанд пинхон.
Шунида кард бар худ ношунанда,
Ба мардӣ дошт дилро орамида.

Вале насвасаи олами ботинии Мӯбад ором намешуд, зеро ба ҷунии ҳолати таҳқир мутлақо созиш кардан ғайри имкон аст. Аз ин рӯ, вай бо Вис ва Ромин ҳамеша дар ҳолати тазод аст. Вис дар назди ӯ зоҳиран зебо, ботини нозеб, зеро бо вай намехурбон аст, бинобар ин, дили Мӯбадро қони дарду ғам кардааст:

Дили Мӯбад зи Виса буд пурдари,
Дар он мастӣ мар ӯро сарзаниш кард.
Баъд-ӯ гуфт: «Эй дарег, ин хубрӯй,
Ки бо ӯ нест лахте меҳрҷӯй.
Гулу баргат нақӯ бошад зи дидан,
Валекин талх бошад дар ҷашидан.

Бо вучуди сарзаниш, Мӯбад шояд аз ниҳоятӣ ғазаби очизона бошад, бо ошиқони ҳақиқӣ — Вису Ромин дуои хайр мекунад, ки зидди иродаи ӯст:

Шумо ҳар ду ба ишқ андар ҷуниед,
Хушӣ бинеду расвой набинед.

Қатъи назар аз ин нияти хайри вай, ӯ Висро огоҳ мекунад, ки бо Мӯбад ҳазл накунад:

Агар бо зӯри пилу табъи шерӣ,
Мақун бо оташи сӯзон далерӣ.

зеро вай зоҳиран ором, ботинан туғъён дорад:

Баъд-он мангар, ки даръё ром бошад.
Бад-он гаҳ бин, ки ноором бошад.
Агарчи оби ӯро ром ёбӣ,
Чу барҷӯшад, ту бо ҷӯшаш натобӣ.

Мӯбад ба таври мутлақ розӣ шуда наметавонист, ки муносибати Вису Ромин бо ӯ оштинопазир, бинобар ин, вайро бо ваъдаи молу мулк ба худ тарғиб намудааст, василаи шахси очиз дар ишқ аст:

Агар рӯзе, ки бандам даркушой,
Ситеза бифканӣ, маҳрам намой.
Вафову меҳри ту бар чон нигорам,
Ту ро бахшам зи шодӣ ҳар чӣ дорам.

Вале ӯ аз рӯи хисси ақли расо фаҳмида наметавонад, ки Вис никоҳи мачбурии Мӯбад ва молу чизро наменвисандад, барои меҳру ишқи ҳақиқӣ созиш ва хоҳиши тарафайн лозим аст. Мӯбад ба дараҷае зорӣ кард, ки ба ӯ раҳми Вис омад ва бо некӣ бо вай сухан гуфт, ваъдаи розигӣ дод, аммо моҳияти воқеа ва муносибатҳо нишон медиҳад, ки дар ин гуфтаҳо садоқат нест, вале шоҳ аз ин гуфтаҳо каме бошад ҳам, ором шуда хобид... Сохта будани ин суханҳо аз он воқеа намудор аст, ки Вис шабона дар боми хобгоҳи Мӯбад гаштани Роминро фаҳмида, бо маслиҳати доя ӯро дар бағали Мӯбад хобонда, худаш ба назди Роман рафт. Ин ҳол боз як фоҷиан дигар буд, ки Мӯбад дар оғӯши худ Висро не, дояро дид ва доду фиғонаш ба фалак печид:

Басе пурсид вайро: «Ту кадомӣ?
Бигӯ, то ту чӣ чизеву чӣ номӣ?!»
На доя ҳеч гуна посухаш дод,
На кас бишнид чандин бонгу фаръед.
Фиғон дарбаст, гуфт: «Эй вой бар ман,
Ки ҳастам солу маҳ дар дасти душман».

Мӯбад дар торикӣ ҳозир шудани Висро дида, ҳаман васвасаро аз хаёли мастии имшаба доништа, аз рӯи шубҳаву гумон будани он воқеаро маънидод карда, узри Висро қабул мекард, вале дилаш ором наёфтааст.

Дар ин миён воқеаи лашкар кашидани Қайсари Рум пеш меояд, ки Мӯбад ҳамчун шоҳ ба майдони ҷанг меравад. Дар роҳ дӯстдории Вису Ромин ба хотираш меояд. Дар бораи ин се нафар — Вису Ромину Доя ба бародараш Зард шикоят карда, чора меҷӯяд, вале дар назди онҳо очиз аст. Вай бо маслиҳати Зард Висро дар қалъаи Ашкаф бурда мемонад.

Ҳар чанд ки Мӯбад Висро дар қалъа пинҳон кард, вале дилаш ором набуд, зеро аз нороҳатие, ки ба сараш омадааст, ҳамеша дилаш ғаш аст ва онро аз ишқи ноором медонад:

Чӣ ишқ аст ин, ки ҳаргиз кам нагардад,
Дилам рӯзе аз ӯ хуррам нагардад.

Шоҳ аз ҷанги Қайсар ғолиб баргашт ва хабари мулоқоти Вису Роминро аз Заррингеси чодугар фаҳмида, ба Ромин хашм гирифт:

Шаҳи шохон ҳамешуд кингирифта,
Шитоби куштани Ромин гирифта.

Шоир боз ба тасвири психологӣ даст зада, алами ботинии шохро мекушояд: У аз Ромин барои хиёнаташ ва аз Зард барои Висро бонӣ накарданаш ранҷ дорад ва онҳоро саҳт ма-заммат мекунад:

Зи кини Зард рӯй андар ҳам овард,
Бад-ӯ гуфт: «Эй диламро бадтарин дард.
Маро андар ҷаҳон додори довар,
Раҳонад аз шумо ҳар ду бародар».

Шоҳ аз Вис ҳам ранҷ дошт ва ба ӯ бо ифодаҳои кабеҳ муроҷиат мекард:

Шаҳаншаҳ гуфт: «Висо, девзодо!
Ки нафрини ду гетӣ бар ту бодо!»

ӯ Висро таҳдид мекард, ки аз Ромин чунон ҷудо кунад, ки ҳеҷ гоҳ рӯи ҳамдигарро дида натавонанд ва ӯро саҳт қамчинкорӣ кард. Вису дояро банд ва Зардро аз вазифааш озод кард, аммо баъд аз як ҳафта аз ҷардан худ пушаймон шуд, зеро аз ишқи Вис ҷудой надорад ва ин ҳол ҷои сустии характери ӯст. Шоир рафтори тунду тези шоҳ ва умуман чунин хислатро маҳкум кардааст:

Мабодо ҳеҷ ошиқ тунду саркаш,
Ки тундӣ афканад ӯро дар оташ.

Характери гуногуни ба ҳам зидди Шоҳ ӯро дар ҳолати хандаовар гузоштааст: Вақте ки Шаҳрӯ аз Висро шатта задани Мӯбад огоҳ шуда, гирьяву зорӣ мекард, Шоҳ ҳам аз нармдилӣ ва ё аз ғазаб мегирифт:

Чу Шаҳрӯ пеши Мубад зор бигрифт,
Шаҳаншаҳ низ ҳам бисъёр бигрифт.

Вай ҳамчун шахси сустирода аз Шаҳрӯ ва писараш Вирӯ тарсид, ки мабодо барои Вис қасосгирӣ кунанд:

Чу Мӯбад дид зориҳои Шаҳрӯ,
Ҷам аз вай бим омад, ҳам зи Вирӯ.

У боз аз ноилҷибе, ки аз ишқи Вис гурез надорад, Висро ба воситаи Зард ба назди худ даъват карда, бо гуфтаи Зард, чи Вис ва чи Роминро авф мекунад ва Висро ба доя супурд, ки дар боғи шоҳӣ нигоҳ дорад, аммо Ромин дар лашкар ва назорати шоҳ бошад ҳам, шабона ба боғи шоҳӣ омад. Аз ин кор хабар ёфтани Шоҳ ӯро ба қасде меорад, ки аз Вис ҷудо шавад, зеро аз хусну зебоии барояш ногувор суде нест. Шоир ба ин муносибат боз ба тасвири психологӣ гузаштааст. Вай ола-

ми ботинни Шохро тасвир карда, аз забони худ ҳукм баровардааст, ки мардум ёро номард меҳонанд:

Сипоҳам гар кехону гар меҳонанд,
Ҳама яксар маро номард хонанд.

Мӯбад баъд аз галаба дар боғи шоҳӣ базм ташкил медиҳад ва масале, ки мутриб Кӯсон дар суруд гуфта буд, муносибати Вису Ромин ва хиёлати онҳоро мефаҳмад. Аз ин масал шоҳ ба хашм омада, бо беандешагӣ аз гиребони Ромин мегирад, ки дар боран муносибат надоштаниш бо Вис қасам ёд кунад. Ин ҳолат вазъияти Мӯбадро афзуд, газаби ёро зиёд кард, ба дашном забон кушод ва меҳост бо ханҷар кори Роминро кунад, ки ӯ дасти шоҳро саҳт гирифт ва ёро ба замин зад:

Сабук Ромин ду дасти Шоҳ бигрифт,
Ту гуфти: шери нар рӯбоҳ бигрифт:

Ба ин тарик, конфликт байни Шоҳу Ромин ба авҷи эълои худ баромад, ки дигар созиш кардани онҳо аз имкон берун аст, вале аз рафтори худ бо насихати дигарон пушаймон шудани Ромин, ба Вис панд додани Мӯбад ва аз кардаҳои худ пушаймон шудани ӯ шиддати конфликтро суст мекунад. Аз ин лаҳзаи психологӣ чунин бармеояд, ки шоир дар тасвири характери қаҳрамоноҳ роҳи тарбиявии ислоҳкориро пеш гирифтааст. Ваъдан «катын» Вис, ки Роминро ба худ роҳ нахоҳад дод ва ба Гул хонадор шудани Ромин вазъияти ниҳоят бӯду тағи Мӯбадро сабук мекунад. Бо вучуди ин, ӯ ба ҷудони катын ошиқон кӯшида, номан таҳқиромези ба Вис навиштаи Роминро ба вай нишон дод, то ки дили Висро аз вай ҷанда, ба худ ром кунад. Ба ин муносибат имконияти барқарор намудани муносибати Мӯбаду Вис ба миён меояд, ки аломати зохирӣ дорад, зеро аз рӯи мантиқи ҳаёт мочарон ин никоҳи мачбурий созишнопазир нест, ин маъниро ғайр аз номуносибии муносибати Шоҳу Вис, аз мактуби Ромин ғамгин шудан, вале аз вай дил нақандани ӯ исбот менамояд:

Лабаи буд аз бурун чун лола хандон,
Шуда дил э-андарун чун тафтасандон.

Аз нав созиш кардани Вису Ромин ба назди Шоҳ боз фош шудани муносибати ошиқонаи онҳо бебозгашт будани саргузашташон ва хушӣ ба хушӣ ҳал нашудани муносибати никоҳи мачбурий чунин нишон медиҳад, ки чунин хотимаи донишноро талаб менамояд, ки Мӯбад аз байн бардошта шавад. Илова бар ин, шоир дар ҳулосаи худ Мӯбадро эълои кардааст ва аз он ба вай хусуси тавачҷӯҳ надоштани ӯ маълум мегардад:

Зи Мӯбад солмён саҳти кашиданд,
Пас аз марғаш ба осонӣ расиданд..

Бадонро бад бувад рӯзе саранҷом,
Бимонад номашон ҷовид бадном.

Образҳои дараҷан
дуум

Дар достони «Вис ва Ромин» образҳои ёри-
диҳанда ниҳонид: Зани шоҳи Моҳобод Шах-
рӯ, шаҳари най Қоран, бародари Мӯбад,
Зард, бародари Вис Виру, доя, миснаравҳо, Розин, зани Ромин
Гул ва ромингар Кӯсо ва ғ. Ҷушон ки аз ҳаман дoston дид
мешавад, миқдори иштироккунандагонни асар зиёд нест ва он-
ҳо атрофи персонажи асосӣ гирд омада, ҷиҳатҳои гуногуни
хаёти онҳоро пурра мекунад. Мавқеи онҳо дар дoston хисла-
ти эпизодӣ дорад.

Аввалин персонажи навагӣ, ки ба назар менамояд, Шах-
рӯ аст. Вай дар навбати худ ҳамчун зани зебо тасвир ёфтааст.
Ӯ ҳамчун зани содиқ ба шаҳари фарзандонни худ ба таърифу
тавсифҳои Мӯбад мағрур нашуда, аз рӯи одоб ҷавоб меди-
ҳад, ки зани вай шуда наметавонад:

На онам ман, ки ёру шӯй ҷӯям,
Кучо ман, на сазон ёру шӯям.
Нагӯй чун қанам бо шӯй пайванд,
Аз он кас, к-аз ман омад чанд фарзанд.

Вай зebони давран ҷавонни худро ёдоварӣ ва ақилу навбати
калонсолро таъкид карда, дар пири қори ҷавонӣ қардиро
нозоб мешуморад, аммо дар гуфтори ӯ лаҳзаи нозоб он аст,
ки агар духтар таваллуд кунад. Мӯбади қалонсолро ба домодӣ
қабул мекунад. Вай ба ин масъалаи муҳимми хаёти аз нуқ-
тан назари муносибатҳои аристократӣ нигоҳ мекунад, зеро хо-
тири Шоҳ ва бонгарини ӯро ба эътибор гирифтааст. Баъд аз
он ки духтар таваллуд карду ба ноя расонад, аз ваъдаи фикр-
накардан худ пушаймон шуд, вале дар назди Мӯбад ва на-
момандан вай Зард, ки мувофиқи ваъда ба хоситгории омада
буд, ғамгин буд:

Чу нома хонду ни гуфтор бишинд,
Чу нома э-ни ба худ Шаҳрӯ билечид.
Эн кирдори худаш омад ҳаме шарм,
Диди сангини ӯ э-ни шарм шуд нарма.
Димоғаш тира гашту ҷашм хира,
Эн хичлат монд андар қор тира.
Эн шарми Шоҳ гашт озурдан хеш,
Дилаш бечора шуд аз қардан хеш.

Шаҳрӯ ҳамчун зани молу қизпараст ба ниғомҳои Мӯбад мағ-
рур шуда розигӣ дод, ки Висро ба занни ӯ диҳад:

Чу Шаҳрӯ дид қанди гунагун бор,
Чи аз гавҳар, чи аз дебову динор,
Эн бас неъмат чун мастон гашт беҳуш,
Писарро қарду духтарро фаромӯш.

Азбаски Шахрӯ гайр аз ин гӯё вазифае надорад, дар воқеаҳои минбаъда иштирок надорад. Вай фақат ҳамон вақт боз як бор дар майдони воқеаҳо намудор шуд, ки баъд аз Висро саҳт зада, аз дарбор рондан ва ба хонаи модараш равон кардани Мӯбад ба тарафдорин ӯ баромад, аммо тарафдорин ӯ ҳамчун зани очиз аз тавсифи Шоҳ ва зориву илтимос аз Мӯбад иборат аст, ки Висро озор надихад. Вай дар ин амалиёти худ аз таъсири дуои бад ҳам истифода мебарад:

Бигирьям, то бигирьяд даҳр бо ман,
Чаҳон гардад туро ҳамвора душман.
Бигирад хуни Виси дилрабоят,
Шавад ангушти поят банди поят.

Вирӯ писари Шахрӯ ҳамчун ҷавони тануманд ва далеру тавоно тасвир ёфтааст. Ӯ дар дoston дар навбати аввал ҳамчун химоякунандани подшоҳин падараш Қоран ба муқобили Мӯбад баромада, ӯро мағлуб мекунад. Дар мавриди дигар ба воситаи мактуб аз тӯхмати Мубад, ки гӯё Вис бо вай муносибати ошиқона дорад, худро химоя намуда, ба ӯ таъна мезанад, ки зан аз ту, идора кун, чаро ба дигарон тӯхмат мезанӣ, Вай ба Мӯбад таҳдид менамояд, ки агар корро ба бадӣ анҷомонад, бо шашшер ҷавоб хоҳад дод... Образи Вирӯ ҷавони ватандӯст, фохирӣ онла ва химоякунандани шарафи он, росткор ва ростқавл намудор гаштааст.

Зард бародари Мӯбад паҳлавони олимакоми ба ҷимояи давлати феодалӣ кӯркӯрона риоякунанда аст. Вай фармонҳои Шоҳро бе ҷуну ҷаро иҷро мекунад. Ин хислати ӯ дар хостгорӣ кардани вай ба Вис, иштироқаш ба лашкаркашини Мӯбад, Висро бо фармони Шоҳ дар қалъа назорат кардани вай, монев шудани ӯ барои ба мақсад расидани Ромин намудор гаштааст.

Аз ин ҷост, ки бинобар вучуди бемаънӣ, моневан муносибати ошиқон будан, баъд аз ба сари ҳокимият омадани Ромини адолатхоҳ аз дасти вай кушта мешавад.

Доя гайр аз вазифаи мураббиягнаш ҷорасози кори мушкили ошиқон Вису Ромин аст ва ба ҳар гуна найрангҳо даст мезанад. Азбаски барои кори хайри ошиқон кор мекунад, мусбат аст.

Гул дар зебоӣ кам аз Вис набошад ҳам, вучуди ӯ предмети булҳавасиҳои Ромин аст, ки низ ҳастии мустақилонае надорад, фирефтаи ваъдаҳои хуб ва мафтунӣ шириншамонлиҳои Ромин мебошад ва носанҷида ишки Роминро қабул мекунад, надониста ба ишки ошиқонаи ҳақиқӣ монев гайри ихтиёр мегардад ва дар охир маҳрум мегардад. Ба ин ҳолати ӯ на танҳо рафтори ғолоқи Ромин, номустақилии худӣ ӯ низ сабаб шудааст.

1) Достони «Вис ва Ромин» яке аз барҷастатарин асарҳои бадеии асри XI аст, ки дар асоси сюжети тоисломии адабиёти халқҳои эронӣ эҷод шудааст.

2) Мавзӯи асосии достон танқиди ахлоқи бади дарбориён, никоҳи маҷбурӣ-муносиби пиру ҷавон, ба он муқобил гузоштани ишқи ҷавонӣ ва муносиби синну сол, дар доираҳои асилзодагон озод набудани он, панду насиҳат, адолатхоҳӣ ва маърифатдӯстӣ аст, ки дар партави ҳаёти дарбории подшоҳӣ тасвир ёфтааст. Харчанд ки достон асосан ишқист, вале дар он хиссиёти ватандӯстӣ кам нест, аммо бештар оҳанги ватандӯстии маҳаллӣ мушоҳида мешавад. Он ватандӯстии умумимиллӣ ва умумизеронӣ, ки дар «Шоҳнома» ҳаст, дар ин асар дида намешавад ва он натиҷаи парешонии миллӣ ва давлатии халқҳои эронӣ мебошад, ки дар асри XI баъд аз истилои аристократияи турк амри воқеа гардида буд.

3) Сюжет ва композицияи асар мувофиқи идеяи асосии он ба вучуд оварда шудааст. Шаронги ба вукӯъ омадани воқеа ягона (воҳӯрии Мӯбад ва Шаҳрӯ дар базм, мафтун шудани вай ба ӯ, духтари минбаъд таваллудшавандаро ба Мӯбад ваъда кардани Шаҳрӯ) бошад ҳам, аз сабаби ду равиши ғоявӣ ба ҳам зид доштани достон (никоҳи маҷбурӣ ва дилхоҳ) аз рабти сюжет сар карда, воқеа ба ду ҳатти сюжет (Висро маҷбуран ба занӣ гирифтани Мӯбад, бедилӣи Вис, ошкори маъшуқии ҳақиқии Вис ва Ромин) ишқишоф меёбад. Дар ҳатти сюжети муносибатҳои Вис ва Мӯбад ду хоҳиши ба ҳам зид ягонагии муваққатӣ дорад, вале азбаски шоҳ Мӯбад, бо вучуди борҳо аз Вис хиёнати пинҳонӣ дидан ва ба ҳашм омадан аз вай ҷудой надорад, ҳар бор ба авҷи ғълои тазоди худ расад ҳам, қанда намешавад, зеро Мӯбади пир аз он сабаб ки аз шикори муфти худ, ки дигарашро ёфта наметавонад, ба ғӯл кардани ину он розӣ шуда, муносибаташро аз Вис наметавонад ва ҳамчун марди беғайрат, ки мардиаш ҳам дар аввали воҳӯрии ӯ бо Вис бо тадбири доя баста шудааст, бо ҳолатҳои ноговор созиш мекунад, шiori ӯ шояд ин аст, ки «шакр меҳӯрам бо дигарон меҳӯрам». Бинобар ин, дар масал задани Қӯсонӣ ромишгар, ки «дар ҷароғоҳ гове мечарад» гуфт:

Чаранда гови гелӣ бар қанораш,
Ғаҳе обаҳ хӯрад, ғаҳ навбаҳораш.

Бояд муносибати Мӯбад ва Вис ҳатман қатъ гардад, зеро Шоҳ аз ин масал муносибати Вису Роминро фаҳмид, ба муқобили Ромин ханҷар кашидан ва аз гиребони ӯ гирифтани Ромин ҳамин маъниро тасдиқ менамояд, аммо бо мункир шудани қасам ёд кардани бардурӯғи вай воқеаро мисли пештара меғузорад. Шоир ин маъниро аз сусти ақли Мӯбад, ки аз

шахвату мастин бемавриди ў ба миён омада буд, маънидод кардааст:

Хирадро чанд гуна ранчу сустӣ,
Падид ояд хаме аз ишқу мастӣ.
Гар ин ду ранҷ бар Мӯбад набудӣ,
Мар ўро ҳеч гуна бад набудӣ.

Хатти сюжети ишқи Вису Ромин аз аввали воқеа, ки ҳатто аз якҷоя тарбия ёфтани онҳо оғоз ёфтааст, то рафт кавӣ ва устувор буд. Устуворин ин муносибатро шоир хатто беруи аз продан онҳо — аз тақдир ва хости худо маънидод кардааст, то ки тағйирнопазир будани онро таъкид намояд.

Хатти сюжети ишқи Вису Ромин ҳар чанд ки аз бори аввал Висро дар калъа дидани Ромин оғоз ёфт, вале риштаи он гӯё аз «Қазо»-и осмон ва аз тарбияи якҷояи онҳо дар дасти дояҳо сар шудааст.

Аз ин пешгӯфтор маълум мешавад, ки ишқи Вису Ромин бебозгашт ва вайроннашаваанда аст. Дар ин миён дохил шудани Мӯбад, ки ҳам бар хилофи «тақдир» асту ҳам рафтори нозеби марди пир ба занони ҷавон мебошад, ба муносибати муътадилли ошиқони ҳақиқӣ хасхасадук шудааст, аз ин рӯ, хиёлати зани расмӣ Вис ба шавҳари расмӣ Мӯбад ва хиёлати бародари Шоҳ Ромин ба акаш на бо гуноҳи онҳо, балки айби Мӯбад ва замони тағйирёбанда аст, ки ба кори ҷавонон ҳалал расонидааст, аз ин сабаб, онҳоро айбдор шуморидан ҷоиш нест, ин маъниро шоир пешакӣ оғоҳ кардааст:

Чу бархонад касе ин дostonро,
Бидонад айбҳои ин ҷаҳонро.
Набояд сарзаниш кардан бад-ишон,
Ки роҳи ҳукми яздон баст натвои.

Бо вучуди ба никоҳи маҷбурий норозӣ будани Вис, ахлоқи нек, шарафу номус ва этикаи давраи феодалии ба шавҳар тобеъ буданиро пеш рондани ў дар қадами аввал ба бемуваффақияти ишқи Ромин ишора мекунад, вале аз як тараф, никоҳи маҷбурий ва аз тарафи дигар, бо қувваи ҷоду ба Мӯбад баста шудани роҳи зиндагӣ бо Вис, ўро ба ҳолати нонлоҷӣ оварда буд, то ки ў низ ба Ромин ошиқ шавад. Ин лаҳза хатти сюжети ду ошиқро ба ҳам пайваст, ки гӯё иҷрои қонуни ҳатмин тақдир аст. Дар ин қор аз нормаҳои ахлоқи ногувори ҷамъияти феодалии пурқувват будани ишқ дар асоси «қонунон» тақдир намоён гаштааст.* Мулоқоти аввали пинҳонии беникоҳи Вису Ромин аз аҳдупаймони онҳо рабти хатти сюжети муносибатҳои ишқии ишқашон буд, ки минбаъд ҳам ҳамин тавр пинҳонӣ ва бо мақрӯҳо барои гӯл кардани Мӯбад давом ва инкишоф ёфтааст. Монеаҳо, қаҳру ғазаб ва чорабиниҳои Мӯбад хатти сюжетро қанда натавонистааст. Танҳо аз душвориҳо ва тақдирӣ Мӯбад Висро тарк карда рафтани Ромин ва ба Гул

хонадор шудани ӯ, бевафой ва хилофи аҳду паймон аст, ки метавонист хатти сюжетро қанад, вале ҳеҷ гоҳ аз Ромин дил нақандан ва ба воситаи дояву миёнараву номаҳо ба вай таъсир расонидани Вис, охируламар аз карди худ пушаймон шудани Ромин он риштаро қанда шудан намонд. Кульминацияи муносибатҳои ишқии онҳо ҳарчанд ки дар мулоқоти аввал ба вучуд омад, онҳо ба коми дил расиданд ва мулоқоти минбаъдан онҳо давоми он лаҳза буд, вале азбаски озод набуданду озоднашон дар ғалабан онҳо аз болон Мӯбад дар ғалабан никоҳи дилхоҳ аз болон никоҳи маҷбурий буд, авчи аълон воқеан ҳарду хатти сюжет дар вафоти Мӯбад ва ба подшоҳӣ расидани Ромин, зиндагии осоншта ташкил кардани ошнқон аст. Зиндагии доимии онҳо, вафоти Вис, писари худро ба тахт нишондани Ромин ва дар оташгоҳ ба тарки дунёе нишастани ӯ хотима ва кушодашавии сюжети ин дoston аст.

Хотимаи дoston некбинонааст, зеро қаҳрамонҳои асосӣ на бо фочиа, балки баъд аз ҳамзистии оромӣ осоншта ба аҷали худ вафот ёфта, аз худашон Хуршед ном писаре ёдгор гузоштаанд, ки ба ҷои падар подшоҳ шудааст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар хотимаи дoston эпизоде дар бевафои дунёе нест.

4. Персонажҳои дoston ба эҷобиву салбӣ чудо мешаванд. Қаҳрамони мусбат ва даврони замон Вис ва Роминанд. Онҳо бо хислатҳои умумии худ ишқи ҳақиқӣ ва ҷавонӣ доштан, дорон иродаи қавӣ будан, нуқсонҳои одамони замони худро маҳкум кардан, дар ҳаёт ғаъол будан, ҷораҷӯӣ барон хушбахтии худ ва кӯшишҳо барои ба мақсади олии расидан ва ғ. Ягонагӣ ва дар айни замон хислатҳои фарқкунанда доранд: Вис нисбат ба Ромин ҳамчун зани замони феодалӣ як андоза сустмиқоз аст, зеро дар оғози ҳаёти номуносибаш бо Мӯбад ба тақдирӣ худ тан медиҳад, аммо зуд аз ин ҳол рӯй гардонда, торафт ғаъол мешавад, ба дараҷае мерасад, ки дӯстдоштааш Роминро ошкоро ба Мӯбад арз менамояд ва Роминро дар мавридҳои лозим сарзаниш мекунад, ки ӯро дубора ба ишқи аввала бармегардонад ва дар ин роҳ ба баъзе заъфи мизоч ҳам роҳ медиҳад масалан, вай розӣ мешавад, ки Ромин дузана бошад:

Агар ту ҷӯи нав кандӣ ба Гӯроб,
Набояд бастан аз ҷӯи куҳан об.
В-агар ту хона кардӣ дар Кӯҳистон,
Куҳанхона мақун дар Марв вайрон.

Ҳамаи тазоди рӯҳии Вис аз он сабаб ки риштан дӯстӣ ва муҳаббатро аз Ромин нақанад. Ромин аз аввали муносибатҳои худ бо Вис ва умуман дар зиндагӣ ғаъол аст, фақат як бор аз ӯ заъфи мизоч рӯй дод, ки вай бархилофи аҳду паймони худ бо Вис ба Гул хонадор шуд ва боз онро, ки ба ивази ишқи Вис гирифта буд, тарк намуд. Ин ҳолат гӯе аз як тараф, аз саҳву

хатон вай ва аз тарафи дигар, барои тарсонидани Вис буд, ки ба Ромин сахтгирӣ накунад. Висро тарсондан ва маҷбур кардан ҳоҷат надошт, зеро ки вай дар роҳи ишқ устувор аст:

На берӯи ту хоҳам зиндагонӣ,
На бе коми ту хоҳам комронӣ.

Мӯбад аз персонажҳои асосӣ ва қаҳрамони салбин даврон аст. Ӯ пеш аз ҳама булҳавас, ба як дидан ба зани Қоран Шаҳрӯ ошиқ мешавад, ҳол он ки вай соҳиби оила аст, ба калонсолини худ нигоҳ накарда, ба ваъдаи Шаҳрӯ ба духтари таваллуднашудан вай умед мебандад, муносибатҳои ишқу ошиқиро аз рӯи меъёри зӯру зар медонад, ки ахлоқи ашрофони феодалист, ӯ ҳисси талабу ҳуқуқи дигарон ва махсусан ҷавонро ба ҳисоб намегирад, вақте ки зӯру зар кифоя накард, ба зорӣ ҳам мегузарад, панду насихат медиҳад, ба хунрезӣ ҳам тайёр аст, то ки нафси ҳайвонии худро конеъ гардонад ва ҳолати никоҳи маҷбуриро нигоҳ дорад ва то охири умр фаҳмида наметавонист, ки дар паҳлӯи зани ҷавон тире беҳ аз пире. Вай дар натиҷаи рафтори нолоки худ аз тарафи Вирӯ, Вис, Ромин, доя ва Шаҳрӯ таҳқир шуда бошад ҳам, барои нафси худраъӣ бо андак гӯлшавӣ тоқат мекунад, дар охири кор ҳамчун шоҳи золим маҳкум шуда, бо ҳукми «тақдир» бо зарби ҳуқи ёбӣ кушта мешавад... Вай танҳо як бор аз худ амалиёти лонке зоҳир кард, ки он ҳучуми шоҳи Қайсари Румро зада гардонд ва кишварро аз он ғимоя кардааст, вале умуман ҳақиру нокас аст.

5. Аз тасвири дурусти шоир бармеояд, ки ахлоқи бад дар доираҳои дарбори феодалӣ буда, доираи дарбор барои ҷавон танг аст ва рафтори дарборӣ боиси вайрон шудани тарбияи онҳо хоҳад шуд. Дар чунин ҳолат ишқи поки ҷавонӣ ва соҳибони ин ҳиссиёт ҳақ доранд, ки доираи танг ва вайрони ахлоқи ҷамъияти ашрофиро вайрон кунанд, вале айбдор набошанд. Аз ин рӯ, хиёнат ва «бадахлоқӣ»-и Вису Ромин дар ҳақиқи Мӯбад ва Зард, ба иродан модар ва бародар зид баромадани онҳо ҷоиш аст, зеро аз рӯи талаби ҳаёт рафтор кардаанд.

6. Дар дoston лаҳзаҳои тасвири романтикӣ кам набошад ҳам:

Равам бо абр, гӯям: Ту ҳамонӣ,
Ки чун гуфтори Висам дурфишонӣ,
Ду дасти Вис бо ту ёр будӣ,
Ҳамеша чун ту гавҳарбор будӣ.
Ба ҳаққи он, ки ӯ буд абри родӣ,
Ба ҷои барк хандаш буду шодӣ.
Ба шаҳри душманаш — бар бор тӯфон,
Ба сел андар ҷаҳанда барки рахшон.

тасвиrotи асосии асар реалистона ва ҳаёти доираҳои аристократиро ба таври ҳаққонӣ акс кунонидааст.

7. Дараҷаи бадеияти достони «Вис ва Ромин» аз хайси зе-
бой баланд аст. Дар он зебони инсон ва олами ботинии он дар
мисоли Шаҳрӯ, Вирӯ, Вис ва Ромин инъикос ёфтааст. Маса-
лан, тавсифи зебони Шаҳрӯ:

Бидид он сарвтай сими равонро,
Бути хандону Моҳи бонувоиро.
Сиях чун андӯху тозон чу уммед,
Фурӯҳишта чу парда пешу Хуршед.

Сифати зебони Вис:

Чу қадди Виси бутпайкар чунон шуд,
Ки ҳамболои сарви бўстон шуд.
Шуд оғанда булӯрин бозуванаши,
Чу ёзанда каманди гесувонаши.
Сари зулфаш ба гул-бар соя густард,
Ба нози дил ниёзеро бипарвард.

Тавсифи Ромин:

Синаҳдорону солорони лашкар
Яқояк ҳамчу Маҳ буданду ахтар.
Дар ишон Офтобе буд Ромин,
Ду чашм аз наргису ораз зи насрин,
Ду зулф ангуру рух чун оби ангур,
Ғуломи ҳар ду гаштӣ мушки кофур.

Сифати ҳолати руҳияи Мӯбад:

Шаҳаншаҳ чун шунид аз Вис посух,
Падид омад-ш раини хашм бар рух.
Ба сурҳи хашми ӯ чун арғавон шуд,
Ба зарди рӯи ӯ чун заъфарон шуд,
Дилаш дар тан чу оташ гашт сӯзон,
Танаш аз кина шуд чун бед ларзон.
Чу аз кин хостӣ ӯро бикуштӣ,
Хирад бо меҳр бар кин тира гаштӣ.

Дар дoston вобаста ба ҳислат ва характери қаҳрамонҳои
асар на танҳо сифатҳои мусбат, сифатҳои манфии онҳо низ
тасвир шудааст.

Тасвирҳои психологӣ, ки олами ботинии шахс-ғаму шодӣ,
орзую умед, пушаймонӣ, ноумедӣ, номуродӣ, сарзаниши худ ва
яқдигар ва ҳаяҷони рӯхро акс кунонидааст, хеле зиёд аст. Аз
ин рӯ, ин асарро дostonи психологӣ низ номидан мумкин аст.
Мо онро беҳтар дар номаҳои қаҳрамонон мебинем:

Кучой, эй духафта, Моҳи тобон?!
Чаро гаштӣ ба хуни ман шитобон?!
Туро бошад ба чои ман ҳама кас,
Маро андар ду гетӣ худ туй бас.

Маро гӯянд: «Беҳуда чӣ ноли?
Чаро чандин зи бадмеҳрӣ сеголи?»

8. Тасвири манзараи табиат ҳамчун воситаи тасвир ва баён замон ва маконро дар бар гирифта, бо воқеаҳои тасвиршуда, алоқаманд аст, чунончи, тасвири шаби торик тасвири замон буда, бо воқеаҳои нофорам вобастагӣ дорад:

Шабе торик олуда ба катрон,
Сиеҳу сахмгин чун рӯзи хичрон,
Ба рӯи чарх-бар чун тудан нил,
Ба рӯи хок-бар чун ой бар пил.
Снях чун андӯху тозон чу уммед,
Фурӯҳишта чу парда пешн Хуршед.

9. Воситаҳои тасвир, санъатҳои бадеӣ ва таносуби сухан дар достони «Вис ва Ромин» бо тамоми нозукиҳо ва зебоиҳои истифода шудааст ва онҳо дар маҳорати образофарини шоир хизмати қалоне кардаанд. Масалан, ташбех:

Сабук Ромин ду дасти шоҳ бигрифт,
Ту гуфтӣ: Шери иар рӯбоҳ бигрифт.
Ба куҳ андар чу селоби раванда
Ба дашт андар чу ифрити даванда
Ба боло бар шудӣ ҳамчун палангон.
Ба дарё — дар шудӣ ҳамчун наҳангон,

тавсиф:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.
Ба зорӣ рӯзу шаб чун абри гирён,
Ҳама дилҳо ба дардаш гашта бирён.

мақоз:

Маху Хуршед ҳарду рух нухуфта,
Ба сони ошику маъшук хуфта.

киноя:

Паноҳат кист ё пуштат кадом аст,
Ки роят бас баланду хешком аст!
Нагӯй, то ки додат ин далерӣ,
Ки рӯбоҳиву тобон шер гирӣ?
Баҳор имсол некӯтар бихандад,
Ки шарми Вис бар вай роҳ набандад.

истиора:

Кучо чун дид Ромин рӯи он Мох,
Ту гуфтӣ: хурд бар дил тир ногоҳ.
Гирифта з-оташи дил мағзи сар чӯш,
Ҳам аз тан дил рамида, ҳам зи сар хуш.

Тазод:

Ба шаккар монадат гуфтору дидор,
Ба ханзал монадат ону кирдор.
Дили Ромин зи шайдои битарсид,
Дили Виса зи расвой битарсид.

Мукобилгузорӣ:

Гар ишонро ба ноз андар хушӣ буд,
Шаҳаншаҳро китобу нохушӣ буд.

Такрор:

Дареғо, Виси ман хотуни Тӯрон,
Дареғо, Виси ман бонуи Эрон.
Дареғо, Виси ман — меҳри Хуросон,
Дареғо, Виси ман — Моҳи Кӯдистон.

Масал кор фармудан:

Дарахте сабз дидам бар сари кӯх,
Ки аз дилхо зудояд занги андӯх...
Ба зераш саҳт равшан чашман об,
Ки обаш хубу регаш дурри хушоб...
Чарандагови гелӣ бар канорам,
Гаҳе обаш хӯрад, гаҳ навбахораш.

Зарбулмасал ва макол кор фармудан:

Ба посух гуфт Виси моҳпайкар,
Ки «Аз ханзал нашоёд кард шаккар».
«Харири меҳрубонӣ» н-ояд аз санг,
«Набиди арғавонӣ» н-ояд аз банг.
«Нагардад мум ҳаргиз ҳеч оҳан»,
«Нагардад дӯст ҳаргиз ҳеч душман».

10. Идеали асосии шоир ишки пок, ҷавонӣ ва адолатхо-
хист. Достон бо ғалабаи адолат ба анҷом расидааст.

11. Яке аз лаҳзаҳои муҳими ғоявии достони «Вис ва Ро-
мин» панд аст ва сар то сари он давом ёфтааст ва он мувофи-
қи ахлоқ ва ҷаҳонфаҳмии онрӯза ифода гардидааст.

12. Лаҳзаи дигари ғоявии асар акидан фалсафии шоир аст.
Ӯ дар фаҳмиши ҳаёт ва тасвири он рафтори реалистона (тақ-
дирпарастӣ) дошта бошад ҳам, дар маънидоди фалсафавӣ
он идеалисти тақдирпараст буда, дунёро бевафо маънидод
карда, мисли Ромин дар охири кор тарки дунё ва гӯшаниши-
ниро тарғиб намудааст, ки ғояи зарарнок мебошад, аммо тар-
ки дунёи ӯ ба мукобили хирс (оз), ки хислати ношоистан
инсонист равона карда шудааст:

Нигоро ман яке аз мардумонам,
Зи дасти оз растан чун тавонам.
Диле, к-аз шуғлу ози ин ҷаҳон раст,
Чунон дон, к-аз балои ин ҷаҳон раст.

13. Яке аз хусусиятҳои шаклу услуби достони «Вис ва Ро-
мин» дар шаклу мазмуни силсилаи номаҳо баён намудани
эҳсосоти ишқу рӯҳияи шахс ва муносибати он ба муҳит аст.
Номаҳо як навъ диалогӣ ҳиссиёт ва олами ботинии инсон аст.
Ин хусусият дар «Даҳнома»-и достон акс ёфтааст.

Ҳаким Абӯнаسر Алӣ ибни Аҳмад АсадинТусӣ аз дostonса-роён ва забоншиносони асри XI аст. Тафсили тарчимаи ҳолаш маълум нест. Он чӣ то имрӯз маълум, ба тарики зерин аст: Соли таваллудаш тахминан 1005—1010. Ватанаш шаҳри Тус аст. Аввалҳо дар доираҳои ҳукмронии маҳаллии Хуросон, ки ба ғазнавиёнӣ ғоратгар бо назари нафрат нигоҳ мекарданд, зиндагӣ кардааст. Дар солҳои 1034—40 дар Хуросон қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт шуд. Илова бар ин, чи тавре ки аз «Мунозира»-ҳои Асади маълум аст, ақидан шуубия ва шиа дошт ва ин ақида дар назди подшоҳони турк, алалхусус, ғазнавиён гуноҳи сиёсӣ шуморида мешуд, бинобар ин, тарки ватан кард ва ба Ғарби Эрон — Озарбойҷон рафт. Вай дар Ғарби Эрон ба доираҳои рафт, ки аксарияти ҳокимони он ақидани шуубия доштаанд. Вай бештар дар дарбори ҳокими Нахчевон Абӯдулафи Дайронӣ зиндагӣ карда, «Қаршоспнома»-ро дар он ҷо эҷод намуда, вайро тавсиф кардааст:

Шаҳи Арману пушти эрониён,
Маҳи тозиён, тоҷи шайбониён.
Малик Бӯдулаф шаҳриёри замин,
Ҷаҳондори арронии покдин.

Истиқомати Асади дар мамлакати Нахчевон низ тӯл накашид, вай аз он ҷо баъд аз санаи 1072 ба кишвари Оно рафт, ки қисме аз Арманистон буд. Дар ин вақт подшоҳи ин мулк Шучоъуддавла Абӯшучоъ Манучеҳр бини Шовур, ки аз подшоҳони хонадони шаддодӣ буд, ки тахминан дар солҳои 1063—1100 ҳукмронӣ кардааст. Асади қасидани «Мунозираи қавсу рамех»-ро дар он ҷо ба номи ин амир навиштааст. Аз аҳволоти Асади дар ин солҳо пай бурдан мумкин аст, ки эҳтиёҷи қалони моддӣ доштааст ва дар соли 1055-56 то дараҷаи қотиби оддӣ-хаттотӣ фурумадааст. Масалан, вай китоби Абӯмансур Муваффақ ибни Алӣ-ал-Ҳиравӣ «Ал-абнията-инна-ҳақоик ул-адвия»-ро рӯинавис кардааст. Аз як маҳал ба маҳали дигар ва аз як дарбор ба дигаре рафтани ӯ низ шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ба худ ёри моддӣ ҷустааст.

Чанде пеш ақидае буд, ки ду Асади ҳаст: яке падар ва дигаре писар. Асадин падар дар жанри мунозира қасидаҳо гуфтааст. Асадин писар достони «Қаршоспнома»-ро навиштааст. Холо исбот шудааст, ки як Асади ҳаст, ки ӯ ҳам шеърҳои бо услуби мунозираро навиштааст ва ҳам «Қаршоспнома»-ро. Ақидае ҳаст, ки қасидаҳои мунозирани ӯ, ки аз ҷиҳати бадеият баланд нестанд, шеърҳои давраи аввали ваянд. Ҳол он ки ин услуб дар «Қаршоспнома», ки дар охири умраш эҷод кардааст, низ мавҷуд аст ва ин услуб умуман услуби дӯстдоштан ӯст. «Мунозираҳо» қасидаҳои мадҳия буда, ташбиб ё ки насиби он

аз мунозираи ду қувваи муборизи ба ҳам муқобил иборат аст: Шабу рӯз, Арабу Аҷам, мугу мусулмон, найзаву камон, осмону замин ва ғайра. Асади дар қасидаи мадхия маҳорати баланд надорад, маҳорати нисбии ӯ дар дostonҳои паҳлавонӣ бештар аст, қасидаҳои худро бо услуби мунозира зиннат додааст.

Чунон ки аз мунозираи буз ва нахл дар «Дарахти асурек» медонем, анъанан мунозира аз қадим, камаш аз давраи ашкониён (100 сол то милод ва 224 м) будааст. Мунозираҳои Асади аз ҷиҳати бадеият баланд набошад ҳам, аҳамияти тарҷумаҳои ва ғоявӣ дорад. Масалан, мунозираи «Арабу Аҷам», ки мазмуни онро баъдтар дар «Қаршоспнома» қисман такрор кардааст, моҳияти шуубия дорад ва афзалияти хонадонҳои қадими аристократии Эронро бар Араб исбот менамояд ва он ба номи яке аз амалдорони Тӯс Абӯҷаъфар Муҳаммад навишта шудааст, ки кӣ будани он ҳоло маълум нест. Ақидаи шуубия баъдтар суст шудааст, зеро Султон Маҳмуд таъкиб мекард. Бинобар ин, қасидаи мазкурро маҳсули давраи ҷавонии ӯ медонанд. Азбаски хонадонҳои қадими эронӣ ҳатто баъд аз ғалабаи қатъии салҷуқиҳо дар баъзе маҳалҳо давом дошт, боқӣ будани ақидаи шуубия ва онро ифода кардани Асади дар охири умраш ҷоиш аст. Дар мунозираи Арабу Аҷам афзалияти Араб танҳо дар ҳамон лаҳза исбот мешавад, ки пайғамбари охирзамон Муҳаммад аз қаблаи Кӯрайшии араб аст. Ин ҷо ақидаи мусулмонии ӯ вайро вачбур кардааст, ки афзалияти Арабро эътироф менамояд, баръакси ҳол, вай метавонист дар асоси ақидаи зардуштӣ, ки подшоҳони бузург фарри эзидӣ доштанд, Аҷамро бар араб муқобил гузорад.

Табиист, ки шуубияи Асади мисли ҳиссиёти шуубияи Фирдавси пурқувват нест, вай аллақай мусулмони комил аст, вай ин ҳолро дар «Қаршоспнома» ҳам пинҳон накардааст. Вай мисли Фирдавси ба ақидаҳои қадими тоисломӣ таъбия намекунад. Ин ҳолати ӯ дар мунозираи мугу мусулмон хеле равшан акс ёфтааст:

Зи ҷамъи фалсафиён бо муге будам пайкор,
Нигар, ки монд зи пайкор дар сухан бекор.
В-аро ба қиблаи Зардушт буд яксара майл,
Маро ба қиблаи фаррух Муҳаммади мухтор.

Дар мунозираи далелҳои муг боварибахш, табиӣ, конкрет ва ҳаётий вале ҷавобҳои мусулмон мазҳум, умумӣ, норавшан бошад ҳам, Асади, ҷи тавре ки дар мунозираҳои дигараш ҳам мебинем, ҷилави ғалабаро якбора ба фоидаи мусулмонӣ метобад ва мусулмонро ғолиб нишон медиҳад. Ин ҳол метавонад аз як сӯ, аз сабаби ғалабаи пурраи ислом бошад, аз тарафи дигар, мурасон шояр бо уламони динӣ бошад, ки ҳатман зарур аст:

Бидид муг, ки замин бех аз қиблагӣ з-оташ,
Бимонд хучҷаташу очиз омад аз гуфтор.

Мукир бибуд, ки дини ҳақиқат ислом аст,
Муҳаммад аст беҳин э-анбиёву аз ахбор.

Ҳар чанд ки дар эҷодиёти Асади қасидаҳои мунозира ва «лугати фурс» қамаҳамият нестанд, вале достони «Қаршосп-нома» маъкаи асосӣ дорад, зеро вай бештар дар назди силсилаи афсонаҳои онд ба Гаршосп, ки аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ берун монда буд қувваозмоӣ кардааст. Дар боби сабаби назми дoston дар бораи қасоне сухан рондааст, ки онҳо Асадиро ба назми қиссаи «Қаршоспнома» тарғиб кардаанд. Аз рӯи гуфтаи ӯ ду нафар соҳибмансаби дарбори амир Дӯлаф-яке вазири вай Муҳаммад ибни Исмоили Хиссӣ ва бародари ӯ Иброҳим Асадиро ба назди худ даъват намуда, дар давоми сӯҳбат шояд дар бораи шӯҳрати шоҳону қаҳрамонони гузаштаи эронӣ ва кушишҳои ҳозираи шуубияи зидди турку араби шоҳони хол-холмондаи Эрони Ғарбӣ, образи шоҳону паҳлавонони гузаштаре ба вучуд оварда, шӯҳрат баровардани Фирдавсӣ, барои амир Дӯлаф ҳам зарур будани чунин асар, инъомҳои сазовор додани ӯ ва мисли ҳамшаҳраиаш Фирдавсӣ ба ин қор қамар бастанӣ вай сухан ронда бошанд. Аз муқаддима маълум аст, ки худӣ Асади ҳам мисли Фирдавсӣ ном бароварданро меҳодад:

Бибигмоз як рӯз наздики хеш,
Маро ҳар ду меҳтар нишонданд пеш.
Басе ёди номи нақӯ ронда шуд,
Басе дафтари бостон хонда шуд.
Зи ҳар гуна роҳе фиканданд бун,
Пас он гаҳ кушоданд банди сухун,
Ки Фирдавсии Тусии покмағз,
Бидодаст доди суханҳои нағз,
Ба «Шаҳнома» гетӣ биёроаст,
Бад-он нома номи нақӯ хостааст.
Ту ҳамшаҳрӣ ӯрову ҳампешай,
Ҳам андар сухан чобуқандешай,
Бад-он ҳамраҳ аз номаи бостон
Ба шеър ор хуррам яке дoston...
Ту э-ин дoston ганҷе андар қаҳон
Бимонӣ, ки ҳаргиз нағардад ниҳон.
Зи қас ёди ин ганҷ бар дил маёр,
Чуз аз шоҳи арронии шаҳриёр...
Ки то чойгаҳ ёфтӣ Наҳҷавон,
Бад-ин шоҳ шуд бахти пират қавон.

Илова ба чунин тарғибот, чи тавре ки аз ин боб бармеояд, худӣ Асади ҳам ба назми дoston, бо ин восита шӯҳрат баровардан ва манфиати моддӣ маънавӣ дидан рағбат доштааст ва аз рӯи ҳамин майл ҳам ба назми дoston шурӯъ кардааст:

Яке кор чустам хама арчмаид,
Ки номаш шавад з-ӯ ба гетӣ баланд.

Аз ифодаи «бахти пират чавон шуд» пай бурдан мумкин аст, ки Асадӣ дар ҳангоми назм кардани «Қаршоспнома» марди куҳансол (50—60 сола) будааст.

Ҳаҷми умумии дoston аз ҳафт то даҳ ҳазор байт тахмин шуда, вазнаш мутақорибан мусаммани мақсур аст.

Асадӣ пеш аз «Қаршоспнома» таҷрибаи қасидасароӣ (бо услуби муназара) дошта бошад ҳам, дорон таҷрибаи дostonсароии қахрамонӣ буд ё на, маълумоте надорем. Ҳеҷ набошад, ғайр аз истеъдоду шавқу ҳавас ба дostonсароии ҳамосӣ, бояд мусаввадаҳо дошта бошад, вагарна якбора бе тайёри ба дostonсароӣ ба мисли «Қаршоспнома» шурӯ намудан душвор буд. Асадӣ ба назми силсилаи дostonҳое оғоз кард, ки бо сабабҳои ҳоло номаълум Фирдавсӣ ба он даст назада буд. Шубҳае нест, ки Асадӣ аз нусхаи «Қаршоспнома»-и Мансурии Абулмауайяди Балхӣ истифода кардааст, ки як қисм аз «Шоҳнома»-и ӯст, китоби алоҳида бо номи «Китоби Қаршоспнома» ё ин ки «Ахбори Қаршосп» машҳур будааст. Аз ин китоб муаллифи гумноми — «Таърихи Систон» хабар дорад. Табиист, ки баъд аз эҷод шудани «Қаршоспнома»-и Асадӣ, «Қаршоспнома»-и Мансури Абулмауайяд ҷои худро ба ин дoston додааст. Ба ҳар ҳол «Қаршоспнома»-и Мансур асоси материалҳои дostonи Асадӣ шудааст, ки то ин дам маълум ва машҳур буд:

Зи кирдори Қаршосп андар ҷаҳон,
Яке нома буд ёдгор аз меҳон.
Пур аз донишу панду омӯзгор,
Ҳам аз рози ҷарху ҳам аз рӯзгор.
Зи фарҳангу найрангу доду ситам,
Зи хубиву зиштиву шодиву ғам.
Зи нахҷиру гарданфарозиву базм,
Ки чун хонӣ аз ҳар даре андаке,
Басе дониш афзояд аз ҳар яке.

Асадӣ қайд кардааст, ки Фирдавсӣ ба дostonи «Қаршоспнома» даст назадааст:

Ба «Шоҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
Ки аз пешни гӯяндагон бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд.

Пас, аз рӯи иқрорин Асадӣ, аз як тараф даъвати аҳли дарбори Абӯдулаф бо супориши ӯ, аз тарафи дигар, хоҳиши худӣ шоир ва ин сюжетро аз назари эътибор дур мондани Фирдавсӣ, вале дар он мавҷуд будани маънию мазмуни зиёди фандабахш Асади ро водор кардааст, ки ба назми он шурӯ намояд, то ки аз ӯ ёдгор бошад:

Ман акнун зи табъам баҳор оварам,
Мар ин шохи навро ба бор оварам...
Бад-он, то бувад унс хонандаро,
Дуо гӯядам, гар мирам зиндаро.

Ба назми «Қаршоспинома» шуруъ намудани Асадиро соли 1062-63 шуморидан мумкин аст, зеро дар як ҷои асар «се сол андарон сарф шуд рӯзгор» гуфтааст ва агар ин солро аз соли хатми дoston 1065-66 барорем, ҳамин сана боки мемонад. Асади соли анҷоми назми «Қаршоспинома»-ро аниқ муайян кардааст: 458 х.— 1065-66 м.

Шуд ин дostonи бузург аспарӣ
Ба пирӯзаву рӯзи некаhtarӣ.
Зи ҳичрат ба даври силехре, ки гашт
Шуда ҷор сад солу панҷоҳу ҳашт.

Вай дар қатори ин маълумотҳо ба арзиши дostonи худ низ эътибор додааст:

Чунон андар ин сайъ бурдам зи бун,
Зи ҳар дар бaсе гирд кардам сухун.
Чунии номае сохтам пуршигифт,
Ки ҳар донише з-ӯ тавон баргирифт.

Асади дар муқаддимаи дoston баъд аз лаҳзае, ки «сухан ҳаст, лекин харидор нест», мегӯяд, дар васфи Абӯдулаф сухан мулоҳиза рондани ӯ шояд, аз як тараф ҳақиқатро, аз тарафи дигар, меҳост, мавқеи ҳомии худ Абӯдулафро баланд бардорад, зеро маҳз вай гӯё ба назм даровардани «Қаршоспинома»-ро фармуда ба шеърӯ шоирӣ харидорӣ кардааст:

Зи родон ҳамин шоҳ монда-сту бас,
Харидор аз ӯ бехтарам нест кас.
Дабири вай овард зи ман паём,
Гузиндеҳхудо лӯълӯи некном,
Ки гӯяд ҳаме шохи фарҳангҷӯй,
Ба номи ман ин номаро боз гӯй
Агар з-он ки Фирдавси ниро нагуфт,
Ту бо гуфтаи хеш гардон чуфт.

Ҳаҷми умумии дostonи «Қаршоспинома» аз ҳафт то даҳ ҳазор тахмин шудааст. Вазни ин дoston мутақорибӣ мусаммани мақсур аст. Дoston аз 145 боби гуногунҷаҷм иборат буда, бист боби аввал муқаддима, боби 145 хотима ва 124 боб мундариҷаи асосии дoston аст. «Қаршоспинома» аз қисми муқаддимаи анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима шоир тасвири аҷибӣ осмонро додааст, ки муборизаи шабу рӯзро дар бар мегирад ва он муборизаи мавҷудоти афсонавии дар «Авесто»-и қадим мавҷудбударо ба хотир меорад.

Масалан, чаңги Тиштри бо девн хушкӣ Апаоши. Ин ҷихати муқаддима аз фольклори қадим истифода бурдани Асадири нишон медиҳад. Баъд аз ин, дар муқаддима тавсифи чор унсур омадааст, ки тасвири замин ё ки тавсифи худон қадим Армати мебошад. Дар боби IX сабаби назми дoston нақл ёфтааст.

Дар дostonи «Қаршоснома» сухан дар бораи Чамшед, Заҳҳок Қуранг-шоҳи Зобулистон писари Чамшед Тур ва авлодони ӯ Шедасп, Туварг, Шам, Асрат, Қаршасп, Наримону, Сому Фаридун сухан меравад.

Дoston аз он тасвир оғоз ёфтааст, ки баъд аз хучуми Заҳҳок ба Эрон Чамшед шикаст хӯрда, ба Зобулистон мегузарад ва пинҳон мешавад. Заҳҳок сурати ӯро гиронда, ба кишварҳо мефиристад, то ки дастгир кунанд. Чамшед шахси ҷавон ва зебо тасвир ёфтааст. Подшоҳ духтарашро ба касе наметод, то ки дилхоҳашро худаш интихоб кунанд. Дояи кобулии духтар пешгӯӣ карда буд, ки паҳлавони аз ҳама зебои ҷаҳон насиби ӯ хоҳад шуд. Чамшеди саргаштаву сарсон баъд аз даҳ соли оворагардӣ ба Зобулистон меояд ва ба духтари шоҳи кишвар Қуранг, ки зеботарин духтари ҷаҳон буд, ошиқ мешавад. Духтар аз рӯи сурат ӯро мешиносад, вале ба падараш сир бой наметоҳад. Худи Чамшед ҳам ба духтар иқрор мешавад, ки ӯ чамшед аст. Вай ба духтари шоҳ хонадор мешавад. Аммо шоҳ ба воситаи канизи кобулӣ Чамшед будани домоди худро мефаҳмад ва занҷирбанд карда, ба Заҳҳок фиристодани мешавад, вале духтараш розӣ намешавад:

Бадӣ гар ҷӣ кардан тавон бо касе,
Чу неки кунӣ, бехтар ояд бисе.

Қуранг ба гуфтаи духтари худ розӣ ва бо домодаш улфат мешавад. Аз духтари шоҳ писар таваллуд меёбад ва ба ӯ «Тур» ном мегузоранд. Овозан дар манзили Қуранг паноҳ шудани Чамшед паҳн мегардад ва ба Чамшед таклиф мекунад, ки пинҳон шавад. Чамшед ба Хиндустон ва Хитой рафта, дар он ҷо дастгир мешавад. Бо фармони Заҳҳок аз миёнаш бо арра мебуранд. Занаш дар мотами ӯ худро мекушад. Аз Тур Шидасп таваллуд меёбад ва авлод ҳамин тавр давом карда, аз Асрат Қаршосп таваллуд мешавад. Пас, Қаршосп аз авлоди Чамшед аст.

Саргузашти
Қаршосп

Тасвири Қаршосп ҳамчун паҳлавони беназири тануманд ва нотарсу паҳлавон аз Рустам ҳам пурзӯру хайратбахш тасвир ёфтааст. Якрӯзагнаш якмоҳа, якмоҳагнаш яксола барин. Вай дар 14-солагӣ аллақай паҳлавони бемислу монанд мешавад. Бо найзани 13 метрӣ мечангад, аз қадаҳи думанӣ шароб менӯшад. Овозан ӯ ҷаҳонро мегирад ва бо ин восита душманон аз падараш Асратшоҳ ҳам метарсанд. Заҳҳок ҳам ба ваҳм меафтад. Ба ди-

Ман акун зи табъам баҳор оварам,
Мар ин шохи навро ба бор оварам...
Бад-он, то бувад унс хонандаро,
Дуо гӯядам, гар мирам зиндаро.

Ба назми «Қаршоспнома» шурӯъ намудани Асади соли 1062-63 шуморидан мумкин аст, зеро дар як ҷои асар «се сол андарон сарф шуд рӯзгор» гуфтааст ва агар ин солро аз соли хатми дoston 1065-66 барорем, ҳамин сана боқӣ мемонад. Асади соли анҷоми назми «Қаршоспнома»-ро аниқ муайян кардааст: 458 ҳ.— 1065-66 м.

Шуд ин дostonи бузург аспарӣ
Ба пирузаву рӯзи некаhtarӣ.
Зи ҳичрат ба даври силехре, ки гашт
Шуда чор сад солу панҷоху ҳашт.

Вай дар катори ин маълумотҳо ба арзиши дostonи худ низ эътибор додааст:

Чунон андар ин сайъ бурдам зи бун,
Зи ҳар дар бaсе гирд кардам сухун.
Чунин номае сохтам пуришифт,
Ки ҳар донише з-ӯ тавон баргирифт.

Асади дар муқаддимаи дoston баъд аз лаҳзае, ки «сухан ҳаст, лекин харидор нест», мегӯяд, дар васфи Абӯдулаф суханҳои мадхия гуфтааст. Дар бораи бехаридории сухан мулоҳиза рондани ӯ шояд, аз як тараф ҳақиқатро, аз тарафи дигар, меҳост, мавқеи ҳамин худ Абӯдулафро баланд бардорад, зеро маҳз вай гӯе ба назм даровардани «Қаршоспнома»-ро фармуда ба шеърӯ шоирӣ харидорӣ кардааст:

Зи родон ҳамин шоҳ монда-сту бас,
Харидор аз ӯ бехтарам нест кас.
Дабири вай овард зи ман паём,
Гузиндеҳхудо луълӯи некном,
Ки гӯяд ҳаме шоҳи фарҳангҷӯй,
Ба номи ман ин номаро боз гӯй
Агар з-он ки Фирдавси иро нагуфт,
Ту бо гуфтаи хеш гардон чуфт.

Ҳаҷми умумии дostonи «Қаршоспнома» аз ҳафт то даҳ ҳазор таҳмин шудааст. Вазни ин дoston мутақорибан мусамманӣ мақсур аст. Дoston аз 145 боби гуногунҳаҷм иборат буда, биҳт боби аввал муқаддима, боби 145 хотима ва 124 боб мундариҷаи асосии дoston аст. «Қаршоспнома» аз қисми муқаддимаи анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима шоир тасвири аҷибӣ осмонро додааст, ки муборизаи шабу рӯзро дар бар мегирад ва он муборизаи мавҷудоти афсонавии дар «Авесто»-и қадим мавҷудбударо ба хотир меорад.

Масалан, ҷанги Тиштри бо деви хушкӣ Апаоши. Ин ҷиҳати муқаддима аз фольклори қадим истифода бурдани Асадири нишон медиҳад. Баъд аз ин, дар муқаддима тавсифи чор унсур омадааст, ки тасвири замин ё ки тавсифи худон қадим Армати мебошад. Дар боби IX сабаби назми дoston накл ёфтааст.

Дар дostonи «Каршоснома» сухан дар бораи Ҷамшед, Заҳҳок Куранг-шоҳи Зобулистон писари Ҷамшед Тур ва авлодони ӯ Шедасп, Туварг, Шам, Асрат, Қаршасп, Наримону, Сому Фаридуи сухан меравад.

Дoston аз он тасвир оғоз ёфтааст, ки баъд аз ҳуҷуми Заҳҳок ба Эрон Ҷамшед шикаст хӯрда, ба Зобулистон мегузарад ва пинҳон мешавад. Заҳҳок сурати ӯро гиронда, ба кишварҳо мефиристад, то ки дастгир кунанд. Ҷамшед шахси ҷавон ва зебо тасвир ёфтааст. Подшоҳ духтарашро ба касе наметод, то ки дилхоҳашро худаш интихоб кунад. Дояи қобули духтар пешгӯӣ карда буд, ки паҳлавони аз ҳама зебои ҷаҳон насиби ӯ хоҳад шуд. Ҷамшеди саргаштаву сарсон баъд аз даҳ соли овозагардӣ ба Зобулистон меояд ва ба духтари шоҳи кишвар Гуранг, ки зеботарин духтари ҷаҳон буд, ошиқ мешавад. Духтар аз рӯи сурат ӯро мешиносад, вале ба падараш сир бой наметодад. Худи Ҷамшед ҳам ба духтар иқрор мешавад, ки ӯ ҷамшед аст. Вай ба духтари шоҳ хонадор мешавад. Аммо шоҳ ба воситаи канизи қобулӣ Ҷамшед будани домоди худро мефаҳмад ва занҷирбанд карда, ба Заҳҳок фиристодани мешавад, вале духтараш розӣ намешавад:

Бадӣ гар ҷӣ кардан тавон бо касе,
Чу некӣ кунӣ, беҳтар ояд бисе.

Гуранг ба гуфтаи духтари худ розӣ ва бо домодаш улфат мешавад. Аз духтари шоҳ писар таваллуд меёбад ва ба ӯ «Тур» ном мегузоранд. Овозаи дар манзили Гуранг паноҳ шудани Ҷамшед паҳн мегардад ва ба Ҷамшед таклиф мекунанд, ки пинҳон шавад. Ҷамшед ба Хиндустон ва Хитой рафта, дар он ҷо дастгир мешавад. Бо фармони Заҳҳок аз мибнаш бо арра мебурранд. Занаш дар мотами ӯ худро мекушад. Аз Тур Шидаст таваллуд меёбад ва авлод ҳамин тавр давом карда, аз Асрат Қаршосп таваллуд мешавад. Пас, Қаршосп аз авлоди Ҷамшед аст.

Саргузашти Қаршосп

Тасвири Қаршосп ҳамчун паҳлавони беназири тануманд ва нотарсу паҳлавон аз Рустам ҳам пурзӯро ҳайратбахш тасвир ёфтааст. Якрӯзагиаш якмоҳа, якмоҳагиаш яксола барин. Вай дар 14-солагӣ аллакай паҳлавони бемислу монанд мешавад. Бо найзаи 13 метри мечангад, аз қадаҳи думанӣ шароб менӯшад. Овозаи ӯ ҷаҳонро меград ва бо ин восита душманон аз падараш Асратшоҳ ҳам метарсанд. Заҳҳок ҳам ба ваҳм меафтад. Ба ди-

дани ӯ меояд ва барон аз байн бурдани вай таклиф мекунад, ки мори аждаҳон зӯровареро, ки дар кӯхи Шикованд буд, кушад. Каршосп аз гурури паҳлавонӣ ин таклифро қабул мекунад ва аждаҳоро мекушад.

Баъд аз чанде Заҳҳок ба Асрат мактуб менависад, ки хати подшоҳи Хинд Маҳараҷ, ки Боҳу ном дошту аз ҷониби ӯ ҳокими ҷазираи Сарандеб буд, ба мукобили Заҳҳок исьён карда, аз додани хироҷ саркашӣ кардааст ва Каршоспро барон сарқубии ӯ ба ёрии Маҳараҷ бояд фиристод. Аввал подшоҳ шубҳа мекунад, ки ин ҷавон аз ӯҳдаи ҷунин кори мушкил дар кишвари бегона мебарояд ё не, вале Каршосп мағрурони розӣ мешавад:

Ҷавонпаҳлавон гуфт: К-ой пурҳунар,
Ба ҷуз рангу кин ман ҷӣ хоҳам дигар.
Маро эзид аз баҳри ҷанг офарид,
Ҷӣ поям, ки ҷанг омад акнун падид.

Каршосп бо ҳазор савори диловар ба назди Заҳҳок меравад. Вай ба ӯ сесад ҳазор лашкар додани мешавад, вале мағрурони онро рад карда, баъд танҳо дувоздаҳҳазорро гирифта ба Хиндустон ва аз он ҷо аз баҳр гузашта, ба ҷазираи Сарандеб меравад. Маҳараҷ ӯро пешакӣ бо тӯҳфаҳо сарафроз гардондани мешавад, вале ӯ аз рӯи ҳиммати баланди ҷанговарӣ ва ёрии ҳолисона онро рад мекунад:

Ман эдар ба пайқору разм омадам,
На аз баҳри шодию базм омадам.

Каршосп, бо Маҳараҷ ба Сарандеб рафта, аз ин ҷанг ғолиб мебарояд ва ҳамроҳи ӯ ба кӯхи Деху меравад, ки аз рӯи афсонаи динӣ ҳазрати Одам, вақте ки аз бихишт ронда шуда буд, ба он ҷо афтадааст. Вай дар он ҷо ба пири бараҳман вохӯрад ва бо ӯ дар мавзӯи фалсафӣ сӯҳбат мекунад. Бараҳман ба вай ҷанд савол медиҳад. Каршоспу Маҳараҷ ба ҷазираҳои укҷёнуси Хинд мераванд ва ба аҷоиботи бисёри мӯҷизавӣ вохӯранд. Масалан, дарахти кофур, ҷашмаҳои мадани, резаҳои тилло ва ғайра. Дар яке аз Эҳром беморонро бо хоб табобат мекарданд. Паррандаеро диданд, ки дар минқораш ҳазор сӯроҳ дошт, ки бо ҳар мақом месуруд. Вақте ки он парранда ҳазорсола шуд, худро месӯзад ва аз ҳокистари он айнан ҳамин тавр парранда, ҳосил мешавад. Онҳо дар соҳили ҷазирае моҳиеро мебинанд, ки 700 оршин дарозӣ дорад. Аз майнаи он раған об карда мегирад. Ин моҳӣ наҳанг аст ва гӯё киштии бутунро фуру мебарад. Накли мӯҷизаҳо давом мекунад ва яке аз дигаре аҷибтар. Масалан, дар яке аз ҷазираҳо онҳо хомӯшақхоеро мебинанд, ки аз шохин калонанд ва неши онҳо аз хафтону зиреҳашон гузашта, заҳр мезананд, ба ҷанговарон ҳучум карда, сӣ нафарро куштанд. Дар ин ҷазира мӯрҷаҳое буданд, ки аз гӯсфанд калон. Дар кӯхи ҷазира

дарахте ҳаст, ки бо номи вак-вак, ки меван он монанди каллан одам, агар шамол ҳезад аз он овози дод мебарояд. Меваю баргҳои рӯзона мерезад, хайвонҳои даррандан зерноби баромада мехӯранд. Одамони ин қазира якҷашма, якҷога, якдаста, якпоя, вале аз оху тӯзгар медаванд. Баъд аз ин онҳо ба пилгӯшҳо, яъне одамхӯрҳо вомехӯранд, ки мӯйҳои расидагӣ ва гӯшҳои монанди гӯши фил доранд. Мусофирон дар кӯҳ мақбаран Сиёмакро диданд. Ба назди онҳо одами сечашма ҳозир шуд, вай чизеро хонд, ба рӯн мусофирон дарвозан боги аҷоиб кушода шуд, ки дар он дарахте ки бори аввал дар рӯн замин рӯнда буд, меруст. Як дона меваш як қасро як ҳафта сер мекард. Дар боғ қасре буд, ки дар толори он тобуте овехта шуда, дар он якҷанд панд навишта шудааст. Дар яке аз онҳо навишта шудааст, ки Сиёмак ҳазору як саду шаш сол зиндагӣ кардааст.

Дар кӯҳи Бандаб калъаи баланде ҳаст. Зина дорад ва дар болон он ҳайкали саворае ҳаст, ки ба одами омадагӣ санг мепарронад. Қаршоси фармуд, ки таги зинаро кобанд, чоҳи чуқуре баромад, ки дар он чархи даврзанадае мавҷуд буд ва он занҷир ба ҳайкали савора омадааст. Аз вайрон қардани занҷир ҳайкал афтод ва роҳи калъа кушода шуд. Дар он ҷо қабри Тахмураи писари Хушанг буд.

Мусофирон ба Хиндустон бармегарданд. Махараҷ мефармояд, ки Қаршосро дар мамлакат сайругашт кунонанд. Асадӣ бо ин восита бутҳои зиёдеро тасвир менамояд. Баъд аз он, Қаршос ба назди Заҳҳок омада, иҷозат мегирад, ки ба ватан — Зобулистон ба назди падар баргардад. Заҳҳок ба вай маслиҳат медиҳад, ки зан гирад. Падараш духтарони зиёдеро тавсия мекунад, розӣ намешавад. Вай ба саёхати мамлакатҳо рафтани мешавад, то ки духтари дилхоҳе ёбад.

Вай дар қустуҷӯи духтари дилхоҳ бо як ғуломи турк ба Сурия меравад ва дар марғзоре вақти дамгирӣ шереро мебиннад, ки ба гӯрхар ҳамла дорад, онро мекушад ва харгӯрро ба найза гузаронда дар оташ бийён мекунад. Дар ин вақт ду савора ба назди ӯ меоянд: Яке аз Ховар дигаре аз Рум. Вай аз онҳо аҷоиботи кишварашонро мепурсад. Румӣ мегӯяд: Подшоҳи Рум духтари зебое дорад, вале ба қасе ба шавҳар медиҳад, ки камони беандоза вазини дар қасрбударо кашада парронда тавонад. Қаршос зуд ба Рум равона мешавад, зеро бовар дорад, ки аз ӯҳдаи иҷрон шарт мебарояд. Дар роҳ ба қорво-не вомехӯрад, ки дуздон зада буданд. Вай аз пай онҳо афтида, мағлуб қарда, қизҳоро мегирад ва ба соҳибонаш бармегардонад. Яке аз қорвоноҳи барои изҳори миннатдорӣ Қаршосро ба хонааш таклиф мекунад, вай розӣ мешавад, дар он ҷо вайро дояи духтари подшоҳ мебиннад ва ба духтар ӯро хабар медиҳад. Духтар ошики беқарор мешавад. Доя онҳоро вомехӯрононад. Қаршос ба пеши вазир меравад, то ки камонро кашад. Вай онро шикаста ба ду қисм ҷудо мекунад. Ӯ бо

шоҳдухтар хонадор шуда, ба ватан меояд ва ба сохтани шаҳри Заранча шурӯъ менамояд.

Дар ин вақт шоҳи Кобул аз хироч додан сар мекашад. Асрат, ба вай ҷанг эълон мекунад ва писарашро ба ёри ҷег мезанад. Вай бо ду савора меравад. Дар роҳ Бараҳман ба вай се маслиҳат медиҳад: Аз дасти духтари Кобулшоҳ май нанӯшад, ба хонае, ки зане ўро даъват мекунад, надарояд, дар вақти сохтани шаҳр дар атрофи он хоктеппаи сунъӣ бардоштан лозим, вагарна, реги биёбон онро мебарад. Қаршосп душмани падарашро мағлуб ва бо гуфтаҳои Бараҳман амал мекунад. Кобулшоҳро мекушад. Кобулро хароб мекунад. Пиёлаи шаробро ба худи духтари шоҳ меўронад, ба назди зани ўро ба хонааш даъват кардагӣ яке аз сарлашкарони таслимшударо мефиристад, дар торикӣ ба гардани ў санги осие меандозанд, Қаршосп хона ва соҳибашро месўзонад. Қаршосп ҳаман авлоди Кобулшоҳро мекушад ва яке аз наздикони худро ҳоким таъин мекунад.

Баъд аз ин боб, насихатҳои Асратшоҳ нақл ёфтааст. Ба акидан ў чор ҳолат подшоҳро нобуд мекунад: дасту по гум кардан, изтироб ва ҳаяҷоннокӣ, хасисӣ ва сустӣ, кашолқорӣ. Қаршосп шаҳри Систонро бо хоктеппаи атрофаш месўзонад. Дар он вақт ў бисёре фарбеҳу вазнин шуда буд. Аспҳо тоб намеоварданд, филсабор мерафт, он ҳам то ду мил. Заҳҳок пурқувват шудани ўро дида, бо ягон роҳ вайро нобуд карданӣ мешавад. Вайро бо деви Манхирас ҷанг меандозад, голиб меояд. У дар роҳ бо подшоҳони дигар ҳам ҷанг карда, ҳамаро мағлуб месозад, ришу бинашонро мебурронад, дандонашонро мешиканад, устухони сарашонро мешикофонад.

Дар бозгашт ба шаҳре омад, ки сутуне истодааст, аз оҳан, мис ва биринҷӣ сохта шудааст ва дар он навиштаанд: «Подшоҳе, ки даҳ-сӣ сол зиндагӣ карда буд, боигарии бисёре ҷамъ ва дар зерини сутун гӯр кард». Фармон дод, ки тағи сутунро кобанд. Дар аз як тарафаш сурати Ҷамшед, дар тарафи дигараш сурати худи ў буд. Қаршосп деви асирро ба назди Заҳҳок оварда, мукофоти зиёде гирифта, ба хонааш бармегардад. Дар ин вақт Асрат дар сини 285 солагӣ мурда буд. Бародари Қаршосп Туранг ҳам мурда буд. Вай фарзанди ў Наримонро писархонд кард. Дар ин замон Фаридуи Заҳҳоки ҳазорсоларо ба кӯхи Давоманд банд кунонд. Вай Омуро пойтахти худ қарор дода буд. Раҳаки дар бораи Кова ҳам ҷанд калима ҳаст. Фаридуи ба Қаршосп фармон медиҳад, ки бо Наримон ба дарбори ў биёяд. Баъд аз зиёфат шоҳ паҳлавонро ба ҷанги Тӯрон мефиристад. Қаршосп бо лашкараш ҳамроҳи Наримон ба Чоч меравад ва Асади қайд кардааст, ки дар ин вақт Самарқанд набуд. Аз он ҷо ба Исфичоб гузашта, ба дарьён Элак меравад, ки дар он душмани Заҳҳок Ягар-хоқон ҳоким буд. Вай ба шарте ба иттиҳоди Фаридуи розӣ шуд, ки агар Қаршосп дар ҷанги Ягар-хоқон бо амакбачааш

Тегинтош ба вай ёри дода, мағлуб кунад. Наримон-Тегинтошро дар ҷанг асир мегирад. Баъд аз ин юруш ба сӯи Хитой сар мешавад. Ин ҷо ҳам тасвири як силсила мӯъҷизаҳо оғоз мешавад. Яке аз он сангборон. Ин сангҳо дар ҷои худ амал мекарданд, дар ҷои дигар не. Паҳлавон ба пойтахти Фарғур наздик меояд ва мактуби таҳдидомез мефиристад. Фарғур розӣ намешавад. Дар ҷанг мағлуб мегардад, пойтахташ нишол мешавад. Фарғурро асир меоранд, Фаридун ўро озод мекунад. Фаридун Наримонро ба духтари амалдори Балх хонадор мекунад, ки аз ӯ Сом таваллуд шудааст. Писари Кова Кубод норозӣ мешавад, падари ӯ ба муқобили Заҳҳок ҷангида буд, вале тўхфаю ҳадьяҳо ба Каршосп расид. Фаридун бо ин муносибат дар бораи зарари хирс ва ҳасад гап мезанад:

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад хаставу он равон.

Вай Каршоспро таърифӣ тавсиф мекунад, ки ӯ паҳлавони авлоди шоҳон аст, аммо ту писари оҳангарӣю бас:

Падарат аз сипоҳон буд оҳангаре,
На зебобузурге, на волосаре.
Чу бигзид моро накўном шуд,
Ба каф дур-ш путки гаронҷом шуд.
Аз оҳангарӣ расту солор гашт,
Пас аз кулбадорӣ сипаҳдор гашт.
Буд он гаҳ дар кулба бо дуду дам,
Кунун аст, дар базм бо мо баҳам.

Каршосп ба ҳафтсад даромада бошад ҳам, холо бардаму паҳлавон буд. Вақте ки синнаш ба 733 расид, бемор шуд. Хешовандонашро даъват карда, ба Наримон панд медиҳад. Ҳама ҳатто осмон ҳам ба мотами ӯ ғамгин мешавад. Ҷасади ўро бо либосҳои ҳарбӣ барои видоъ дар айвон гузоштанд. Наримону Сом бар сари қабраш нутқ эрод мекунанд. Ҷасади ўро ба қабр мегузоранд ва мегўянд:

Равони ту зинда-ст, гар тан бимурд,
Надорад хирадманд марги ту хурд.

Достон бо он тасвир тамои шудааст, ки Сомро ба назди Фаридун меорад, вайро сарлашкар таъин мекунад.

Баъзе хулосаҳо дар
бораи Каршосп ва
«Каршоспнома»

1. Каршосп аз қаҳрамонҳои афсонавии қадими эронӣҳои шарқ буда, дар яке аз таронаҳои китоби «Авесто» порчае дар бораи Каршосп ҳаст, ки дар хусуси қаҳрамониҳои ӯ ва аз ҷумла мори ниҳоят бузург-аждаҳоро куштани вай сухан рафтааст. Хаёли бадени гўяндагони қадим дар бораи Каршосп ва мори беандоза бузург, ҳатто нисбат ба тафаккури бадени Асади бой аст. Ҳар чанд ки тасвири бадени мори аждаҳо дар

порчаи «Авесто» нест, вале маълумоти дар бораи мори бузург дода шуда ин маъниро тасдиқ менамояд. Мор ба андозае бузург ва ҷои калонеро нишол карда буд, ки паҳлавон Храсасна (Каршосп) дар он ҷо будани аждаҳоро ҳис накардааст. Каршосп дар пушти он мегашт, дар болон он оташ меафрӯхт ва ҳамон вақт фаҳмид, ки мор аз сӯхтани пушташ ҷунбид.

2. Каршосп бо вучуди зан доштан, фарзанд надорад. Рустам ба ӯ хамавлуд, вале бевосита не, аз насли бародари Каршосп аст аз шохан Гуранг — писари Асрат: Гуранг, Наримон, Сом, Зол, Рустам. Хамаи инҳо аз авлоди Ҷамшед, вале тарафи модарнашон аз шоҳони зобулистонианд, ки онро ба ҳисоб намегиранд. Духтари Гурангшоҳ зани Ҷамшед, фақат воситаи насл аст.

3. Дар бораи Каршосп «яке нома буд» гӯён сухан кардани Асадӣ чунин маънӣ дорад, ки ба маъхазҳои хаттӣ мурочият кардааст. Ин рафторро шоирони қадим барои зиёд кардани таъсири эътибори худ ва бовар кунонидани хонанда ҳам мекарданд, вале шакли ба ин дoston монанди кисса дар «Таърихи Систон» ҳам ҳаст, ки аз манбаи аввали он, масалан, аз «Каршоспнома»-и Абулмуайяд шояд Асадӣ ҳам истифода карда бошад.

4. Ӯ аз сабаби мочароҳии Султон Махмуд бо Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ таъсири манфӣ ба олами ботинии аҳли адаб гузошта буд ва илова бар ин, принципҳои ғоявии «Шоҳнома»-и Фирдавсиро таъкиб менамуданд ё барои кам кардани эътибори Фирдавсӣ, ки аллакай шӯҳрат бароварда буд ва зиёда гардонидани обрӯи худ дар боби «Гуфтор андар мардонагии Каршосп», «Шоҳнома» ва қаҳрамони асосии он Рустам як андоза наҳ зада шудааст ва афзалият ба Каршосп дода мешавад:

Зи Рустам сухан кард чанд хоҳӣ шунуд,
Гумонӣ, ки чун ӯ ба мардӣ набуд?
Агар расми Каршосп ёд оварӣ,
Ҳама рамзи Рустам ба бод оварӣ.
Ҳамон буд Рустам ки деви наҷанд
Бибурдаш ба абру ба даръё фиканд.
Сутӯхе, ки Хомун ба гурзи гарон
Задаш даштбоне ба Мазандарон,
Забун кард Исфандиёри далер,
Ба гӯшти овард Сӯҳроб зер.
Сипаждор Каршосп то зинда буд,
Накардаш забун кас, наафканда буд.
Ба Ҳинду ба Руму ба Чин аз набард
Бикард он ҷӣ дастону Рустам накард.

Бо ин муносибат, ки Каршосп аз Рустам афзал гузошта шудааст, сояи наҳзани ба рӯи «Шоҳнома» ва муаллифи он низ афтадааст:

Ба «Шоҳнома» Фирдавси нағзгӯй,
Ки аз пеши гӯяндагон бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд,
Ниҳоле буд ин руста ҳам з-он дарахт,
Шуда хушку бебору пажмурда сахт.

Лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки шоир ба таъби баҳорхислати худ меҳодад он дарахтро аз нав сабзонад, вале дар замонҳои харидор надорад:

Ман акнун зи таъбам боҳор овардам,
Мар ин шохи навро ба бор овардам...
Маро ҷуз сухан сохтан кор нест,
Сухан ҳаст, лекин харидор нест.

Ин гуна шикоятро Фирдавси ҳам карда буд: «Ки ин ганҷро кас харидор нест».

5. Агар ба муқоисаи Асади дар образи Қаршосп ва Рустам назар андозем, ҳақ ба ҷониби Асади нест. Ҳар чанд ки вай барои зиёд кардани обрӯи худ ва эътибори қаҳрамонаш Қаршосп аз Рустам ва иҷолатан худро аз Фирдавси афзал гузоштааст, ва номин Фирдавсиро дар мунозираи панҷуми худ дар қатори шоирони бузурги Аҷам зикр накардааст, вале кӯшиши беҳуда кардаст, зеро Фирдавси бо Асади ва «Шоҳнома»-ву Рустам бо Қаршоспу «Қаршоспнома» муқоиса-шаваида нест. Аввало, истеъдоди Фирдавси дар сароидани дostonҳои қаҳрамонӣ баланд аст. Сониян, плани гоҷӣ ва эҷодии «Шоҳнома» хеле бузург аст, «Қаршоспнома» ба он ҷавоб дода наметавонад, шояд аз ҳамин сабаб ҳам бошад, ки Фирдавси оиро ба «Шоҳнома» дохил накардааст. Бинобар ин, кӯшишҳои Асади, ки меҳодад, «Қаршоспнома»-ро бо «Шоҳнома» дар як қатор гузорад, балки афзал донанд ва Фирдавсиро дар назари хонанда хира намояд, худ аз худ барбод рафтааст. Асади ба моҳият ва мундариҷаи амиқи «Шоҳнома» ва аҳамияти таърихӣ он сарфаҳм нарафтааст ва гумон кардааст, ки дар мавзӯи паҳлавонӣ «Қаршоспнома» «Шоҳнома»-ро иваз карда метавонад. Ба моҳияти амиқи «Шоҳнома» сарфаҳм нафтаи ва ба масъалаи рӯякӣ нигоҳ кардани ӯ аз он факт ҳам маълум аст, ки Фирдавси асари худро «Рустамнома» номидаст, зеро «Шоҳнома» саргузашти танҳо Рустам не, таърихи халқҳои Эронист, «Қаршоспнома» саргузашти хушку холи танҳо Қаршосп аст.

6. Муқоисаи Қаршосп бо Рустам нишон медиҳад, ки фарқи байни онҳо калон аст. Қаршосп мисли як ҳайкали бечои ё мошинаест, ки ӯро дигарон идора мекунанд, вай қувваи вайронкор, харобиовар, золим, бераҳм, мағрур, нописанд бечуру чаро мағлубнашаваида, боваркунаида ба гуфтан бараҳманҳо аст. Худаш мустақилона фикр карда наметавонад. Вай ҳатто шуу-

ри чидди душман фарк кардан надорад. Вай аз авлоди Чамшед аст, вале ба Заҳҳок, ки душмани Чамшеду забтқунандаи тахти Эрон аст, хизмат мекунад. Ба Заҳҳок хизмат кардани ӯ (куштани мори калон, аждаҳо ва мағлуб кардани ҳокими Сарандеб) фақат барои худнамоӣ ва аз мағрурӣ, ки вай паҳлавони мағлубнашаваанда аст. Вай бо ин тариқ ҳокимияти Заҳҳоки истилогарро мустаҳкам мекунад. Вай ба ҳар ҷо, ки меравад, ҳамаро мекушад, хароб мекунад. Дар кишвари худ Шаҳри Таҷан ва Систонро созонд, вале дар ҷойҳои дигар фақат харобӣ меоварад. Ӯ барои бонгарӣ ва ороиши худ кӯшиш менамояд. Бераҳмӣ ӯ ваҳшиёна аст. Аммо Рустам ба одами реал монанд аст. Вай голиб ҳам мешавад, мағлуб ҳам, вале бо ҷора аз он халос меёбад. Вай дар гӯштингирӣ аз писари ҷавону тануманди худ мағлуб шуд. Ӯ дар назди Исфандиёр очиз монд, вале дар ҳар ду ҳолатҳо ҳам аз рӯи ҷорасозӣ ва ақлу заковату зӯр халосӣ ёфт. Рустам ҷангҷӯй нест пеш аз ҳама сулҳпарвар мудофиакунандаи ватан ва истиклолияти он аст. Вақте ки Афросиёби ҷангҷӯй ба сари Эрон бо ниятҳои истилогарӣ омада, аз лашкари Эрон ва сардорони он Рустам ва Сиёвуш тарсида, сулҳ таклиф кард, розӣ шуд. Вақте ки Кайковуси ҷангҷӯ ӯро ба ҷанги зидди Афросиёб маҷбур кард, розӣ нашуд, ба Систон баргашт. Вай ҳар ҷо ғалаба мекард, фақат душмани бо худ ҳарифро мекушт, кишварро хароб намекард. Вай фақат як бор дар интиқоми хуни Сиёвуш аз ғазаб беҳушона Туронро хароб ва саркардагонашро кушт. Ҷангҳои Рустам бо мақсад ва шууроно аст, аммо ҷангҳои Каршосп бештар мағрурона, худписандона ва аз рӯи худнамоӣ мебошад. Ғайр аз ин, қахрамонони «Каршоспнома» бештар барои бонгарӣ гундоштан кӯшиш мекунанд. Дар Рустам ин хислат нест. Ҳар чанд ки Асадӣ зарари хирси пулу чизро қайд кардааст:

Барад хоста ҳар касеро зи роҳ,
Кунад дӯстро душмани кинаҳоҳ.

Вале қахрамонҳои дорон чунини хислати ношонистанд.

7. Дар тасвири қахрамонҳои «Каршоспнома» ҳолате рӯй додааст, ки супоришдиҳандагонӣ дoston ӯро намехостанд ва эҳтимол ҳуди Асадӣ ҳам онро намехост. Дар шаронте, ки истилогарони нав-аристократияи ҳарбии турк ва хомиёни рӯҳонии онҳо халифаҳои аббосӣ мавқеи хонадонҳои аристократияи қадими Эронро сует ва ҳокимияти сиёсии худро мустаҳкам мекарданд, аристократияи деҳқоннаҷоди қадимии эронӣ худро мехост бо хислатҳои мусбат нишон диҳад, ҳукуки ҳокимиятдорин худро нигоҳ дорад, дар байни оммаҳои халқ обрӯе дошта бошад, аммо дар тасвири Асадӣ баръақс шудааст — онҳо котил, ҳарис, маккор, хунхор, дар симои Каршосп ҷасади говзӯри хушқу холӣ, дар симои Гурангшоҳ ва Асрат тарсонҷакӣ ва хонӣ ақс ёфтааст. Ин тавр манфӣ баромадани танҳои

аристократияи эронии асри XI шояд аз ду сабаби асосӣ бошад: Кӯшишҳои аз «Шоҳнома» ва қаҳрамонҳои он фарқ кунонидани «Қаршоспнома» ва образҳои персонажи он аст. Ин ҷо нияти бад натиҷаи бад ҳам додааст. Вай зӯри Рустамро танҳо дар зӯри ҷисмонӣ дида, зӯри маънавии ӯро нафаҳмидааст, бинобар ин зӯри Қаршоспро танҳо дар қатлу ғорату харобиоварӣ дидааст, ки маънои он манфист. Сабаби дигар бешубҳа дар он аст, ки Асадӣ ҳамчун шоир ва шахси ба халқ нисбатан наздик ин хислатҳои золимона ва манфии аристократияи кӯҳнаро ҳар рӯз дар ҳаёт меидид ва шояд ба он нафрат ҳам дошт. Ин ҷо ҳақиқати ҳаёт аз супоришоти калоншавандагони аристократӣ ва иродаи шоир, ки онро мусбат доданӣ буд, зӯрӣ кардааст. Дар натиҷа, хоҳ ноҳоҳ хизмат хирсона шудааст. Маълум мешавад, ки на танҳо аристократияи пешини мағлубшудаи эронӣ (аз дасти туркҳо) ҳатто боқимондан онҳо, ки сӯҳби ҳокимиятанду Асадӣ ба онҳо хизмат карда, рӯз гузарониданист, ӯро қаноат кунонида наметавонад. Ин ҳол мумкин аст вобаста ба алоқани ӯ бо синфи ғайрифеодалии шаҳр бошад. Синфияти Асадӣ маълум нест. Ҳеч набошад, хислати демократӣ-озодихоҳии шоир, ки бештар ба аҳли касби адабӣ хос аст, ҳамин ҳолати хуби эҷодӣ ва барои аристократия нобобро ба вучуд оварда бошад. Ин ҳолатҳо аломати зиддият дар эҷодиёт ва ақидаи шоир аст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Асадӣ, дар дарбори амирони гуногун дер истода наметавонист, балки ӯро нигоҳ намедоштанд, эътироф намекарданд, оворагардӣ мекард. Баъд аз хатми «Қаршоспнома» аз дарбори Абӯдулаф рафтани ӯ низ шояд аз ҳамин сабаб бошад.

Кувваи тасвири Фирдавсӣ дар он аст, ки бо ёрии таҳайюли бадеӣ образҳои идеалиро ба вучуд оварда тавонистааст, ки дар ҳаёт набуданд, тавоноии реалистонаи Асадӣ дар ин аст, ки ҳақиқатро тасвир кардааст. Ин ҷо ғап дар боран он меравад, ки аристократия чӣ тавр буду бояд ки бошад не, балки ҳоли ҳозир чӣ тавр ҳаст. Ба ин тариқ, ӯ аз анъана даст кашидааст. Агар Фирдавсӣ образи аристократияи идеалиро тасвир намуда, дар ҳақиқати ҳаёт акси онро дида, пушаймон шуда, «дусад з-он наярзад ба як мушти хок» гуфта бошад, Асадӣ он чӣ дар ҳаёт ҳаст, тасвир намудааст. Пас, Асадӣ ба аристократия ба андозае танкидӣ нигоҳ карда, аз анъанани Фирдавсӣ ақибнишиинӣ кардааст. Ин ҳол аз он сабаб рӯй додааст, ки ғалабаи аристократияи турк дар Оснён Миёна ва Эрон эътибори хонаводаҳои асилзодагони қадими Эронро суст карда буд.

8. Дар масъалаи услуб, Асадӣ кӯшиш кардааст, ки бузургии достони эпикӣ афсонаҳои қадимиро нигоҳ дорад, бинобар ин, ба воситаҳои тасвир, махсусан муболиға ва санъатҳои бадеӣ эътибор додааст. Ин мақсад аз як тараф, бо роҳи такяи намудан ба забони соддаи дарин онрӯза, аз тарафи дигар, бо роҳи истифодаи намудани қалима ва мафҳумҳои қадимӣ

мӣ ба амал оврда шудааст. Масалан, тасвири мулоқоти Чамшед бо духтри Гурангшоҳи Зобулӣ ба мулоқоти Золи Зар бо духтари Мизробшоҳи Кобулӣ хеле монанд аст ва тасвири эпикӣ афсонаҳои қадимро нигоҳ доштааст. Аз ҷиҳати бадеият тасвири Фирдавсӣ баланд аст, вале маҳорати Асадӣ ҳам паст нест, чунончи:

Чу зад рӯз бар тирашаб дуздвор,
Сапеда баромад чу гарди савор.
Ҳаво нилгун шуд чу теги набард,
Чу рухсори баддил замин гашт зард.

Чанги Қаршосп бо мори даҳшатангез ба чанги Рустам бо аждаҳо монанд аст, вале дар порчаҳои Асадӣ бештар нақли эпикӣ — зоҳиран воқеаҳо мушоҳида мешавад:

Ду лашкар ба пархош бархостанд,
Баробар сафи кин биёростанд.
Ҳаметоҳт Қаршосп бар зиндапил,
Ҳамедӯхт дилҳо ба тир аз ду мил.
Чунон ҷарх пургарду пурбод кард,
Ки гардун, ки буд ҳафт, ҳафтод кард,
Будаш панҷа бар найзан оҳанин,
Шудӣ дар миёни суворони кин.

Асадӣ ба дохил намудани баъзе лаҳзаҳои панду ҳикмат ба эпизодҳои «Қаршоспнома» ҳамчунон бо илова намудани баъзе лаҳзаҳои ақидавӣ монанди сарзаниши дунё, ситоиши худо, ҷигуагии дин, сифати табъҳои ҷоргона, тавсифи фалак, тавсифи инсон, ҷону тан, мазаммати мазҳаби даҳриён ва файласуфон, тавсифи шабу рӯз ва ғайра, хостааст, ки аз ҷиҳати мундариҷавӣ ва услубӣ нисбатан хушк ва камобутобии дostonи худро аз байн барад, вале барои баланд шудани кадрӣ киммати «Қаршоспнома» ёрӣ нарасонидааст, зеро Асадӣ ба назми ин дoston миён баста, фаромӯш кардааст ва ё пай набурдааст, ки дар шароити нав, ки ҳалокати хонадонҳои аристократияи маҳаллӣ омадааст, кӯшишҳои қариб садсолаи аёнанаи шохноманависӣ бо фоҷиан эҷодии Фирдавсӣ ба наздикӣ тамом шуда, бо ин восита қадамҳои аввалини харобшавии аёнанаи дostonҳои қаҳрамонӣ ва пайдоиши дostonҳои романтикӣ ба миён омада буд.

Асадӣ ҳам бо қасидаҳои мунозираваҷаш ва ҳам бо «Қаршоспнома»-аш дар таърихи адабиёти форсу тоҷик маълум аст, вале дар назди «Шохнома»-и Фирдавсӣ мавқеи он мисли шамъ дар назди Оғтоб аст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар таърихи адабиёт мавқеи калон надорад ва ҳамчун шоири мавқеаношини дар майдони холишудани дostonҳои қаҳрамонӣ қувваозмони бемаврид кардааст.

АДАБИЁТИ ИЛМИ

Е. Э. Бертельс. Судьбы героического эпоса после Фирдоуси. Дар китоби Истории персидско-таджикской литературы, М., 1960 г.

НИЗОМИН ГАНЧАВИ (1177—1213)

Шархи ҳола Чалолиддин Иљёс бини Юсуф Низомин
Ганчавӣ аз шоирони номин дostonсарон ас-
ри XII Эрону Озорбойҷон мебошад. Худи ӯ модарашро ман-
суб ба халки курд ба қалам додааст:

Гар модари ман раисан курд,
Модарсифатона пеши ман мурд.
Аз лобагарӣ киро кунам ёд,
То пеши ман орадам ба фаръёд?!

Аммо дар боран падараш маълумоте нест. Дар боран маҳалли таваллуди ӯ фикрҳо муҳолиф аст. Яке шаҳри Ганча (Кировободи ҳозираи РСС Озорбойҷон)-ро дигаре, деҳан Тафраши Кӯхистони шаҳри Қум (Эрони Шамолӣ)-ро зодгоҳи ӯ донистанд ва ин байтҳоро аз номи ӯ нақл кардаанд:

Низомӣ зи ганчина бикшоӣ банд,
Гирифтории Ганча то чанд, чанд?!
Чу дурр гарчи дар баҳри Ганча гумам,
Вале аз Кӯхистони шаҳри Қумам.
Ба Тафраш деҳе ҳаст, то номи ӯ,
Низомӣ аз он чо шуда номачӯ.

Ба ҳамин тарик, ақидае ҳаст, ки падару модари ӯ барои зиндагӣ қардан аз Эрони шимолӣ ба Ганча ҳичрат кардаанд ва ӯ низ ҳамроҳи онҳо омадааст. Пас, ҷои таваллуд Тафраш буда, ҷои зиндагии доимӣ ва дафнаш Ганча аст:

Зи хоки Тафраш аст он гавҳари пок,
Вале дар Ганча чун ганҷ аст дар хок.

Дар байти боло калимаи «гирифторӣ» ва дар байни зерини ӯ:

Низомӣ, ки дар Ганча шуд шаҳрбанд,
Мабод аз саломи ту нобахраманд.

Калимаи «шаҳрбанд» ишора ба он аст, ки вай аз Ганча нест, балки «гирифтор ва шаҳрбанд»-и ин ҷост. Аммо дар адабиёти илми имрӯза Ганча зодгоҳи ӯ қарор дода шудааст. Соли таваллудаш шартан «1141» қабул гардидааст, вале аз соли таълифи «Махзан-ул-асрор» (1174) ва байтҳои зерин, ки дар он шоир интизори ҷилсолагист, бармеояд, ки ӯ дар хангоми хатми ин асар ҳоло ҷилсола набудааст, вале расида истодааст:

Табъ, ки бо ақл ба даллолагист,
Мунтазири нақди чиҳилсолагист.
Ер кунун боядат афсун махон,
Дарси чиҳилсолагӣ акнун махон.

Пас, солҳои 1135-36-ро соли таваллуди ӯ тахмин кардан мумкин аст.

Шаҳри Ганҷа шаҳри касбу ҳунар, савдо ва пурсарвати асри XII буд. Ин маъниро он далели таъриҳӣ исбот мекунад, ки шаҳри Ганҷа дар он замон сад ҳазор аҳоли дошт, макони ҳунарҳои гуногун буда, махсусан шӯҳри он шӯҳрат доштааст. Сарватмандии шаҳро аз он факти таъриҳӣ бояд донист, ки аҳоли ба маблағи хеле зиёде онро аз хароб кардани мугулҳо наҷот додаанд, вале ваҳшиёни мугул баъд аз 14 сол боз онро хароб кардаанд. Падару модари Ильёс онлаи давлатманд набуданд. Илова бар ин, падараш дар ҷавонии фарзандонаш вафот ёфта, бори зиндагиро ба сари онҳо гузоштааст. Тарбияи фарзандонро модарашон ба зимма гирифтааст ва азоби зиндагии вазниро худи онҳо аз сар гузаронидаанд ва ин таассурот дар асарҳои Низомӣ нақши муайяне дорад. Аз асарҳои пурмазмун ва фазли саршори шоир пай бурдан мумкин аст, ки донишҳои замонашро аз худ кардааст. Пас, вай бо ёрии модараш таҳсили мадраса кардааст ва аз илмҳои фалсафаи исломӣ «калом» ҳуқуқ, риёзиёт, ҳикмат, ҳайат, тиб ва фанни Юнон бохабар аст. Вай дар соҳаи илм ва умуман дар зиндагӣ ақидани тараккипарвар дошт. Дар асарҳои «ал кимийе»-ро танқид кардани ӯ ин маъниро тасдиқ менамояд. Табибони одамукушро танқид кардани вай:

Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамукуш.

нишон медиҳад, ки ба табибони нодони онрӯза назари танқидӣ доштааст.

Низомӣ илмҳои замонашро пурра аз худ карда бошад ҳам, мударрисӣ ё ки мансабҳои динӣ, ҳамчунин шоирни дарборро ихтиёр накард, балки ба қори меҳнати ҷисмонӣ — қосибии шоҳибобӣ, ки касби падарист, ихтиёр кардааст. Ин маъниро рӯзҳо бо қорҳои дигар ва шабҳо бо эҷоди шеър машғул будани ӯро аз ишораи ӯ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» мефаҳмам:

Гар шугли дигар ҳаром будӣ,
Дар қорда шаб тамом будӣ.

Низомӣ, шояд аз сабаби қашшоқӣ бошад, дер хонадор шудааст. Баъд аз паҳн шудани маснавии «Махзан-ул-асрор», соли 1174 ҳокими Дарбанд барои эҳтиром Офок ном яке аз қанизақҳои гарданшахи қипчокии худро ба тариқи ҳадя ба Низомӣ фиристодааст:

Хумоюнпайкаре нағзу хирадманд,
Фиристода ба ман дорон Дардбанд.
Саронро гӯш бар молиш ниҳода,
Маро дарҳам сари молиш ниҳода.

Аммо шоирн озодидӯст ва инсонпарвар Офокро на ҳамчун каниз, балки ба завҷагӣ қабул карда, шаъни инсонии ӯро баланд бардошта, ба ӯ озодӣ бахшид. Соли 1175 аз ӯ писар таваллуд ёфт, ки номашро Муҳаммад гузоштанд. Аммо умри Офок кӯтоҳӣ кард, дар соли 1180 бармаҳал вафот кард:

Чу туркон гашта сӯи кӯч мӯхтоҷ,
На турке, дод рахтамро ба тороҷ.
Агар шуд туркам аз хиргах ниҳонӣ,
Худоё, туркзодамро ту донӣ.

Низомӣ баъд аз ӯ ду бор хонадор шуда бошад ҳам баъд аз бист соли вафоти Офок, ӯро дар «Искандарнома» ба некӣ ва ҳасрат ёд кардааст.

Вай аз шоирони номии замонаш бо Ҳоконӣ дӯстӣ доштааст. Ӯ ҳамеша дар шаҳри Ганҷа зиндагӣ карда, ба ҷуз як бор, аз шаҳри худ беруи нарафтааст. Он ҳам сафари кӯтоҳмуддате, ки дар наздикии шаҳри Ганҷа султони замон Қизил Арслон ӯро барои панд гирифтани даъват ва бо иззату эҳтиром қабул карда буд. Шоирн бузург дар охири умр дардманд шуда, танҳо мондааст. Писараш Муҳаммад низ бо сабаби номалум падарашро тарк кардааст. Бинобар ин, Низомӣ дар «Искандарнома» аз ранҷ, пирӣ ва танҳой шикоят карда, дар зери по будани маргро кайд кардааст. Ин ҳолати рӯҳия дар яке аз шеърҳои ҳасбиҳолӣ девони шеърҳои ӯ низ акс ёфтааст:

Дар ин ҷаман, ки зи лирӣ ҳамида шуд, камарам,
Зи шоҳҳои бақо баъд аз ин ҷӣ баҳра барам.
На сояест зи нахлам, на баҳрае касро
На тундбоди ҳаводис бирехт баргу барам,
Сипехр бо қадӣ ҳамгашта меканад лаҳадам,
Биё зи мӯи зи кофур медиҳад хабарам...
Ду ришта пур зи гуҳар буд дар даҳон моро,
Чафон чарх гусасту бирехт он гуҳарам...
Расид рӯз ба охир чу ҷуғз мехоҳам,
Қ-аз ин хароба ба маъмуран фано бупарам.
Зи ман касе накунад ёд з-он ки натвонам,
Зи зафӣи ҳол, ки бар хотири касе гузарам...
Зи дидаҳои заиф аз муҳаббати аҳбоб,
Ба чехра ашк фишонам, озими сафарам,
Баёзро накунад фарқ дидаам зи савод,
Ба чехра гарчи фурузанд шамъи Моҳу Хурам.
Ба меҳмониям омад аҷал ҷӣ чора кунам,
Ки ҷуз ҳаёт насозад қабули моҳазарам...

Соли вафоти Низомӣ низ аниқ нест. Дар соли 1199 барҳаёт будани ӯ аз марсияе, ки ба вафоти Ҳоконӣ (1199) бахшидааст, маълум мегардад:

Хамегуфтам, ки Ҳоконӣ дарегогӯи ман бошад,
Дарего, ман шудам охир, дарегогӯи Ҳоконӣ.

Дар аксарияти адабиёти илмӣ соли 1203 соли вафоти Низомӣ қабул шудааст ва дар асоси ахбороте, ки дар охири «Искандарнома» омадааст, умри ӯ 63 солу шаш моҳ қайд шудааст, ки ин ду сана ба ҳамдигар мувофиқ аст:

Низомӣ, чу ин дoston шуд тамом,
Ба азми шудан низ бардошт гом.
На бас рӯзгоре ба ин баргузашт,
Ки таърихи умраш варақ дарнавишт.
Фузун буд шаш маҳ зи шасту се сол,
Ки бар азми раҳ бар духул зад давол.
Чу ҳоли ҳакимони пешина гуфт,
Ҳакимон бихуфтанду ӯ низ хуфт.

Ҳангоми вафоти худро пешакӣ гуфтани Низомӣ душвор аст. Ин байтҳо шояд илҳоқӣ бошад, онро ё писараш Муҳаммад ва ё ягон шоир наздик ба Низомӣ гуфтааст ва он ба ҳақиқат наздик мебошад, вале аз он факт, ки В. А. Иванов бо рафтори дақиқи худ каталоги дастнависҳои китобхонаи ҷамъияти Осиеи Банголоро тартиб додааст, соли вафоти Низомиро 1203 навиштааст. Азбаски Низомӣ қисми «Шарафнома»-ро ба Масъуди II (1211—1219) бахшидааст, маълум мегардад, ки соли вафоти Низомӣ 1203 не, балки баъд аз соли 1211 аст ва ӯ баъд аз хатми «Искандарнома» боз камаш даҳ сол зиндагӣ кардааст ва ба ин ҳисоб синни ӯ 63-солу шаш моҳ не, чунон ки дар боло зикр шуд, 75—80 сол мебошад. Азбаски дар охири умраш бисёр бемор ва эҳтиёҷманди иқтисодӣ будааст, дар ин дoston ҷо-ҷо аз наздик омадани марғ хабар медиҳад ва аз гузаштани айёми ҷавонӣ афсӯс меҳӯрад:

Чунон вақт-вақт оядам марғ пеш,
Ки уммед бардорам аз умри хеш...

Ба болон тангин иқтисодӣ, ҷавонию саломатӣ ҳам аз даст рафта, ҷаҳонро ба назари шоир нохуш ва нодаркор гардондааст. Аз ин ҷост, ки ҳиссиёти шоирро андӯхи пирӣ фаро гирифтааст:

Ҳаюни раванда зи раҳ монд боз,
Ба болингах омад сарамро ниёз.
Ҷавонӣ шуду зиндагонӣ намонд,
Ҷаҳон, гӯ, мамон, чун ҷавонӣ намонд.
Чу пай сусту пӯсида гашт устухон,
Дигар қиссан сахтрӯй махон...

Фурӯ монд дастам зи май хостан,
Гарои гашт поям ба бархостан.
Гахе дил ба рафтан гароиш кунад.
Гахе хобро сар ситоиш кунад.
Итоби арӯсон наёяд ба гӯш,
Суроҳӣ тӣҳӣ гашту сокӣ хамӯш.
Сар аз лавҳ печиду гӯш аз симоъ,
Ки наздик шуд кӯчгахро видоъ.

Низомӣ, шояд аз азобҳои зиндагӣ бошад, барвақт ба ҳолати пирӣ омадааст:

Чу таърих панҷаҳ даромад ба сол,
Дигар гуна шуд бар шитобанда ҳол.
Ба рӯзи ҷавонию навзодагӣ
Задам лофи пириву афтадагӣ.

Дар ин қисм, ки Низомӣ аз пирӣ ва бадард будани худ шикоят кардааст, дар охири умр ба танҳо монданиш ишорат намулдааст:

Барорам ба ҳар захман дасти хеш,
Нигаҳдорам андозаи ҳасти хеш.
Ба ҳар ҳуққае мӯҳрабозӣ кунам,
Ба вомоида худ ҷорасозӣ кунам.
Чу раҳвори Гелам аз ин пул гузашт,
Ба Гелон надорам сари бозгашт.
Дар ин раҳ чу ман хоб бинандаест.
Надорад касе ёд, к-ин ҷо касест.

Дар синни ҳаштоду ҷорсолагӣ вафот ёфтани ӯро қайд кардаанд. Агар аз ин миқдор ду соли фарқи ками ҳичиро аз соли милодӣ барорем, 1217 боқӣ мемонад. Мақбараи боҳашамати дар давраи советӣ бино кардашудаи Низомӣ ҳоло зиёратгоҳи оламиён аст.

Мероси адабӣ. Одатан таҷрибаи шоирӣ аз шеърҳои шаклан хурд оғоз меёбад. Аз ин рӯ, ҳуқм кардан мумкин аст, ки Низомӣ ҳам эҷодиёти худро аз шеърҳои хурд сар карда, онро дар тамоми умр давом дода бошад. Ин маъниро қасидан шикоят аз пириӣ ӯ, ки дар боло порчаеро аз он овардем, тасдиқ менамояд. Соҳиби «Тазкирот-уш-шуаро» Давлатшоҳи Самарқандӣ девони ашъори ӯро аз бист ҳазор байт иборат донистааст. То вақтҳои охир девони ӯ номашхур буд. Ҳоло қисме аз он ба даст даромадааст, ки онро адабиётшиноси Эрон Ваҳиди дастгардӣ бо номи «Ғанҷинаи Ғанҷавӣ» ҷамъ кардааст ва қисме аз шеърҳои ӯ дар баёзҳои (ҷунгҳои) бузурги замонҳои гузашта дарҷ ёфтааст. Шеърҳои худӣ ӯ дар шаклҳои маъмули адабиёти классикист. Низомӣ дар боран ғазалҳои худро хондани ҳофизону мутрибони дарбор дар хотимаи дostonи «Хусраву Ширин» ва нақли мулоқоти ӯ бо Қизил Арслони Салҷуқӣ ишорае дорад:

Ғазалҳои Низомиро ғазолон,
Зада бар нағмаҳои ҷангу нолон.

Он чи Низомиро машхури ҷаҳон гардонндааст, як маснави ва
ҷор дostonи ӯст, ки «Хамса» ном дорад:

Ақидаи иҷтимоӣ Ҷи тавре ки аз бобҳои гуногуни «Махзан-ул-асрор» ва ҳикоятҳои ҷудогонаи он, ҳамчунин аз лаҳзаҳои гуногуни дostonҳои дигараш, махсусан «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома» бар меояд, ақидаи иҷтимоии ӯ адолатхоҳӣ барои оммаҳои халқ буда, подшоҳии адолат ва маърифатпарварро орзу менамояд. Аз рӯи ин ақидаи ӯ халқу мамлакатро бе подшоҳ тасаввур кардан мумкин нест, вале одил бошад. Вай ин маъниро дар эпизодҳои «Ҳикояи Нӯшервон ва Бузургмеҳр», «Подшоҳи золим ва Зоҳиди ростгӯй», «Султон Санҷар ва пирзани мазлум» (аз «Махзан-ул-асрор») («Ҳикояти Баҳром ва Ҷупон») аз «Ҳафт пайкар» ва ғайра дидан мумкин аст. Низомӣ барои ифодани ин ғояи худ гоҳ ба шахсҳои таърихӣ дунбӯи қадим, гоҳ ба ҳамзамонони худ, гоҳ ба образҳои умумӣ кардашуда ва баъзан аз забони худ суҳан рондааст. Бештари ин образҳои подшоҳон дар тасвири Низомӣ манфианд, ӯ онҳоро ба адолат даъват менамояд ё ки худ онҳо охируламр бо таъсири тарбия ба инсоф «меоянд». Масалан, ҳикояти Нӯшервон ва Бузургмеҳр дар ҳангоми шикор. Нӯшервон бо сарвазирӣ худ Бузургмеҳр, ки гӯё забони мурғонро медонистааст, ба сафар — саёҳати мамлакат — фуқаробинӣ мерафтанд. Дар роҳ ба кишлоки харобае омаданд, ки ду ҷуғз бо ҳам «гуфтугӯ мекарданд». Подшоҳ аз сарвазирӣ худ пурсид, ки онҳо ҷи мегӯянд:

Гуфт ба дастур, ҷи дам мезананд,
Чист сафире, ки ба ҳам мезананд?

Вазир ҷавоб дод, ки яке духтари дигареро ба писараш хостгорӣ мекунад ва барои маҳри духтараш ин ва боз чандин деҳаҳои харобро талаб мекунад.

Дигаре мегӯяд, ки «парво накун», агар замона ин бошад, подшоҳ ҳамин, аз ин деҳаҳо бешумор хоҳам дод:

Гар малик ин асту ҳамон рӯзгор,
З-ин деҳи вайрон диҳамат сад ҳазор.

Низомӣ ин ҷо ба тариқи тамсил, вале бо нармӣ зулми Нӯшервон, ё ки подшоҳи замонро фаҳмонда, бо усули таъсири психологӣ ҳислати золими ӯро таъбир додан аст. Бинобар ин, подшоҳро аз ин воқеа ибратгир ва аз кардан худ пушаймон нишон додааст:

Дар малик ин лафз чунон даргирифт,
К-оқ бароварду фиғон баргирифт.

3-он ситам ангушт ба даидон газид,
 Гуфт: ситам бин, ки ба мурғон расид.
 Даст ба сар барзаду лахте гирифт,
 Хосили бедод ба чуз гирия чист?...
 Ин мани гофилшуда дунёпараст,
 Бех, ки занам бар сари ин ғусса даст.
 Моли касон чанд ситонам ба зӯр,
 Гофилам аз мурдану фардои гӯр...
 Номи худ аз зулм чаро бад кунам?!
 Зулм кунам, вой, ки бар худ кунам.
 Чанд губори ситам ангехтан,
 Хуни дили бегуноҳон рехтан?
 Бехтар аз ин дар дилам озарм дод,
 Ё зи худам ё зи худо шарм бод.

Дар ҳикояти дигар, ки «Достони султон Санҷар бо пиразани мазлум» ном дорад, Низомӣ аз номи пиразани мазлум аз амалдорони Султон шикоят, дар ин кор подшоҳро айбдор мекунад ва ба онҳо ҳуҷум менамояд:

Пиразанеро ситаме дар гирифт,
 Даст заду домани Санҷар гирифт.
 Қ-эй малик озарми ту кам дидаам,
 Аз ту ҳама сол ситам дидаам.
 Шаҳнан маст омада дар кӯи ман,
 Зад лағаде чанд фаро рӯи ман.
 Бегунаҳ аз хона бурунам кашид,
 Мӯйкашон бар сари кӯям кашид.
 Дар ситамободи замонам ниҳод,
 Доғи ситам бар дилу чонам ниҳод.
 Таблзанон дахли вилоят хӯранд,
 Пиразанеро ба хиёнат баранд?!..
 Гар надихӣ доди ман, эй шаҳриёр,
 Бо ту равад рӯзи шумор ин шумор.
 Доварию дод намебинамат,
 В-аз ситам озод намебинамат.
 Аз маликони қуввату ёрӣ расад,
 Аз ту ба мо бин, ки чи хорӣ расад!!
 Маскани шодӣ зи ту вайрона шуд,
 Хирмани деҳкон зи ту бедона шуд.

Ақидан Низомӣ дар адолатхоҳӣ ва танкиди зулму золим он аст, ки камбудӣ ва золимин ҳокимонро бояд нотарсона ба рӯяшон гуфт. Агар Низомӣ дар ин ду эпизод золимин подшоҳонро бо тамсил аз забони вазири хирадманд ва ошкоро аз забони пиразани мазлум гуфта бошад, дар эпизоди дигаре, ки «Ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯй» ном дорад, аз забони зоҳиде гуфтааст, ки дар ақиби вай ҳуди Низомӣ истодааст. Дар ин эпизод образи зоҳиди ростгӯй, подшоҳи золим

ва хабаркашҳои вай офарида шудааст. Чосусони подшоҳи золим хабар бурданд, ки Фалон зоҳид ўро ғайбаш бад кардааст:

Гуфт: Фалон пир туро дар нухуфт,
Хиракешу золими хунхор гуфт.

Подшоҳи золим зуд хашмигин шуда, зоҳидро ба дарбор ҳозир мекунад ва бо дӯғ аз ӯ тасдиқ ё радди онро меурсад:

Шуд малик аз гуфтаи ӯ хашминок,
Гуфт: Ҳам акнун кунам ўро ҳалок.
Натъ биафканду бар ӯ рег рехт,
Дев зи девонагиаш мегурехт.
Даст ба ҳам суд шаҳи тирарой
В-аз пай кин дид сӯи пуштиной.
Гуфт: Шунидам, ки сухан рондай,
Кинакашу хирасарам хондай?!

Зоҳид аз дӯғи подшоҳ натарсида, далерона ба ӯ ҷавоб дода, икром мешавад ва ўро аз ин ҳам бадтар айбдор мекунад:

Пир бад-ӯ гуфт: На ман хуфтаам,
З-ин ки ту гӯӣ, батарат гуфтаам.
Пиру ҷавон бохабар аз кори ту,
Шаҳру деҳ озурда зи пайкори ту.

Зоҳид бо ин гуфтаи худ, аз як тараф, роҳи ҳучумро пеш гирифта бошад ҳам, аз тарафи дигар, усули пандро ба кор бурда аз ростӣ наранҷидан ва дар он дидани фоида ба подшоҳ тавсия намуда бо тамсил таъкид менамояд, ки онро барои айбро нишон додани шикастан лозим нест, худро бояд ислоҳ кард. Подшоҳи золим ба ақидан Низомӣ аз сухани ростӣ танқидӣ, «ислоҳ» шуда, «гуноҳ»-и зоҳидро мебахшад ва адолатпешагиро «ихтиёр» мекунад:

Аз сари бедодгарӣ гашт боз,
Додгаре гашт раиятнавоз.

Низомӣ гоӣ адолатхоҳиро на танҳо дар сюжетҳои ҷудогона ва образҳои персонажи дostonхояш, балки ба тариқи панд аз забони худ низ баён кардааст:

Додгарӣ маслиҳатандешӣ аст,
Растан аз ин зулм беҳинпешӣ аст...
Роҳати мардум талаб! Озор чист?!
Чуз хичдӣ ҳосили ин кор чист?...
Мамлакат аз адл шавад пойдор,
Кори ту аз адли ту гирад қарор.

Низомӣ мисли ҳаман мутафаккирони асрҳои миёна аз пай ақидан ғалати адолатхоҳӣ рафта, ба адолати подшоҳон умед бастааст ва адолатро дину диёлати пок дониста, вале моҳияти

синфи давлати подшоҳӣ синфи ҳоким ва подшоҳонро нафаҳмидааст. Аз ин рӯ, вай ба подшоҳон панд додан ва бо ин роҳ зулму ба адл ва золиму ба одил мубаддал карданӣ шудааст.

Алокаи бевоситаи Низомӣ бо ташкилоти касибони асри XII «аҳӣ» (бародарон) маълум нест, аммо алокаи ғоявӣи вай бо маоли ин ташкилот аз ҳамаи асарҳои ӯ хувайдост. Ҳамчун касиб бо ин ташкилот робитаи бевосита доштани ӯ аз шубҳа берун аст. Ташкилоти «аҳӣ» аз пайравони худ ба подшоҳон хизмат накардан ва аз паси меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан, ба шириншамонӣ ва зебоҳои зоҳирии дарбор фирефта нашуданро, ки он ба масъалаҳои эҷодӣ низ дахл дошт, талаб мекард. Низомӣ бо ин доиши бой ва истеъдоди баланде, ки дошт ба ҳар як доираи адабии подшоҳон, ки онро шоирони зиёде орзу мекарданд, дохил шуда метавонист, вале шояд аз рӯи талаботи нурномаи (устави) «аҳӣ» бошад ки ӯ шоири дарбори пурхатару пуршӯру шарр шуданро нарасандид, бо дони аз меҳнати ҷисмонӣ — касибии шоҳибойӣ ба дастовардан худ қонеъ гашт ва ба дигарон ҳам онро тавсия кард:

Бигзор маоши подшоҳӣ!
Қ-оварагӣ оварад сипоҳӣ,
Аз сӯхбати подшаҳ бупарҳез,
Чун пунбаи хушк э-оташи тез!
Он оташ агарчи пур зи нур аст,
Эмишуда он касе, ки дур аст.
Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,
Чун ҳамнишини шамъ шуд сӯхт.

Чунин ақида аз як тараф, аз рӯи талаботи ташкилоти «аҳӣ», ки истиклолияти иқтисодӣ, пас, маънавии шахсро таъмин менамояд ва аз асирин рӯҳию моддӣ дороён наҷот медиҳад аз тарафи дигар, аз ҳисси озодихоҳии Низомӣ сар задааст:

Гардане дорам аз расан раста,
Накунам зери бори кас хаста.
Ман, ки қонеъ шудам ба донан хеш,
Саркашам чун садаф ба хонаи хеш.
Сарварӣ бех, ки ёри ман бошад,
Сарпарастӣ чӣ кори ман бошад.

Ташкилоти «аҳӣ» ба подшоҳон хизмат карданро манъ карда бошад ҳам, дар роҳи ба даст овардани хушбахтии халқ ва ободии мамлакат ва бо ин мақсад бо ду роҳ ба синфи ҳоким муносибат доштанро дар назар доштааст: яке тарғиб ба адлу инсоф, ки Низомӣ ҳам ба он пайравӣ кардааст:

Расми ситам нест ҷаҳон ёфтаи,
Мулк ба инсоф тавон ёфтаи.

Ҳар чӣ на адл аст, чӣ додат диҳад
В-он чӣ на инсоф, ба бодат диҳад.
Ақл баширест, хирад шод кун.
Қоргарӣ? Мамлакат обод кун!

Дар ин равия Низомӣ ақида, ҳиссиёт ва таассуроти оммаҳои очизи меҳнаткашро, ки шууран паст буданду ба қувваи худ бовар надоштанд ва ё онро нашинохта буданд ва ҳамчунин душмани худро қавию мағлубнашаванда тасаввур менамуданд, акс қунонидааст.

Дигаре қўшишҳо ба худшиносӣ, даъват ба мубориза, ба шӯриш ва бо қувваи аслиҳа ба даст овардани озодӣ ва бахту саодати моддию маънавии худ аст. Низомӣ дар ин қўшиш ҳиссиёт ва ақидан оммаҳои мазлуми муборизро акс қунонидааст, ки дар он асрҳо шӯришҳо ва эътирозҳои оммавӣ ташкил мекарданд. Вай ин маъниро дар соқиномаи достони «Лайлӣ ва Мачнун» акс қунонидааст:

То чанд чу як фасурда будан?!
Дар об чу муш мурда будан?!
Чун гул бигузур нармхӯй!
Бигзар чу бунафша аз дурӯй!...
Поинталаби хасон чӣ бошӣ?!
Дастӣ хуши нокасон чӣ бошӣ?!
Гардан чӣ ниҳӣ ту бар кафое,
Розӣ чӣ шавӣ ба ҳар чафое?!
Чун кӯҳ баландпушти кун!
Бо «нармдилон» дурушти кун!
Хорӣ халали даруни орад,
Бедодкашӣ забунӣ орад.
Мебош чу хор ҳарба бар дӯш,
То хирмани гул кашӣ дар оғӯш!

Ақидан адолатхоӣ ва подшоҳпарастии Низомӣ дар тамоми достонҳои ӯ акс ёфтааст, вале дар охири умраш ин ақида ҳам ӯро қаноат қунонида натавонистааст, бинобар ин, аз подшоҳи одилпарастӣ ба романтикаи социализми ҳаёлии гузаштааст ва ин маъниро дар достони «Искандарнома» дар эпизоди «Рафтани Искандар ба мулки шимол» акс қунонида, онро аз забони подшоҳи подшоҳон, ки ба ақидан ӯ одили одилон асту ба дараҷан файласуфӣ, ҳатто пайғамбарӣ расида буд, ифода намудааст. ӯ мамлақати озод, одамони баробарҳуқуқ, дӯст, меҳрубон, оқил, донишманд, меҳнаткаш, хунарманд, беҳоким, дару манзилҳои бекулф, кишвари беҳоким ва бечангро дида, дар назди онҳо таслим мешавад ва аз ҷаҳонгирӣ боз меистад:

Агар мардум инанд, мо бар киём?
Вагар сират ин аст, Мо бар чиём?

Чаҳонбинӣ ва
ақидан фалсафӣ

Низомӣ дар боби чаҳонбинӣ дар мавқеи исломи ортодоксалин фалсафани «калом» буда, ба ақидани исломни воҷиб улвучуду мумкинувучуд пайравӣ дорад. Ба ақидани ӯ худо офаридгори ҳамаи оламу одам буда, вучуди ӯ аввалу охир надорад, гӯё пеш ва баъд аз мавҷудоти моддӣ буд ва хоҳад монд.

Аммо дар фаҳмиши худо ба ақидани муҷассама ва мушаббеҳа, ки худоро дар шакли инсон тасаввур менамояд, зид аст, зеро аз рӯи фаҳмиши Низомӣ ӯ ба кас ва кас ба вай монанд нест:

Ҳастии ту сурату пайванд не,
Ту ба касу кас ба ту монанд не.

Дар бобати системаи олам ақидани ӯ ин аст, ки замин маркази чаҳон буда, сайёраҳо дар гирди он чарх мезаданд:

Хабар дорӣ, ки сайёҳони афлок,
Чаро гарданд гирди тӯдаи хок?

У асрори чаҳон ва илоҳиро маърифатнашаванда медонад:

Мабин дар нақши гардун, к-он хаёл аст,
Кушодан банди ин мушкил муҳол аст.
Маро бар сирри гардун раҳбарӣ нест,
Чунон донам, ки ин раҳ сарсарӣ нест.

Дар масъалаи офариниш ва тақдир ҳамчун мутакаллим ҳамаи ҳастӣ, аз ҷумла инсонро аз сунъи худо доништа, бо амри ӯ ҳамаро ба ибодати вай маҷбур шуморидааст. Вай дар масъалаи офариниш бо ақидани даҳриён, ки офариниши набототу ҳайвоноту инсонро аз даҳр ва ҳаракати сайёраҳо медонад ва бо ин роҳ офаридгори худоро рад менамоянд, зид аст:

Магӯ, к-аркон падида оянд мардум,
Чунон к-аҳволи даҳр аз сайри анҷум.
Агарчи хоку боду обу оташ
Кунанд одамшуде бо якдигар хв(а)ш,
Ҳама, то з-ӯ хати фармон наояд,
Ба шакли ҳеч пайкар ҷон наёяд.

Ба ин тарик, Низомӣ мисли аксарияти мутаффакирони асрҳои миёна худҷӯ ва диндор буда, ҳиссиёти инсонӣ дар ҷамъият ва табиат заифу очизу нотавонро, ки дасту по гум кардааст, худро ҳанӯз нашинохтааст ва аз қудрату қараму инояти он ёрӣ меҷӯяд, акс қунонидааст:

Ту бо чандин иноятҳо, ки дорӣ,
Заифонро кучо зоеъ гузорӣ.
Бад-ин уммедҳои шох бар шох,
Қарамҳои ту моро қард густох.

Ман бекасу раҳзанон ниҳонӣ,
Хон, эй каси бекасон ту донӣ.
Чун нест ба чуз ту дастгирам,
Хаст аз карами ту ногузирам.

Эътиқоди худоҷӯи Низомӣ ба дараҷаест, ки аз ӯ «чунӣ ва чарой» пурсида, ҳамчунин барои исботи вай сабаб талабидан дуруст нест. Чунин ақида ҷаҳонбинии исломи ортодоксали мебошад:

Худовандешро иллат, сабаб нест,
Деху гир аз худовандон аҷаб нест.
Набояд буд ҷуён чиву чанд,
Ки бошад банда дар банди худованд.
Худой, н-ояд аз мушти парастор,
Худоиро худо омад сазовор.

Азбаски дар ақидан Низомӣ худо ҳастин мутлақ аст, боқӣ ҳамаи ҷаҳони моддӣ, ки гуё офаридан ӯст, фаноҷбанда мебошад. Аз ин ҷо ноумедӣ, дуньёбадбинӣ ва даъват ба тарки дуньё, ки ба зарари ҳаётдӯстист, зоҳир гаштааст:

Басо пайкар, ки гуфтаид оҳанин аст,
Ба сад хорӣ кунун зери замин аст.
Дарахтеро, ки бинӣ тоза бехаш,
Кунад рӯзе замона чормехаш...
Хиёнатхон ин маҳшишаи танг,
Ҳама дар шиша кун, дар шиша зан санг.
Чу баҳман з-ин шабистон рахт барбанд,
Харифӣ карданат бо аждаҳо чанд?!..
Дар ин ҳастӣ, ки ёбӣ нестӣ зуд,
Бибояд шуд ба ҳасту нест хушнуд.
Дило, маншин, ки ёрон барнишастанд,
Бунаҳ бар банд, ёрон рахт бастанд.

Низомӣ дар эътиқоди динӣ дини исломро ба оташпарастӣ зид мегузорад. Вай ин ақидан худро дар номаи Муҳаммад пайгамбар, ки ба Хусрави Парвиз фиристода буд, ифода намудааст:

Зи табъ оташ парастидан раҳо кун,
Биҳишти шаръ бин, дӯзах раҳо кун...
Маҷусиро маҷас пурдуд бошад,
Касе, к-оташ кунад, Намруд бошад.

Низомӣ пайрави дини ислом бошад ҳам, муҳолифи ба мазҳабҳо ҷудо кардани он аст:

Раҳе дорам ба ҳафтоду ду ҳинҷор,
Аз он як раҳ гулу ҳафтоду як хор.

Низомӣ худро зоҳид номидааст:

Ном ду омад зи ду номусгоҳ,
Хар ду мусаччал шуда Бахромшоҳ.

Маснави «Махзан-ул-асрор» аз бист мақолат иборат буда, мисли ҳамаи маснавиҳо сюжети ягона надорад ва аз масъалаҳои ҷудогонаи ақидаӣ иборат мебошад. Барои тақвияи ғояҳои пешрондашуда ҳикоятҳои оварда мешавад, ки сюжети мухтасари номураккабе дорад, вале як сюжети кулро ташкил намедиҳад.

Ин асар аз қисми муқаддимаӣ анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима ситониши худову муноҷот, се наъти пайғамбар, сифати меъроҷ, дар боран сухани манзум ва одоб, шинохтани ҳақ ва ҷор масъалаи дигари сӯфиёна аз қабилҳои расидан ба пири ҳақиқӣ, мақоми лохут (нестӣ) ва ғайра баҳс менамояд.

Мақолатҳои
«Махзан-ул-асрор»

Мақолати аввал дар бағии санъати офари-
ниши одам. Дар ин мақолат аз рӯи ақидаи
динӣ инсон ҳамчун махлуқи аз хоку ғам офари-
да ҷон атокардан худо маънидод шудааст.

Дар ҷаҳон пайдо шудани одам мувофиқи афсонаи динӣ аз сабаби хӯрдани гандум аз ҷаннат ронда шудани Одаму Хавво қаламдод гардидааст:

Он ҳама хорӣ, ки зи бадҳоҳ бурд,
Донаи як гандумаш аз роҳ бурд...
Кори туро бе ту ҷу пардохтанд,
Номзади лутфи туро сохтанд.

Инсонро офаридани худо шуморида, ӯро ба худшиносӣ ва аз бадихон зулм барӣ будан даъват кардааст:

Зулм раҳо кун ба вафо даргурез,
Халқ ҷӣ бошад, ба худо даргурез.

Дар мақолати аввал ҳоби подшоҳи золими ноумед, ки ҳама ӯро нафрин мекарданд, ва ба даргоҳи худо илтиҷо намуда, омӯзиш ёфтааст, нақл гардидааст.

Мақолати дуюм дар муҳофизати адл ва нигоҳ доштани инсоф. Дар ин мақолат нуқтаи назари адлу инсофталабӣ, ки ҳалқияти ҷаҳонбинии Низомист, акс ёфтааст ва бешубҳа, умуман хитоб ба инсон, ҳосӣ ба намоёндагони синфи ҳоким аст:

Роҳати мардум талаб, озор ҷист?
Ҷуз хичилӣ ҳосили ин кор ҷист?

Дар ин мақолат ҳикояти Нушервони одил дар ҳангоми — «шикор» оварда шудааст, ки нақли он дар боло рафт.

Мақолати сеюм «дар ҳаводиси олам ва инқилоби умурӣ он». Дар ин мақола дар боран аз азал тағъирёбанда будани қори ҷаҳон, аз ин рӯ, ба он мағрур нашудан, худшиносӣ, ҳоксорӣ

тавсия шудааст, ки аҳамияти тарбиявӣ дорад ва дар навбати аввал ба соҳибони мӯлу чоҳу мансаб нигаронида шудааст:

Як нафас, эй хочаи домаикашон,
Остине бар ҳама олам фишон!
Давлати дунё, ки таманно кунад,
Бо кӣ вафо кард, ки ба мо кунад?
Хок шуд он кас, ки дар ин хок зист,
Хок чӣ донад, ки дар ин хок чист?
Ҳар вараке чеҳраи озодагист,
Ҳар қадаме фарқи маликзодаёст.
Гаҳ малюку чоҳваронат кунанд,
Гоҳ гили кӯзагаронат кунанд.

Дар ин қисм аз ҷаҳон кам нашудани сари мӯе, вале нопойдор будани умри одамӣ ва шакли зоҳирӣ ва маҳсули табиат будани инсон суҳан рафтааст:

Соли ҷаҳон гарчи басте даргузашт,
Аз сари мӯяш сари мӯяш нагашт.
Хок ҳамон ҳасми қавигардан аст,
Ҷарх ҳамон золими гарданзан аст.
Мо, ки ҷавонӣ ба ҷаҳон додаем,
Пир ҷардем? К-аз ӯ зодаем.

Низомӣ одамонро аз бевафои дунё, умр огоҳ карда, аз мағрурӣ, ба вайронии ахлоқ дучор шудани онҳоро таъкид наму-да, аз он гурехтанро таклиф кардааст, ки ақидани мистикӣ тарки дунёст:

Мулк раҳо кун, ки гурурат диҳад,
Зулмати ин соя чӣ нурат диҳад.
Ғофил будан на зи фарзонагист,
Ғофилӣ аз ҷумлаи девонагист.
Маърифат аз одамиён бурдаанд,
В-одамиёнро зи миён бурдаанд.
Бо нафаси ҳар кӣ даромехтам,
Маслиҳат он буд, ки бипрехтам.

Дар мақолати чорум хислатҳои золими ҳамаҷун хислати номардӣ мазаммат шуда, соҳибони мулку ҳокимият аз мавқеи дарवेशӣ ба адолатшиорӣ даъват шудаанд:

Кам зану кам гӯй, ки кам аз занӣ!
Чанд кунӣ даъвои мардҷафканӣ?
Додгарӣ шартӣ ҷаҳондорияст,
Шартӣ ҷаҳон баски ситамгорияст.
Ҳар кӣ дар ин хона шабе дод кард,
Хонаи фардои худ обод кард.

Ҳамчун иловаи ин мақолат «Достони Султон Санҷар» бо пиразани мазлум оварда шудааст, ки дар он ба пиразане зулм кардани ҳокимони Султон Санҷар ва ба ӯ арз кардани пиразан нақл ёфтааст ва дар зимни арзи пиразан зулми ҳокимону султон танқид шудааст:

Табланон дахли вилоят хӯрданд,
Пиразанонро ба хиёнат баранд.
Масканди шодӣ зи ту вайрона шуд,
Хирмани дехқон зи ту бедона шуд.

Мақолати панҷум дар аҷзи одамай бар ихтилофи ҳолат номида шудааст. Дар ин мақолат дар бораи кадрӯ қимати ҷавонӣ ва афсурдагии давраи пири сухан меравад:

Фориғӣ аз қадри ҷавонӣ, ки чист,
То наshawӣ пир, надонӣ, ки чист.
Гарчи ҷавонӣ ҳама худ оташ аст,
Пирӣ талх асту ҷавонӣ хаш аст.
Айби ҷавонӣ напазируфтаанд,
«Пириву сад айб» чунин гуфтаанд.

Ва бо ин муносибат дар хусуси айби ҷавонӣ будани тибалӣ, аз рӯи меҳнат зидагӣ кардан ва муфтхӯрӣ накардан сухан рафтааст, ки он қадри ҷавонон ва умуман одамонро баланд мебардорад:

Бех, ки ба қоре биshawӣ даст х(в)-аш,
То наshawӣ пешӣ касе дастхаш.

Барои тасдиқи ин фикр ҳикояти «Достони пири хиштзан» оварда шудааст, ки ҷавоне ба пири хиштзан таклиф мекард, ки қорро тарк кунад, зеро қори ҷавонон аст:

Хештан аз ҷумлаи пирон шумор,
Қори ҷавонон ба ҷавонон гузор!

Пир хиштрӯз бо меҳнати ҳалолӣ худ фахр карда, таклифи ҷавонро, ки бора дигаронро кашидан аст, рад мекунад:

Пир бад-ӯ гуфт: Ҷавонӣ макун,
Дар гузар аз қору гаронӣ макун.
Хиштзани пешан пирон бувад,
Боркашӣ қори асирон бувад.
Даст дар ин пеша кашидам, ки маст,
То нақашам пешӣ ту як рӯз даст.

Мақолати шашум «дар эътибори мавҷудот ва илм аст». Дар ин мақолат бештар дар бораи он сухан рафтааст, ки ҷаҳонро барои инсон офарида шудааст ва он ба фитроқи ӯ вобастааст ва асоси он ишқ мебошад:

Ин ду-се маркаб, ки ба зин кардаанд,
Аз пан мо даст гузри кардаанд.
Пойтах аз ишк ба во кардем,
Дасткаши ишк намо кардаем.
Дар ду ҷаҳон айбу хунар бастаанд,
Хар ду ба фитроки ту барбастаанд.

Аз рӯи ақидаи суфӣёнаи Низомӣ шакли нисон (ҷисм), ки барҳам шуд, рӯи он бо асрори илоҳӣ наймааст мешавад, бинобар ни, беҳтар аст, ки ӯ ба худ — дили худ гӯтта зада, худро шиносад ва мисли маломати он ранҷу азобро ба худ гирад, ки роҳат дар он аст:

Чун гузарӣ з-ин ду-се дахлезин хок,
Лавҳи туро аз ту бишӯянд пок.
Хатми сафедиву сиёҳи шавӣ,
Махрами асрори илоҳӣ шавӣ.
Бандан дил бош, ки султон шавӣ,
Ҳочаи ақлу малики ҷон шавӣ.
З-аҳли вафо хар кӣ ба ҷое расид,
Беҳтар аз роҳи аное расид.

Хулоса, дар ни боб дар бораи равоишиносӣ, худшиносӣ, худқурбон кардан ва хоксорӣ суҳан рафтааст. Барои тасдиқи фикр қиссаи бо номи «Достони сайёд бо рӯбоҳ» ба тариқи масал оварда шудааст. Дар ин қисса дар бораи сайёде суҳан меравад, ки рӯбоҳи хост бо фиреб аз дасти сайёд халос шавад, вале сағи шикорин ӯ рӯбохро гирифт ва сайёд онро насба ва риаку рӯзии имрӯзан худ шуморид.

Низомӣ ба ин муносибат дар бораи пиндор, аҳли яқин, рӯзидиҳанда будани худо қисмат авалӣ ва бо ҷаҳд дигар нашедани он суҳан рондааст, ки ақидан динӣ ва зарарнок аст, зеро нисонро аз ҷустуҷӯ боз медорад:

Сурати моро, ки амал сохтаанд,
Қисмати рӯзӣ ба азал сохтаанд.
Ғарҷи дар ни халқ бисе ҷаҳл кард,
Беҳтар аз рӯзии худ кас нах (в) ард.
То шавӣ аз ҷумлаи олам азиз,
Ҷаҳди ту мебояду таъфиқ низ.

Мақолати ҳафтум дар мартабаи одамии бар ҷумлаи ҷонварон аст. Дар ин боб нисон ҳамчун зеботарини офаридан худо:

Эй ба замини-дар чу фалаҳ нозанин,
Нозкашат ҳам фалаку ҳам замин.

ва сарвари ҳаман ҷонварони олам маънидоҳ шудааст:

Ҷонвароне, ки гуломи туанд,
Мурғи алафхорак доми туанд.

ва ў гуё барои дин офарида шудааст:

Риштаи чон бар чигарат бастаанд,
Гавҳари дин бар камарат бастаанд.

ободӣ ва ё харобии кишвар вобаста ба одам аст:

Неку бади мулк ба кори туанд,
Дар баду нек оинадори туанд.

Низомӣ бо ин муносибат дар бораи нафси инсон сухан ронда,
ӯро ба эътидоли нафс даъват кардааст:

Гар нафасе нафс ба фармони туст,
В-он ба ҳақиқат, ки бихишт он туст.

Дар ин мақола «Достони фаридуи дар шикоргоҳи оху ва шикор кардани ӯ ҳамчун тасдиқи шарафмандии инсон бар ҷонварон оварда шудааст.

Мақолати ҳаштум дар хабари офариниш ва бузургии ақл ноӣ дошта, ақл офаридаи худо ва бузург маънидод шудааст. Ҳар чанд ки ақл дар тасаввури Низомӣ маънии идеалистӣ дорад вале азбаски принципи рационализму пеш меронад, қимат аст. Кувваи ақдро бо маъсалаи ҳирс якҷоя гирифта, аз рӯи ақл ҳай задани ҳирсу нафсро оварда, ба тариқи пайд ба ҳирс голиб овардани ақдро тавсия намудааст:

Кам хӯру бисъёри роҳат нигар,
Беш хӯру беш ҷароҳат нигар.
Ақли ту бо хӯрди ту озор дошт,
Ҳирс туро бар сари ин кор дошт.
Ҳирси туро ақл бад-он додаанд,
К-он нахурӣ, к-ат нафиристодаанд.

Барои тасдиқи ин даъво «Ҳикояти мевафурӯш ва рӯбоҳи таррор» оварда шудааст, ки дар бораи пулҳон аз кисабурӣ ҷамъкардари дар вақти хоб дуздидани рӯбоҳ нақл шудааст.

Мақолати нухум дар тарки муҳиммоти дуньёӣ аст ва ғояи тарки дуньёро тарғиб менамояд:

Бигзар аз ин модари фарзандкуш,
Он ҷӣ падар гуфт, ҳамон дор хуш.

Барои тақвияти ғояи тарки дуньё дар «ҳикояти зоҳиди тавбашикан» образи манфии зоҳиде офарида шудааст, ки тарки зоҳидӣ карда, ба майхона омада, тавбаи худро шикастааст. Ҷавоне ӯро ба узр гуфтаи ба даргоҳи худо даъват намудааст:

Бар дари узр ою гунаҳро бишӯй,
В-он гаҳ аз ин гуна ҳадисе мағӯй.

Мақолати даҳум дар намудори охир-ул-замон ва аломоти ӯ. Ин мавзӯ аз нуктаи назари тарки дуньё шарҳ ёфтааст.

Мақолати ёздаҳум дар шарти бедорӣ аз гафлат. Ин маъзӯъ низ аз он нуқтаи назар эзоҳ дода шудааст, ки ҳар кӣ ба дуньёи (бемехру вафо) дилбастагӣ дорад, дар гафлат аст, аз он хушбӯр шудан — тарки дуньёи «бевафо» гуфтаи аст.

Хилвати худ соз адамхонаро,
Боз гузор ин деҳи вайронаро.

Ин маънӣ бо ҳикояти «Марди мӯбади пир», ки дар он дар боран ба бӯстон рафтани мӯбади пири ҳиндӣ, ҳамаро гулзору чамензор, вале дере гузашта, дар тирамоҳ ҳамаро зарду хору хас дида, дар он «бесуботии дуньёро мушоҳида намуда, тарки дуньё гуфтааст, сухан меравад, қувват дода шудааст:

Камтар аз он мӯбади ҳинду мабош,
Тарки ҷаҳон гӯю ҷаҳон, гӯ: мабош!

Мақолати дувоздаҳум дар боран видои айём аст. Чунон ки аз сарлавҳа дида мешавад, бо замон видоъ кардан низ тарки дуньё кардан аст:

Хезу видое бикун айёмро,
Аз паси дони фикан ин домро.

Ин мақолат бо «ҳикояи ду ҳакими мунозез» қувват дода шудааст.

Мақолати сиздаҳум дар бевафои дуньё ва ин ақида бо «ҳикояи сӯфии хоин ва ҳоҷӣ» тавҷиат дорад: Ҳоҷие ба сӯфие нақдинаи худро ба амонат дода, ба Каъба рафт, то ки то бозгашти ӯ нигоҳ дорад, вале сӯфӣ он пулҳоро пурра ба худ сарф кард. Шоир дар намунаи ин кирдори бад, ки боиси бешарафии шахе аст, бевафои дуньёро тасдиқ менамояд.

Мақолати чордаҳум дар огоҳонидан аз вафлат. Дар ин мақолат ҳислатҳои беғамӣ, бепарвоя, бедонишӣ, пурхӯрӣ, мағрурӣ, худсвоя, ва ғ. ҳислатҳои бадӣ инсонӣ, ки уро дар гафлат ва нодонию беҳабарӣ мегузорад, сухан рафтааст:

Эй шуда хушнуд ба яқборагӣ,
Чун хару гове ба алафхорагӣ.
Фориғ аз ин маркази Хуршедгард,
Эмин аз ин доираи Лочувард.
Бар сари хор ой, чаро гуфтай?
Қор чунон кун, ки пазируфтай.
Маст ҷӣ хусбӣ, ки камин кардаанд,
Қоршиносон ва чунин кардаанд.
Ғар шарафи ақл набудӣ туро,
Ном кӣ бурдӣ, ки сутудӣ туро?!

Нисомӣ ин мақолатро ба тарихи панд ба тавсифи ростӣ ва ростгӯӣ ба анҷом расонидааст.

Ростӣ он ҷо, ки алам барзананд,
Ёри ҳақ даст ба ҳам дарзананд.

Ў ақидан худро дар бораи гафлат, гофилоиро бо панд ва рост-гӯӣ огоҳ кардан, бо «ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди рост-гӯӣ» исбот кардааст, ки дар боло нақл ёфт. Персонажҳои ҳикоя ҳабарқаш, шоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ аст.

Мақолати понздаҳум аз хусуси одамай ва фазилати тоифа бар тоифа. Ин мақолат он ақидаро тасдиқ менамояд, ки одам табиатан таъбирёбонада, ва он хатман аз ҷавонӣ ба пирӣ ме-равад, вале ҳар қадам бояд кори худро кунад. Кори аз ҳама муҳим кори халқ кардан:

Худманишӣ — кори халқ кардан аст,
Хасмин худ ёри ҳақ кардан аст.

ва омӯхтани қабл аст:

Дил ба ҳунар деҳ, на ба даъвипараст,
Сайди ҳунар бош, ба ҳар ҷо, ки ҳаст.

Ин ақидан Низомӣ бо он ҳикояте қувват дода шудааст, ки шохзодае, ки аз давлатиёни худ дар изтироб буд, хоб дид, ки пире ба ӯ гуфт:

К-оӣ маҳи нав бурҷи куҳанро бикан,
В-эӣ гули нав шоҳи куҳанро бизан.
То ба ту он мулк муқаррар шавад,
Айши ту аз хӯн ту хуштар шавад.

Шохзода ҷавд нафар аз саркардагонии куҳанро аз қор гирифт ва ба ҷои онҳо ҷавониро гузошт, қораш барор гирифт.

Раҳнагари мулк сарафканда бех,
Лашқари бадахл пароканда бех.

Мақолати шонздаҳум дар бораи чобукравӣ ва ҳоҷатбарорӣ. Дар ин мақола Низомӣ дар бораи хислатҳои одамоне, ки мисли нақора холиву овози баланд мебароранд, беасос ва бе замина калонгирӣ мекунанд, бо масалҳо сухан ронда, онҳоро маҳкум кардааст:

Деҳ на, дарвозани деҳқон зада,
Мулк наву, тахти Сулаймон зада.
Тег на, захми беандоза ҷист?!
Кӯс на, ин ҳама овоза ҷист?!

Бо ин муносибат дар бораи онқо, низ сухан рондааст, ки айбу гуноҳро худашон карда, аз фалаку замон шикоят мекунанд, ҳол он ки осмони Замин ба онҳо дарнаафтадааст:

Бода ту хӯрдӣ, гунаҳи захр ҷист?!
Чурм ту кардӣ, гунаҳи даҳр ҷист?!

Даҳр нақӯй, нақун эй некмард,
Даҳр ба чои ману ту бад накард.

Барои пойдории қору давлати худ ба пешниҳоматон ёрӣ расонидан ва мадад намудан тавсия карда шудааст:

Гирди сари давлатиён чарх соэ,
То шавӣ аз чарх задан бениёз.

Идеи асосии мақолат аз «Ҳикояти қудакӣ маҷрӯҳ» тақвият додааст: Чавоне дар хангоми аспдавонӣ аз асп афтида маҷрӯҳ шуд, ҷураҳояш қарор додавнд, ки барои дар назди падараш шармсор нашудан уро дар чоҳе гузоранд ва хабар надиҳанд, вале яке аз чавонон, ки душмани ӯ буд аз тарси он ки ин гуноҳ ба сари вай меафтад, ба падари чавони маҷрӯҳ хабар дод ва ба ӯ чора карданд. Низомӣ ин рафторро доноӣ номидаст:

Ҳар кӣ дар ӯ чавҳари доноӣ аст,
Бар ҳама чизеш тавоноӣ аст.
Банди фалакро кӣ тавонад кушод?
Он ки бар ӯ пой тавонад ниҳод.

Мақолати ҳафдаҳум дар парастии таҷриба ва риёзат. Дар ин мақолат дар бораи ҳужми ҷаҳон бар одамӣ, ба чизе хуб қаноат кардан, аз тақдире насибаи худ розӣ будан, камбағалиро осудагӣ доништан, зарари бисъёрхӯрӣ, айб будани бисъёр хандидан, бемаврид ва баланд хандидан, муаллимӣ инсон будани ҳаёт ва ғайра масъалаҳои ахлоқ мулоҳиза ронда шудааст:

Зӯри ҷаҳон бех зи бозуи мост,
Саиғи вай афзун зи тарозуи мост...
Қисабуронанд дар ин раҳгузар,
Ҳар кӣ тижикисатар — осудатар.
Ақл зи бисъёрхӯрӣ кам шавад,
Дил зи сари ғам ба сари ғам шавад.
Бе тараб ин хандаи ҷуи шамъ чист?!
Баски бар ин ханда бибояд гирифт.
Гирьяи пур маслиҳати дида нест,
Хандаи бисъёр писандида нест.
Доияи донои ту шуд рӯзгор,
Неку бади хеш бад-у воғузор.

Маоли ин маъниҳо дар «Достони пир ва мурид» инъикос ёфтааст:

Мақолати ҳаҷдаҳум дар истикболи охираат ва мазаммати аҳли дунё. Низомӣ дар мақолаи номбурдашуда дар бораи хислатҳои дурӯягӣ, барои манфиатҳои шахси лоф задан, роз нигоҳ доштан, шинохтани дӯсту душман ва ғ. баҳсҳои тӯлонӣ рондааст:

Лофзан он к-аз ту ба чизе шаванд,
Чаҳдкунон аз ту азизе шаванд...
Дӯст кадом? Он кӣ бувад пардадор,
Пардадаранд ин ҳама чун рӯзгор.
Чун бувад аз ҳамнафаси ногузир,
Ҳамнафасеро зи нафас вомагир.
То нашиносӣ гуҳари ёри хеш,
Тарҳ мақун гавҳари асрори хеш.

Ин мақолат бо «ҳикоят»-и дар боран ҷавонмарде, ки бо шох
ҳамнишинӣ дошту сирри ўро пинҳон мекард, таъвоҳ ёфтааст.
Ҷавон аз нигоҳ доштани сирри подшоҳ дар азоб буд. Пираза-
не аз ин ҳоли ӯ пай бурда, сабаб пурсид. Ӯ арз кард, ки сир-
ри шох дорам, ошкор карданаш барои ман хатар дорад. Пи-
разан нигоҳ доштани сирро таъкид намуд:

Пиразанаш гуфт: Мағӯ пеши кас,
Қамдами худ, ҳамдами худ дону бас.
Сар талаби, теги забоне мақун,
Равзанаи розфишони мақун.

Мақолати нуздаҳум дар шикояти номунсифони рӯзгор. Дар
ин мақолат масъалаи асосӣ танкиди мағрурӣ ва даъват ба
ҳоксорӣ аст:

Одамино рафъи малак мекунӣ,
Даъвӣ аз он сӯи фалак мекунӣ.
Охири гуфтори ту хомӯшӣ аст,
Ҳосили бодӣ ту фаромӯшӣ аст.
То ба чаҳон дар нафасе мезанӣ,
Беҳ ки дари ники касе мезанӣ.

Дар ин қисм фикру андешаҳои шоир дар боран хислатҳои
одамӣ дар «Ҳикояти Халифа бо Ҳаҷҷом» ифода ёфтааст. Маз-
муни ин ҳикоят он аст, ки сартароши Халифа вақти сартаро-
шӣ ба вай тақлиф кард, ки духтарашро ба ӯ ба занӣ диҳад.
Халифа аз чуръаги вай дар ҳайрат буд. Вазир аз ин чуръаги
ӯ тахмин кард, ки устони сартарош ганҷи бисёре дорад, би-
нобар ин фармуд, ки замини манзили ўро қананд ва он ганҷ-
ро ёбанд. Ҳамин тавр қаранд, ганҷ ёфт шуд:

Зуд қадамгоҳаш бишикофтанд,
Ганҷ ба зерӣ қадамаш ёфтанд.

Хулосан шоир аст, ки кас аз забони худ метавонад асрорашро
фаш намояд.

Ҳар кӣ қадам бар сари ганҷе ниҳод,
Аз сухани худ дари ганҷа кушод.

Низомӣ ба тарқи рӯҷи лирикӣ дар боран ганҷи сухан буда-

ни шеърҳои худ ва синан софу дили равшанаш сухан ром-
дааст:

Ганҷи Низомӣ, ки тилисмафкан аст,
Синан софеву дили равшан аст.

**Мақолати бистум дар вафо ва ҳиммати анбиён аст. Мақола
ба тариқи тезисҳо аз сидқу вафо ва ҳиммат оғоз ёфта:**

Ҳок ҳаме шав, ки вафое аз ўст,
В-аз гули нисоф кабобе дар ўст.
Ҳар ҳунаре к-он зи дил омӯхтанд,
Дар раҳи мансухи вафо сӯхтанд.

**бо шикоят аз бемехриву бевафонӣ ҳамзамононаш анҷом ёф-
тааст:**

Чумла риёзат ба тамошо кунанд,
Шаб ба шаб андешан савдо кунанд.
Номи қарам сохта муште забон,
Исми вафо баъдагӣ ройгон.
Нақши вафо бар сари ях мезананд,
Бар Маху Хуршед занҷи мезананд.
Дуд шаванд, ар ба димоғе расанд,
Бод шаванд, ар ба чароғе расанд.
Ҳоли ҷаҳон беи, ки саронаш қианд,
Номзаду номваронаш қианд.

Мақолаи боло бо эпизоди «Гуфтор андар ҳикояти булбул бо
боз» қувват дода шудааст: Булбул ба боз мегуфт: Ту ягон су-
хани хуб нагуфтаиву ҷоят сари дастӣ шохон, хӯрокат синан
кабк, ман бо овози хуб нағмасарой мекунам, хӯрокам кирму
ҷоям сари хор. Боз ҷавоб дод, ки мафтунӣ ҳаёт, бисъёргӯй
ҳастӣ, забонаг нештари обдор аст, аз ин рӯ насибаат кирму
хор аст:

Рав, ки туй шефта рӯзгор,
З-он ки кунӣ қору бигӯй ҳазор.
Чун ту ҳама захми забонӣ тамом,
Кири, хӯру хор нишин, вассалом.

Хулоса аз ин ҳикоя он аст, ки ҳомӯш будан лозим, агар овоз
баланд барорӣ, аз зиндагӣ маҳрум хоҳӣ буд:

Бармақаш овози назми баланд,
То чу Низомӣ нашавӣ шаҳр башанд.

«Маҳзан-ул-асрор» бо «Гуфтор андар хотимаи ин хитоб ва
хатми китоб» анҷом ёфтааст. Шоир маснавии худро асарӣ бикр
маънидод қардааст:

Бикри маонем, ки ҳамто-ш нест,
ома ба андозаи болош нест.
Аз назари ҳар қухане тозае,
Ҳосили ман нест ҷуз овозае.

Хулосаи мухтасари маснави ё ки достони лирикии «Махзан-ул-асрор» он аст, ки аз ҷиҳати жанр ва шакл аз достонҳои дигараш фарқи кулалӣ дорад, дорои муваҷҷиҳаи ғоявии динии сӯфиёна, фалсафӣ, панду ахлоқ буда, тезисҳои ғоявӣ ва назариявии ҳар боб бо ҳикояте ва гуфтору амалиёти образе тасдиқ карда шудааст. Ин асар баъд аз сари Низомӣ дар катори ҳадиқан Саной яке аз сарчашмаҳои маънавие буд, ки ба ғайнаи достонҳои лирикий (маснавий)-ро инкишоф дода, ба шоирони минабаъда таъсири амиқе гузоштааст.

ДОСТОНИ «ХУСРАВУ ШИРИН»

Низомӣ ба василаи маснавии «Махзан-ул-асрор» ҳамчун шоири носех, порсо ва хирадманд ном баровард. Аз ҳар сӯ табрику таҳният меомад. Чи тавре ки дар тарҷуман ҳол гуфта шуд, ҳокими Дарбанд канизери тӯхфа фиристод, вале аз вафоти бемаҳали ӯ шоири инсондӯст дар дил хун дошт. Вай хостааст, ки бо баҳонаи ба назм даровардани қиссаи «Хусраву Ширин» ҳиссиёти дӯстдорӣ худро дар ин дoston акс кунонад. Таҷкиқотиёни Низомӣ тахмин мекунанд, ки аз образи зебои Ширин Офокро тасаввур кардааст. Баъзе байтҳо аз достони «Хусраву Ширин» («Гуфтор андар панд ва гардиши фалаки бемадор») ишораҳо ба ҳамин маънист:

Бад-он афсона марг аст ашк рондан,
 Гулоба талх бар Ширин фишондан.
 Ба ҳукми он ки ин камзиндагонӣ,
 Чу гул барбод шуд рӯзи ҷавонӣ,
 Сабукрӯ чун бути қифчоки ман буд,
 Қамон афтада худ к-Офоки ман буд.
 Хумоюнпайкаре, нағзу хирадманд,
 Фиристода ба ман дорон Дарбанд.

Достони «Хусрав ва Ширин» дар соли 580 ҳ.— 1184 м.:

Гузашта понсаду панҷоҳу сӣ сол,
 Назад бар ҳатти хубон кас чунин хол.

дар баҳри ҳазачи мусаддаси мақсури маҳзуф: мафоилун, мафоилун, мафоил, у-у-, у-у-, у- -, ба номи атобак Шамсиддин Муҳаммад ҷаҳонпахлавони Элдигиз (1172—1185) ба назм даровардааст. Дар хотимаи дoston номи Туграл биши Арслони Салҷуқӣ (1177—1194) ва номи Кизил Арслон биши Элдигиз (1185—1191) низ зикр ёфтааст. Пас, маълум мегардад, ки Низомӣ чанд бори дигар дostonро аз назар гузаронида, байтҳои ғайри кардааст ва ин дoston вариантӣ аввали он нест.

Қиссаи «Хусраву Ширин» аз қиссаҳои давран охирини ҳонаҳои подшоҳони сосонӣ буда, дар китоби «Ал-маҳосини- ва ал-азод»-и нависандаи араб, Ҷоҳиз, «Ал-ахбор-ул-мулук-ул-фурс»-и Саолӣбӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ нақл ёфтааст.

Дар ин китобҳо Ширин навиштакӣ арманӣ буда, баъд аз за-
мони ҳарамсарои Хусрав зинар шудааст. Аммо дар достони
Низомӣ шоҳдухтари Арман аст. Дар замони Низомӣ ин қис-
са хеле машҳур будааст:

Ҳадиси Хусраву Ширин ниҳон нест,
В-аз он ширинтар алҳақ дoston нест.

Низомӣ қиссаи «Хусраву Ширин»-ро аз таърихдонон ва қис-
сахонони кишвари худ шундаву фаҳмидааст, ки шояд ба ма-
териали фольклорӣ ҳам мубаддал шуда бошад:

Зи таърихи куҳансолони ин бум,
Маро ин ганҷнома гашт маълум.
Чуни гуфт он суҳангуи Куҳанвод,
Ки будаш дostonҳои куҳанг ёд.

Низомӣ дostonро на танҳо бо хоҳиши худ, балки илтимосу су-
порӯшҳои калоншавандагони шаҳраш низ ба назм дароварда-
аст:

Куҳансолони ин кишвар, ки ҳастанд,
Маро бар шуккаи ин шугл бастанд.

Микдори умумии байтҳои «Хусраву Ширин» 6550 аст. Достони
мавҷур аз се қисм иборат аст. 1) Муқаддимаи анъанавӣ. Дар
ин қисм бобҳои зерин мавҷуд аст: дар тавҳиди бори субҳона
ва таоло, андар истидлол дар назари мувофиқ, муноҷоти ҳақ
субҳона ва таоло, дар собиқан наъми ин китоб, дар мадҳ ва
дуои султон Туғрал ва сифати илҳони худ, дар дуои Шам-
сиддин Элдигиз, дар мадҳи подшоҳ Қизил Арслон, дар саба-
би китоб ва чанд калима аз ишқ, дар уэр ангехтан дар наъми
китоб. 2) Қиссаи саргузашти ишқбозии Хусраву Ширин. 3)
Ҳотима. Ин қисм аз чанд боб иборат аст. Гуфтор андар панд
ва гардиши фалсаҳи бемадор, халали мулки Парвиз ва хоб
дидани ӯ пайғамбар алайҳиссалом, гуфтор андар меъроҷи
ҳазрати Сайиди Қоинот алайҳиссалом, нома фиришодани Сай-
ид-ал-Мурсалин ба Хусрави Парвиз, расидани номаи мӯхта-
рам ва беадаби кардани Хусрав, Шаммае аз меъроҷи Сайиди
Қоинот дар сифати Меъроҷи ҳазрати Сайиди Қоинот, гуфтор
андар ҳасби холи худ (ду бор), гуфтор дар рафтани ҳазрати
шайхулмашони Низомиддини Ганча пеши подшоҳ, дар хатми
китоб.

Таҳлили сюжети дoston

Сюжети дoston дар асоси қондаҳои анъана-
вии классикӣ буда, хеле мураккаб, пур аз
печу тоб ва мувофиқи композицияи ғоявии
он аст. Дoston аз нишастаи Хурмуз ба тах-
ти шоҳин Эрон ба ҷои падараш Анӯшервони Қисрӣ, фарзанд-
талабии ӯ ва таваллуд шудани Хусрави Парвиз оғоз ёфта-
аст. Эпизодҳои Хусравро барои замини деҳқонро помол на-
мудан сийёсат кардани Хурмуз, уэр хоҳгани ӯ, бобҳои худро хоб

дидани Хусрав, нақли наққош Шопур ба Хусрав дар борам Маҳинбону ва Ширин ва тавсифи Шабдези шабранг шаронги ба вукӯъ омадани (экспозиция) ишқи Хусраву Ширин аст. Рабти (завязкаи) сюжет аз гонбона ошиқ шудани Хусрав ба Ширин, ба хостгории Ширин рафтани Шопур, се бор сурати Хусравро ба Ширин нишон додани ӯ, Хусравро тасвиф кардани вай ва ба Хусрав ошиқ шудани Ширин иборат аст. Эпизодҳои гурехтани Ширин аз шикоргоҳ ба тарафи Хусрав оғози ишқишофи воқеа буда, торафт тараққӣ кардааст. Дар байни воқеаҳои асосии ишқишоф мисли «Зорӣ кардани Маҳинбону аз дарди фироқи Ширин», «Расидани Ширин бар чашман об ва гул кардан» воқеаҳои ҳастанд, ки баъзе лаҳзаҳои эпизодии онро ба тарзи рӯҷи лирикий равшан менамошад. Ба тарафи Арман ба ҷустуҷӯи Ширин равон шудани Хусрав аз ҷиҳати моҳияти худ монанди ба сӯи Хусрав равон шудани Ширин аст, ки яке дигарро гурӯҳ карда, ба ишқишофи воқеа ёри мерасонад ва ҷазабам таассуроти ишқии онҳоро нишон медиҳад ва ба устувории ишқи онҳо далелат мекунад. Расидани Ширин ба мушқӯи Хусрав ба шаҳри Мадон, расидани Хусрав ба Арман ва меҳмони Бону шудан, дар Мадон барои Ширин қаср сохтан, базм ташкил кардани Хусрав дар Арман, ба хостгории рафтани Шопур, бар тахт нишастани Хусрав, Ширинро аз қаср ба тарафи Арман бурдани Шопур, бо ҳам дар шикоргоҳ вохӯрдани Хусраву Ширин, ва бо яқдигар мафтун шудани онҳо риштаҳои сюжетро устувор мегардонад. Ба Ширин насихат кардани Маҳинбону, ки ба фиреби мардон бовар мекунад, риштаи ишқи онҳоро қатъ кардани мешавад:

Ки мардон ҳиллаҳо бисёӣ доранд,
 Ҳама вақте фусун дар қор доранд.
 Набояд к-аз сари ширинзабонӣ,
 Хӯрад ҳалвон ширин ройгонӣ.

Аммо насихати Маҳинбону ба гӯши Ширин, ки аз рӯи ишқи ҷавонӣ тарафҳои дурн зинадигро андешида наметавонист, надаромад ва ба шириншамонлиҳои зебони зоҳирини Хусрав мафтун шуда, бо 70 канизи худ ба назди Хусрав рафта, бо ӯ гӯйбозӣ кард, дар фасли баҳорон бо вай нишаст ташкил дод, Хусрав дар базмгоҳ шер кушта, қорнамоӣ нишон дода, хусни таваҷҷӯҳи ӯро ба худ ба ҳам зиндтар ҷалб кард. Бо духтарон баъзе боданӯшӣ ташкил кардани онҳо риштаи сюжети ишқи Хусраву Ширинро маҳкамтар мекунад, вале аз Ширин қоидаи талаб кардани ӯ, аз вай ҷавоби рад гирифтани, ки бадномӣ меорад:

Маҷӯ обе, ки обамро бирезад,
 Маҳоҳ он қом, к-аз ман барнаҳезад.

ва аз Хусрав аввал аз дасти исьёнқор Баҳромӣ Чубин оғоз кардани кишварро талаб намудани ӯ?

Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.

хатти сюжетро аз роҳи ишқу ишқбозӣ ба сӯи воқеаҳои нави давлатӣ мебаррад, зеро Хусрав аз гуфтаҳо ва маслиҳати Ширин ба хуш омада, дар роҳи чоран аз ҷисъангарон баргардонидани давлати меросии худ меандешад:

Маро ишқи ту аз афсар баровард,
Басо танро, ки ишқ аз сар даровард.
Дил аз Ширин губорангез карда,
Ба азви Рум рафтаи тез карда.

Ҳамин тавр, хатти сюжети воқеа аз ишқбозӣ ба сафари Рум нигаронида мешавад. Қайсари Рум бо шартҳои зиёд, аз ҷумла духтари худро ба занни Хусрав додан, ба ӯ ёрии моддӣ ва ҳарбӣ дод:

Чунон дар кеши исӣ гашт ӯ шод,
Ки духти хеш Марьямро бад-ӯ дод.
Ду шахро дар забони хусравона,
Фаровон шартҳо шуд дар миёна,
Сипоҳе дод Қайсар бешумораш,
Бар ӯ чун зар муҳайё кард қораш.

Бо ёрии лашкари Рум бо Баҳром чағида, дубора ба тахти шохӣ нишастани Хусрав мавқеи ӯро дар подшоҳӣ мустаҳкам кунад ҳам, дар хатти сюжети ишқу вафо бо Ширин мавқеи вайро суст карда, хатти сюжети дуншқан Хусравро ба вуҷуд меорад, ки аз он хатти сюжети яқишқӣ канда шудааст, вале ин хислат дар амалиёти Ширин нигоҳ дошта мешавад, ҳар чанд ки ӯро азоб медиҳад. Ин маъниро эпизоди «Нолидани Ширин дар фироқи Хусрав ва зорӣ кардан» тасдиқ менамояд. Ҳамин тавр, инкишофи хатти сюжет ба тарафи Марьям баргашта, хатти сюжети нав пайдо шуда, муносибат бо Ширин ба канои мебарояд. Вафоти Маҳинбону ва бар тахти нишастани Ширин ба қон амман худ мавқеи ӯро дар подшоҳӣ мустаҳкам кунад ҳам, хатти аввалаи сюжети ишқӣ Хусраву Ширинро барқарор намекунад, воқеаро инкишоф не, тафсил медиҳад, вале ёри намерасонад. Овардани Ширинро аз Марьям дархост кардани Хусрав риштан кандашудани вафо ва аҳди оғҳоро бастанӣ мешавад, вале саҳт эътироз кардани Марьям ва розигӣ надодани ӯ:

Ба тоҷи Қайсару тахти шаҳаншаҳ,
Ки гар Ширин бад-ин кишвар кунад раҳ,
Ба гардан бар ниҳам мушқин расанро,
Биёвезам зи ҷаврат ҳештагро.

ба пайванд шудани хатти кандашудани сюжет Монеъ мешавад. Бо вуҷуди ин пинҳонӣ байни Хусраву Ширин миёнаравӣ

карда истодани Шонур ва тахкир бошад ҳам, босаброна ишқи худро аз Хусрав нақандани Ширин, ҳамчунин дилкашолни Хусрав ба ӯ, аз имконият доштани барқарор шудани ҳатти сюжетӣ саргузашти ишқии онҳо дарак медиҳад ва сюжетӣ як муддат шахшудамондан онҳоро ба сӯи ишқишоф раҳнамун менамояд. Дар ин роҳ Хусравро сарзаниш кардани Ширин, ки гилзоомез асту ниятҳои бад надорад, ҳалал нарасонидааст.

Дар майдони ишқ пайдо шудани ошқи ҳақиқӣ Фарҳоди кӯҳкан, мулоқоти ӯ бо Хусрав, шартӣ Хусрав — қандани кӯҳро қабул кардани вай, мулоқоти ӯ бо Ширин, ҳатти сюжетро ба роҳи дигар — ишқи поки хушбахтона бурданӣ мешавад, вале Фарҳодо бо мақр кушондани Хусрав, ҳатти сюжетӣ аввалро нигоҳ медорад ва вафоти Марьям оғро қавӣ мегардонад, аммо, ҳангоми сафар ба Шаҳкар ном духтари исфаҳонӣ дил бастанӣ Хусрав ба қанда шудани риштаи ишқи Хусраву Ширин ишорат мекунад ва оғро аз ишқишоф боз дошта, ҳатти сюжетӣ сеюмро ба вучуд меорад, вале ба тарафи қасри Ширин ба шикор рафтани Хусрав ва аз шикоргоҳ ба қасри Ширин омадани ӯ, аз поёни қаср ба сухани вай ҷавоб додани Ширин ва радду бадали гуфтори онҳо ҳатти сюжетӣ авваларо барқарор кардани мешавад, аммо қасам ёд кардани Ширин, ки ба осонӣ ба Хусрав таслим нахоҳад шуд:

Пас, он гаҳ бар забон овард савганд,
Ба хуши зираку чоно хирадманд,
Ки бе қобил, агарчи подшоҳӣ,
Зи ман бар ноҳадат коме, ки хоҳӣ.

ва бо хашм аз ӯ дур шудани Хусрав, аз ӯ ба Шонур шикоят кардани вай ҳатти сюжетӣ ишқи онҳоро аз нав қандани мешавад, вале ноустувории Ширин дар ин роҳ пушаймон шудани ӯ аз қардан худ Ширинро хоб дидани Хусрав; омадани вай ба назди Хусрав, маҷлиси ишрат ороштани онҳо, аз ду тараф суруд хондани мутриби Хусрав (Борбад) ва Ширин (Накисо), аз хайман худ ба назди Хусрав берун омадани Ширин, ба қасри Хусрав рафтани вай, мақр фиристодани Хусрав ва аз қасри худ ба Мадонӣ омадани ӯ риштаи ҳатти сюжетӣ ишқи онҳоро аз нав маҳкам бааст. Авҷи аълои он акди нигоҳ бастанӣ Хусрав бо Ширин аст.

Дар боран адл бо Хусрав сухан гуфтани Ширин, аз Бузургумед савол кардани Хусрав дар боран моҳияти ҷаҳон, панд пурсидани Ширин аз Бузургумед ва ҷавобҳои ӯ дар боран ҷил қисса бо ҷил нуқта аз рӯи «қалилаву Димна» ба хотимаи неқбониан сюжетӣ дoston ишорат менамояд, вале Хусравро ба банд гирифтани писараш Ширӯя ва подшоҳ шудани ӯ, кушта шудани Хусрав аз дастӣ вай, дафни Хусрав ва дар сари қабри ӯ худро куштани Ширин, кушонии (развязкаи) сюжетро фоҷиваи гардонидаст.

Бо ин муносибат Низомӣ ба сифати холима дар бораи бевафои «фалаки бемадор» суҳан роидааст.

Дар хотимаи дoston чанд эпизоди дигар, миқли заволи подшоҳи Хусрав ва Муҳаммад пайғамбарро хоб дидани ӯ, гуфтор дар мӯъҷизоти пайгамбар, нома фиристодани ӯ ба Хусрав, расидани нома ва беадабӣ кардани вай, шаммае аз мӯъҷизаи пайгамбар, сифати меъроҷи ӯ мебоист пеш аз ба банд гирифта, кушта шудани Хусрав меомад.

Дoston бо ду карат ҳасби ҳол гуфтани Низомӣ ва рафтани ӯ ба назди подшоҳи салҷуқӣ Шамсидин Муҳаммад анҷом ёфтааст.

Персонажҳои асосии дostonи лиро-эпикӣ **Образҳои дoston** «Хусраву Ширин» онҳое, ки исмашон номи асар гардидааст. Ғайр аз онҳо, дар дoston персонажҳои дараҷаи дуҷумо сеюм амал мекунанд. Масалан, ошиқи Ширин Фарҳод, миёнаравӣ қаҳрамонҳои асосӣ — Шопури наққош, аммаи Ширин шоҳи Арман — Маҳинбону, шоҳи Рум Қайсар, духтари ӯ — зани Хусрав Марьям, сардори исьёғгарон Баҳроми Чубина, писари падаркуши Хусрав Ширӯя, вазири донои Хусрав Бузургумед, зани дуҷуми Хусрав Шақари исфаҳонӣ, мутрибон Наҷесо ва Борбад, канизақои, Муҳаммад пайгамбар, падари Хусрав Хурмуз ва ғ. (марде, ки бо супориши Хусрав боис худкушии Фарҳод шуд).

Хар чанд ки Ширин дар дoston дар ҷои дуҷум ва предмети шавқу завқи булҳавасонаи Хусрав аст, вале покизагии ахлоқ, фаросат, вафодорӣ ва дигар хислатҳои неки инсонӣ дар ҷои аввал меистад. Бинобар ин ки Ширин аз рӯи хислати ботинӣ ва сифати зоҳирӣ зебост, дар ҷои аввал меистад. Ин сифат ва хислатҳо, пеш аз ҳама, дар эпизоди «Сифати ҳубӣ ва латофати Ширин» ва дар ҳамаи эпизодҳои, ки дар онҳо Ширин иштирок дорад, бо маҳорати шоирӣ тасвир ёфтааст. Маҳорати адабии шоир дар ин боб ба ҳадде баланд аст, ки ба нуқтаи зебоии қаҳрамони асар таваққуф намуда, барои тавсифи он чандин воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣ овардааст, ки матни он як ҷаҳон лаззати бадеӣ мебахшад. Масалан:

Маҳ аз ҳубеш худро ҳол хонда,
Шаб аз ҳолаш зитоби фол хонда.
Ҳадиси ӯ ҳазор ошуби дилбанд,
Лаби ӯ садҳазорон бӯсан канд.

Саргузашти ошиқии Ширин аз сурати дилфиреби Хусравро нишон додани Шопур оғоз ёфт. Вай мисли ҳамаи ҷавонон бе фикру андеша дар дидани аввал мафтунӣ шамоили зебои Хусрав гашт:

Чу худбин шуд, ки дорад сурати моҳ,
Бар он сурат фитодаш ҷашм ногоҳ.

Ба хубон гуфт, з-он сурат биёранд,
Кӣ кардаст он рақам, пинҳон надоранд.
Биёварданд сурат пеши дилбанд,
Бар он сурат фурӯ шуд соате чанд.
Ба ҳар дидоре аз вай маст мешуд,
Ба ҳар чоме, ки хӯрд, аз даст мешуд,
Чу медид аз ҳавас мешуд дилаш сушт,
Чу мекарданд пинҳон, боз мечушт.

Ҳар чанд ки мафтунни ӯ аз назари аввал пайдо шуд, вале дар айни мафтунӣ лаҳзае дудила ҳам мешуд, ки ҳолати рӯҳияи одами реал аст:

На дил меод аз ӯ дил баргирифтаи,
Намешоисташ андар бар гирифтаи.

Канизакон барои он ки Ширин гирифтори сурат нашавад, сурат ва таъсири онро кори деуу парӣ ва афсуни он маънидод карда, онро пинҳон доштанд ва манзили айшу нӯши худро тағйир доданд. Аммо ҳангоми айшу базми канизакон Шопур сурати дигаре кашид ва он сурат ба назари Ширин тофт, зеро дар лаҳқи хотираш саҳт нақш баста буд:

Дигар бора чу Ширин чашм бар кард,
Дар он тимсоли рӯҳонӣ назар кард.
Ба парвоз андар омад мурғи чонош,
Фурӯ баст аз сухан гуфтаи забонаш,
Ба сарве з-он сикхисарвон бифармуд,
Ки он сурат биёвар назди ман зуд.

Бори дуюм ҳам духтарон суратро пинҳон карданд ва тағйирӣ манзил намуданд, аммо Шопур бори сеюм низ ҳамон суратро нишон дода, Ширинро тамоман бекарор кард:

Дигар раҳ дид чашми меҳрубонаш,
Дар он сурат, ки буд оромӣ чонош.

Сурат нишондиҳии Шопур Ширинро тадриҷан тамоман мафтун карда, ҳолати рӯҳияи ӯро ба дараҷае расонд, ки қор аз найранг тасаввур кардани сурат ба қилдӣ фаҳмидани ин ҳолат гузашт:

Шигифте монд аз он найрангбозӣ,
Гузашт андешаи қораш зи бозӣ.

Ҳолати психологӣи Ширин тадриҷан инкишоф ёфта, худаш ба ҳустуҷӯи тимсол ё ки сурат даромада, бо канизакон хашмигона сухан рондааст.

Дили саргаштаре дунбол бардошт,
Ба пои худ шуд, аз тимсол бардошт.
Чунон шуд дар сухан носоз гуфтаи,
К-аз он гуфтаи нашоёд боз гуфтаи.

Ин ҳол канизақиро водор кард, ки фаҳманд, ки вазъияти Ширин бебозгашт ва он кор (сурат нишон додан) кори ҷиғу парӣ нест. Бивзобар ин, ба тараддудӣ ёфтани сурат афтадаанд ва хостанд ба шохдухтари худ ёрӣ диҳанд:

Бидонистанд, к-он кори парӣ нест,
Аҷаб корест, кори сарсарӣ нест.

Авҷи аълои ҷараёни ошиқшавии Ширин ба дараҷае расид, ки вазъияти худро ба ҳаман канизақон маълум кард, пинҳон доштани ояро ноқоиз шуморид ва фармуд, ки ҳар кӣ аз ин сурат огоҳ бошад бигӯяд:

Бад-он бутпайкароң гуфт он диалором,
Қ-аз ин пайкар шудам беҳобу ором.
Биё, то ин ҳадис аз кас напӯшем.
Бар ин тимсоли нӯшин бода нӯшем.
Якero з-он бутон биншонд бар роҳ,
Ки ҳар шахсе, ки бинӣ бар гузаргоҳ,
Назар куи, то дар ин саҳро ҷӣ ҷӯяд
В-аз ин сурат бипурсам, то ҷӣ гӯяд.

Ҳаман тавр, ҷараёни ошиқ шудани Ширин ба Хусрав аз рӯи сурат аз дидани аввал сар шуда бошад ҳам, тадриҷан бебозгашт инкишоф ёфта, дар нақли Шопур аз хубиҳои Хусрав ва ба таври қатъӣ ошиқ шудани ӯ хотима ёфта, минбаъд қавитар гардидааст:

Бари Шопур шуд бесабру сомон,
Ба қомат чун сиқӣ сарви хиромон.
Ҳарифи ҷинс диду хона хоӣ,
Табаклуш аз табак бардошт хоӣ,
Ки эӣ куҳбад, ба ҳаққи қардугорат.
Ки эмини қун маро дар зинҳорат,
Ба ҳукми он ки бас шӯридакорам,
Чу қорн, худ дили шӯрида дорам.
Дар ин сурат бад-он сои меҳр бастам,
Ки гӯӣ: рузу шаб суратпарастам.

Ширин аз дидани сурат ва тавсифоти Шопур ғоибона ба дараҷае мафтунӣ Хусрав шуд, ки бе маслиҳати амман Маҳинбону ва дигарон, сабуруҳона ва беқаророна аз шикортоҳ ба асти Шопур савор шуда, ба тарафи Хусрав меравад. Дар ин гуфтор сабуққирдорӣ ӯ зоҳир гаштааст. Дар роҳ дар ҷашман гусл кардааш акси Хусравро дидани Ширин, ба шаҳри Мадони ба мақзили Хусрав омадани ӯ, дар он ҷо ба вай қаср тартиб додани падари Хусрав, ду бор ба талаби Ширин рафтани Шопур, аввалин мулоқоти ошиқон муносибатҳои ошиқонаи Ширину Хусравро инкишоф медиҳад ва қавӣ мегардонад. Аввалин монеаҳое, ки пеши роҳи ҳаёлотӣ ишқии Ширинро ги-

рифтан метавонист, панди Маҳинбону буд, ки вай дар муносибатҳои Хусраву Ширин ба маъшукагӣ не, ба занӣ розӣ ҳоҳад шуд:

Ту худ донӣ, ки вақте сарфарозӣ,
Заношӯӣ беҳ аст аз ишқбозӣ.

ба ин шарт розӣ шуда, қасам ёд кардани Ширин:

Чу Ширин гӯш кард ин панди чун нӯш,
Ниҳод он пандро чун ҳалқа дар гӯш.
Ба ҳафт авраиғи равшан хӯрд савғанд,
Ба равшаниномаи гетӣ худованд,
Ки гар хун гириям аз ишқи ҷамолаш,
Наҳоҳам, шуд, магар чуфти ҳалолаш.

Ин монеаро барҳам дода, риштаи ишқу ошиқонро мустаҳкам менамояд ва ўро ҳамчун духтари боадаби гушқардан панди бузургон, дар роҳи ишқ на аз рӯи булҳавасӣ, балки ҳаёти онлай назаркунанда қаламдод кардааст.

Дар майдони гӯйбозӣ бо Хусрав мусобиқа кардани Ширин ўро на ҳамчун духтари беҳунари таннози дарбор, балки ҳамчун духтари асилзода, вале боҳунари ба мардон сарбасарзанандаро тасвир кардааст:

Ба Ширин гуфт: Хой, то рахш тозем,
Дар ин майдон замоне гӯӣ бозем.
Зи як сӯ Моҳ буди ахтаронаш,
Зи дигар сӯ шаҳу фармонравонаш.
Ғаҳе Хуршед гӯ бурдиву ғаҳ Моҳ,
Ғаҳе Ширин гарав бурдиву ғаҳ шох.
Малик з-он модашерони шикорӣ,
Шигифтӣ монда дар ҷобуҷсаворӣ.

Ширин на танҳо дар шикор ва гӯю ҷавгонбозӣ, дар сӯхбат, муошират ва базм низ зебо ва сарбаланд буд. Вай ин лаёқати худро дар эпизоди «Нишастани Хусраву Ширин дар фасли баҳорон», мукотиба, саволу ҷавоб ва ғайра баръало нишон додааст.

Ширин дар бозихон гуногун ва базми айшу ишрат озодона иштирок кунад ҳам, рафтори булҳавасона надошт, ба комгирӣ ва комдиҳиғи шахвонӣ таъҷил ва худро фаромӯш намекард, вай ин гуна рафторро, ки аз ҷониби Хусрав булҳавасона зоҳир мешуд, пастиғ ахлоқ мешуморид ва аз рӯи қасаме, ки ба аммаш ёд карда буд, танҳо баъд аз ақди заносҳӯӣ имконпазир медонист. Аз ин рӯ, вай ба итоби Хусрав, ки бо нияти комгирӣ ба Ширин мекард, бо вучуди тақозои коми дил доштан, ҷавобҳои ақлона, зирақона ва аз рӯи одоб меод:

Наям ҷандон шегарф андар саворӣ,
Ки орам пой дар зерӣ шикоре.

Агар нозе кунам максудам он аст,
 Ки дар гармй шакар хурдан зиён аст.
 Сараш гар саркаширо раҳнамун буд,
 Тақозои дилаш, ёраб, ки чун буд.
 Ба сад чон арзад он соат, ки чонон
 Наҳоҳам гуяду хоҳад ба сад чон.
 Гар аз бозори ишқ андоза гирам,
 Ба ту дар дам нишоти тоза гирам.
 Чаҳон нима зи баҳри шодкомист,
 Дигар нима зи баҳри некномист.
 Ҳамон бехтар, ки аз худ шарм дорем,
 Бад-ин шарм аз худо озарм дорем.
 Зан афкандан набошад мардиномй,
 Худайфкан бош, агар марди тамомй.

Ширин ба Хусрав маслиҳат медиҳад, ки бо лавзалҳои аввалин муошиқа қаноат кунад:

Ман он шириндарахти обдорам,
 Ки ҳам ҳалвову ҳам ҳаллоб дорам.
 Нахуст аз ман қаноат кун ба ҳаллоб,
 Ки ҳалво ҳам ту хоҳӣ хӯрд, маштоб.
 Ба сабре метавон коме харидан,
 Ба оромӣ дилороме харидан.

Лаҳзаи муҳими рафтори оқилонаи Ширин бар ҳилофи ҳислати Хусрав дар он аст, ки бо вучуди ҷавонӣ аввал бо кори давлат машғул шудан, кишварро аз дасти душман озод кардан, баъд бо ишқбозӣ саргарм шуданро ба миён гузошта, шарт монд ва Хусравро ба амалиёти ҷиддӣ раҳнамун сохт:

Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
 Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.
 Чаҳон бар насли ту мулки қадим аст
 Ба дасти дигарон Исо азим аст.
 Ҷавонӣ дориву шериву шисӣ,
 Талаб кун бо сари соҳибкулоҳӣ.
 Яке низ ар бувад дасте намоям,
 Ва гар не, дар дуо дасте кушоям.

Аз ин гуфтаҳо азми қавми давлатдорӣ ва масъалаҳои сиёсии замони хуб фаҳмидани Ширин, ба корҳо саҳланкорӣ надоштани ӯ ғамдор гаштааст.

Ширин дар кори ишқу давлат рафтори ҷиддӣ дошта бошад ҳам, олами ботинии худ — ҳиссиёти ошиқонаашро фаромӯш накардааст. Аз ин ҷост, ки баъд аз ба Рум рафтани Хусрав, ки худаш водор карда буд, аз ҷудой менолад:

Ки чун Ширин зи Хусрав боэ пас монд.
 Дилаш дар банду чонош дар ҳавас монд.
 Ба сонг гусфанде кушта бар чой,
 Фурудафтада мезад даст бар пой.
 Кушода риштаи ганҷар зи дига,
 Мижа чун ришта бар ганҷар кашид.
 Гаҳе бо бахт гуфтӣ: эй ситамкор,
 Накардаӣ, то тӯй, 2-ин хубтар кор.
 Дити Бону мувофиқ шуд дар ин кор,
 Насиҳат кард, наздаш дод бисёр.
 Аз ин дар инз Шоюри хирадманд,
 Бакор овард бо ӯ нуқтае чанд.
 Дилашро дар сабури банд карданд,
 Ба ёли Хусравши дилбанд карданд.

Дар эпизоди «Нолидани Ширин дар фироқи Маҳинбону ва зорӣ кардани ӯ» ҳамчун дуктари сӯзвори дар моҷаи аммаи худ нолидааст, ки дар он хиссиёти умуминисонии вай намудор аст. Баъд аз ин воқеа, ки Ширин ба тахти шоҳӣ нишастааст, мувофиқи идеали шоир ҳамчун подшоҳи одил каламдоҳ шудааст:

Чу бар Ширин муқаррар гашт шоҳӣ,
 Фарӯги мулк шуд аз маҳ ба моҳӣ.
 Ба инсофаш инлоят шод гаштгад,
 Ҳама инъисонӣ озод гаштанд.
 Зи маълумони олам ҷавр бардошт,
 Ҳама онни ҷавр аз давр бардошт.
 Зи ҳар дарвозае бардошт боче,
 Нахуст аз ҳеҷ деҳконе хироче.
 Ранг ҳар чӣ буд аз дуру пайнада,
 Ба дину доди ӯ хӯрданд сангада.
 Фароҳӣ дар ҷаҳон ҷаҳлон асар кард,
 Ки як дони ғалла сад бештар кард.

Баъд аз ин Ширин бо Хусрав дар подшоҳӣ баробархукук аст, вале ҳамчун ошину маъшук муносибати ошкони ва хукуки дилбарӣ дорад, ки дорон як ошкони талабхо мебошад. Вай ба талаби Хусрав, ки милоҳад инхонӣ бо Ширин муошак карда гардад, ба восити миднарии ӯ Шоюр ҷавобҳои катӣ дод, ки дар он сабуқандешии ҳарду мард ва ба зан бо назари булҳавасонад нигоҳ кардани онҳо саҳт сарзаниш шудааст:

Ба тузатӣ бароад овозе ба Шоюр,
 Ки аз худ шарҳдор, эй аз худ дур.
 Мағу чандин, ки мағамро бируфтӣ,
 Кифоят кул, тамом аст он чӣ гуфтӣ.
 На ҳар ҳар ганҷар, ки пеш ояд, тавон суфт,
 На ҳар чӣ бар забон ояд, тавон гуфт.

Наёяд ҳеҷ з-инсофи ту ёдам,
 Ба бейнсофият инсоф додам.
 Касодӣ чун кашам? Гавҳарнаҷодам,
 Нахонда чун равам? Охир на бодам.
 Тарозуро ду сар бошад, на яксар,
 Яке чав дар ҳисоб ояд, яке зар.
 Тарозуе, ки моро дод Хусрав,
 Яке сар дораду он чиз пурчав.
 Наяфтад он рафиқи бевафоро,
 Ки бифристад саломи хушк моро.
 Ман интак зинда! бо ӯ, ёри дигар,
 Зи меҳр ангехта бозори дигар.
 Гирифтам, сагсифат гардидам охир,
 Ба пири сағ напарваридам, охир.
 Чӣ гуна! рост ояд раҳзанеро,
 Ки резад обрӯи чун манеро.
 Фарас бо ман чунон дар чанг рондаст,
 Қи чоғ ошті лаҳте намондаст.

Шоир дар тасвири психологии олами ботинии Ширин ба маъсалаҳои зиёде қалам рондааст: ӯ гоҳ худро сарзананиш мекунад, ки чаро ба чуни хатое роҳ дод, ки бонси хорин ӯ шуд: гоҳо ба Шопур ҷавобҳои дӯғомез мегуфт, ки вай аз Хусрав ва давлати ӯ наметарсад:

Агар Хусрав на Қайхусрав бувад шох,
 Набояд карданаш сарпанча бо моҳ.

гоҳе аз бевафои ӯ сәҳт нафрат мекунад:

Чу вақлаш нест, аз ҳичрон чӣ пурсам,
 Таъне то зинда, аз зиндон чӣ тарсам.

баъзан аз сӯзиши рашк худро ба Марьям муқобил мегузорад:

Гар ӯро даъвини соҳибкулоҳист,
 Маро низ аз қасаб сарбанди шоҳист.

боре ҳамчун шахси очиз бадбахтиҳои худро аз тақдир доништа, Хусравро ба худо ҳавола мекунад:

Ба нафринаш нагӯям хайру шарр ҳеҷ,
 Худозандо, ту медонӣ, дигар ҳеҷ.
 Чу бояд кардан андар дастӣ тақдир,
 Чегар дар паҳлу овезад, чӣ тақдир.

Бо вучуди ин, ба гуфтаҳои Хусрав нафрат баён карда, аз вай безор будани худро арз намуздааст:

Ки гар шах гӯяд: ӯро дӯст дорам,
 Бигӯ, к-ин ишва н-ояд ар шуморам.

Дили ман хаст аз ин бозор безор,
Қасам хоҳӣ бидод ёро ба дидор,
Чу баҳти хуфта ёриро нашой,
Чу даврон созгорино нашой.

Ширии аз рафтори Хусрав саҳт ғамгин ва тақдир шуда бо-
шад ҳам, бо ҳаёли Хусрав не, бо лаззати нишқи аввал бо аҳо-
би рӯҳӣ зиндагӣ дорад, бо вучуди пайдо шудани ошиқи хақи-
қӣ Фарҳод, ки тайёр аст барои ӯ чои диҳад, худро гум на-
мекунад, бо вучуди ёро дӯст доштан ва эҳтиром кардан ба вай
дил намениҳад. Ба тамошои кори Фарҳодӣ кӯҳкан рафтани ӯ
ва дар вафоти вай зор-зор гирья кардани ӯ хусни тавачҷӯхи
ба Фарҳод доштан вайро ифода кардааст:

Дили Ширии ба дард омад зи доғаш,
Ки мурғи нозанин гум шуд зи боғаш.
Бар он озорсарви чӯйборӣ,
Басе бигрист чун абри баҳорӣ.
Чаҳонро сӯхт аз фаръёд кардан,
Ба зорӣ дӯстори ёд кардан.

Ба мотами Фарҳод азо доштагии Ширии дараҷан баланди ҳис-
си инсонии ёро, ки ба муқобили Хусрави одамкуш аст, нишон
мениҳад. Аммо аз шундагии марғи Марьям ҳамчун зани
рашқдор хурсанд шудани ӯ ва ба хотири Хусрав бо замонасо-
зӣ мотам гирифтагии вай қадри инсонии ёро паст мекунад:

Ба назъе шодмон шуд аз халокаш,
Ки рафт аз рашқ бурдан чони покаш.
Зи баҳри хотири Хусрав яке мот,
Зи шодӣ кард дастӣ хеш кутох.
Пас аз соле, ки нӯш аз пеш бархост,
Чаҳонро он ғубор аз пеш бархост,
Дилаш тухми ҳавас фармуд киштан,
Чавоби номаи Хусрав назиштан.

Ширии дар номаи худ ба Хусрав ёро аз марғи Марьям тасал-
ло дода, дар зимни он аз марғи ӯ қаноатмандӣ ҳосил намуда,
шоҳро ба бепарвой, ғам нахурдан ва ба айшу нӯш тақлиф кар-
дааст, ки низ дар шағли зани боақл сазовор нест:

Наранҷ, эй шоҳи нозукдил бад-ин ранҷ,
Ки ганҷ аст, он санам, дар хок бех ганҷ.
Махӯр ғам, к-одамӣ ғам бар натобад,
Чу ғам гуфтӣ, замин ҳам бар натобад.
Ба май биниши, ба миҷгон хун ҷирезӣ,
Ғамат хезад дигар аз ғам нахезӣ.

Дар эпизодҳои, ки Хусрав Шопурро аз назди Ширии даъ-
ват карда, ёро танҳо мондааст, вай аз беморӣ нолида, муно-
ҷот кардааст, азоби рӯҳии ӯ ҳамчун инсонӣ очиз акс ёфтааст,

ӯро аз худ гум кардааст, аз ғам ба олами хиссиёти маъюси бурдааст. Ин хиссиёти Ширин дар лавҳи шаби торикӣ мудҳиш тасвир ёфтааст, образи одами азӣро акс кунонидааст.

Дили Ширин дар он шаб хира монда,
Чароғаш чун дили шаб тира монда.
Шабо имшаб қавонмарди блёмӯз,
Маъро ё зуд куш ё худ шав рӯз.

Аз рӯи тасвир муноҷот ва илоқои зори Ширин ба даргоҳи қозилҳочот чунин аст:

Мани ранҷуру бетоат, нёрам,
Мадеҳ ранҷе, ки ман тоқат надорам.
Ба инъоми худам дил хуш кун аз ёр,
Ки инъоми ту бар ман ҳаст бисъёр.
Чу хоҳиш кард, ё раб, аз дили пок,
Чу оби чашми худ ғалтид бар хок.
Фароҳӣ додаш эзид аз дили танг,
Қалидашро баровард оҳани санг.

Илғамосу илғамон ӯ бо ёрии худо ба дили Хусрав таъсир кард:

Ниёиш дил дили Хусрав асар кард,
Дилаш ҳамчун шакар зеру забар кард.

Вазъияти Ширин (подшоҳ бошад ҳам) баъд аз як силсила рафтори бевафой ва дағалии Хусрав ба ҳолати зане монанд аст, ки аз саҳтгирӣҳои домоди дурушту бепарво баъд аз овозан ошиқно маъшукӣ тарсонҷак шудааст, ки мабодо домод пушаймон шуда, ӯ дар даҳони мардум ғайб шуда монанд. Бинобар ин, аз омадани Хусрав аз шикоргоҳ ба қасри худ дасту по хӯрда, дар ташвишу тараддуд монда, кӯшиш мекард, ки ин дафъа шикор аз даст наравад, то ки дигар гирифтори ғаму элдӯҳи ӯ нагардад. Аммо ин чӣ лавҳан тазоде ҳам буд, ки вай ӯро яқбора беқаҳру ноз қабул карда наметавонист, зеро боиси хорӣ ва беиззатии нафси вай мешуд:

Ба дил гуфто, ки мондам зору бемор,
Чӣ созам чораи дармони ин кср.
Ки гар нагзорам акнун дар висоқаш,
Надорам тоқатӣ захми фироқаш.
Вагар лаҳте зи тундӣ ром гардам,
Чу Виса дар ҷаҳон бадном гардам.
Бижӯшам, то хато пӯшида бошам,
Чу наивоам зи мён кӯшида бошам.

Бо вучуди ин, каме силлоҳӣ карда, худро аз даст навода, қарор дод, ки Хусравро дар берунӣ қаср дар ҷои таъиншуда шинонда, худааш аз болои қаср гуфтугу кунад. Дар ин тасвири

ба ҳам муқобил шоир тавоистааст, ки зиддияти ботинӣ ва психологӣ Ширинро ҳамчун зан ва ҳамчун шоҳ моҳирона ба қалам диҳад.

Меҳмоннавозии Ширинро бо миянатдорӣ, вале ба каср роҳ наододани ӯро бо таъҷҷуб ва норозигӣ қайд кардани Хусрав Ширинро даступи гум нақунонд, ӯ оқилона ва дурандешона ҷавобҳои бомантиқ ва дар айни замон сарозлавишкорона вобаста ба булҳавасиҳои Хусрав дар ҳаққи Шакарӣ исфозҳои дода, дар бобати марди бегона, булҳавас ва ширамаст эҳтиёткор будани занону духтаронро далел овард, ки рафтори ақлона буд:

Ҷавобаш дод сарфи лаларухсор,
Ки боқӣ монд давлат бо ҷаҳондор.
Маъзан таъна, ки бар боло зади тахт,
Қанивонӣ туро боло бувад рахт.
Алам гаштам ба ту дар меҳрубонӣ.
Алам болон сар бехтар, ту доӣ.
Дигар гуфтӣ, ки «он, к-арҷмандавид».
Чунин бар рӯи меҳмон дар набандад.
На меҳмонӣ, ту эй бози шикорӣ,
Тамаъдорӣ ба кабки кӯҳсорӣ.
Ҳадиси он ки дар бастам, раво буд,
Ки сармаст омадан пешам хато буд.
Чу ман хивалтишии бешам, ту маҳмур,
Зи тӯҳматҳои мардум қай бувад дур.
Маро бурдан ба маҳди Хусравонӣ,
Шабистонро ба ман гардон навоӣ.
Чу ман ширинсаворе зин наярзад,
Арӯсе чун Шакар қобил наярзад.
Ту меҳки мағар, к-аз роҳи дастон
Ба нуқлешам хӯрӣ чун нуқли мастон.
Ба даст ориҷ маро чун одилои шаст,
Чу гул бӯе кунӣ, гандозӣ аз даст.
Мақун пардадорӣ дар маҳди шоҳон,
Туро он бех, ки гарди дар Сипохон.
Маъзан шамшер бар Ширини маълум,
Туро он бех ки бурди найза дар Рум.
Ту Шакарро тавонӣ кард ни шӯр,
На бо Ширин, ки бо Шакар кунад зӯр.
Ду дилбар доштан аз яқдӣ нест,
Ду дин будан ба ҷуз бехосилӣ нест.
Қадоми соат аз ман ёд кардӣ?
Қадоми рӯзем аз худ шод кардӣ?
Ту соғар мезадӣ бо дӯстон шод,
Қалам Шопур мезад, теша Фарход.

Дар саволу ҷавобе, ки Хусраву Ширин аз поёну болон каср мекӯрданд, ҳислатҳои неки ботаникӣ ва оқилони Ширин на-

мудор шудааст, ки дар ишқ ҳам боматонат ва фидокор буда-
ни ӯ хувайдост:

Ниёз орад касе к-ӯ ишқбоз аст,
Ки ишқ, аз бениёзон бениёз аст.
Насозад ошиқӣ бо сарфарозӣ,
Ки бозӣ бар натоҷад ишқбозӣ.

Вай Хусравро сарзаниш кардааст, ки ба ишқбозӣ аз рӯи дав-
латдорню зурӣ рафтор кардан мехоҳад:

Ханӯзам нозу давлат менамой,
Ханӯз аз роҳи ҷабборӣ дарой.

Уро дар бевафой сарзаниш мекунад:

На ҳаргиз дар дилам ҷое накардӣ,
Чу дилдорон мадорое накардӣ.

Вай ба Хусрав эътироз менамояд, ки ӯро баъдан баъдагон кар-
да мондааст:

Ҷаро бошад, ки чун ман сарви овод,
Чуғун дар баъди ҳар нам монда ношоӣ?!

У кадран зебӣ ва маъшуқагини худро медонад:

Ҷаҳоне ноз дорам, сад ҷаҳон Шарм,
Даре дар хашм дорам, сад дил озарм.
Лаби лаълам ҳамон шавқарфишон аст,
Сари зулфам ҳамон домн касон аст.

Вай худро аз рӯи киноя лонки Хусрав нашуморида, ӯро даъват
менамояд, ки ба худ ёри мувофиқ гирад:

Туро мисли ту бошад сарбаланде,
Чӣ хоҳӣ ту зи чун ман мустаманде?

зеро ишқи ӯ ишқи маҷозист, на ҳақиқӣ:

Ту шоҳӣ, раш, ки шахро ишқбозӣ,
Тақаллуф кардани бошад маҷозӣ.

Вай дар охир аз рӯи фаҳр ва виқор қасам ёд кард, ки бе ко-
бин, яъне бе маҳру ниҷоҳ ризой нахоҳад дод:

Пас он гаҳ бар забон овард савганд,
Ба хушӣ зираку ҷонӣ хирадманд...
Ки бекобин агарчи подшоҳӣ,
Зи ман барнаоядат коме, ки хоҳӣ.

Чунон ки дида мешавад, эпизоди аз ҷудони Хусрав ноли-
дан ва барои ба мақсад расидан ба Худо муноҷот кардани Ши-
рчи ба ҷавобҳое, ки ба Хусрав ба пой худмада додааст, зид

мебошад. Дар ин тасвир олами эмики психологии қахрамон ва эидидиҷҳои ҳиссиёти ботинии ӯ, нози вай ва аз аҷзи ошиқ, истифода кардани ӯ, барои камбудӣҳо сарзаниш кардан ва ғ. акс ёфтааст. Аммо чунин рафтор ба Хусрав, ки шахси мағрур аст, хавф дорад — мумкин аст, ки ӯро дубора гум кунад. Ба ин маъни шоир ишорат ҳам кардааст:

Ба ин тундӣ зи Хусрав рӯй бартофт,
Зи даст афшонд ганҷеро, ки даръёфт.

Аз паси ин ишора омадани эпизоди «Хашм гирифтани Хусрав ва рафтан аз пеши Ширин» ва «Пушаймон шудани Ширин аз Хусрави Парвиз» ин маъниро тасдиқ менамояд.

Аз саҳтирӣ ба Хусрав пушаймон шудани Ширин сустии сабру тоқати занонаи ӯ маълум гардидааст:

Чу аз бегокатӣ шӯридадил гашт,
В-аз он густохгӯйҳо хичил гашт.

Бесаруно шитобан аз пай Хусрав рафтан:

Ба оғзи гулсмон роҳ бардошт,
Пай Шабдези Шаҳаншоҳ бардошт.
Ҳамешуд то ба лашкаргоҳи Хусрав,
Чанибат роҳд то даргоҳи Хусрав.

кадру низоати нафси ӯро паст кардааст, вале азбаски Хусрав бо вучуди хашм гирифтани аз вай дил нақанда, ӯро дар хоб дида буд, вайро хуш қабул кард ва ҳарду маҷлиси ишрат оростанд, губорҳо аз байн бардошта шуд. Муносибатҳои минбаъдаи неку навозишу дилбарии зебоии Ширин аз мусобиқаи мутрибон аз забони Нақосо бо суруд ва мусиқӣ ифода ёфтааст. Баъд аз ин бо созиш илқишоф ёфтани муносибатҳои мусбати Ширин ва Хусрав, ки аслам тамоман вайрон нашуда буд, аз рафтани Ширин ба қасри Хусрав, яъне қобили фиристодани ӯ ба Ширин, ақди ниҳоқи онҳо ин маъниро тасдиқ менамояд. Сухан гуфтани Ширин ба Хусрав аз ақди ҳислатҳои халқпарварӣ ва инсондӯстии ӯро нишон медиҳад.

Ба илқишофи муносибатҳои онҳо Хусравро кушта, ба Ширин нэхори меҳр кардани Ширӯя, худро дар болои ҳасади Хусрав куштани Ширин ҳалал расонд, вале дар роҳи ишқи пок устувор будани вай ахлоқи шоистаи ӯро тасдиқ кард ва шоир ҳамин тавр дар роҳи ишқ қурбон шуданиро тавсиф кардааст:

Зиҳи Ширину ширин мурдани ӯ,
Зиҳи ҷон додану ҷон бурдани ӯ.
Чунин, воҷиб буд дар ишқ мурдан,
Ба ҷонон ҷон чунин бояд супурдан.

Образи Ширин, қатъиназар аз лаҳзаҳои суст ва таъод, образи пурра ва барҷастаи мусбаҳ аст. Ин образ симони равшан-

ни духтаронест, ки аз дили соф бо як дидан аз рӯи ҳаваси ҷавонӣ ба касе дил-мебаваданд, ки лонки онҳо нест ва дар амал касеро мебинанд, ки дар аввал надидаанд, бо орзуи ҳавас ва ҳаёлҳои ширини аввалаи худ зиндагӣ мекунанд, бадбахт мешавад, қурбонӣ орзуҳои худ мегардад. Ширин образи ошику маъшукан яқишқа аст, вай надониста дили худро ба ҷавони ба худ нолоиқ додааст, бинобар ин, дар назари хонанда хира, камакл ва булҳавас ҳам метобад, вале аз ишқи аввали худ баргашта наметавонад дар дили ӯ барои дигарон ҷой нест, қурбонӣ хатоҳои худ мешавад ва дар ин роҳ аз Хусрав таҳқирҳо мебинад. Сабаби ошики ҳақиқӣ Фарҳодро дӯст доштани эҳтиром кардани ӯ, вале вайро қабул накардани Ширин низ дар ҳамин аст. Бинобар ин, ӯро ба саҳтири ба Фарҳод айбдор кардан дуруст нест, зеро дар дили ӯ барои вай ҷой нест. Бинобар ин, ӯ марги худқурбонкунандаи Фарҳодро дида истода, ба вай ёри дода наметавонад. Агар ӯ ишқи Фарҳодро қабул мекард, шояд хушбахт мешуд, вале номӣ душқаро мебардошт. Ӯ аз ин ҷикат пок ва зебост. Аз ҳамин сабаб буд, ки таълифи шаҳонӣ ва булҳавасонаи Ширӯяро низ қабул накарда, худро бар сари ҷасади Хусрав кушт.

Ӯ ҳамчун подшоҳи одил, ҳамчун зан зебо ва беайб буда идеали шоир мебошад.

Образи Хусрав Ҳамчун қаҳрамони асар зоҳиран мусбат тобад ҳам, дар ақсарияти мавриҷҳо манфист. Вай ҳамчун шоҳзода беайбу нуқсон тарбия ёфта:

Дати равшан ба таълимаш барафрӯхт,
В-аз ӯ бисъёр Ҳимматҳо даромӯхт.
Ба андак умр шуд даръёдаруне,
Ба ҳар-дар фан, ки гуфти, зифунуше,

дар шаҳр ба адолатшироӣ нидо карда бошад ҳам:

Мунодӣ доданаш фармуд дар шаҳр,
Ки вай он кас, ки ӯ бар кас кунад қаҳр.
Агар аспе ҷарад дар киштзоре,
В-агар ғаспе давад дар мезазоре
В-агар кас рӯи номаҳрам бубинад
В-агар дар хона бо аврат нишинад,
Сиеатро зи ман бошад сазовор,
Бад-ин савғанҷҳое хӯрд бисъёр.

дар аввалин қадами мустақилонаи худ дар зиндагии падараш дар ҳаваҳои шикор айшу мастӣ карда, аспаш киштзори дехкониеро поймол, ғулмонаш мевар боғи онро нопурсиш каида, худаш аз дарवेशе ҷой гирифта, базм ороштааст. Хабари ин зулм ба гӯши Хурмуз расида фармуд, ки пой аслашро шикананд, ба дехкон, ғулмонашро ба боғбон, асоби маншат ва рахташро ба дарवेश супоранд ва худашро тавбеҳ кунанд:

Смисат бини, ки меканданд аз пеш,
На бо бегона, бо дурдонан хеш.

Аз ин тасвирҳо маълум мешавад, ки ӯ аз қадами нахуст рафтори манфӣ аз худ зоҳир кардааст. Дуруст аст, ки вай аз кардан худ пушаймон шуда, тавба кард ва дар ин кор шоир аз тасвири психологӣ истифода бурдааст:

Чу Хусрав дид, к-он хорӣ бар ӯ рафт,
Ба кори хештан лахте фуру рафт.
Ба сар барзад ба дасти хештан дафт
В-аз он ғам соате аз пой бинишаст.
Магар шоҳ он шафоат дарпазирад,
Гуноҳи рафтаре дар бар нагирад.

Падараш Хурмуз гуноҳи ӯро бахшида, ба худ валтахд таъин кард. Шоир дар бораи дар оянда одил шудани ӯ пешакӣ ва қарзакӣ сухан рондааст, ки панд ба вай аст:

Ба дил гуфт: Ин писар фархун дарояст,
Ба доғиш оя ки аз фарри худояст,
Рухаш симои адл аз дур меод,
Чаҳондорӣ зи рӯяш нур меод.

Бобояш Нӯшервонро хоб дидани Хусрав ва аз он чор тавбеҳи падараш зӯён навидани ӯро таъкид намудани вай ниҳора бар он аст, ки ӯ ба ояндаи тахту тоҷи худ итминони тамом дорад.

Воқеан дар роҳи сафари Арман (беиҷозати падар) дар бари чашмае мисли парӣ духтареро дидан, ғоиб шудани ӯ, аз дилу қон вайро дӯст доштани Хусрав гувоҳӣ медиҳад, ки ӯ Ширинро абадӣ дӯст медорад. Дар мулки падар сайру гашт кардан, ба меҳмсини Махшибону расидан, ба айшу ишрат гашту гузор кардани ӯ аз бепарвонии вай дар зиндагӣ дарак медиҳад. Вай баъд аз вафоти падар бар тахт нишаст, вале Ширинро фаромӯш намекард, аммо мисли Фарҳод ҳамаро барои Ширин қурбон намекард, ӯ ҳам Ширинро ҳам давлатро ба даст гирифта, маншат, қомронӣ ва давлатдорӣ кардани аст:

Дилаш гар чи ба Ширин мубтало буд,
Ба тарки мамлакат гуфти хато буд.
Зи як сӯ мамлакат бар қор медошт,
Зи дигар сӯ назар бар ёр медошт.

Хусрав дар аввали подшоҳиваш бо адлпарварӣ машғул шуда бошад ҳам:

Зи бас, к-афтадогонро дод меод,
Чаҳонро адли Нӯшервон шуд аз ёд.

аммо дере натузашга, ҳамаро фаромӯш карда, ба айшу ишрату шикор дода шудааст:

Чу аз шугли вилоят боз пардохт,
Дигар бора ба нӯшу ноз пардохт.
Шикору айш кардӣ шому шабгир,
Набудӣ як замон бечому нахчир.

Хусрав дар ҳангоми айшу нӯш ва ҳавову ҳавас аз Ширин ёд меоварад:

Чу голиб шуд ҳавои дилситонаш,
Бипурсид аз рақибон достонаш.

Хусрав дар давлатдорӣ бепарво ва белаёқат тасвир ёфтааст. Хуручи тоҷхоҳе ва тӯҳматчино игвогаре мисли Бахроми Чубина, ўро бардурӯғ «падаркуш» эълон карда буд (гӯё чашии падарашро кӯр кардааст):

Ба ҳар кас номое пӯшида бинвишт,
Парешон кард нақши хуб дар зишт.
К-аз ин кӯдак ҷаҳордорӣ наёяд,
Падаркуш тоҷи шохро нашоёд.

ва мардумро бар зидди вай ҳезондани ў:

Ба тадбири ҷунон ояъ шерӣ кинхоҳ,
Ранятро бурун овард бар шох.

кифоя буд, то ки бахт аз вай баргардад:

Щаҳаншаҳ бахтро саргашта меид,
Ранятро зи худ баргашта меид.

Аз рӯи ақидаи дурусги шоир дар мамлакатдорӣ бепарво будан ва ба айшу ишрат дода шудани шох яке аз сабабҳои вайронии низоми мамлакат, сар бардоштани кувваҳои исёнкор ва аз байн рафтани хонадонҳои меросӣ хоҳад шуд:

Каёнитахтро беточвар монд,
Ҷаҳонро бар ҷаҳонҷӯи дигар монд.

Ҳамин тавр, Хусрав ҳамчун шохӣ болаёқат тахту тоҷро ба исёнгарон дода, худ ба Озорбойҷон гурехт. Ба ҷои он ки дар фикри озодии кишвар бошад, аз паи ишқи Ширин мешавад:

Ба сад найрангу дастон роҳу бераҳ
Ба Озорбойҷон овард бунгоҳ.
В-аз ҷо сӯи Мӯқон кард манзил,
Муғона ишқи он бутрӯй дар дил.

Аз ғами аз даст рафтани давлат бепарво будани ўро эпизоди ба ҳам вохӯрдани Хусраву Ширин, ки шох ҳеҷ ҳаҷҷоне аз ин воқеа надошт, нисбатан исбот менамояд:

Шикоре мезаду метохт ҳар сӯ,
Баромад кард Ширин аз дигар сӯ.

Дар он сахрои хураам асп меронд,
Суруди ошиқон аз ёд мехонд.
Ба дил ғамгин, ки мулк аз даст рафта,
Ба турку ҳиндуй тахташ гирифта.

Ҳар чанд ки аз даст рафтани мулк ёро ғамгин мекард, вале чораҷӯӣ надошт. Чунин бепарвой ва аз паи айшу нишрат будани Хусрав ба эпизоди бо Ширину канизакони ӯ гӯй бошдани вай, бо Ширин дар фасли баҳорон нишастани ӯ, дар базмгоҳ шер куштани вай, бо Ширину духтарси ба бодахӯрӣ нишастани ӯ, аз Ширин коми дил талаб кардани вай маълум мегардад. Вай дар дунёи гузарон ба ҷои ғам хӯрдан, айш карданро афзал донистааст:

Чу мебояд шудан з-ин даври ночор,
Нишот аз ғам беҳу шодӣ зи тимор.

Хусрав дар муносибати худ ба Ширин танҳо аз рӯи айшу нишрат нигоҳ мекунад ва дигар муроде надорад. Пас, Ширин барои ӯ предмети айш аст:

Гирифт он норпистонро чунон саҳт,
Чу деборо фурубандачанд бар таҳт.

Агар Ширин ёро ба баргардондани тахту давлат бо шарту ваъдаҳо маҷбур намекард, дар тараддуи овод кардани мулк меросиаш набуд. Ин ҷо ҳам беташаббусии ӯ зоҳир гаштааст.

Ба шоҳи Рум Қайсар барои ёри моддӣ ва ҳарбӣ муроҷиат кардани Хусрав маълумоти зиёде дорад, ки ба фоидаи образи гӯе муносибати ӯ нест:

1. Дар мулкҳои худ дар байни раият ва аъёну ашроф такягоҳ надоштан, пас, очизӣ ва белаёқатӣ дар овод кардани кишвар аз исёнгарон ва истиљогарон. 2. Барои ёри моддӣ ва ҳарбӣ ба даргоҳи Қайсари Рум рафтан, ки шартҳо дошт:

Ду шаҳро дар забони хусравона
Фаровон шартҳо шуд дар миёна.

Мамлақати Эрон, давлати каёниро аз ҷанг ҷиҳат ба давлати Рум тобеъ карда, истиклолияти онро маҳдуд мекард. 3. Яке аз шартҳо, ки шояд алоқан дӯстӣ ва ҳешутаборӣ ба вучуд овардан бошад, духтари худ Марьямро ба занӣи Хусрав додан Қайсар аст. Ин кор ҳам маълуми амиқи зиҳди истиклолият дорад, зеро Марьям ҳамчун маликаи оянда, махсусан фарзанди нимрумию нимэронии ӯ аз рӯи қонунҳои феодалии ҳуқуқи подшоҳӣ дошт, ки дар лаҳзаҳои мувофиқ, давлати Эронро ба Рум тобеъ кунад. Падари худ Хусравро кушта подшоҳ шудани Ширӯя шояд, яке аз маълумоти он муносибатҳо бошад. 4. Ба Марьям хонадор шудан, аз як тараф Хусравро аз истиклолияти тоҷ маҳрум карда бошад, аз тарафи дигар, ӯро

дар назди Ширин ба бевафой баровард, ки хислати неки инсониро лаққадор намуд ва аз ин рӯ, аз Ширин борҳо таъна шунида, ўро забонкутоҳ кардааст. Хулоса, як рафтори ҷолоки вай — ба Қайсари Рум муроҷиат кардан аз ноухдабарой, чандин нуксонҳои давлатӣ, ҷитимӣ ва одамиро ба вуҷуд овардааст, ки он ба Хусрав нисбат дода шудааст.

Бо ёрии лашкари Рум ҳокимиятро ба даст овардани ў, ки дар ҷанг ҳамватанони худ баҳромӣро кушта, ғолиб баромада буд, ба Хусрав зӯрвариро таъмин карда бошад ҳам, хурмати халқро ба вуҷуд оварда наметавонаст:

Зи хун чандон равон шуд чӯй дар чӯй,
Ки хун меафту сар мебурд чун чӯй.

Хусрав давлати мероси худро ба даст оварда, пояи давлатро мустақкам намуда, боз аз пан айшу ишрат ба ҳаёл рафта, саргузаштҳои худро бо Ширин ба хотир оварда, ораи ў кард. Ақнуи бевафой дар ҳаққи Марьям кардани, зеро бо вай бедил аст:

Ба ҳукми он ки Марьямро ниғак дошт,
К-аз ў бар авҷи Исо пойгаҳ дошт.
Наметӯям тараб ҳосил намекард,
Тараб мекард, лек аз дил намекард.
Кучо Ширини он ширинзабонӣ,
Ба ширинӣ чу оби зиндгонӣ.

Чунин ҳолати руҳия ўро маҷбур кард, ки ба бешармӣ ва пасткашӣ аз Марьям хоҳиш кунад, ки Ширинро ба қасри худ биёрад:

Чу ман бинвозаму дорам азизаш,
Савоб ояд, ки бинвозӣ ту низаш.
Иҷозат деҳ к-аз ин қасраш биёрам,
Ба мушқуи парасторон супорам.

Баъд аз ин ки Хусрав аз Марьям ҷавоби қатъии рад гирифт, ба хиллаву найранг ва дуруяғӣ даст зада, бо дуруғҳо «ором» карда, ба воситаи Шопур бо Ширин хату хабарӣ пинҳонӣ мекард:

Яқин шуд Шоҳро, к-ин Марьям ин гуфт,
Ки ҳаргив дар насозад чуфт бо чуфт.
Суханро аз дари дигар бино кард,
Навозиш менамуду сабрҳо кард.
Сӯи Хусрав шудӣ пайваста Шопур,
Ба сад ҳила паём овардӣ аз дур.
Ҷавобаш ҳам ниҳонӣ боз додӣ,
Зи хунхоре ба ғамхоре супурдӣ,
Аз он бозича ҳайрон гашт Ширин,
Ки бе ў чун шикебад Шоҳ чандин.
Дилаш дониш, ки он ҳам бевафойст,
Шикебаш дар силоҳи подшоҳист.

Дар натиҷаи рафтори ноҷонизи Хусрав, ки барои кори дашлат шуда Марьямро ба занӣ гирифта буд, маҳбубаи ҳақиқӣ Ширин ба чодаи маъшуқа (любовница) монд, ки бо ӯ пинҳонӣ муошиқа мекунад ва бо ин роҳ ӯро хоҳ ноҳоқ таҳқир менамояд. Вай дар натиҷаи чуни рафтори худ аз Ширин танбехо шунд ва Шолурро ҳам дар вазъияти ногузир ва хичолат гузошт:

Наяфтад он рафиқи бевафоро,
Ки бифристад саломи хушк моро.
Басе кардам шигарфиҳо, ки шояд,
Ки гӯям дар туам шарме наояд.
Ҳама ҷо дузд аз бегона хезад,
Бад аст он дузд, ки ӯ аз хона хезад,
Ва гар гӯяд ба Ширин кай расам боз?
Битӯ: Бо равзаи Марьям ҳаме соз.
Чу бахти хуфта ёриро нашой,
Чу даврон созгориро нашой.
Ба ишк андар сабури хомкорист,
Бинон ошики бар бекарорист,
Сабури аз тарики ишк дур аст,
Набошад ишк он кас, к-ӯ сабур аст.

Чунонки дида шуд, Хусрав дар назди маъшуқа ҳам мартабаи баланд надорад. Ӯ дар назди ошики ҳақиқӣ Фарҳод низ ноҷизу нокас аст. Вай ҳар чанд ки дар назари аввал зоҳиран аъ овозаи ба Ширин ошик шудани Фарҳод хурсанд шуд, ки ба вай шарик пайдо гардид:

Дили Хусрав ба навъе шодмон шуд,
Ки бо вай бедиле ҳамдостон шуд.

вале аз ошики ҳақиқӣ зуд тарсияд, зеро очизии худро хис мекард:

Ба дигар навъ ғайрат бурд бар ёр,
Ки соҳибғайраташ афзуд даркор.
Дар он андеша очиз гашт роҷаш,
Ба ҳукми он ки дар гил буд поҷаш.

Вай аз очизӣ бо маҳрамони худ маслиҳат мекунад, ки дар ин кор ҷӣ чора созад, то ки корӣ ӯ ба расвой нақашад:

Ки бо ин марди савдой ҷӣ созам?
Бад-ин мӯҳра ҷӣ гуна ҳуққа бозам?
Гараш монам бад-ӯ қорам табоҳ аст.
Вагар хунаш бирезам, бегуноҳ аст.

Хирадмандони дарбори Хусрав, ки меъёри ҳамаи корҳои худро ба зар месанҷанд ва аз ишқи ошики ҳақиқӣ, ки ҳама ҷизро ба ишқи маъшуқа қурбон кардааст, беҳабаранд, маслиҳат медиҳанд, ки Фарҳодро бо зар харанд ва таскин намояд:

Гар ни ошуфтaro тадбир созем,
На з-оҳан, к-аз зараш шамилер созем.

Хусрав, ки беш аз маслиҳат пешу худ фикр карда наметаво-
нист, аз ин чора хурсанд шуда, фармуд, ки Фарҳодро ҳозир
кунамд. Хусрав дар мулоқоти худ бо Фарҳод худро бо кибру
гурур нишон дода:

Нишаста шоҳ бар каф чони бода,
Ба ҳосе ҷавед бори ом дода.

хост, ки ўро аввал бо саволҳо мағлуб гардонад, вале ба ҳар
саволи худ ҷавоби саҳеҳ мегиррифт ва дар охири очиз монд, ки
он лаҳза ғалабаи ишқи ҳақиқӣ бар шаҳват, шўҳрат ва ҳаво-
ву ҳавас аст:

Чу очиз гашт Хусрав, дар ҷавобаш,
Наёбад ҳеч пурсидан савобаш.

Хусраву очиз дар назди ошиқи ҳақиқӣ ҳар чанд ки соҳиби
давлату ҳашмат буд, ба макр даст зада, ўро ба қасамҳои дур-
рўғ ба кандани кўҳ равон кард, то ки дар кўҳкани нобуд ша-
вад ва шарту дурўғро пеш гузошт, ки баъд аз иҷрои ин вазифа
Ширин ба ў хоҳад дод, аммо пинҳонӣ каси фитнагареро
тайёр кард, ки ба Фарҳод гўяд, ки «Ширин мурд». Вай бо
ин макр ба муроди худ расид ва номан дурўғу сохтаи таъзия
ба Ширин навишт, ки дараҷаи ноодамӣ ва макқори ўро ни-
шон медиҳад. Вай дар вафоти Марьям аз рӯи сохтакорӣ мо-
таъ гирифта бошад ҳам, зеро дил хушнудӣ мекард. Хусрав
Ширинро дар банди ҳаваси худ ингоҳ дошта истода, дар айни
замон бо Шақари исфаҳонӣ муошиқа карда, бо ваъдаҳои дур-
рўғ ўро ба ниқохи худ мебарорад ва баъд аз як муддат ўро
ҳам раҳо мекунад ва боз ба Ширин рӯ меоварад. Ин дафъа
бо роҳи саҳтгирии меҳодад Ширинро ба даст орад, вале аз
тарафи дигар, бо таърифу тавсиф навозиш мекард, ки дили
ўро аз худ дур накунад. Хулоса, «ҳам ба назл мезад, ҳам ба
мех». Вай то ҳол аз Ширин навозиш медида, вале баъд аз
саҳтгирии сохта меҳост баъд аз шикор ба назди Ширин барои
айшу ишрат ба қаср дарояд, ки роҳ надодаанд, мехмонро таъ-
хо дар берун қаср ҷой доданд. Вай аз ин кор дар хайрат
буд, вале ҷавобашро аз Ширин шунид. Аз вай озурдахотир
бошад ҳам, роҳи айёриро пеш гирифта:

Ба айёри зи чони хеш барҷаст,
Баробар дасти худ бӯсида бинишаст.

ба таърифу тавсифи ў пардохт:

Забон бикшод бо уари дилгоез,
Ба пурсиш кард бар Ширин шақаррез.

Ноустувори Хусрав дар муносибат ба Ширин аз он тасвир маълум аст, ки ба имтихони ӯ ва душвории ишқ тоб оварда натавонида, мағрури ба Ширин хашм гирифта, ба роки худ равон шуд ва аз ин ҳол ба Шопур шикоят кард ва дар ин рафтори худ аз лаҳзаҳои сусту нарми хислати Ширин фоида бурд, бинобар ин, вақте ки Ширин аз кардан худ пушаймон шуд, ӯ низ аз қаҳр фаромед ва бо ӯ маҷлиси ишрат орошта, баъд аз ин муносибати худро бо Ширин устувор карда, ба вай чиҳозу қобили фиришода, ақли никоҳ кард.

Шоир дар охири дoston дар образи Хусрав роки ислоҳ кардани ахлоқи ношоистан персонажи худро пеш гирифта, ӯро дар вақти Ширин устувор гардонид, бо гуфтаи ӯ ба адолат раҳсупор кард ва аз Бузургмехр ба саволҳои худ ҷавобҳои оқилона гирифта, аз рӯи ақлу заковат ва адолат подшоҳиву зиндагӣ кардани буд, вале аз дакти писараш ба банд афтодан ва кушта шудани ӯ ҳалал расонид. Чунин хотимаи саргузашти Хусрав аз як тараф, натиҷаи хатоқориҳои ӯ бошад:

Нашояд хасми худ фарзанд кардан,
Дил аз пайванди худ пайванд кардан.

аз тарафи дигар, шоир бо вучуди вайро ислоҳ кардан, бо дастии писараш ҷазо ҳам додааст, зеро фарзанди вай мисли ӯст:

Гирифтам ин писар, дарди сари туст,
На охир порое аз гавҳари туст.
Ту некӣ, бад набошад низ фарзанд,
Бувад тарра ба тухми хеш монанд,
Ба шахват порое, к-аз пушт рондӣ,
Укубат бини, ки, чун бе ёр мондӣ.

Ҳар чанд ки Низомӣ дар ҳаққи ин ду шахс — Хусрав дуонек карда онҳоро «ёри меҳрубон» номидаст:

Илоҳӣ, тоза дар он хокиёро,
Биёмурз он ду ёри меҳруборо.

вале сифати «ёри меҳрубон» маъсуби Ширин буда, Хусрав шахси булҳавас аст. Ӯ тамоми халқу мамлакатро ҳадафи айшу ишрати худ медонад. Шахси чандишқан бевафост, ҳар чанд ки дар охири умраш ислоҳ шудааст ва қисмат барои Ширин кушта шуд.

Образи Фарҳод Ин образ дар дostonи «Хусраву Ширин» маъқула дараҷаи дуюму сеюм дошта, номаш номи дoston нашуда бошад ҳам, аҳамияти аввалиндараҷа дорад, зеро намоёндаи халқи меҳнатқаш ва ошиқи ҳақиқии ҷонфидокунанда ва ҳама ҷизро қурбонкунандааст, ки ба ӯ ғайр аз ишқи Ширин касе ва ҷизе лозим нест. Фарҳод марди ҷавон, донишманд, устод, муҳандис ва дӯсти ҳаммақтаби Шопур аст:

Ки ҳаст ин чо муҳандис марди устод,
Қавоне номи ӯ фарзона Фарҳод.
Ба вақти хандасӣ ғайратнамое,
Маҷастидону Уқлидискӯшое,
Ба теша санги хороро кунад мум,
Ҳамеша даст бӯсандаш ҳама рум,
Ба теша чун сари санъат бихорад.
Заминро мурғ бар моҳи гардонад,
Ба санъат сурхгул аз ранг бандад,
Ба оҳан нақши Чин бар санг бандад,
Тавон ҳар санъате кардаи ба тартиб,
Зи рӯи ҳақдаса, в-аз роҳи таркиб,
Ки мо ҳар ду чунин ҳамзод будем,
Ду шогирд аз яке устод будем.

Эҳтироми Ширин ба Фарҳод аз ҳақиқати ҳаёти сар зад, ки байни рамаи гӯсфандон ба қасри ӯ чун шир бо роҳи кӯхпояхо созанд, то ки хизматгоронаш аз заҳмати овардани шир озод шаванд. Аз ӯҳдан ин кор баромадани Фарҳодро Шолур ба Ширин арз кард. Фарҳод ин илтимоси шохдӯхтарро ба чо оварда, дар ҳини гуфтугӯ ва дидорбинӣ ошиқи зебонон вай гардид ва зару зевари қиматбахорео Ширин ба ивази қораш дода буд, ки вале вай ба зеро пояш партофт:

Бар он гавҷина Фарҳод офарин хонд,
Зи дасташ бурду бар пояш дарафтанд.

Ин рафтори ӯ чунин маънӣ дошт, ки вай ишкро аз ҳама қиз қиматтар медонад, барои вай худ Ширин даркор аст, на ишқомӣ ӯ. Аммо аз сабаби он ки муносибати синфии онҳо ва мартабаву ҷоҳашон мувофиқат намекунад, Ширин дастраси ӯ нест, фиғон аз бахти ноком бароварда, девонавор роҳи сахро гирифт:

Чу дил дар меҳри Ширин баст Фарҳод,
Биёвард аз вучуди ишқ, фаръёд,
В-аз он чо роҳи сахро тез бардошт,
Чу даръё ашқи сахрорез бардошт,
Ба сахти мегузашташ рӯзгоре,
Намеояд зи дасташ ҳеҷ коре.

Ҳамин тавр, ишқи беолоишу беманфиати шахсии Фарҳод ба Ширин на аз рӯи булҳавасӣ, балки зебоидӯстии инсон ба василаи меҳнат ва хунари ӯ оғоз ёфт, вале оқибати фоҷиваӣ доштани аз манфики муносибатҳои ҷамъияти синфии феодалӣ ва муносибати ошиқии Хусраву Ширин пешақӣ маълум буд. Фарҳод на танҳо донишманду хунароманд, тануманду солимӯлаъзо ва қавиродаву нописанд ба Хусраву дарбори шохӣ низ мебошад. Вонамуди Фарҳод дар назари Хусрав дар мулоқоти аввал, ки ӯро баста оварда буданд:

Чавоне дид бо фарри Фаридун,
Хижабре аз хижаброн рояш афзун.
На дар Хусрав назар карду на бар тахт,
Чу шерон панча кард андар замин сахт.

Фарход дар аклу заковат баланд, дар ирода матин ва бо харифи ишқ оштиноназир, вале дар илоҷ номор аст. Ин маъни дар диалогн Хусраву Фарход хеле бадеи ва барҷаста акс ёфтааст, ки дар рӯхи қавии ошиқи ҳақиқӣ, вале сусту бекушвати шахон булҳавас намудор гаштааст:

Нахустин бор гуфтамаш, к-аз кучой?
Бигуфт: Аз дори мулки ошноӣ.
Бигуфт: Он чо ба санъат дар чӣ кӯшанд?
Бигуфт: Андӯх хараиду чои фурӯшанд.
Бигуфто: Чонфурушӣ аз адаб нест,
Бигуфт: Аз ишқбозон ин аҷаб нест.
Бигуфто: Ошиқӣ аз дил бад-ин сон?
Бигуфт: Аз дил ту меғӯӣ, ман аз чои.
Бигуфто: Ишқи Ширин бар ту чун аст?
Бигуфт: Аз чоии ширинам фузун аст.
Бигуфто: Дил зи меҳраш кай кунӣ пок?
Бигуфт: Он дам, ки бошам мурда дар хок.
Бигуфто: Дар ғамаш метарсӣ аз кас?
Бигуфт: Аз меҳнати хичронӣ ӯ бас.

Афзалияти моҳияти рӯхӣ ва маънавии Фарход бар Хусрав боз дар он аст, ки худӣ ӯ поини баланди рақибашро эътироф кард:

Ба ёрон гуфт: Ка-аз хокиву обӣ
Надидам кас бад-ин ҳоирҷавобӣ.

Фарходро Хусрав танҳо бо роҳи фиребу найранг ва бевиҷдонӣ мағлуб карда тавонист, ки он «қонун»-и нобаробарии чамъияти феодалӣ мебошад.

Образҳои Марьям ва Шакар образи духтаронест, ки вучуди ноустувори чамъиятии онҳо якеро қурбони сиёсатмадори Қайсари Рум, дигареро қурбони булҳавасиҳои Хусрав гардондааст ва онҳо ба ҳастии бемаъниӣ худ бонси монеаҳо дар ишқи ҳақиқии Ширин гардидаанд.

Образҳои дигар мисли Шопур, Бузургмеҳр, Маҳнибону, Ширӯя, Борбад, Накисо ва ғайра образҳои ёридиҳандае мебошанд, ки ягон вазифаи ёридиҳандаро ба чо овардаанд.

ХУЛОСАҲОН УМУМӢ

1. Сюжети дoston хеле мураккаб буда, мувофиқи идеяи шоир, ки нишон додани подшоҳони одил (дар симои Хурмуз, Маҳнибону, Ширин) булҳавас, бепарво (дар симои Хус-

рав) исьёигарони дохили дар шаронти беабтини давлат (Баҳромӣ Чубина), ошиқони Ҳақикӣ (дар симон Ширин ва Фарҳод), ошиқони булҳавас (дар симон Хусрав) ва фарзанди нохалафи падар (Ширӯя) аст, тартиб дода шудааст. Хотимаи чунин сюжети мочаронок мебоист ҳамин тавр фоҷиавок бошад, ки ҳаст.

2. Образи Хусрав чи дар давлатдорӣ ва чи дар ишқи устувор ва мусбат нест. Вай дар ҳақиқат ҷаллоҳӣ кардан мекӯҳад, шонрӯро «шаҳаншаҳи ҷаллоҳони Аҷам» номидеаст:

Павоҳу пушти шоҳони Аҷам ку?
Сару солори шамшору алам ку?

вале бо белаёқатӣ, бепарвоӣ ва айшпарасту мочароҷӯ буданиаш ба ин ният ё ки орзуи хоҳиши худ нарасидааст. У бешубҳа Ширинро аз тахти дил дӯст медорад ва ўро ба касе додан намехоҳад, вале дӯстдорни вай, бо вучудӣ дар охири танҳо бо Ширин мондан, аз рӯи айшу шират ва булҳавасӣҳои айёшона аст. Вай халқу мамлакатро предмети айшу кайфи худ медонад ва барои ба даст даровардани он ба ҳар васила даст мезанад.

3. Образи Ширин, дар чанд ки шоҳдӯхтари меросиёт, вале ў пеш аз ҳамдӯхтари софҷили ошиқ аст, ки дар диллаш танҳо як ишқ ҷой дорад, дигареро қабул карда наметавонад. Аз ин ҷост, ки бо вучудӣ хабардор шудан аз бевафонӣҳои Хусрав ва фаҳмидани он ки ба каси ба худ нолонк дил додааст, аз ў ҷудо шуда наметавонад. Фарҳодро ихтиром кардан, вале дӯст надоштани вай аз ҳамин сабаб буд. Агар ўро дӯст дошт, шояд хушбахт мекард, аммо ба дуншқӣ ном мебаровард, ки ў шире намеҳост. Ин гуна дӯхтарони якшӯба, ки ишорашон чунин аст:

Як дил дорам, бас аст як дилдорам,
Як дил шуду ду нашуд, наку шуд, ки нашуд.

(Навоӣ)

одатан ва бештар дар анидагӣ касеро дӯст дошта истода, дар амал он касеро намебинанд, ки дар лаҳзаи аввал дӯст доштаанд, онҳо аз ҳаёлҳои Ширин, образҳои дар ҳаёлдоштаниашон лаззат мебаранд ва қурбонӣ шириншамонӣҳои аввал мебошанд. Образи зебо ва қариб бе нуқси Ширин аз ошиқро насаҷида дар пай ҳавову хаваси ҷавонӣ рафтани худ дар назари хонаида хире намуда, азоб кашад ҳам, бо ишқи софу беғашаш ин айба худро менӯшад, дар нахлӯи ҳислатҳои олиҷанобонаи ў нуқсонҳои психологӣ, аз қабилани хурсанд шудан аз нафоти Марьям ва Шижар, ки ҳислати инсондустии ўро доғдор менамояд, ниш мавҷуд аст, ки он аз ҳислатҳои сусти замонан вай ба вучуд омадааст ва образи реалистонаи ўро ба вучуд овардааст.

4. Дар тасвири тазод ва муқобилани ошиқӣ булҳавас Хус-

рав ва ошики ҳақиқӣ Фарход ба ҳам рӯбарӯ омадани ду синфи ба ҳам зид синфи доро ва синфи меҳнаткаш, донишманд ва ҳунарманд, ки Низомӣ ба таъри катъӣ дар паҳлӯи ӯ истода, ҳислатҳои инсонии ӯро тавсиф намуда, дар вай фарри Фаридунӣ додааст, ба ҳам муқобил гузоштааст. Вай масъалаи муносибати синфхоро дар плани ишкӣ ва таъриҳӣ дуруст ҳал кардааст, зеро дар шароити ҳукмронии феодализм, ки ҳама гуна воситаҳои зӯрварӣ дар дасти он, тақдире насибан меҳнаткашон бо мағлубият ва фочиа тамои шуда метавонист. Хусрав Фарходро на дар ҷанги тан ба тан ва муборизаи ҳалол, на ба ишкӣ поки инсонӣ ва на дар меҳнату ақду заковат, балки бо макр мағлубу ноумед карда тавонист. Хусравҳо монанди пешии роҳи хушбахтӣ ва дузди саодати меҳнаткашон қалламод шудаанд, ки дар ҳамдари бо бадбахтиҳои ӯ иҷола тан даъват ба барҳам задани онҳо ба назар метобад, вале ифодани равшан нодорад.

5. Низомӣ дар масъалаи фарзанди бад нуқтаи назари худро дар мисоли Ширӯя баён кардааст. Ақидаи аввали ӯ ин аст, ки аввало ба насли худ тухму хуни бегона (дар айни ҳол румӣ)-ро ҳамроҳ кардан лозим нест. Солиҳии насл метавонад бадхоҳ бошад. Насли неку бад меросист, дар айни ҳол ҳислатҳои бади Ширӯя аз таъсири насли Хусрав аст, ки худ ӯ зоҳиран зебо, ботинан касиф аст. Ин маъниро шоир аз забони Хусрав, ки аз ноаҳлӣ ва бадқирдорӣҳои писараш пешакӣ то ба банди ӯ афтиданиаш шикоят кардааст ва ҷавобҳои Бузургумед Ҷамидан мумкин аст:

Зи Марьям буд як фарзанди хомаш,
 Чу шерои бадрасу Ширӯя номаш.
 Ба сахтрӯй азрақчашму ашқар,
 Сазовори ҳазорон теғу ҳанҷар.
 Харе хармағзу мағзе пур аз харчанг
 В-аз он дилтанг рӯ офоқдилтанг.
 Чу Ширӯиро арӯсӣ буд, мегуфт:
 Ки Ширӯи кошкӣ, будӣ маро чуфт
 Бузургумедро гуфт: «Эй хирадманд,
 Дилат бигрифт аз ин девои фарзанд.
 Аз ин нофаррух ахтар меҳаросам,
 Қиёси талъаташро мешиносам,
 Зи бадфеълӣ, ки дорад бар сари хеш,
 Чу гург эмин нашуд аз модари хеш,
 Зи ман бигзар ки ман худ захри морам,
 Бале, морам, ки чун ӯ мӯхра дорам.
 На ҳар зан зан бувад, ҳар зода фарзанд
 На ҳар гул мева орад, ҳар нае қанд.
 Бузургумед гуфт: «Эй пешии шох,
 Дили покат зи ҳар неку бад огоҳ
 Гирифтам, к-ни писар дарди сари туст,
 На, охир поре аз гавҳари туст.

Ба некӣ, бад набошад ния фарзанд,
Бувад тарра ба тухми хеш монанд.

6. Чаҳонбинии Низомӣ дар инг достонаш ҳам ҳисси сӯфиёнаш тарки дунёе дорад. Вай ин ақидан худро ғайр аз он ки аз забони худ ва қаҳрамонҳои асараш дар мавридҳои бемуваффақияти ва ноқомӣ баён намудааст, дар қисми «Гуфторандар панди гардиши фалаки, бемадор» махсус таваққуф намудааст, ки моҳияти таъкиди «бевафони дунёе»:

Хирад шайхулшуюхи роҳи ту бас,
Аз ӯ пурс он чӣ мепурсӣ, на аз кас,
Ки мулку молу фарзанду зару зӯр,
Хама ҳастанд ҳамроҳи ту дар гӯр.
Равон ин ҳамраҳон ғамнок бо ту,
Наёяд ҳеч кас дар хок бо ту.
Алам бифкан, ки олам тағ қояст,
Инон барқаш, ки марқаб лангояст.

Чунин ақидан дунёебезорӣ, ки чаҳонбинии оммаҳои мазлуми очини замони феодалист, ки дар мисоли оқибати қорӣ Хусрав ба намояндагони синфи ҳоким маргро ба хотирашон оварда, аз мағрурӣ, зӯрварӣ, золимӣ, молу чизпарастӣ, айёшии булхавасӣ, ки аз ҳисоби мардум ва бар болои онҳо мекарданд, даст кашиданро тавсиф менамояд. Ӯ тарки дунёро на дар асоси тасвири ҳаёти бадӣ кашшоқонаи оммаҳои халқ, балки аз рӯи тасвири ҳаёти қиборонан аристократия додааст, ки бо он қадар дабдабаву ҳашамат, оқибат ба марг ва ноқомӣ меравад. Шоири синфи ҳокими беҳуду мағрурро бо марг тарсонидаст.

7. Тасвири ҳаёт ва табиат дар достони «Хусраву Ширин» ғайр аз он ки лаҳзаҳои романтикӣ ҳам дорад (масалан, тағи кӯҳ қандану чӯи шир овардани Фарҳод) асоси реалистона буда, зебоҳои зиндагӣ ва одамонро ба қалам додааст. Тасвири қасрҳо, кӯшкҳо, шабистонҳо, забони ниқсон ва манзараҳои табиат аз рӯи нақли шоир хеле барҷаста ва ҳайратовар аст. Дар тасвири табиат нозуқиҳои ҳавои софи беғаш, рангҳои гуногун, нафасгирии гулҳои зебо, хониши паррандагон ва ғайра тамоман зинда ба назар меояд ва дар ин тасвири манзараҳои ватани шоир Қафқаз низ материалҳои хуб додааст:

Гул аз шодӣ алам дар боғ мезад,
Сипоҳи фохта бар зоғ мезад.
Суман соқиву наргис бода дар даст,
Бунафша дар хумору сурхгул маст.
Замини натъи шақонқуш гашта,
Шақонқ муҳри марзангӯш гашта.
Шамол ангехта ҳар сӯ хуруше,
Зада бар гову чашми нил гӯше.

Хаво бар сибза гаваҳарро гусаста,
 Зумуррадро ба марворид баста.
 Падид омад чу мину марғзоре,
 Дар ӯ чун оби ҳайвон чашмасоре.
 Зихӣ чашма, эн равнақ бурд обаш,
 Аз он чашма, ки хонанд Офтобаш.

8. Санъати тасвир дар достони «Хусраву Ширин» дараҷан хеле баланд дорад. Қатъи назар аз баъзе лаҳзаҳои ҳисси ҳаяҷони ғаму андӯх, азбаски дар он ҷо ҷои асосиро шодноӣ нишот нишол менамояд, тасвири зебоҳои зоҳирии инсон маъқул калон дорад. Аз ин рӯ, тасвирҳо мисли зебоҳои зиндагӣ зебо ва чун шукуфаҳои чаман софу бегубору ҳамчун нафаси гулҳои рангоранг нафису нозук буда, бо тасвири романтикӣ печонида шудааст. Масалан, тасвири ғусси Ширин дар чашмаи об:

Ба гирди чашма ҷалон зад замоне,
 Даҳ андар даҳ надид аз кас нишоне.
 Чу қасди чашма кард он чашман мур,
 Фалакро об дар чашм омад аз дур.
 Парванди осмонгун бар меъи зад,
 Шуд андар обу оташ дар ҷаҳон зад
 Фалакро кард кӯхлинуш Парвин,
 Муассас кард нилуфар ба настри.
 Хисораш Нил шуд, яъне шабонгоҳ
 Эн ҷархи нилгун сар бар зад он моҳ,
 Таби софаш меғалтид дар об,
 Чу ғалтад кокуме бар рӯи савҷоб.
 Аҷаб бошад, ки гулро чашма шӯнд,
 Ғалат гуфтам, ки гул бар чашма рӯнд.
 Зихӣ чашма, ки равнақ бурд оташ,
 Аз он чашма, ки хонанд Офтобаш.
 Дар об андохт гесӯҳои чун шаст,
 Ёна моҳӣ, балки моҳ овард дар даст.
 Эн мушк оронши кофур карда,
 Эн кофураш ҷаҳон кофур хӯрда.
 Магар донида буд аз пеш диди,
 Ки меҳмонеш дарлоҳад расиди.
 Дар оби чашмасорон шакари ноб,
 Эн баҳри меҳмон месохт халлоб.

Дар ин порча, ки дар чашмаи обҳои қардани Ширин тасвир ёфтааст, шоир акбарӣ воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣро моҳирона ба кор бурдааст. Низомӣ дар тасвири лаҳзаҳои шодноӣ хушнудӣ чӣ қадар ки моҳир бошад, дар тасвири ғаму андӯх низ ҳамон қадар маҳорат дорад. Ин маъниро дар тасвири ғамҳои Ширин, Фарҳод ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Тасвири ҳолати Фарҳод баъд аз шунидани хабари «Ширин мурд»:

Чу афтод ин сухан дар гӯши Фарҳод,
 Зи тоқи кӯҳ чун кӯҳе дарафтод.
 Баровард аз чигар охе чунон сард,
 Ки гуфтӣ: дур бошӣ дар чигар х(в) ард.
 Ба зорӣ гуфт: к-оаах ранҷ бурдам,
 Надида роҳате дар ранҷ мурдам.
 Дарого, ҳарза ранҷи рӯзгорам,
 Дарого, ин дӯли уммедворам.
 Маро з-ни кӯҳ кандаи ҳосил ин буд?
 Нашуд қорам муяссар мушкил ин буд.
 Чу нодонон тамаъ дар лаъл бастам,
 Надидам лаъл санг омад ба дастам.
 Чӣ оташ к-аз наистон дар ман афтод?!
 Чӣ тӯфон буд, ки ногаҳ бар ман афтод?:
 Чаҳон ҳолӣ шуд аз Маҳтобу Хуршед,
 Чаман ҳолӣ шуд аз шамшоду аз бед,
 Чароғи оламафрӯз аз чаҳон шуд,
 На Ширин, Офтоб, аз ман пинҳон шуд.
 Бубахшояд фалак дар ҳеч мазлум,
 Манам афтодаи мазлуму маҳрум.~

Дар ин порча ва порчаҳои дигарӣ дoston сухан чун дурр ба
 ришта хеле зебо ва моҳиронае кашида шудааст. Сухани шоир
 пур аз образҳои бадеӣ ва маҷозӣ. Азбаски дар ин doston ман-
 зара ва образҳои ба ҳам муқобил бисёр аст, Низомӣ санъати
 шеърӣ тазод ва муқобилро хеле фаровон қор фармудааст:

Чаҳон он бех, ки доно талх гирад,
 Ки шириншиндагонӣ талх мирад.
 Яке аз дасти шохӣ тоҷ дода,
 Яке сад тоҷро тороҷ дода.
 Яке аз тавқи худ Маҳро шикаста,
 Яке бар Маҳ зи гоза тавқ баста.

Достони «Хусраву Ширин» аз ҷиҳати услуб ва методи эҷодӣ
 ишқӣ-романтикӣ буда, заминаи амиқи реалистӣ дорад.

9. Аҳамияти этнографии doston низ хурд нест. Аз он дар
 боран илмҳо, хунарҳо, тарзи зиндагӣ, одоби маишат ва ас-
 бобҳои зиндагӣ истихсоли маълумоти фаровон гирифтани мум-
 кин аст, ки шояди ҳаётро амиқ донишмандони Низомӣ мебошад.

ЛАЙЛИ ВА МАЧНУН

Хангоме ки шӯҳрати маснавӣ «Маҳзан-ул-асрор» ва дос-
 тони «Хусраву Ширин» тамоми Озарбойҷони онрӯзаро фаро
 гирифт, ҳаводорони суханони пурҳикмат ва каломӣ ширину
 бадеӣи баландпарвози он аз байни доираҳои қибра низ пайдо
 шудаанд:

Валекин дар чаҳон имрӯз кас нест,
Ки ўро бар ҳаваснома ҳавас нест.
Ҳавас пухтам ба Ширин дастгоре,
Ҳаваснокии ғамро ғамгусоре.
Чунон нақши ҳавас бастам дар ў пок,
Ки ақл аз хонданаш гардад ҳаваснок.

Дар соли 1188 намоияндаи савораи подшоҳи Шервоншоҳӣ Абдулмузаффар Аҳситон бини Мағучехри шервоншоҳӣ ба Ганҷа ба назди Низомӣ омад ва аз номи ҳокими худ арз кард, ки қиссаи «Лайли ва Маҷнун»-ро ба назм дароварад:

Дарҳол расид қосид аз роҳ,
В-овард мисоли ҳазрати шох.
Бинишита ба халти хуб хешам,
Даҳ-понздаҳ сатри нағз пешам...
Қ-оӣ маҳраи ҳалкаи ғуломӣ,
Чодусухани чаҳон Низомӣ!
Аз чошнии дами саҳарҳез,
Сехре дигар аз сухан барангез!
Дар лоғғахи шигифтқорӣ,
Бинимой фасоҳате, ки дорӣ.
Хоҳам, ки ба ёди ишқи Маҷнун,
Ронӣ сухане чу дурри макнун.
Чун Лайлин бикр агар тавонӣ,
Бикре ду-се дар сухан нишонӣ.
То хоҳаму гуям ин шакар бин,
Чунбонам сар, ки тоҷи сар бин.

Дар мактуб таъкид шудааст, ки шох ба қадриносиб асари шоир рафтори туркона нахоҳад кард. Аз он сабаб ки ў аз насаби баланди аристократияи эронист, ба ў сухани баландсанъати баландмазмун бояд гуфт:

Туркӣ сифати вафон ман нест,
Турконасифат сазои ман нест.
Он, к-аз насаби баланд зояд,
Ўро сухани баланд бояд.

Шахриёри олимхimmати натаиҳо Шервон, балки ҳаман Эрон будани Аҳситонро аз забони писараш, ки Низомиро ба назми дoston тарғиб мекард, баён намудааст:

Хоса малике чу шоҳи Шервон,
Шервон ҷӣ, ки шахриёрӣ Эрон.
Неъматдеҳу пойгоҳ соз аст,
Сармоядеҳу суханиавоз аст.

Низомӣ дар аввал дар ҳайрат ва тарадлуд мемонад, ки ин таклифро қабул кунад ё не. Сабаби дудилагии шоир, ки аз рӯи гуфтаи ў дар ин аст, ки аввало сустии умру заъфи ҳолат дар

ташвиш аст, сониян барои суханпардозӣ предметҳои хуби тас-
вир аз қабилн базму нишоту боғу бӯстону баҳору маю шодӣ
лозим аст, дар қиссаи «Лайлию Мачнун» ҳама ғаму андӯху
дашту биёбони беобу дарахти араб аст, ки ҷои шавқоваре
надорад:

Чун ҳалкаи шоҳ ёфт гӯшам,
Аз дил ба димоғ рафт хушам.
Не захра, ки сар зи хат битобам,
Не дида, ки раҳ ба ганҷ ёбам.
Саргашта шудам бад-он хичолат,
Аз сустии умру заъфи холат.
Қас маҳрам на, ки роз гӯям
В-он қисса ба шарҳ боз гӯям.

Писари Низомӣ Муҳаммад надарро водор мешамояд, ки
тақлифи шоҳро қабул кунад, зеро раъи подшоҳро рад кардан
хуб нест:

Хусрав, Ширин чу ёд кардӣ,
Чандин дили халқ шод кардӣ.
Лайлӣ, Мачнун бибоядан гуфт,
То гавҳари ҳиммати шавад чуфт.
Ин номан нағз гуфта беҳтар,
Товуси ҷувона чуфта беҳтар.

Аммо дар аввал ин тақлиф ба Низомӣ маъқул наафтод, зеро
қиссаи пурғуссаи Лайлию Мачнун манзараҳои хушку биёбо-
ни араб ба таъби ӯ, ки аз манзараҳои зебои Кавказ ва қиссаи
шодию тарабангеи Хусраву Ширин шодоб буд, нафорид.

Лекин чӣ кунам, ҳаво дуранг аст,
Қ-андеша фароҳу сина танг аст.
Фаҳлези фасона чун бувад танг,
Гардад сухан аз шуд омадан ланг.
Майдони сухан баланд бояд,
То таъсавор пай намояд.
Ин ояг агарчи ҳаст машхур,
Тафсири нишот ҳаст аз он дур.
Афзори сухан нишоту ноз аст,
З-ин ҳар ду сухан баҳонасоз аст,
Не боғу на базми шаҳриёрӣ,
Не руду маю на комгорӣ,
Бар хушкӣи реғу сахтӣи кӯх.
То чанд сухан равад дар андӯх,
Гӯяндаи назм доман афшонд,
То ин гоҷт нагуфта з-он монд.

Вале бо тарғиби дуборан писараш ба назми достони «Лай-
лию Мачнун» розӣ шуд, таъби баланд ва фаросати хеле ами-
қу паҳновари ӯ ба вай нисбатан дод, ки аз ӯҳдан ин кор бо-
шарафона барояд:

Бо ин ҳама тангии масофат,
Он ҷош расонам аз латофат,
Қ-аз хондани ӯ ба ҳазрати шох,
Резад гуҳари насуфта бар роҳ,
Хонандавш ар фарсурда бошад,
Ошиқ шавад, ар намузда бошад.

Ба ҳамин тарик, Низомӣ қиссаи «Лайлию Мачиун»-ро дар соли 1188 дар муддати камтар аз чор моҳ ба номи Абдулмузаффарӣ Ахситони шервоишоҳӣ дар ҳазми чор ҳазору ҳафсад байт дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи махфуз (мафъулу) мафолун, фаулаи, (—V, —V, —V, V —) ба аҷном расонид:

Ин чор ҳазор, байти аксар
Шуд гуфта ба чор моҳ камтар.
Гар шугли дигар ҳаром будӣ,
Дар чордах шаб тамоӣ будӣ...
Қ-срофта шуд ба беҳтари ҳол
Дар салхи раҷаб ба сею фе дол.
Таърихи аён, ки дошт бо х(в)ард
Ҳаштоду ҳаҷор баъди понсад.

Аз рӯи ишорае, ки дар достон ҳаст, Низомӣ онро бош чанд бор аз назар гузаронида, таҳрири охиринашро дар соли 588 х (1192) аҷном додааст:

Дар рӯзи душанбе омад оғир,
Аз лутфи худон фарди коҳир.
Понсад ҳаштоду ҳаҷит бар сар,
Бигзашта эн ҳазрати паймбар.

Сюжети ин қисса аз фольклор ва адабиёти китобатии араб аст. Аз олимони араб Ибн-ул-Надим дар китоби «Ал-фиҳрист» китоби «Лайлию Мачиун»-ро ном бурдааст. Ғайр аз ин, Ибни Кутайба дар китоби «Ал-шеърю-аш-шуаро», Абдулфараҷи Исфохонӣ дар асари худ «Китоб-ул-ағонӣ» ва ғайра, дар боран ин достон маълумоти ботафсил додаанд. Аксарияти таърих ва фольклоршиносии араб қаҳрамони асосии достон Қайс ибни Мулавваҳ бини Мазоҳамро, ки аз қабилани бани Омир ва Лайлӣ бини Саъдро ки аз ҳамон қабилла будааст, одамони таърихӣ-воқеӣ медонанд ва ҳатто соли вафоти Қайсро 70 Ҳиҷрий (689 милодӣ) доянистаанд. Дар нақлҳои халқии арабӣ Лайлиро ҳам шахси таърихӣ мешуморанд. Ин маъниро нақли Носири Хисрав дар Сафарнома қувват медиҳад. «Аз Тавоиф би-рафтем ва кӯху шикастагӣ буд, ки мерафтем, ҳар ҷо ҳисорақҳо ва деҳаҳо буд ва дар миёни шикастагӣҳо ҳисорақе ба ман ҳароб намуданд. Аъроб гуфтанд: Ин хонаи Лайлӣ будааст ва қиссаи ишон аҷиб аст».

Аммо аз фольклоршиносони Араб Ибн-ул-қалбӣ Мачиунро

аз шоирони хонадони бани уммийя медонад, ки номи худро пинҳон дошта, достонро аз Носири Хисрав аз номи Мачнун паҳн кардааст. Қиссаи Лайливу Мачнун дар араби вариантҳои зиёде дорад.

Баъд аз галабаи Ҳилофат дар Эрон ва Осиёи Миёна ин қисса дар кишвари мо низ шӯҳрат ёфт. Ишораҳо ба ин қисса то Низомӣ дар шеърҳои Рӯдакӣ, Бобо Тоҳири Урьён ва ғ. дида мешавад, вале ба шакли як достони мукамал ва зебо даровардан ва дар он ҳиссиёти олии инсонро ифода намудан ба Низомӣ мумкин шудааст.

Аз қадом сарчашмаҳо баҳраманда шудани Низомӣ тадқиқоти амиқ металабад, вале аз маъхазҳои маълуми он замон фонда бурдани ӯ аз нақлҳои халқӣ истифода намудани вай аз байтҳои зерини ӯ хувайдост:

Гуяндаи дoston чунин гуфт,
Он лаҳза, ки дурри ин суҳан гуфт,
Қ-аз мулки араб бузургворе,
Будаест ба хубтар дивре.

Достони «Лайлию Мачнун» ҳам аз қисмҳои муқаддима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст. Қисми муқаддимавӣ анъанавӣ аз ситонши худо, ғӣ ваът-ун-наби, сифати меъроҷ, дар мавъиза ғӯяд ба тариқи сулук, бурҳони қотей дар худуси офариниш ва қидами офаридгор, дар нақӯҳиши рӯзгор, сабаби назми китоб, дар дуои давлати подшоҳи ислом, дар хитоби заминбӯс дар суфориши фарзанд Муҳаммад ба маликзода, дар ҳоли хеш ва шикоятӣ баъзе мункирон, дар узри шикоят, дар насихати фарзанди хеш... , дар мастӣ ва тариқи ишқварзӣ иборат буда, ҳамагӣ 14 боб аст. Қисми дуюм сюжетӣ достонро дар бар мегирад. Қисми сеюм — хотима бо мадҳи подшоҳ ва хатми китоб аст.

Таҳлили сюжети достон

Сюжети дoston аз 57 боб ва ду ҳикоят иборат аст. Дар оғози дoston, ки экспозицияи он аст, дар боран онлаи давлатманди араб Сайиди Омирӣ, фарзанд надоштани он, фарзандталабини ӯ, фарзанд дидан ва тарбия ёфта ба синни мактабӣ расидан ва мактаб рафтани вай нақл шудааст. Ошиқ шудани Лайлию Мачнун дар мактаб рабти (завязкаи) дoston буда, баъд аз он ишқшофи воқеа меояд. Ин қисм бобҳои асосӣ, мураккаб ва печдарпечи сюжетро ташкил медиҳад. Ишқшофи воқеа аз шӯҳрат ёфтани ишқи Лайлию Мачнун оғоз меёбад, ки ҳолати дар ишқдоштан Қайс ва ба назораи ҷамоли Лайли рафтани ӯ, нолаву беқарорӣ карданҳои вай аз ишқи бетағъири вай хабар мекарад. Лайлиро аз мактаб ва Лайлию Қайсро аз воҳӯрӣ маҳрум кардани падару модараш воқеаи ишқи ду ҷавонро мураккаб кард ва ҳалли хушӣ ба хушӣ онро душвор гардонид, ки аз он бун фоҷиа меояд. Ба хостгорӣ рафтани падари Қайс ба назди падари Лайли хушӣ ба хушӣ ҳал шудани воқеа

ишора мекунад, аммо ин илтимосро (бо баҳонаи он ки Қайс гӯё девоиа асту аввал ўро сихат кардан лозим) ба таъри қатъӣ рад кардани падари Лайлӣ ҳалли масъаларо ба душворӣ, мураккабӣ, ҳатто зиддияти байни авлоду хонадону қабила мебарад:

Фарзанди ту ҳаст гарчи бадром,
Фаррух набувад, чу ҳаст бадком.
Девоиағие ҳаме намояд,
Девоиа ҳарифи мо нашояд.
Аввал ба дуо ишояте кун
В-он гаҳ зи вафо ҳикоят кун.
То ў нашавад дуруст гавҳар,
Ин қисса нагуфтаи аст бехтар.

Чунин вазъияти муқобил ва ҷиддан зид ҳаяҷони ишқӣ ва рӯҳии Қайсро зиёд карда, воқеаро ба сӯи мочароҳон ҷиддӣ ишорат мекунад:

Аз рӯи ақидаи динӣ Қайсро ба зиёрати Макка бурдани падараш чунин гумонро пеш меронд, ки бо таъсири муноҷот ва мадади ихлоӣ Қайс аз ишқи Лайлӣ барҳоҳад гашт ва ҳар қадом ба роҳи худ хоҳанд рафт:

Бигрифт ба рифқ дасти фарзанд,
Дар сояи Қаъба дошт якҷавнд.
Гуфт: Эй писар, ме на чоӣ бозист,
Биштоб, ки чоӣ ҷораёбиаст.
Дар ҳалқан Қаъба ҳалқа кун даст,
Қ-аз ҳалқан ғам бад-ин тавон раст.
Гӯ: Ғраб, аз ин газофкорӣ,
Тавфиқ диҳам ба растагорӣ.
Даръёб, ки мубталов ишқам,
Озод кун аз балои ишқам.

Аммо дари ҳалқан Қаъбаро дошта, аз худо дар дил зиёд шудани ишқи Лайлиро талаб кардани Қайс нияту умеди падарро барбод дод ва мочарон ишқиро амиқтар кард:

Мачнун чу ҳадиси ишқ бишнид,
Аввал бигриест, пас бихандид.
Аз чоӣ чу мори ҳалқа барҷаст,
Дар ҳалқан зулфи Қаъба зад даст...
Ғраб, ба худони худост,
В-онгаҳ ба камолӣ подшоҳет,
Қ-аз ишқ ба ғоят расонам,
Қ-ӯ монда, агар чӣ ман намонам.
Ғраб, ту маро ба рӯи Лайлӣ,
Ҳар лаҳза бидеҳ зиёд майле.

Аз овози Қайс дар ишқи Лайлӣ ор кардани ҳамқабилаҳои лайлӣ ва бо иҷозати сардори қабила ба ҳалоқи ў қасд кардани онҳо масъалаи ишқи ошиқонро ҳал намекунад, балки

дар инкишофи воқеа онро мураккаб ва душманни байни кабилаҳо ро зиёд мегардонад.

Ба паҳи падар ҷавоби зид додани Қайс аз бебозгашт будани роҳи ишқи Мачнун хабар медиҳад. Дар банду баст нолаву фиғон қардани Лайли дар фироқи Қайс ба ишқи устувори тарафайн гувоҳи медиҳад, вале аз ҳалли конфликт дар рақ нест.

Дар ин мобайн ҳангоми дашту биёбонгарди ба амир Навфали шикорчи вохӯрдани Қайс, ваъдаи ёри додани ӯ ва дар ҷанги зидди қабилан Саъд наздик расидани ғалаба ба мурад расидани ошиқон гӯе наздик мегардад, аммо аз ҷониби қабилан Лайли истода ҷангидани Мачнун ва ҳамаро хайрон қардани ӯ, инчунин ба ёриши лашқари худ баромадани аҳли қабилан Навфалро мачбур қард, ки сулҳ кунад ва бо арзиши зару зевар корро ба анҷом расонад, вале розӣ нашудани падари Лайли конфликтро ба ҳалли хуб набурд воқеа дар кучан сарбаста монд. Дар ин кор ба Навфал нишоя қардани Мачнун:

Ин буд баландии кулоҳат?!
Шамшер кашидани сипоҳат?!

Навфалро аз нав водор қард, ки ҷанг сар кунад ва масъаларо ба фоидаи Мачнун ҳал намояд, вале аз мағлубият ва хашму якҷаҳадӣ, ки духтари худро ба Қайси «девоиа» додани нест, Лайлиро куштани шудани падараш:

Буррам сари он арӯси ҷуш моҳ,
Дар пеши сағ афканам дар ин роҳ.
То боз раҳам зи вому нангам,
Озод шавам зи сулҳу ҷангаш.
Фарзанди маро аз ин таҳажкум,
Сағ беҳ ки хӯрад, на девн мардум.

пеши роҳи ғалабаи ҷанг ва ҳалли мушкилотро гирифт. Он гоҳ воқеа ба кӯҷав саргум даромада, Мачнун ноумедгаштаро ба дашту кӯҳу биёбон равон қард ва ҷунуни ӯро зиёд намуд. Дар саҳро оҳу ва ғавазиро аз даст сайёдҳо озод қардани ӯ, бо зор сухан қардани вай, ки шаммае аз озодихоҳии ӯст, Мачнунро баста ба қабилан Лайли овардани пиразан романтикан ҳоли ӯро нишон диҳад ҳам, проблемаи душворихон ошиқиро ҳал намекунад ва ҳаяҷони инкишофи сюжет боқӣ мемонад.

Дар ин миён ба Лайли хостгори қардани Ибни Саломӣ давлатманд ва розигӣ додани падараш воқеаро ба сӯи дигари дилноҳӯх мебарад, ки сюжетн навро ба миён меоварад ва риштан ишқи Лайлию Мачнунро қатъ қардани мешавад, аммо бо вучуди никоҳ (мачбури) доштан бо қатъият бақорати худро ҳимоя қардани Лайли риштан аввалро нигоҳ дошта, ба қатъ шудани он роҳ намедиҳад:

Лайлеш тапончае чунон зад,
К-афтод басони мурда бех(в) ад.

Эпизодҳои оғоҳ шудани Мачнун аз шавҳар кардани Лайлӣ, ўро ба бевафой сарзаниш кардани вай танҳо ифодакунандаи ҳолати рӯҳияи Мачнун буда, ба рафти воқеа таъсир намерасонад. Панди падар, ҷавоби Қайс, вафоти падар ва оғоҳ шудани Мачнун аз он низ ба вазъият баъзе равшаниҳо мебарорад, аммо ба инкишоф, қатъ ва ё ҳалли конфликт мадад намерасонад. Бо ҳайвоноти ваҳшӣ унс гирифтани Мачнун воқеаро аз ҷамъияти инсонӣ ба олами ҳайвонот бурда, тақдирӣ қаҳрамони асарро ба номуайянии дароварад ҳам, боз ҳалли масъала ба як сӯ мемонад, вале гумон кардан мумкин аст, ки ин ҷо воқеа қатъ шуда, фоҷиае бомад рӯй диҳад. Аммо омадани қосиди Лайлӣ ба назди Мачнун, ки ў дар вафои вай аст ва исматаш пок аст, риштан зӯран суғ шудани ишқи онҳо аз нав мустаҳкам мешавад, номаи фиристодани Мачнун онро боз ҳам қавӣ ва устувор мегардонад. Эпизоди модари Мачнунро овардани амакаш Салими Омирӣ ва баъди бозгашт вафот ёфтани модар, ба зиёрати қабри ў рафтани Қайс ба рафти воқеа таъсир намерасонад ва ҳаҷону шиддат боз ҳамон таъсир мемонад. Мачнунро талаб кардани Лайлӣ ва дар бешаву сабзавор бо ҳамдигар мулоқот кардани онҳо, суруд хондани Мачнун дар назди ў воқеаро ба авҷи аълояш нарасондааст, зеро Лайлӣ аз рӯи ҳалолқорӣ ва бинобар расман шавҳар доштан ба ошиқи ҳақиқии худ Қайс наздик намешавад, зеро ба расму қондан покдоманӣ устувор аст:

Гар э-он ки ба шӯй дил надодам,
Охир, на чунон ҳаромзодам.

Вафоти ибни Салом имқомият дод, ки ошиқон бо ҳам пайванданд. Мачнунро барои висол ба хонаи худ даъват кардани Лайлӣ ва як шабонарӯз ба ҳам пайвастанӣ онҳо қуллан баланди (кульминация) воқеаи асосии сюжет аст.

Лайлиро тарк карда, боз ба саҳрову биёбон рафтани Мачнун бемории Лайлӣ, васият кардани вай ба модар, зорӣ кардани вай дар фироқи фарзанд, омадани Мачнун ба зиёрати қабри Лайлӣ, омадани Салом Бағдодӣ бори дуюм ба назди Мачнун, вафоти Мачнун бар сари қабри Лайлӣ ҳамагӣ кушоиш (развязка) ва хотимаи достон аст.

**Образҳои асосии
достон**

Қайс ибни Мулаваҳ Мачнун писари ягонаи аз худоталабидан Сайиди Омирӣ буда, ҷавони покизаахлоқ, некусират, яқишқа, ишқро нигоҳдоранда ва аз шаҳват фарқкунанда буда, онро аз ҳама ҷиз — ҷаҳону бонгарӣ, аслу насаб баланд мегузорад. Покизагии ахлоқи ў дар эпизоди «Сифати ахлоқ исмат ва таҳорати Мачнун» махсус қайд шудааст:

То зами набарӣ, ки буд Маҷнун,
 3-ин шефтагон, ки битӣ акнун.
 Берӯзаву бегамозу бенур
 Бегонаи ақлу аз адаб дур
 Донотари давр буд дар давр,
 Доғиста русуми чархро гавр.
 Донандан доғисти нисонӣ,
 Халқарда рамузи осмонӣ.
 Зебосухане зи сиккаи зар,
 Байту газале зи лӯълӯи тар.
 Донад ҳама кас, ки бетафаккур,
 Девона нарезад он чунон дурр.
 Мекард зи табъ дасткӯтоҳ
 Маъшука баҳона буд дар роҳ.

Аз ин характеристикаи шоир бармеояд, ки Қайс дорои лақаби «Маҷнун» (девона) нест, балки мусулмони комил, боақлу одоб ва донандан расму одати зиндагонӣ, ҷалмҳои дунёвӣ ва осмонӣ буда, дорои нуқти хуб ва тафаккури баланд аст. Хиссиёт ва таассуроти олии инсонии ӯ дар суҳанҳои дигараш, ки бо ҳар муносибат баён кардааст, ақс ёфтааст. Ақли хастии ӯ вучуди маънавии вай ишқи пок аст:

Ишқ аст хулосаи вучудам,
 Ишқ оташ гашту ман чу дудам.

Аз рӯи ишораи шоир Маҷнун бо олами ботинии худ буда, маъшукадорӣи ӯ танҳо бахонае барои ифсидаи хиссиёти худ аст ва аз маъшукаи худ ком нагирифтаи барои он буд, ки ишқ беолоиш бошад:

3-он ком начуст аз он партод,
 То хонаи ишқ монад обод.

Ишқи Қайс дар аввали қор ба тариқи табиӣ аз дӯстдорӣ дар мактаб оғоз ёфта, торафт шӯҳрат меёфт ва амиқтар мешуд. Онҳое аз моҳияти ишқи ҳақиқӣ аз аҳволи Қайс беҳабар буданд, ки аз таъна ва тамасхур ӯро «Маҷнун» (девона) меномиданд:

Яқбора дилаш зи по дарафтод,
 Ҳам хик дариду ҳам хар афтод.
 Онҳо, ки науфтода буданд,
 «Маҷнун» лақабаш ниҳода буданд.

Аммо чунун Қайс яқбора рӯи надодааст. Вай баъд аз он ки бо таъна ва тамасху ӯро аз Лайли ҷудо ва дур кардаанд:

3-он пас, ки ба таъна гуфтаанд,
 Аз шефта моҳи нав нуҳуфтаанд.
 Азбаски чу сағ забон кашиданд,
 3-оҳу бара сабзаро буриданд.

Лайлӣ чу бурида шуд зи Маҷнун.
Мерехт зи дида дурри макнун.

Ба мулокоти Лайлӣ ба қабилаву манзили ӯ мерафт ва аз-
баски вайро дида наметавонист, дар ишқи ӯ бекарориву но-
лаю зорӣ мекард:

Девонасифат давои ба ҳар сӯ,
Лайлӣ, лайлизанон ба ҳар кӯ.

Ба хостгори ҷавоби рад гирифтани Қайс, баров ҳалоки ӯ
қасд кардани аҳли қабилани Начд, пазд додани падар, ки ӯро
аз роҳи ишқи Лайлӣ гардониданист, Қайсро ба зиёрати Қаб-
ба бурдани падар аз воқеаҳои табиӣ буда, то рафт шиддати
рӯҳи ӯро зиёд мекард, вале ҳоло чунин надошт, вале аз чу-
нин ишқ ҳалосӣ ҳам надошту ҳалосиро низ намехост:

Гӯнд: Зи ишқ кун чудой,
Ин нест тариқи ошвой.
Парвардаи ишқ шуд сирештам,
Бе ишқ мабод сарнавиштам.

Дар дашту сахро дар фироқи Лайлӣ гаштани Қайс ҳоло маъ-
нои чунин надошт, одами озурдаи ҷамъияро ба хотир мео-
вард, то ки аз бадии монсаҳои одамон дур бошад. Дар ин
ҳангом ёфт шудани як шахси одил, ганҷаҳм ва ғарибнавоз
амир Навфал, ки ба вай ёри расондан мекоҳад, Қайсро шод
гардонид, аммо аз якҷаҳаги падари Лайлӣ маъсаларо бо
чанг ва зӯрӣ ҳал кардани шудани ӯ ба Қайс маъқул набуд,
зеро аз як тараф, зидди чангу хунрезист ва тарафдори сулҳ:

Ҳар кас бар масоф дар саворе,
Маҷнун ба ҳисоби ҷовсунорӣ.
Ҳар кас фарасе ба ҷанг меронд
Ӯ ҷумла дуои сулҳ мехонд.

аз тарафи дигар, ба муқобили қабилани ёри худ чангидан ва
бо зӯрӣ ба даст овардани муроди худро аз рӯи ҳиммат ва
одамгарӣ, ор, номардӣ, исқасӣ ва ноодамӣ мешуморид, бино-
бар ин, аз тарафи душман истода бо аскарони Навфал ме-
чангид:

Қарда сари найза э-ин тараф рост,
Сариниззи фатҳ аз он тараф хост.
Ғар лашқари ӯ шудӣ қавидест,
Ҳам тир бирехтиву ҳам шаст.
В-ар ҷониби ёри ӯ шудӣ тир,
Ғуррид аз он нишот чун шер.

Вай ба саволи яке аз сарбозони Навфал, ки чаро аз та-
рафи душманон мечангид:

Мо аз пай ту ба чоисупорӣ,
Бо ҳасм туро чарост ёрӣ?!

У дар ҷавоб тарафи ёрро дӯст эълон карда, бо онҳо ҷанг карданиро кори ношонста мешуморад:

Гуфто, ки чӣ ҳасм?! Ер бошад,
Бо тег маро чӣ кор бошад?!
Бо ҳасм навардие тавон кард,
Бо ёр набард чун тавон кард?
Майли дили меҳрубонам он ҷост,
Он ҷо, ки дил аст, ҷонам он ҷост.

Чуни рафтори Қайсро лашкарпеш Навфал аз девонагивӣ ӯ медонистанд, ҳол он ки аз ҳиммати баланд ва одамгарии вай буд, ки бо ёр ва одамони он ҷангидан кори нозеб асту хусни ахлоқ нест. Вақте ки дар ҷанги аввал Навфал мағлуб шуда, ба қабилани Наҷд қабилани Лайли сулҳ таклиф кард, Қайс ба вай таъна зад, ки ҳаман қорат ҳамин буд:

Аҳсант, зикӣ умедворӣ!
Беҳ з-ин набувад тамомкорӣ,
Ин буд ҳисоби зурмафдет
В-ин буд фусули деабандет,
Он дӯст, ки буд салом бар ман,
Қардеш кунун тамом душман,
Аз ёрии ту буридам аз ёр,
Бурдӣ раҳи кори ман ба ҷабор,

Дар ҷанги дуҷум духтари худро куштани шудани падари Лайли, ҷангро хобондани Навфал Қайсро ноумед кард, ӯро мурод ҳосил нашуд. Бинобар ин, аз ноумедӣ ва норозигӣ аз Навфал ғаму андӯх ва ҷунунаш торафт зиёд шуда, роҳи саҳроро пеш гирифт. Вобаста ба авҷи ҷунун романтикаи хаёлотӣ ӯ баланд мерафт. Дар саҳро эҳси худро дода, охӯро аз дасти сайёди камбағал овод ва дар мисоли си Лайлини асирро тасаввур карда, аз ҷашмонаш бӯсид:

Медод эн дӯстӣ ба афсус
Бар ҷашми сиёҳи ӯхушон бус,
Қ-ин ҷашм агар эн ҷашми ёр аст,
З-он ҷашми сиёҳ ёдгор аст.

Дар ҷои дигари саҳро гавазиро ба ивази пул аз дасти сайёд овод кардани ӯ инкишоф ва твесеани ҳамин ҳиссиёти романтикӣ ӯст, ки аз озодихоҳии вай сарришта дорад:

Маҷнун ба сӯи шикори дилбанд,
Омад чу падар ба сӯи фарзанд,
Молид чу дӯстон ба ду даст,
Хар ҷо, ки шикаста дид мебаст.

Гуфт: Эй зи рафиқи хештан дур,
Ту низ чу ман зи дӯст маҳчур,
Бӯи ту зи дӯст ёд дорам,
Чашми ту назирӣ чашми ёрам.
Дар сояи чуфт бод чоят
В-аз дом кушода бод поят.
Холӣ ту зи чашми кинахоҳон,
Дур аз сарӣ ту каманди шоҳон.

Дар биёбон бо зор сухан гуфтани ӯ низ як лавҳа аз ҳиссиёти романтикии Мачнун буда, мехост ба воситаи он хабари овозрағӣ ва ҳазинию бадбахтиҳои худро ба Лайлӣ расонад. Сиёҳии ранги зорро рамзи бадбахтиҳо медонист:

Шабранг чарой, эй шабафрӯз,
Рӯзат зи чӣ шуд сияҳ бад-ии рӯз?
Бар оташи ғам манам, ту чӯшӣ?
Ман сӯзгада, сияҳ ту пӯшӣ?
Рӯзе, ки расӣ ба назди ёрам,
Гӯ: бе ту зи даст рафт қорам.
Гуфти кӣ матарс, даст гирам,
Тарсам, ки дар ин ҳавас бимирам.

Мачнунро бе хоҳиши худаш аз гардан бафта ба қабляи Лайлӣ бурдани пиразан ва нолаву фиғон кардани вай аломати беҳушии ӯст ва ба ҳолати мачнунӣ мубаддал шуда истодааст ва акнун вай аз он чӣ медонист, фақат номи Лайлиро медонист, ҳамаро тарк карда буд:

Ҳам модар ҳам падар дар ин қор,
Навмед шуданд э-ӯ ба якбор.
Бо кас чу намешуд орамида,
Гуфтанд ба тарқи он рамида.
В-уро шуда дар хароб обод,
Чуз ному нишони Лайлӣ аз ёд.

Воқеан ба шавҳар дода шудани Лайлӣ дар бевафони ӯ суруд хондани Қайс қунуни ӯро зиёд мекард. Аз ҷавобҳое, ки вай ба насихати падар додааст, аз олами нисони пиразоб ба дунёи ваҳшиён даромада, ҳамаро, аз чумла худро гум кардани вай аломати қунуни пурраи ӯст:

Танҳо на падар зи ёди ман шуд,
Худ ёди ман аз ниҳоди ман шуд.
Дар ҳуд ғалатам, ки ман чӣ номам,
Маъшукаму ошиқам, кадомам?!
Дар ваҳшати хеш гаштаам гум,
Ваҳшӣ назияд миёни мардум.

У дар шавб равшани биёбон ситораҳоро як-як мушоҳида карда, ҳамчун романтик ба сайёраи Зухра мурочнат кард, ки ба вай ёри расонад.

Мачиун зи сари назорабозӣ
 Мекард ба чарх хуққабозӣ.
 Бар Зӯҳра назар гумошт аввал,
 Гуфт: Эй ба ту бахтро мигаззал!
 Лутфе кун аз он ки луфт дорӣ,
 Бижноӣ дари умедвори,
 Чун Муштарӣ аз уфук баромад,
 Бо ӯ зи дари дигар даромад,
 К-оӣ Муштарӣ он ситоран Саъд,
 Эй дар ҳама кор содик-ул-ваъд,
 Дар ман ба вафо назорае кун!
 Вар чорат хаст, чорае кун!

Аз ин гуфтаҳо хувайдоист, ки Мачиун девои нест, вай одами аламдидан очизӣ зиндагист ва аз мақсаду муроди худ даст нақашндааст, чора меҷӯяд, вале дар чамъинте, ки пеши роҳи бахти неқиро гирифтаанд, чора надорад. Бинобар ин, ба тариқи ҳаёли романтикӣ ба сайёраҳое, ки ба ҳар кадомаш он аз рӯи эътиқоди онвақта як вазифа ва ё хислате дода шудааст, мурочиат менамояд, вале сайёраҳо ба роҳи худ равон шуда, ба вай ёри намерасонанд ва бо ин восита ақидаи ба тақдирӣ нисон таъсир доштани сайёраҳоро худ аз худ рад мекунианд:

Чун дид, ки он баҳорхезон,
 Хастанд зи авҷи ту гурезон.
 Дониш, к-аз он ҳаёлбозӣ
 Қораш нарасад ба чорасозӣ

Шоири маъсалан ба тақдирӣ қаҳрамони асар ва умуман инсонҳо таъсир доштани сайёраҳоро хуб рад карда, вале ҳаққи оғро на ба фоидаи илм, балки дини дида, қаҳрамони худро ба худо мурочиат кунонидааст, ки гуё чорасозӣ ягона ӯст. Вале, дину худо нафаси одами очиз аст:

Нолид бад-он, ки чорасоз аст,
 Аз ҷумлаи вучуд бениёз аст.
 Он кун зи ниюти худой,
 Н-ояд шаби ман ба рӯшноӣ,
 Рӯзам ба вафо хучиста гардад,
 Бахтам зи баҳона раста гардад.

Аз ин порчаи шеърӣ маълум мешавад, ки Мачиун холо дар иштиёқи Лайлӣ ва ниюти ба бахт расидан дорад. Аз омадани қосид ва номаи Лайлӣ шод гардидан ва ҷавобӣ ошиқона ва дӯстона додани ӯ нишон медиҳад, ки Мачиун аз ҳама алоқавиро бурида, дар саҳро бо ҳайвонот унс гирифта бошад ҳам, аз Лайлӣ дил вазбуридааст ва дар иштиёқи шадор аст. Ин маъниро дар беша ва сабзазор ба васълаи пире мулоқоти забонӣ қардани онҳо ва дар назди Лайлӣ шеър хондани ӯ тасдиқ менамояд:

То ҳаст зи ҳастии ту ёдам,
Осудаву тандурусту шодам.
З-ни пас туву ман, ману ту з-он пас,
Як дил ба миёни мо дигар кас.

Мачнун дорон сифати баланди инсонист. Ин хислат дар худ-
қурбон кардани ӯ, бар зарари худ аз тарафи лашкари душ-
ман ҷангидаи ва охуви гавазиро аз дасти сайёд озод кардани
вай Ибни Салом рақиби ошникни вай бошад ҳам, дар вафоти
ӯ ғам хӯрдан, ғирья кардани вай зоҳир гаштааст:

Аз як ҷиҳаташ хуш омад он кор,
Қ-аз домаи гул бурида шуд кор.
В-аз рӯи дигар ҳисоби он кард,
Қ-ӯ нивз ҳамси хӯрад, ки ӯ хвард.
Он карда, ки таъбъ хоё бинмуд,
Бигрифт, ки ақл ғирья фармуд.

Мулоқоти Мачнун бо Лайли дар манзили ӯ, ки охирин во-
хӯрии онҳо буд аз рӯи ишқи пок аст:

Пайдост, ки ишқи ми ду ҳаскӣ
Сар бар назанад магар эн покӣ.

онҳо як шабонарӯз печида бошанд ҳам, Мачнун ба шаҳват
даст дароз намекард. Вай пеш аз ин он ҳама доду фиғон ба
мисли булбул ғазалҳои карда бошад ҳам, дар сӯхбати хоё
хомӯш буд ва Лайлиро ба ҳайрат гузошт:

Қ-ой савсаи сиззабон, ҷи будат?
Қ-андешан ман забон рабудат?
Маънӣ, ҷи ки то маро надиҷӣ,
Овоз бар осмон кашидӣ?
В-имрӯз, ки ҳаст рӯзи пайвард,
Бар дурчи даҳон ниҳодаӣ банд?

Мачнун таклифи комширии Лайлиро рад карда, наъразанон
боз ба дашту саҳро рафт, ки ягон аз Лайли ҳам дур шуда
буд. Дар мулоқот ишқбозҳои Мачнун аз рӯи ишқи пок бу-
дааст:

Ишқи, ки на исмати худоист,
Он ишқ на, шаҳвати ҳазоист.
Ишқ онган баланднур аст,
Шаҳват эн ҳисоби ишқ дур аст.

Мачнун Лайлиро тарк карда рафта бошад ҳам, аз вафоти ӯ
охи фиғон карда, ба зиёрати вай месояд ва бар болои турбати
ёри худ ҷон медахад ва то як сол ҳайвоноти ваҳши ҳасади ӯро
посбонӣ мекунад.

Образи Лайлай

Симон барҷастаи духтари зоҳираи зебо ва ботинии покест, ки танҳо як ишкро медонад ва дар сидку вафо устувор аст. Зебони ӯ аз синни мактабиаш хувайдо буда, гули хуснаш торафт зиёдтар мешукуфт ва дар хусну чамол ҳамто надошт:

Офатнарасида духтаре хуб,
 Чун ақл ба ном, нек мансуб.
 Ороста лӯъбате чу моҳе,
 Чун сарви сихӣ назорагоҳе,
 Охучашме, ки ҳар замоне,
 Кушті ба карашмае ҷаҳоне.
 Зулфаш чу шабе, рухаш чу боге,
 Ё машъалае ба ҷанги зоғе.
 Шаққардахане ба ҳар чӣ хоҳӣ,
 Шаққаршикан, аз шаққар чӣ хоҳӣ.
 Маҳҷубан байти зинадагонӣ,
 Шаҳбайти қасидаи ҷавонӣ.

Лайлай дар ҳиссиёти ошиқона ва муносибатҳои дӯстӣ аз Қайс кам нест. Муносибати гарму ҷӯшони ошиқонаи онҳо тарафайн аст ва ба ҳолати дигарон вазъияти мутақобила дорад:

Чун аз гули меҳр бӯ гирифтанд,
 Бо ҳам ҳамарӯза хӯ гирифтанд,
 Ин чон ба ҷамолӣ ӯ супурда,
 Дил бурдаву лек чон набурда.
 В-он бар руҳи ин назар ниҳода,
 Дил додаву коми дил назода.
 Ерон ба ҳисоби илмхонӣ,
 Ишон ба ҳадиси меҳрубонӣ.
 Ерон варақе зи илм ҳомаданд,
 Ишон нафасе зи ишк ронданд.

Дере нагузашта, ошиқии ин ду ҷавони покизаахлоку дилсофу беолоиш ба даҳони мардум афтада, предмети гуфтугӯи мардум шуданд:

З-он дил, ки ба якдигар бидоданд,
 Дар маърази гуфтугӯ фитонданд.

Ошиқон ҳарчанд хостанд сирри ошиқии худро нигоҳ доранд, вале ошқор гафт: зеро офтобро бо доман пӯшида намешавад:

Боде, ки зи ошиқӣ асар дошт,
 Бурқаз зи ҷамолӣ хеш бардошт.
 Кардаид шикеб, то бипӯшанд,
 В-он ишқи бараҳнаро бипӯшанд.
 Дар ишк, шикеб кай қунад суд,
 Хуршед ба гил нашоад анду.

Ҳолати ягонаи Лайли дар ишк, рафтор, гуфтор ва устувори
ӯ аз таъсири муқобилае, ки дар ҳолати онҳо эҷод шудааст,
аён аст:

Лайли чу ситора дар иморӣ,
Маҷнун чу фалак ба пардаворӣ.
Лайли чу нишот чап дар бар,
Маҷнун чу рубоб чап бар сар.
Лайли на, ки субҳи гетиафруз,
Маҷнун на, ки шамъи хештавсӯз.
Лайли ба сухан париваше буд,
Маҷнун ба ҳикоят ошате буд,
Лайли ба карашма зулф бар дӯш,
Маҷнун ба вафош ҳалқа бар дӯш,
Лайли чу гули шукуфта меруст,
Маҷнун ба гулоб дида мешуст.
Лайли сари зулф шона мекард,
Маҷнун дурн ашк доғи мекард.

Лайли аз рӯи одати он замон дар зери ҳукми падару модар
буда, мисли Маҷнун фаъолияти зиёде аз худ зоҳир карда на-
метавонист, бинобар ин, баъд аз он ки падараш аз мактаб
манъ кард, аз ғаму ғусса дарун-дарун мисли шамъ месӯхт,
гоҳе бекарорин худро изҳор кунад ҳам, онро ошкор карда на-
метавонист:

Дар парда, ки роҳ буд баста,
Мебуд чу парда баршикаста.
Мерафт нухуфта бар сари бом,
Наззорақунон зи субҳ то шом,
То Маҷнунро чӣ гуна бинад,
Бо ӯ нафасе кучо нишонад.
Месӯхт дар оташи чудой,
Не дуд дар ӯ, на рӯшноӣ.

Лайли дар банди падару модар гирифта бо ҳар васила кӯ-
шиш мекард, ки бо дилдодаи худ Маҷнун вохӯрад, дарди дил
гӯяд, аз рӯи сухани дӯст баҳра ёбад, вале имконият надошт.
Рӯзе бо баҳонаи тамошо бо дугонаҳои ба нахлистон мерафт,
вале мақсадаш дидори ӯ буд:

Не-не, ғарази на ин сухан буд,
Не сурхгулу на саривун буд.
Будаш ғараз он ки дар игноҳи
Чун сӯхтагон барорад оҳе.
Ебад зи насими гулситоне,
Аз ёри ғариби худ нишоне.

Аз кӯшишу ҳаракатҳои Лайли маълум мешавад, ки вақт дар
қорн ишқу ошиқӣ фаъол аст, вале азбаски мисли Маҷнун им-
коният надорад, онро пурра зоҳир карда наметавонад ва аз

ми рӯ, аз Маҷнун пасивтар менамояд. Аммо вай ҳарчанд ки дар никоҳи маҷбури ба иродан падар зид шабарномад, вале бо Ибни Салом дар нигоҳ доштани исмат ва бақорат худро фавол нишон дод, ва ин рафтори ӯ ба тағйир наҷфтани ҳақиқии сюжети нигоҳ доштани аҳду вафои ошиқӣ бо Маҷнун роҳи калон босидааст:

Лайлеш чунон тапончае зад,
К-афтод ба сони мурда беҳавд.
Гуфт: Ар дигар ин амал намой,
Аз хештану зи ман барой,
К-аз ман гарази ту барнахезад,
Гар теги ту хуни ман бирезад.

Ба Маҷнун касид ва нома фиривтодани Лайлӣ далели дигари ҳасорат ва фаволияти вай аст. Дар ин махъала вай аз Маҷнун фаволтар аст. Дар ин нома Лайлӣ ба аҳду вафо ва покни исмати худ ишора намудааст:

Эй ёри қадимаҳд, чунӣ?
В-эй мӯҳра зи ҳафтаҳд чунӣ?
Чун бахти ту дар фироқам аз ту,
Чуфти туам, арҷи токам аз ту.
Ганчи гуҳарам, ки дар ба мӯҳр аст,
Чун гунҷав боғ сар ба мӯҳр аст.

Лайлӣ дар мубориза бо душворироқе нисбат ба Маҷнун неқбият аст, ӯро тасалли дода, бефоида будани оху нолаи ӯро таъкид карда, вайро ба умедворӣ ва неқбияти дилват менамояд:

Кам кун ҷазау ба сабр бифзояй,
Дар раҳгузар аст ҷарҳро пой.
Ман низ ҳамон губор дорам,
Лекин қадам устувор дорам.

Дар ҳама гуна вазъият Маҷнунро талаб кардани Лайлӣ боз як аломати вазъии фаволини ҳислати ӯст. Лайлӣ Маҷнунро девонавор дуст дорад ҳам, худро гум накардааст. Вай одоби муносибатҳои ошиқона, расмияти шавҳардорӣ, ба қори ҳаром даст назадан баъд аз занашавҳарӣ барои яқдоме нолонк гап нашундаандро афзал шуморида, барои ишқи пок ҳалол будани ҳислати поки ошиқона ҳақиқӣ шуморидааст. Аз ин ҷост, ки Вай аз Маҷнун даҳ қадам дур истода, сӯҳбат ва аъётҳои ӯро гуш мекард ва аз рӯи ҳиссу вичдони пок ақидае дорад, ки қори бадро аз назари мардум пушидан мумкин бошад ҳам, аз худо пинҳон кардан душвор аст:

З-он сӯтари ёри худ ба даҳ гом,
Ором гирифтӣ рафт аз ором.
Гар з-он ки ба шӯй дил надодам,
Охир на чунон ҳаромзодам.

Дар хислатҳои нисовии Лайлӣ бо шароит муваққатан созиш кардан мушоҳида мешавад. Ин ҳол пеш аз ҳама аз имконияти амалиёти озод надоштани ӯст. Вай дар ин масъала аз Мачнун, ки қафасро шикастааст, ҳамчун шахси ҳисорӣ — бандӣ заифтар аст:

Яъне зи мани ҳисорбаста,
Наздики ту, эй қафас шикаста.

Дар воқеан розигии ӯ ба шавҳар дода шуданиаш, ки бо коми ажлаҳо додани Лайлӣ маънидод шудааст, танҳо бо он рафтор маҳдуд шудааст, ки аз дуда ашқи ғам рехтааст ва эътирозӣ ҷиддӣ надорад, ҳол он ки ба арусии Ибн Салом розигӣ додани падараш маънои мудҳиш дошт:

Бар кардани он амал ризо дод,
Махро ба даҳони ажлаҳо дод.
Атре, ки бухорӣ дил барангехт,
В-ашке чу гулоби талх мерехт.

Дар мотами шавҳари расмӣ Ибн Салом зоҳираи мотам гирифтани Лайлӣ, вале бо ин баҳона дар ғамаи Мачнун гирифтани вай аломати созишкорию ӯст:

Аз дурии дӯст оқ мезад,
Бар шевани шӯй роҳ мезад.

Вай аз рӯи расмӣ мувофиқи одати араб ду сол ба шавҳари худ азодорӣ кардааст, ки низ аломати бо шароит созиш кардани вай аст.

Мачнунро ба хони висол даъват намудани Лайлӣ боз як далели фаъолии ӯ нисбат ба Мачнун аст. Вай на танҳо ӯро ба хилвати худ даъват кард, ба пешвозаш даъид:

Дар пои мусофири худ афтод,
Чун сабза ба зери пои шамшод.

Дар комгирӣ кӯшиш накардани Мачнун ва Лайлиро тарк карда рафтани вай оғози фочеан ҷиддӣ маънавии Лайлист, ки ошику маъшуқи ӯ Мачнун баъд аз азобу интизориҳо вайро рад кардааст. Фочеан ишқи ӯ вайро ба бемории рӯҳӣ гирифтӣ кард, ки бозгашт надошт, зеро давои дарди ӯ аз даст рафта буд. Ин маънунро шоир бо маҳорати тамои тасвир кардааст:

Лайлӣ зи сарири сарбаландӣ,
Афтод ба чохи дардмандӣ.

Фочеан ишқи Лайлӣ махсусан дар эпизоди «Васият кардани Лайлӣ модарро» бо тамоми ҳаяҷони руҳии шахси нокоми дар ҷавонӣ аз ҳаёт маҳруму ноумедшуда инъикос ёфтааст. Фаросати рӯҳшиносии Низомӣ ба вай имконият додааст,

ни ин ҳаяҷони баланди рӯҳиро моҳирона ва санъаткорона ба
калам диҳад:

Бар модари хеш роз бикшод,
Якбора дарӣ инёз бикшод,
К-эй модари меҳрубон чӣ тадбир,
К-оҳубара захр хӯрд бо шир?
Дар кӯчаҳ уфтод рахтам,
Чун суғшудам мағир сахтам,
Хун меҳӯрам ин чӣ меҳрубонист?!
Чон меканам, ин чӣ зиндагонист?!

Вазъияти ӯ дар бобати ороиши вай ва тобути ӯ ифодаи ҳаяҷони
пуррӯзу гудози ҷавонест, ки лаззати ҷавониро надида, аз
ҳаёти ширини аҳди шабоб маҳрум шудааст ва орзуҳои ширини
худро ба зӯр бурда истодааст:

К-он лаҳза, ки чон суғурда бошам,
В-аз дурин дӯст мурда бошам,
Сурма зи губори дӯст баркаш,
Нилам зи инёзи дӯст даркаш!
Фарқам зи гулоби зинк тар кун!
Атрам зи шамомаи чигар кун!
Барбанд ҳанутаи аз гулӣ зард!
Кофур фишорам аз дами сард!
Хун кун кафанам, ки ман шаҳидам!
То бошад ранги рӯзи ӯдам,
Ороста кун арӯсворам,
Биспор ба хоки пардадорам.

Лайлӣ аз ҳаёт ноумед рафта истода, дар боран дӯстдорӣ худ
Маҷнун, ки ӯро як умр дӯст дошта, охири тарк кардааст, вале
бадбахтона дар биёбон бо дӯстони худ ҳайвонот дар ёди Лай-
лӣ умри барабас, ҳисси балғавди меҳри инсонро ифода намуда,
ба вай муносибати нарми инсонӣ кардан, наранҷондан ва мис-
ли Лайлӣ азиз доштавро вазъият кардааст, ки дарачаи олии
хислати инсонии ӯро нишон медиҳад:

Оворам ман чу гардад огоҳ,
К-овора шудам ман аз ватаигоҳ,
Дошам, ки зи роҳи сӯғворӣ
Дар вай нақуни навар ба хорӣ,
Ман доштаам азизворам,
Ту низ чу ман азиз дорам,
Гу: Лайлӣ аз ин сарон дилғир
Он лаҳза ки медарид занҷир,
Аз меҳри ту тав ба хок меод,
Бар ёди ту чоии пок меод,
Дар ошиқии ту содиқӣ кард,
Чон дар сари ишқу ошиқӣ кард.

Аҳвол чӣ пурсиям, ки чун рафт?
Бо ишқи ту аз ҷаҳон бурун рафт.

Ҳамин тавр, образи Лайлӣ ҳам мисли образи Маҷнун софу бегаш буда, дараҷаи баланди ҳиссиёти поки ҷавонони бадбахт роҳи ишқро авас қунонидааст.

Образи падарон ва модарон. Образи волидон дар достони «Лайлию Маҷнун» гуногун аст. Волидон Қайс ба он гурӯҳ мансубанд, ки дар умри худ як фарзанд дидаанду ӯро азиз медоранд, эрка мекунанд, аз ҷан оғзӯю ҳавасҳои худ ва фарзандонашон меҷаҳанд, пешин роҳашро гирифта наметавонанд бо панду насиҳат маҳдуд мешаванд. Оқибати ҷуниин фарзанддорӣ барои ҷавонон ва волидон бадбахтӣ, фочизиюк ва ғаму андӯх аст. Волидайнӣ Маҷнун нисбат ба волидайнӣ Лайлӣ одамони аҳлу солах, ғалфаҳм ва муросоқоранд, ғами фарзанди худро меҳӯранд, хушбахтинӣ онро меҳӯханд. Азбаски дар тақдирӣ Маҷнун бештар падараш саруқор дошт, роли модараш нишон дода нашудааст.

Волидайнӣ Лайлӣ баръакси падару модари Қайс одамони яқрав, худбин, манфиатқон худро аз фикру андеша ва талаботи фарзандон болоғуздоранд, ҷизу шӯҳратпарастанд. Онҳо хушбахтинӣ фарзандашонро дида наметавонанд. Ору номуси беасоси онҳо гӯё ҳалқунандан хушбахтиҳои ҷавонон аст:

Донӣ, ки араб чӣ айб ҷӯянд,
Ин қор, қунам, маро чӣ гӯянд?!

Падари Лайлӣ дар яқраҳағни худ қатъӣ истода, бо фарзандаш сӯхбат қарданро ҳам нахостааст. Вай дар муносибат ба Сайиди Омирӣ ва Навфал, ки хостгорони Лайлӣ ба Маҷнун буданд, баҳонаҷӯй, дағал аст ва дар ҳолати ноилҷой чоҳилона ба қатли духтараш таҳдид менамояд. Вай дар он ҷое, ки хоҳиши ҳудаш бошад, ба маслиҳати зану духтараш тақдирӣ онҳоро ҳал мекунад. Вақте ки хостгорон ба вай молу ҷизн бисъёре аз номи ҷавони давлатманду бообрӯ пешниҳод қардаид, бечуну ҷаро розӣ шуд.

Қосид шуда, он ҳазинаро бурд,
Як-як ба ҳазинадор биспурд.
Бар қардани он амал ризо дод,
Маҳро ба даҳони аждаҳо дод.

Падари Маҷнун ҳам аз онлаи қибор — давлатманд буда ва ба маҳри Лайлӣ ҷизн бисъёре тақлиф қард:

Ҳам ҳашмату ҳам ҳазина дорам,
Ҳам олати меҳру қина дорам.
Ҷандон ки баҳр қуни падидор,
Ҳастам ба зиёдатӣ харидор.

вале ӯ барои обрӯи худбинонаш «деванагии» Қайсро баҳона кард:

Деванагие ҳаме намояд,
Девона ҳарифи мо нашояд.

Модари Лайли дар якравии шавҳараш бо хомӯшӣ ҳамроҳӣ карда, боиси бадбахт шудани духтараш гардид. Бесабаб нест, ки Лайли хуни худро ба гардани модараш гузошт ва сухани пурдардро дар ҳангоми васияти худ гуфт:

Дар гарданам ор даст як бор,
Хуни ману гардани ту зинҳор.

Модари Лайли ҳамон вақт хатон худро фақид, ки фарзандаш дар назараш ҳалок мешуд:

Модар, ки арӯсро чунон дид,
Гуфти, ки қиёмат он замон дид.
Дар ҳасрати мӯю рӯи фарзанд,
Сар мезаду рӯю мӯй меканд.

Чунон ки аз рафтори падару модари Лайли маълум аст, оқибати чунин тарбия ва рафтор ба фарзандон иниз фоҷианоқ аст.

Аз боби «Дар насихати фарзанд» дида мешавад, ки Низомӣ гуруҳи сеюми падарро тасвир намудааст, ки онҳо фарзандонашонро дӯст медоранд, онҳоро ба роҳи дуруст ва хушбахтӣ равона мекунанд. Ин гуна падар худи Низомист.

Навфал — аз рӯи ақидани деҳқонии адолатхоҳӣ образи айнирест, ки наққор, адолатхоҳ, ғамхори бечорагон, дастгирикунандан дар роҳмондагон ва ҷавобдиҳандан бадхоҳон ва золимон аст:

Аз нармадилон малики он бум,
Буд оҳани обдор чун мум.
Лашкаршикане ба захми шамшер,
Дар меҳр газол, дар ғазаб шер.
К-ин дилшударо чунон ки донам,
Бошад, ки ба комӣ дил расонам.

Дар кӯшиши аввал дар ҷанг бо қабилав Наҷд мағлуб шудан, вале дубора қувва ҷамъ намуда, ба голибият наздик омадани ӯ дар замони тараққиёти феодализм торафт қувват гирифта истодани феодалхоро ифода кардааст.

ИБНИ САЛОМ — образи давлатманди бо ҷоҳу ҷалоли мағрур аст, ки меъёрн ҳар корро танҳо дар пулу ҷиз дида, талабҳои қонунии касро ба ҳисоб намегирад:

Ҳам сивхудову ҳам қавипушт,
Ҳалке сӯи ӯ кашада ангушт.

Вай шахси булҳавас аст, дар як дидан ба Лайли ошиқ шуда, ӯро аз худ кардан мехоҳад:

Аз дидани он чароғи тобон,
Дар чора чу бод шуд шитобон.

У бе розигии Лайли, вале бо иҷозати падараш ба ивази молу чизии бисёре ба ниқохи маҷбури муяссар мешавад, ки вале дили Лайлиро, ки барои ӯ чой надошт ва бо ниқии Маҷнун пур буд, бо ҳеҷ чиз ва бо ҳеҷ илоҷ ба даст оварда наметавонист, зеро вай наметавонист, ки ниқ дигар асту ҳавас дигар. Ӯ бо ошиқии ҳақиқии Маҷнун рӯ ба рӯ нашуда бошад ҳам, маънан дар пеши вай мағлуб буд. Ӯ дар аввалин кӯшиши комгирии худ аз Лайли шатта хӯрда, рӯҳан мағлуб шуда, ҳамчун рӯҳи очизу нотавон дигар чуръате карда натавонист:

Чун Ибни Салом дид сазганд,
З-он бут ба салом гашт хурсанд.

Ибни Салом аз алами нарасидан ба висоли Лайли вафот мекунад, ки дар ин воқеа ғалабаи ниқу муҳаббати пок бар шаҳвату ҳавас ифода ёфтааст. Образии Ибни Саломии мағрури молу чоҳ тимсолии қасонест, ки бо хастии бемаънии худ монеган муваққатии одамони софдил ва покшиводон мебошанд.

Образҳои Саломии Бағодӣ ва Зайд образҳои ёридиҳандаганд, ки барои пуррагии дoston лозиманд. Саломии Бағодӣ барои он лозим аст, ки агар вай намешуд (ва азбаски Маҷнун, шоир буду қаламу қоғаз дар биебон надошт), ки шеърҳои ӯро чамъ мекард. Бе сабаб нест, ки баъд аз илқ шудани овозаи шеърҳои ошиқонаи Маҷнун ба мулоқоти ӯ равон мешавад:

Аз назми ҳалоли ӯ зарифон
Қардад симоъ ба ҳарифон.

Навбати дуҷум ба назди Маҷнун омадани Саломии Бағодӣ инз бо ҳамин мақсад ба вучуд оварда шудааст, то ки шеърҳои даҳ соли охири умри ӯро чамъ намояд:

Ҳар байт, к-аз ӯ шунид, дарҳол,
В-он гуфта, ки буд то бар даҳ сол.
Аз ҳиссаи китъаи қасида,
Як-як бинаништ бар қарида.

Образии Зайд ғайр аз саргузашти худаш (бо амак ва духтари ӯ, духтарашро ба додариодан камбағал навода, ба одамии давлатманд додани вайро) бо образии Маҷнун чунии алоқамандие дорад, ки шоир ба василаи сарзаниши бемаъриди ӯ Маҷнунро ва ба Зайд ҷавоб додани вай образии Маҷнунро шарҳ додани аст, ки вай девона нест, аламзада ва кулфатдидаи замони худ аст. Ғайр аз ин, Зайд дар сухан ҷавони беадаб аст, ки аз Маҷнун адаб омӯхтааст. Илова бар ин, Зайд бо хоби худ барои он лозим шудааст, ки ҷаннатӣ будани ошиқони пок Лайлию Маҷнунро баён кунад.

1. «Лайлию Мачиун» ба маънои томаш дoston-ни хисси (сентименталӣ) буда, Низомӣ аз ӯҳдан эҷодӣ чунин асар бомуваффақият баромадааст.

2. Ин асар дostonи серпроблема буда, сюжетааш мувофиқи қондаҳои аёнанаӣ сохта шудааст: Проблемани аввал тарбияи фарзанд дар доираҳои аристократӣ буда, дар плани ишқи ҷавонии доқизаахлоқ гирифта шудааст. Шояд бесабаб нест, ки маҳз дар муқаддимаи ҳамин дoston фасли «Дар насихати фарзанд» дохил карда шудааст. Таҷрибаи фарзанд тарбия кардан дар се план дода шудааст: Эрка кардан ва аз пай хошиши дарқору нодарқори ӯ рафта: саҳтгирӣ ва ба талабҳои ҳаққонии фарзанд ҷавоби мусбат надодан. Чи тавре ки саргузашти Лайлию Мачиун нишон дод, оқибати ҳар ду тарбия ҳам фоҷиа аст. Таҷрибаи сеюми фарзанддорӣ бо маслиҳат ва насихати солаҳ ба роҳи дуруст равона кардан, ки онро Низомӣ дар фасли «Дар насихати фарзанд» баён кардааст:

Ғофил мანიшии, на вақти бозист,
Вақти ҳунар асту сарфарозист.
Доғиш талабу бузургӣ омуз,
То беҳ нигарад рӯзат аз рӯз.
Чое, ки бузург боядат буд,
Фарзандии ман надорадат суд.
Он шугл талаб зи рӯи ҳолат,
К-аз карда набошадат ҳилолат.
Ғар дил ниҳӣ, эй писар бад-ин панд,
Аз панди падар шавӣ баруманд.

Масъалаи дигаре, ки дар мисоли муносибати калонсолон ба ишқи ноки ҷавонии гузошта шудааст, таъини доираи тарбия дар оилаи давлатмандон, талабҳои ҷавонииро фаҳмида натавонистани калонсолон, пешни роҳи онҳоро ё бо насихати беғонда ва ё бо худписандӣ ва бономусии нодарқор гирифтаи.

Барои падари Мачиун шарт нест, ки фарзандаш ба кӣ хонадор мешавад. Вай розӣ аст, ки ба Лайли хонадор шавад ё ба ягон духтари дигар. Хушбахтии ӯ дар хонадор шудани маҳз, тӯю тамошо кардан, шӯҳрат баровардан, ба орзуи мақсади худ расидан ва қарзи падариин худро адо кардан. Онҳо моҳияти амиқи ишқро фаҳмида наметавонанд.

Барои падари Лайли ба кӣ хонадор шудани духтараш аз нуқтаи назари ӯ бетафовут нест. Вай бояд ба одами давлатманд, баоброӣ, ки боиси ифтихор ва худписандии ӯ бошад, ба ивази молу чиз фурухта шавад. Аслу насаби Қайс паст ва молу чоҳи падараш кам набуд, аз ин ҷиҳат ба ҳудаш муносиб аст, вале бе розигии ӯ ба ҳамдигар дил бастанӣ ҷавонии ва дар байни мардум овоза шудани ин хабар ба шарафу номуси худписандонаи (эгоизми) ӯ расидааст. Маҳз барои ҳамин бо-яд гуфтаи ӯ шавад. Вай барои мақсади худро қорӣ намудан

«девонагии» Кайсро баҳона кард. Хол он ки Кайс девона набуд, ошники софдишу шайдои Лайли буд, ки шояд худо Лайлиро хушбахт мекард. Мачнун девона набудани худ, баръакс девона будани «худжомҳо» ва ҷизпарастиро дар ҷавобхое, ки ба ин муносибат ба Зайд додааст, ифода намудааст:

Девона чаро маро ниҳи ном?!
Девона касест, к-ӯст худком.

Ин гуна касон ҳам моҳияти ишқи пок ва қадри одамони некро фаҳмида наметавонанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Низомӣ дар муқаддимаи дoston фасли «Дар мастӣ ва тариқи ишқварзӣ»-ро дохил намуда, чо-чо дар боран покӣи ишқ ва аз шахвату ҳавас фарқ кардани он сухан рондааст.

Дар плани ишқи ду ҷавон эҷидиятҳои қабилавӣ, хонадонӣ, аслу насаб ва оқибатҳои баду ҳалокатовари он сарзаниш карда шудааст. Дар ҷангҳои зидди қабилан Начд беҳуда қурбон шудани садҳо нафар одамони ва бадбахтҳои ду ҷавон натиҷаи ҳамин гуна эҷидиятҳои, ки ҷамъияти феодалӣ аз он пур буд ва Низомӣ онро маҳкум кардааст. Дар ҷангҳои торафт ғалабаовари Навфал пешрави феодализми мутараққӣ ва идеали адолатҳои шоир акс ёфта бошад ҳам, проблеман эҷидиятҳои дохили боқӣ мондааст, зеро Навфал ҳам дар мисолҳои эҷидияти ду қабил ва проблеман ишқи Лайлию Мачнун ин масъалахоро ҳал карда натавонист. Бо саволи истехзоомези «ҳамаи бузургнат ҳамин аст» ба Навфал мурочиат намудани Мачнун шояд ҳамин маъниро ифода мекунад:

Ин буд ҳисоби зӯрмандет?!
В-ин буд фусуни девбандет?!
Ҷавон задани самандат ин буд?!
В-андохтани камандат ин буд?!

3. Масъалаи ҷуғуни Кайс, ҷуғон ки аз ҷавобҳои ӯ ба Зайд ва гуфтаҳои бо Саломин Бағдоӣ маълум аст, девонагии ҳақиқие, ки аз ақл рафта бошад, нест. Ҷуғуни ӯ масъалаҳои ҷамъиятиро дар назар дорад ва худӣ ӯ тамоман одами хушбӯри эҷидон буда, одамони бадқирдори аҳдашро бо баҳонаи ҷуғунӣ маҳкум менамояд. Одами нек будани ӯ аз фасли «Сифати номат ва таҳорати Мачнун» маълум аст. Вай таъбу хулқи неки худро таъкид намуда:

Ман дев наям, ки дев бандам,
Ҷун ҳирзи фаришта бегазандам.
Хушхӯни ман на хӯи дев аст,
Ин аз қарамн ҷаҳоннидев аст.
Аз хӯи хуш аст, к-ин даду дом
Гиранд ба тавъ бо ман ором.

онҳоеро, ки тӯҳматзананда, бадқирдор, дурӯғгӯй ва бадқунан-
дағони одамонанд, девои шуморида:

Девона касе бувад дар ин тахт,
К-ӯ банд кунад ҳисори худ сахт.

худро мард, онхоро мурдор эълон кардааст:

Кӯшам, ки аз ин равоқи пуркор
Мардона бурун шавам, ки мурдор.
Ғайбат накунам, на ҳила созам,
Ғофил назиям, ғалат набозам.

Пас, чуни ӯ чамъияти инсонии одамони «мурдору ғай-
батчиву ғофилу ғалатбозу хулқашон девои»-ро тарк карда,
ба «чамъияти» ҳайвоноти ваҳшӣ дохил шудан, бо онҳо унс
гирифтани ва ӯро дуст доштану муҳофизат кардани дарранда-
гон беҳ аз инсонҳои бадқирдор, аз доноӣ, хушбӯӣ ва безор
будани Мачнун аз чамъиятест, ки барои ӯ бегона ва нафрато-
вар аст. Вай ба муқобили ҳамаи онҳо ишқро, ки пок аст, му-
қобил мегузорад:

Ишқ аст гиреҳкушоӣ ҳастӣ,
Гирдобаравони худпарасти.
Ишқе, ки на исмати худонист,
Он ишқ на шаҳвати ҳавонист.
Ишқ оннаи баладидур аст,
Шаҳват эн ҳисоби ишқ дур аст.

4. Савол меояд, ки агар Мачнун парастори ишқ ва аз мар-
думи бадқирдор безор бошад, чаро баъд аз баргараф шудани
монетаҳо ва дар хилватгоҳи Лайлӣ бо вай мулоқот кардан эни-
дагӣ накарда, ӯро тарк карда, бо ба дашту биёбон ба олами
ҳайвонот рафт? Ҷавоби ин савол аз рӯи ҳужуми шояду бояд ва
эҳтимоли фарз бисъёр аст, ки ҳамаи онро пай бурдан душвор
аст, зеро инсон вучуди мураккаб ва Низомӣ ниятҳои худро
шарҳ намодааст:

Бисъёр ҳисолҳост дар мард,
Қ-аз вай натавон ҳикоят кард.

таджикотчиёне, ки нуктан назари сӯфиёна доранд, тамоми дос-
тонро сӯфиёнамазмун доништа, рӯҳи инсониро чузъе аз олами
рӯҳ ҳасадро қолиби муваққати он доништа, «ишқро исмати
илоҳӣ» маънидад кардаанд, ки онро Низомӣ ҳам дар мисоли
боло қайд кардааст. Мачнун гӯе сӯфӣ-солиқи роҳи ишқи ило-
ҳӣ буда, ҳамаи кӯшиш ва азобҳои ӯ барои таиро қурбон кар-
дан, тарки дунё намудан ва охируламр баъд аз фанон ҳисм
ва ба покизагӣ расидани рӯҳи инсонӣ бо рӯҳи илоҳӣ як шуда
меравад, он гоҳ ҳисм лозим нест, чунон ки бо Мачнун шуда-
аст. Лайлӣ бошад, тимсоли ҳаёти маддист, ки бо зебой ва

дифиребӣ ҳиссу ҳавасро ба худ мекашад. Дар айни замон дар рӯҳи ӯ, ки ҳиссае аз рӯҳи илоҳист, бо рӯҳи ошӣк унс рафокат ва ҳамҷинсӣ дорад, фақат дар ду ҷисм воқеъ гардидааст, ҳамин ки ҷисм хароб шуд, онҳо як шуда ба олами рӯҳ мераванд. Пас, дар мулоқоте, ки Лайлию Мачнун дар хилватгоҳи вай карданд, рӯҳҳои аз ҳам ҷудой аз монеаҳои ҷаҳон азоб кашиданд бо ҳам як шуданд, ҷасаду дигар лозим нестанд. Махсусан ҷасади Лайлӣ, ки раъзи ҳаёти моддӣ ва талабгори шахват аст, лозим нест. Бинобар ин, аввал марги Лайлӣ ва баъд Мачнун ба миён омад.

Чуни маънидоди дoston аз ҳақиқат дур нест, зеро аз рӯи ақидаи фалсафии Низомӣ дар «Махзан-ул-асрор» дар ҷаҳонбинии Низомӣ таъсири ақидаи тасаввуфро инкор кардан душвор аст, аммо Низомӣ ин проблемаро дар васфи «Андар хоб дидани Зайд Лайлӣ ва Мачнунро» на аз нуқтаи назари сӯфиён, ки рӯҳи онҳо бояд ба олами рӯҳ мерафт, балки аз нуқтаи назари дини ислом қал карда, рӯҳи дар ин дунё азобидан онҳоро дар «он дунё» дар ҷаннат дидааст.

Бинандан хоб шуд нисонӣ,
Пурсид эн пири осмонӣ,
К-ин сарви бутон, ки чом доранд,
Дар боғи ирам чӣ ном доранд?
Дар манзили худ чо гирифтаанд,
Ин манзилат аз кучо гирифтаанд?
Мачнун шуда ном ин ки шоҳ аст,
Лайлӣ шуда ном он ки моҳ аст.
Осоише аз ҷаҳон надида,
В-он чо ба мурод порасида.
Хар к-ӯ нахӯрад дар ин ҷаҳон бар,
З-ин гуна кашад дар он ҷаҳон сар.
Он кас, ки дар ин ҷаҳон ҳазин аст,
Шодеш дар он ҷаҳон ҷунин аст.

Дар ин гуна маънидод кардан ақидаи ҷаҳонбинии динии он гурӯҳи одамон акс ёфтааст, ки дар ин ҷаҳон роҳат надида, ҳаёти неку роҳати осиштаро дар охираат орзу кардаанд.

Маънидоди дигари муносибати Мачнун ба Лайлӣ дар охири кор чуни ба назар мерасад, ки Қайс баъд аз азобу кулфату монеаҳои ҷамъияти пур аз ғаразу нобоби инсонӣ, ки онро тарк карда, ба таври романтикӣ бо ҳайвонҳои ваҳшӣ ҳаёти осуда дорад, аз ранҷу аламҳо, аз ташвишу кулфатро сер шудааст, ба вай ақиқун Лайлӣ ҳам лозим нест, зеро ҳамзистӣ бо Лайлӣ Мачнунро боз ба он ҳаёте меорад ва созиш мекунанд, ки аз он бо нафрат гурехта буд, вай бо ҳаёли ширини ӯ метавонад энидагӣ кунанд, бинобар ин, ҷасади вай ва лаззати моддӣи коми дин додани ӯ низ ҷои даркорӣ надорад. Чуни ҳолат барои зан фоҷиа аст, ки агар тарзи ҳаёти худро дигар накарда, ба аҳли вафо ва ишқи аввал содиқ монад, ба

ҳалокат дучор хоҳад шуд. Маънии пеш аз Мачнун вафот кардани Лайлӣ низ дар ҳазмин аст.

Саволи боло мумкин аст, ки ҷавобҳои дигаре низ дошта бошад. Муҳокима металабад. Аз рӯи таъкиди Низомӣ дар фасли «Сифати исмату таҳорати Мачнун» ба саволи:

Коме, ки баромадеш дарҳол,
Ноком чаро гузашт сӣ сол?

ҷавоб додааст, ки вай барои ишқро ба шаҳват иваз накардан чунин рафтор карда буд:

З-он ком начуст аз парвизод,
То ҳоман ишқ монад обод.

5. Дар достони «Лайлию Мачнун» тасвири манзара ва зебоҳои зоҳирӣ, ки дар достони «Хусраву Ширин» маъкеи зиёде дорад, хеле кам аст, ҷои онро тасвири олами ботинии инсон, ки он ҳам бештар аз ғаму андӯх, азобу кулфат ва ҳаяҷони рӯҳӣ иборат аст, ишғол намудааст. Бесабаб нест, ки дар фасли «Хоби Зайд...» дар ин дунё азобдида будани қаҳрамонҳои асар — Лайлию Мачнун махсус қайд карда шудааст:

Осонше аз ҷаҳон надида,
В-он ҷо ба мурод норасида.

Пас дар достони «Хусраву Ширин» бештар ишқи шодибархш ва фараҳовар тасвир ёфта бошад, дар «Лайлию Мачнун» ишқи пуразоб, ғамангез ва фоҷиавию бадбахтона тасвир ёфтааст, вале азбаски дар асоси он ишқи пок гузошта шудааст, қаҳрамонони асар, бо вучуди шикоятҳо аз азобҳои худ собираанд, зеро азоби ишқ роҳатбахш аст:

Ин шарбат агарчи дардинок аст,
Соқиш чу ишқ шуд, пок аст.
Ин ҳолат агарчи дардинок аст,
Чун дар сари ишқ рафт, пок аст.

6. Дар достони «Лайлию Мачнун» ҳар чанд ки тасвири реалистони воқеаҳои ҳаёт ба асос гирифта шудааст, вале воқеа ба эътирозҳои рӯҳии қаҳрамонҳо ба ҷамъияти барояшон пуразоб, амалиёт, таассурот ва тафаккури романтикӣ зиёд аст ва ба дoston хислати ишқӣ-романтикӣ дидааст. Тадриҷан ба чунун мубаддал шудани ҳиссиёти Қайс, бо зор сӯхбат кардани ӯ, вайро баста ба қабилаи Лайлӣ бурдани пиразан, оху ва тавазиро аз банду дастӣ сайёд озод кардани ӯ, аз ҷониби қабилаи Лайлӣ ба хотири дӯст бо лашкари Навфал ҷангидаани вай, бо ҳайвоноти ваҳшию дарранда унс гирифтани ӯ Лайлиро тарк карда рафтани вай ва ғ. моҳияти романтикӣ дорад.

7. Дар ин дoston ҳам маҳорати эҷодӣ, бадеияти сухан ва тафаккури тасвири маҷозӣ, ки ба олами ботинии инсон ба

таври амиқ сар фурӯ бурдааст, мавқеи ҳайратбахш дорад. Тасвири тазод ва муқобала махсусан ҷои асосиро ишғол кардааст:

Дар дoston илмҳои замони худро хуб аз худ намудани Низомӣ («Авсофи буруҷ ва кавокиб»), урфу одат, истехсолоти ҷамъияти замони худ ва ба табиат мушоҳидаи амиқ доштани вай хеле равшан намудор аст.

Рахшандашабе чу рӯзи равшан,
З-ӯ нози фалақ чу сабъгулшан.
Аз марсилаҳои зарҳамонил,
Заррин шуда чархро шамоил.
Сайёра ба дастбанди хубе
Бар натъи фалак ба пойкубӣ.
Аз нофои шаб ҳаво муанбар,
В-аз гавҳари Маҳ Замини муъаввар.
Сад гуна ситоран шабоҳанг,
Бишмуд сипеҳр бар як авранг.

ДОСТОНИ «ҲАФТ ПАЙКАР»

Калами бомаҳорати Низомӣ боз як гавҳари ноёбро аз хазинаи илҳомӣ ӯ берун овард. Вай дар назми ин дoston аз нав ба дунёи қадим мурочҷат кардааст. У асари маъқурро дар соли 593 ҳ.— 1197 м. ба номи Алоуддин Қари Арслон — подшохи Мароға ба анҷом расонидаст:

Аз паси понсаду навад се бар он,
Гуфтаи ин номаро чу номварон.
Рӯз бар чордах зи моҳи снём,
Чор соат зи рӯз рафта тамом.
Умдан мамлакат Алоуддин,
Ҳофизу носирӣ замону замин,
Шоҳ Қари Арслони кишваргир,
Беҳ зи Арп Арслон ба тоҷу сарир.

Низомӣ «Ҳафт пайкар»-ро дар ҳаҷми 5136 байт дар баҳри ҳафифи муқаддоси маҳбун (фонлотан, мафонлан, файлотан, — V—, V—V—, VV—) хотима додааст. Ин дoston дар таърих бо номи «Баҳромнома» ва «Ҳафт пайкар» низ машҳур аст.

Сюжети «Ҳафт пайкар» аз қиссаҳои даврани осонӣ буда, пеш аз Низомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ омадааст. Аммо Низомӣ онро аз нав кор кард ва ба он лаҳзаҳое, ки пешгузаштан худ эътибор надода буд, назари амиқ кард, вале хизмати Фирдавиро фаромӯш накардааст:

Чобукандешае расида нахуст,
Ҳамаро назм карда буд дуруст.

Монд аз он лаълиора лахте гирд,
 Хар яке з-он куроza чизе кард,
 Ман аз он хурда чун гуҳарсанче,
 Бартарошведам ин чунин ганче.
 Он чӣ з-ӯ нимгуфта буд, гуфтам,
 Паҳари нимсуфтаго суфтам.
 В-он чӣ дидам, ки рост буду дуруст,
 Мисданаш ҳам бар он қарорӣ нахуст.

Низомӣ барои бехтару аҷибтар кардагии сюжету мундариҷаи достони худ, на танҳо ба «Шоҳнома» — ба маъхазҳои дигар ҳам муроҷиат кардааст:

Чаҳд кардам, ки дар ҷувон тарзиб,
 Бошад оронше зи нақди ғариб.
 Боз ҷустам зи номаҳои ниҳон,
 Ки пароканда буд гирди ҷаҳон.
 З-он суҳниҳо, ки тозиёсту дари,
 Дар саволи бухоришу табарӣ.
 В-он дигар нусхаҳо пароканда,
 Хар дуре дар дафине ғрижада,
 Хар варақ, к-уфтад дар дастам,
 Ҳамаро дар харитае бастам.

«Хафт пайкар» аз муқаддимаи анъанавӣ: ситонши худо, дар наъи сайид-ал-мурсалӣ..., Сифати меъроҷи ҳазрати сайиди қосимот..., сабаби назми ишоб ва шарҳи он, дар дуои шох, Алоуддин Арслон, дар фазилати суҳан, дар насихати фарзанд Муҳаммад, сюжетӣ асосӣ ва хотимаи китоб иборат аст.

Сюжети дoston. Сюжети ин дoston аз ду дostonи аввал аз ҷиҳати сохти худ фарқ мекунад. Воқеаҳо асосан дар атрофи саргузашти як кас Баҳромӣ Гӯр гирд оварда шудааст. Агар дар онли шoҳи Аҷам Яздигурд таваллуд шудани писар Баҳромро оғози дoston шуморем, ба тарбияи шoҳи Яман Нӯъмон ва Мунизир суғурда шудани ӯ, шoҳи адабу ҳунар омӯхтани вай, ҳайроҳи Мунизир ба шикор рафтан, ҳунар нишон додан, гӯр ва шер куштан, дар қасри Хаварнаҳ, ки Нӯъмон барои Баҳром соҳанда буд, дар яке аз хонаҳо дидани сурати духтари подшоҳони ҳафт кишвар ва ба онҳо ошиқ шудани ӯ, ҳабар ёфтан аз вафоти падар, аз мулки Араб ба Аҷам барои тахти мероси падар омадани ӯ ва талаби тахту тоҷи меросӣ кардани вай иштирофи воқеаҳои то подшоҳи ӯст. Барои тахти падарро аз подшоҳи ғайри қонунӣ гирифтани шартӣ тоҷро аз байни ду шер гирифтани ва бар тахт нишастани вай авҷи аълон воқеа мебошад. Сюжети ин дoston, ки танҳо бо Баҳром алоқаманд аст, воқеаҳои баъд аз подшоҳ шудани омада, ғайр аз қушонии сюжет будан, як наъи даъвои иштирофи воқеа ҳам мебошад, ки ба ҳаёти баъд аз шoҳ шудани Баҳромӣ Гӯр диҳд дорад. Масалан, тарзи подшоҳии одилонаи ӯ, ҳушқолии

замони ҳукмронии Баҳром ва чора дидани вай ҳангоми шикор аз канизаки дӯстдоштан худ Фитна ранҷидан ва барои куштан ӯро бар сарҳанг додани вай, баъд аз чаҳид вақт дар хонаи сарҳанг вохӯрдани ӯ, ҷанги вай бо ҳокими Чин, маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидан ба мулки Хаварибах, духтарони подшоҳони ҳафт иқлимро ба зами гирифтани ӯ, барои онҳо ҳафт гунбад, созондан ва ҳар рӯз дар яке аз онҳо бо яке аз духтарони ҳафт кишвар нишастан ва аз онҳо афсона шунидан, хабар ёфтани Баҳром аз зулми вазирӣ золим Ростравшан, шикояти мазлумонро бо навбат шунидани ӯ, ғазаб кардани вай ба вазирӣ золим ва ғ. Дар ҳангоми шикор аз паси оҳуе рафта, ба гӯре даромада гум шудани Баҳром хотимаи сюжет аст.

Чӣ тавре ки дида мешавад, сюжет мураккаб нест.

Образи Баҳромӣ Гӯр

Аз аввали воқеа мусбат буда, ҳангоми ба айшу нӯш дода шудан, аз мулкдорӣ бепарвой кардани вай ӯро муваққатан маҷфӣ мегардонад ва ӯ баъд аз накли ҷӯпон хатой худро фаҳмида, илочи онро тез ёфта, аз нав ба ҳолати мусбат бармегардад. Баҳром пеш аз ҳама ҳамчун ҷавони боистеъдоде, ки ҳамаи илҳо ва ҳунарҳоро омӯхтааст, ба қалам дода шудааст:

То ҷунон баҳраманд шуд Баҳром,
К-асли ҳар илмро шинохт тамом.
Боз ҷун тахт майл бинҳодӣ,
Гиреҳеро зи ҷарх бикшодӣ.
Ҷун ҳунарманд шуд ба гуфтушунид,
Ҷунаромӯзии сиклоҳ гузид.
Дар салеҳу савориву таку тоз,
Гӯй бурд аз савори ҷавгонбоз.
Ҷун аз он моя нив гашт бузург.
Панҷаи шер канду гардани гурғ.

Як силсилаи эпизодҳо, мисли гӯру шер куштан дар шикор, аждаҳоро кушта ганҷ ёфтани ӯ аз ҷумлаи кахрамонӣҳои вай аст, ки ӯро дар байни мардум ба ҳасратмандӣ шӯҳрат дода буд.

Дар эпизоди сурати духтарони ҳафт кишварро ёфтан ва ошиқ шудани ӯ давраи ишқбозии вай сар шудааст, ки он аз булҳавасии ҷавонӣ оғоз ёфтааст:

Меҳри он духтарони зеборӯй,
Дар дилаш ҷой вард мӯй ба мӯй.
Вақт-вақте ки шоҳ гаштӣ маст,
Сӯн хона шудӣ калид ба даст.
Рағбати ком ҷун фузун накунад,
Дил тақозои ком ҷун накунад.

Баъд аз шунидани вафоти падар ҳамчун шохзодан талабгори тахту тоҷи меросӣ намудор гаштааст. Вай бо тамоми иф-

тихори шоҳзодаги ва эътимоди қавӣ аз шаҳи сохта ва дарбориёни ӯ талаб мекард, ки тахту тоҷро ба вай суноранд. Ӯ худро ба тоҷу тахт лонқ меид. Вақте ки ба вай шоҳи нав нома фиристод, ки ту шоҳи меросӣ мебошӣ, вале аз бадкирдорӣ ва эълимии падарат халқ тоҷу тахтро ба ман дод, бинобар ин, бехтар аст, ки бо роҳи омадан худ бозгардӣ. Баҳром ҳар чанд ки шӯрид, аммо мағрурӣ ва ҳавобаландӣ накарда, оромона ва бо эътимоду эфтихори таъмом ҷавоб гардонда, ба айбҳои падараш иқроф ва ӯро маҳкум намуда, барои падараш ҷавобгар набуданро хотирнишон карда, ваъда дод, ки хатоҳои ӯро тақрор накунад ва ба халқ меҳрубонӣ ва хизмат кунад:

Он чӣ баргуфта шуд зи рон баланд,
Ман писандам, ки ҳаст ҷои писанд,
Лек мулке, ки дорам аз падарон,
Айб бошад, ки ҳаст бо дигарон.
Ғар падар даъвии худой кард,
Ман худодӯстам, хирадпарвард.
Ман ба ҷурми накарда маъзурам,
Қ-аз базақорни падар дурам.
Падарам дигар асту ман дигарам,
Қ-он агар санг буд, ман гуҳарам.
Ғар бадӣ кард, ҷун ба неки хуфт,
Аз паси мурда бад набояд гуфт,
Ғар кучо ақл пешрав бошад,
Ғар бадӣ кӯру бадшунав бошад.

Дар мактуби шоҳи сохта ва ақли дарбори ӯ муҳокамаи шудани Баҳром, падараш ва таъкид шудани ҳуқуқи подшоҳии Баҳром, мавқеи ӯро мустаҳкам, вале вазъияти шоҳи навро суст мегардонад. Аз ин рӯ даъвои шоҳӣ кардани Баҳром асосҳо дорад:

Ғам фалакфарру Ғам маликзода,
Родмардезу мардумӣ дида.
Ман, ки ҳастам дар асл Қисрӣ ном,
Қиср ҷун гирам аз хусумат хом?
Ғам хунарманд Ғам ҷаҳондида,
Ғам ба ҷашми ҷаҳон писандида.
Аз хунармандиям навозад бахт,
Беҳунар кай расад ба тоҷу ба тахт.

Дар фасли «Дар сифати ҳештан шинохтан» дар бораи ҷиғунагии подшоҳи одил ва ҷӣ бояд кардани он суҳан рафтааст, ки ба Баҳром инз дахл дорад ва подшоҳи одилпараст будани Низомиро нишон медиҳад. Баҳром ба тариқи худшиносӣ ба қори падар олавоҷ гуфтаи ва гофилни даврани ҷавониро тарқ кардан, баъд аз ин хушёр будан ва бо мақлиҳат қор қарданро таъкиду ваъда дода, дар назди халқу давлати шоҳӣ уҳдадорӣ мегирад, ки дар оянда ӯро вазифадор менамояд:

Бигзаред аз хиёнати падарам,
Бигузуред аз он чӣ беҳабарам.
Пеш аз он гар чу гофилон будам,
Инак-инам ба тарки он гуфтам.
Накунам, беҳудиву худжомӣ,
Чун шудам пухта, кай кунам хомӣ?!
Муслиҳонро наварнавоз шавам,
Маслиҳатро ба пешӣ ёр барам.
Зану фарзандро мулку моли ҳама
Бувад эминтар аз шубону рама.
Нони касро ба зӯр наҷоям,
Балки нонаш ба нон дарафзоям.

✕
Пеш аз ин Баҳром шарт карда буд, ки барои ба тахти шоҳӣ соҳиб шудан аз байни ду шер тоҷ гирифтаи лозим. Вақте ки ҳама подшоҳии Баҳромро қабул карданд:

Ҳама гуфтанд: Шоҳ Баҳром аст,
Ки маликгавахару маликном аст.

// Иҷрон шартро лозим надонистанд, зеро борҳо шеру аждаҳо куштааст, аз ўҳдаи шарт мебарояд, ғайр аз ин шоҳзода аст, ба иҷрон шарт эҳтиёҷ надорад:

Ҳисси шер баргирифтаи тоҷ
Ба чунин шарт нест у муҳтоҷ.

Илова бар ин, Баҳром на танҳо бо хислатҳои қаҳрамонии пешина ва ҳукуки шоҳӣ, балки бо далерии часорати ҳозирани низ аз ҳарифи худ афзалият дошт. Шоҳи сохта аз тарсонҷакъ аз иҷрон шарт даст кашид:

Пирӣ бахтозмон тоҷпараст
Тоҷ бинҳоду зерӣ тахт нишаст.
Гуфт: Аз он тоҷу тахт безорам,
Ки аз ў чон ба шер биспорам,
Вориси мамлакат ба теғу ба чом,
Ҳеҷ кас нест чуз малик Баҳром.
Вориси мулкро диҳед сарир,
Соҳибафсар ҷавон беҳ аст аз пир.

// Вале онҳое, ки ўро шоҳ интиҳоб карда буданд, талаб карданд, ки шарт бекор карда нашавад, зеро агар Баҳром аз иҷрон шарт тарсад ва ё кушта шавад, тоҷ аз онҳо шоҳи нав аст. Та- рафдорони шоҳи сохта бовар надоштанд, ки Баҳром ду шер- ро кушта тоҷро гирад:

Гар кушад шеру тоҷ бардорад,
Аз вилоят хироч бардорад.
Дар хӯри тахту офарини бошад,
Лек, ҳайҳот агар чуниш бошад

Аммо Баҳромӣ далер бархилофи умеду ақидани ҳарифоваш ҳар ду шерро кушта, тоҷро гирифт. Вай акнун натағҷо аз рӯи ворисӣ қаҳрамонию далерӣ ҳам шоҳ буд.

Ҳамла бурданд чун барумандон,
Дашна дар чағиғу тег дар дандон.
То сари тоҷвар ба чағиғ оранд,
Ба чаҳсонгир кор танг оранд,
Шуд ба таҳдидашон, чу рой афканд,
Сари ҳар ду ба зерӣ пой афканд.
Панҷашон пора карда, дандон хӯрд,
Сару тоҷ аз миёни шерон бурд.
Тоҷ бар сар ниҳоду шуд бар тахт,
Бахтёрӣ чунин намоёд бахт.

Ҳамин тавр, Низомӣ қаҳрамони худро голиб бароварда, ӯро ба сари тахт нишонда, ба тариқи рӯи лирикий Баҳромро бо тоҷхоҳони сохтасу тарсонҷак муқоиса намуда, ӯро аз шерон балағд гузошта, ҳарифонашро «рӯбахон» номида, худаш дар мавқеи Баҳром истодааст:

Бурдаи тоҷ аз миёни ду шер,
Рӯбахонро зи тахт кард ба зер.

Мувофиқи идеали шоир Баҳром бояд подшоҳии одилона барпо кунад. Дар ин бора шоир дар фасли «Сифати авзон Баҳром дар подшоҳӣ» ӯро ҳамчун шоҳи одил ба қалам додааст:

Расми инсоф дар чаҳон овард,
Адло сар бар осмон овард.

Қард бо додпарварон ёрӣ,
Бо ситамгори ситамгорӣ,
Қори олам зи нав гирифт наво,
Бар нафасҷо кушода гашт ҳаво.

Дар замони подшоҳии Баҳром мулк обод шуд, фаровонҳосилӣ рӯи дод, аз кишвар гурехтаҳо боз гаштанд, зиндонии бегуноҳ озод шуданд, ҳар кас мувофиқи ҳолаш мартабае ёфт, илм таракқӣ кард дасти золим кӯтоҳ карда шуд. Дар қорҳои давлатӣ Баҳром ба халқи мулки худ такя карда, қор мебурд. Як ҳафта бо қори давлатӣ, ҳафтаи дигар бо ишқбозӣ машғул мешуд:

Рӯзе аз ҳафта шуғлбозӣ кард
В-он дигар ҳафта ишқбозӣ кард.

Дар замони ҳукмронии ӯ хушқоли омада, хонаи ҳамаро ҳароб кард:

Бар хӯриш тангӣ он чунин зад роҳ,
Қ-одамӣ чун сутур хӯрд гиёҳ.

Вақте ки Баҳром ин аҳволро фаҳмид, фармон дод, ки дарҳон анбори давлатиро кушода, ба мардум озуқа диҳанд. Ба тавонгарон музд, ба бечорагони бемузд чиз диҳанд, то ки дар замони подшоҳии ӯ касе аз гуруснагӣ намурад. Шоир ин рафтори Баҳромро ҷавонмардӣ номидааст:

Бо тавонгар ба нарх дарсозанд
Бедирамро диҳанду бинвозанд.
В-он чӣ з-анборхона монад боз,
Пеши мурғон ниҳанд вақти ниёз.
То дар айёмӣ ӯ зи беҳӯрдӣ,
Қас намурдӣ, эҳй ҷавонмардӣ!

Дар муддати чорсола хушкию гуруснагӣ, ки Баҳром чоран ҳамаро дида, аз марг халос карда буд, як қас мурдааст, ки шоҳ барон ӯ ғам хурда, ҷирья кардааст:

Чумлаи халқро зи тангӣ бурд,
Ҷуз яке тая, ки ӯ ба тангӣ мурд.
Шоҳ аз он марди бенаво мурда,
Тангдил шуд чу об афсурда.

Дар ин фасл халқпарварӣ ва инсондӯстии Баҳром тасвир ёфтааст, ки бешубҳа идеали шоир буда, ҳамин тавр шудани шоҳро, ки ҳеҷ вақт нахоҳад шуд, тақлиф ва орзу кардааст.

— Аз рӯи ишораи боло, ки як ҳафта қору ҳафтаи дигар ишқ-бозӣ мекард, эпизоде аз он тасвир ёфтааст. Баҳром бо канизи дӯстдоштаи худ Фитна ба шикор рафта буд. Вай аз рӯи худтаърифкунии аз канизаш пурсид, ки гӯро чӣ тавр шикор кунад:

Гӯре, омад, бигӯ, ки чун созам,
Аз сараш то сумаш чӣ андозам?

Фитна хоҳиш кард, ки сумашро бо сараш банд кунад. Вай аз рӯи машқ ва маҳорати сайёди ду гӯши сайдро бо тир дӯхт ва ҳамон лаҳзае, ки сайд пояшро ба гӯш бурд, тирӣ дуҷум суму гӯшро якҷоя дӯхт. Шоҳ бо ҳисси ифтихор аз каниз пурсид, ки хунарамро чӣ тавр мебинӣ?

Гуфт Шаҳ бо канизаки чинӣ!
Дастбурдам чӣ гуна мебинӣ?

Вай дар ҷавоби ин саволи худ умедвори таърифу тавсиф буд, ки одати одамони худписанд ва худтаърифкунанда аст. Фитна дар ҷавоб ин ҳолро «аз машқ» гӯён ҷавоб дод, ки боиси ғазаби Баҳром гардид:

Гуфт: Пуркарди шаҳриёр ин қор,
Қори пуркардагӣ шавад душвор.
Шоҳ чун ин шунид, саҳт омад,
Табари тир бар дарахт омад.

Дил бад-он моҳ бемадоро кард,
Кина бар хеш ошкоро кард.

Низомӣ ба тариқи рӯҷӯи лирикӣ, дар бораи инчӣкӣ, худнамоӣ, зудранҷӣ ва хавфнок будани сӯҳбати подшоҳон, ки бо вучуди мусбат тасаввур шуданиш ба Баҳром ҳам тааллуқ дорад, суҳбати рондааст:

Подшоҳон, ки кинакаш бошанд,
Худ кунанд он замон х (в) аш бошанд.

Дар ин эпизод Баҳром на танҳо худситову инчӣкӣ, бераҳму сангдил ҳам тасвир шудааст, ки бар ҳилофи гуфтаҳои ӯст:

Дар хатон касе назар накунам,
Тамаи молу қасди сар накунам.
Дур дорам зи доварӣ озарм,
Он кунам, к-аз худой дорам шарм.

Баҳром аз рӯи кина ба сарҳанги худ мефармояд, ки Фитнаро кушад, то ки фитнаи ӯ минбаъд зиёд нашавад:

Гуфташ: ар монам, ки ин фитнагар аст,
В-ар кушам, ин ҳисоб аз ӯ батар аст.
Занҷушӣ кори шермардон нест,
Зан чу аз чинси ҳамнабардон нест.
Буд сарҳанге аз наҷоди бузург
Тунд чу шер, сахмнок чу тург,
Хонд шоҳаш ба назди хеш ба роз,
Ки бару кори ин каниз бисоз.

Низомӣ Баҳроми Гӯрро инчӣку кинавару худписанд ва бераҳму шафқат тасвир намуда, бо ҳиҷолате дар назди сарҳанг ва каниз ҷазо дода, ислоҳ кардаиш шудааст. Ин ҳолат чунин рӯй дод, ки сарҳанг Фитнаро накушта, пинҳон нигоҳ дошт, то ки Баҳром аз хашм фаромада, аз фармони худ пушаймон шавад. Дар ин муддат то воҳӯрии тасодуфии оянда Фитна гӯсӯлаеро бардошта ба бом мебаровард, то ҳалде, ки барзагови қавӣ шуд. Рӯзе Баҳром ба хонаи сарҳанг меҳмон шуд. Сарҳанг накл кард, ки духтари зебӯе дар манзили ман хаст, ки барзагови азимеро бардошта, аз шаст поязина ба токи баланд мебарорад. Баҳром бовар накарда, исбот металабид. Фитна мувофиқи маслиҳат бо сарҳанг худро оро дода, ниқоб пӯшида, барзаговро бардошта ба назди Баҳром баромад, ва говро, ки аз хайбаташ Баҳром ҳам тарсида буд аз гардан фароварда гуфт:

Гов баргардан истод ба пой,
Шер чуи гов дид, ҷаст зи ҷой.
Шаҳ аҷаб монд, к-ин ҷӣ шояд буд,
Суди ӯ буду дарнаёфт, яӣ суд.

К-он чӣ ман пеши ту ба танҳой
Пешкаш кардам аз тавоной.
Дар ҷаҳон кист, то ба зӯру ба ғой
Аз равоқаш барад ба зери сарой?

Баҳром ғофил аз гуфтаи Фитна, ҷавоби ин саволро бо гуфтаи Фитна «аз машқ» ғӯён ҷавоб дод:

Шоҳ гуфт: Ин на зурманди туст,
Балки таълим кардай ба нахуст.

Он гоҳ Фитна фурсатро аз даст наодо, ба киноя ҷавоб дод, ки говбардорӣ аз таълиму суму ғӯши ғӯрро якҷоя дӯхтан аз таълим не?!

Гуфт бар шах: Фароматест азим,
Гов таълиму гур бетаълим?!

Аз ин ҷавоб Баҳром донист, ки ин духтар Фитна аст ва барои сахтгириаш аз вай қасос мегирад. Агар дар фасли аввал якҷағай, худкомӣ ва ҳукми беандешаи Баҳром тасвир ёфта бошад, ки ақло бо фармон пахш карда буд, дар ин фасл сахт шикасти руҳӣ кашида, ба ноҳаққии худ иқроӣ шудан, ба сарҳанг муқофот додан, Фитнаро навозиш кардан, ба ниқохи худ даровардани Баҳром ба қалам дода шудааст, ки ду ҳолати рӯ-хияро акс мекунонд:

Аз ишораҳои шоир пай бурдан мумкин аст, ки давлат, обрӯ ва мавқеи Баҳром пурқувват шуда истодааст. Вай ҳатто дар аввалҳои ҳокимияти худ аз Рӯйи Чин хироҷ мегирифт:

У ба хубӣ зи Рум боҷситон,
Ба нақӯй зи Чин хироҷ ситон.

Дар ҷанги бо ҳоқони Чин кардан ӯ, ки ҷанги мудофнарист, Ҳоқон ҳамчун ҳучумкунанда, Баҳром мудофнакунандаи кишвар ва донандаи тактикаи ҷанг ва фармондеҳи моҳир қаламдод шудааст. Бо тактикаи аввал ақибнишиниву баъд ба ҳучум гузаштани ӯ ва аввал ҳучуму баъд шикаст хӯрдани Ҳоқон як хел сабаб нишон дода шудааст. Баҳром аввал бо шикору айшу нӯш бепарво шуд, одамону лашкар аз вай дурӣ карданд, бинобар ин, ба ҷунби тактика даст дароз карда, голиб баромад, Ҳоқони Чин ҳам аз ғаниҳон шудани Баҳром ба хотирҷамъӣ ва айшу нӯш дода шуда, мағлуб гардид:

Аз ин ҷанг голиб баромадани Баҳром ўро шердил кард ва давлаташ қавӣ гардид, ҳамаи подшоҳон ба вай тобеъ шуданд:

Ҳар кучо шоҳу шаҳриёре буд,
Тахтбахшеву тоҷдоре буд.
Ҳама дар зери тахти пояш шох
Сар кашиданд чун ситораи Мох.

Дар фасли «Маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидан ба мулки Хаварнах» Баҳром ба лашкар муроҷиат карда:

Лашкар аз баҳри сулҳ бошаду ҷанг,
Қ-ин набошад, чи одамною чи санг.

шоҳони тобей худ, сарҳангон ва лашкариёро танқид кард, ки ҳеҷ кас ҳеҷ коре ва ҳунаре нишон наметоҳанд:

Ман, ки аз даҳр баргузидаматон,
Дар кадомин масоф дидаматон?!
Н-омад аз ҳеҷ кас чунон коре,
Н-ояд аз пурдилеву айёре.

Вай ба тариқи худситоӣ худро аз ҳама баланд гузошт. Тобеон аз тарсонҷаки ва очизӣ ӯро таъриф карданд:

Ҳама сар бар замин ниҳондандаш,
Посухе очизона додандаш.
Тоҷ бар фарқи шаҳ худой ниҳод,
Кӯшиши халқ бод бошад, бод.

Барои исботи қаҳрамонӣ ва далеринаш бо сесад ҷанговар сесад ҳазор лашкари Ҳокони Чинро мағлуб кардани ӯ далел оварда шудааст:

Шермард ӯст, к-ӯ ба сесад мард,
Қасди сесад ҳазор душман кард.
Дар масофе чунину чандон кард,
Он чӣ ӯ кард, кас нахоҳад кард.

Аз шоҳони тобей Нӯъмон ҳамин тавр бо фурутани ӯро таъриф карда, аз Араб ҳамаро тобей ӯ эълон кард:

Аз Араб то Аҷам ба мавлоӣ
Сар фишонем, гар бифармоӣ.

Баъд аз ин ҳама таърифу тавсифҳо, ки шахсияти ӯро мепарастиданд, ба вай тухфаҳои зиёде доданд, ӯ аз таъриф ба фароғат рафт, ба бепарвоӣ роҳ дода, духтарони ҳафт иқлимро, ки ошиқ шуда буд, ба ёд овард:

Ба фароғат ба коми дил бинишаст,
Душманон зери пову май дар даст.
В-он сароча, ки ҳафт пайкар буд,
Балки авранги ҳафт кишвар буд.

Чуни иншоари шоир маъние дорад, ки Баҳром мағрур, хотирҷамъ ва ба маю айш дода шуда, аз мулкдорӣ бепарво мешавад ва ба қорни давлат вайрониро роҳ меёбад. Бесабаб нест, ки баъд аз ин фасли духтарони мамлакатҳои ҳафт иқлимро талаб кардани вай ва бо узру тухфаҳо духтаронро фиристода-

ни подшоҳон накл ёфтааст ва аз он шоҳаншоҳи тамоми ҷаҳон
(ҳафт иқлим) шудани ӯ фаҳмида мешавад:

Қайсар аз бим бар назад нафасе,
Духтараш доду уэр хост басте...
Чун зи кишваркушои ҳафт иқлим
Ҳафт духтар ситуд дурри ятим.
Аз ҷаҳон дил ба шодмонӣ дод,
Доди айшу хуши ҷавонӣ дод.

Ба ҳамин тарик, дар қаср худ ҳафт гунбад созонда, дар ҳар
яке духтаре аз духтари подшоҳони ҳафт иқлимро нишонда,
якҷӯӣ меҳмон шуда, мувофиқи он лисоб пушида, айшу ишрат
карда, аз онҳо қиссаҳо шундааст.

Баҳром дар зиндагӣ худ дар ҳафт гунбад ҳамчун подшо-
ҳи комғори ҳокими ҷаҳон, ки ҳеҷ камбудию нуксонӣ парвову
ғаме надорад, тасвир ёфтааст ва аз гунбаде ба гунбаде гу-
зашта, форигболона умр ба сар бурдааст:

В-ин чунин лаб басте ба нозу нишот,
Сӯи ҳар гунбаде кашид бисот.

Табиист, ки аз чунин ҳолат ба форигболӣ афтада, аз кори
мулку давлат беҳабар мемонад, душманон ва манфиатпарас-
тон кори худро мекунад. Баъд аз ин, бевосита омадани фас-
ли «Ҳабар ёфтани Баҳром аз вазири золим» низ бесабаб нест,
зеро вазъиятро ба таври таъҷилӣ тағйир додан лозим буд.

Рӯзе аз рӯзҳо, ки дар яке аз гунбадҳо буд, ҳабар омад, ки
чинӣҳо аҳдшиканона ба муқобили кишвари Баҳром лашкар
кашидаанд ва то лаби Ҷайхун омадаанд:

Гуфт: Боз аз нигорхонаи Чин,
Ҷӯши лашкар гирифт рӯи замин.
Монд паймони шоҳро Фағфур,
Шуд дигар раҳ зи некаҳдӣ дур.
Чиниёро вафо набошад аҳд,
Заҳр бошад даруну беруи шахд.
Лашкаре теғ бар кашид ба авҷ,
То ба Ҷайхун расид мавҷ ба мавҷ.

Баҳром хост, ки мамлакатро аз душман ғимоя кунад, фаҳмид,
ки хазина ҳолӣ, лашкар пароканда, мамлакат хароб, мардум
ғузеза дар зиндон. Вазири ӯ Ростравшан бо маслиҳати худ
шоҳро ба золимӣ равона, беобрӯ мекард, вале Баҳром аз он
беҳабар монд. Низомӣ сабаби ин ҳолро дар байни тасвири
воқеа ба тарикӣ рӯҷӯи лирикӣ аз айшу нӯши шоҳ маънидод
кардааст:

Шаҳ чу машғул ба нӯшу ниёз,
У ба бедод қард даст дароз.

Баҳром чӣ карданаширо надониста, барои дафъи савдо ба шикор рафта, ташна монда, ба хонаи чӯпоне рафт, ки тасодуфан ӯ сагашро ба дарахт овехта мондааст, сабаб он аст, ки бо модагург ошноӣ карда, роҳ меодадааст, ки гург гӯсфандро барад:

Он галаро, ки корсоӣ кард,
Дар сар кори ишкбозӣ кард.

Чӯпон дар хулосаи худ, ки барои чӣ ба сагаш чазо додааст, гуфт:

Хар кӣ бо муҷримон чунин накунад,
Ҳеч кас бар вай офарин накунад.

Баҳром аз суҳанҳои рамзнокӣ чӯпон барои худ ибрат ва хулоса гирифта, рӯзи дигар тахташро дар байни мардум монда, аз одамон сабаби харобии мулку давлатро меҷурсад. Сипоҳу раянт аз Ростравшан шикоят карданд. Баҳром ӯро ба зиндон фиристода, аз халқ ва маҳбусон ҳафт касро интиҳоб карфа, аҳвол лурсид ва фармуд, ки вазирро ба дор кашанд. Баъд аз он ба гуфтаи халқ гӯш дода, ба шубон инъомҳо фармуд. Мамлакат осудаву лашкар фароҳам омад. Хокони Чин ҳам уэр хоста, алоқани ҳосусини вазирро гуфта, ҳамчун фармонбардор баргашт ва духтарашро ба Баҳром монда рафт:

Духтарам худ канизи хонаи туст,
Тоҷи ман хоки остонаи туст.

Хотимаи кори Баҳроми Гур баъд аз дубора барқарор намудани адлу инсоф, аз як тараф хусусияти реалистона дорад, зеро ба шикор рафт ва аз пай сайди худ асп медавонид, аз тарафи дигар, хислати афсонавӣ-мифологӣ дорад, чунки аз пай сайд ба ғоре рафту ғайб зад. Ин воқеа аз он оғоз ёфт, ки баъд аз осоиши кори давлат ва барқарор намудани адолат пайкари ақл дар назди ӯ аз ҳафт пайкар зеботар чилва намуда, диққати шоҳро ба худ ҷалб кард:

Пайкари ақл чун ба дидан шоҳ,
Ғайрат ангехт аз сафеду сиёҳ.
Шоҳ кард аз ҷамолу манзари ӯ,
Ҳафт пайкар фидои пайкари ӯ.

Ақл гӯе ба вай талқин мекард, ки аз худпарастӣ ба худпарастӣ омада, ҳафт гунбадро тарк кунад:

Ақл дар гунбади димоғи сараш,
Дод аз ин гунбади равон хабараш,
К-аз санамхонаҳои гунбади хок.
Дур шав, к-аз ту дур бод ҳалок.

Вай ҳафт гунбадро ба ҳафт мӯбад дода, гунбадхоро ба оташгоҳ — хонаи муқаддаси худочӯй мубаддал сохта, худочӯй шуд:

Аз сари сидк, шуд худойпараст,
Дошт аз хештанпарастӣ даст.

Ба ҳамин тарик, Баҳром дар охир тарки дунё кард, вале вай гушанишин нашуда, ба воситаи ғор тан ба хоку рӯҳ ба осмон дод:

Он ки ўро бар осмон рахт аст,
Дар замин боз чустанаш сахт аст.
Дар замин чирми устухон бошад,
Осмони бар осмон бошад.

Аз ин рӯ, чустуҷӯи чилрӯзае, ки бо сардории модараш дар чоҳу ғор карданд, бефоида буд. Ҳатто ғӯр ҳам надошт:

На, ки Баҳроми ғӯр бо мо нест,
Ғӯри Баҳром низ пайдо нест.

Чунон ки дида шуд, қаҳрамони асосии дoston танҳо ҳуди Баҳром буда, персонажҳои эпизодӣ вобаста ба кушодани ин ё он хислати қаҳрамони асар оварда шудааст. Аз ин рӯ, дoston аз Баҳроми Ғӯр оғоз ёфта, ба ғайб задани ў дар ғор анҷом ёфтааст.

ХУЛОСАҶОИ УМУМИ

1. Таърихнивисон Баҳроми Ғӯро одатан бо писари Язди Гурд Ваҳрани Сосонӣ (420—438) як шахс мешуморанд. Агар чунин аст, Низомӣ ба ў як силсила хислатҳои мифологиро бор кардааст, ки вай ўро аз шахси таърихӣ будан ба шахси мифологӣ мубаддал кардааст.

2. Маоли асосии ғоявии дoston ғояи машҳури замонаи адолатхоҳӣ аст, ки ақидан деҳқонӣ мебошад. Пеш аз ҳама вай меросӣ будани тахту тоҷро эътироф менамояд, вале бо ин шарт, ки ворис хатою зулми волиди худро тақрор накунад, ўро маҳкум созад ва дар назди халқ ваъда диҳад, ки ў одами неқ ва подшоҳи одилу халқу ватанпарвар хоҳад шуд. Ин маънии аз ваъдаҳое, ки Баҳром дар назди халқ дода буд, маълум мегардад. Илова бар ин, Низомӣ барои подшоҳ будан вориси қонунӣ ва одил буданро кам мешуморад. Подшоҳ бояд қаҳрамон, далер, нотарс, чораҷӯӣ бошад. Бо вучуди шоҳзодан ворисӣ будан, тоҷро аз байни ду шер гирифтани ў неботи ҳамин ақида аст. Сардорӣ мамлакат ҳаққи тарсонҷақҳо, буздилол ва одамони тасодуфӣ нест, чунон ки шоҳи соҳтан то Баҳром ҳамин тавр буд.

Низомӣ он ақидан дурустро ҳам пеш рондааст, ки агар подшоҳ золим ва харобкунандаи халқу мамлакат бошад, халқ ҳақ дорад машварат карда, ўро ва ё баъд аз вафоташ ворисаширо аз тахту тоҷ маҳрум кунад, чунон ки бо Яздигурд ва

Баҳром карда буданд. Баҳром танҳо ҳамон вақт ба тахт соҳиб шуд, ки ҷавонӣ булҳавасихон худ ва зулми падарашро маҳкум карда, ваъда дод, ки давлати меросиро аз рӯи ади идора ва халқро осоиштаву мулкро обод хоҳад кард. Ҳамин тавр ҳам кард.

2. Ба ақидан дурусти Низомӣ бо муваффакиятҳои подшоҳии худ мафтун шуда, аз қорн давлат бепарво будан, мағрур шудан, ба айшу нӯш дода шудан, аз шоҳи шоҳон будан фахр, парастии шахсии худро қорӣ кардан (чунон ки аз Баҳром зоҳир гашт) лозим нест. Ҳар чанд ки Баҳром чанд бор дар вақти ваъда додан хушбӯрии худро таъкид кард:

Накунам бехудиву худқомӣ,
Чун шудам пухта, кай қунам қомӣ.

вале дар амал бо айшу нуши қасри ҳафт гунбад ва сайру сайёди машғул шуда, ба душмани халқу давлату мамлакат вазир Ростравшан бовар карда, кишварро ба ҳолати тадоӣ, харобӣ овард. Ҳазинаи давлатро ҳолӣ мононд ва ба халқ зулм кард. Хулосаи Низомӣ ин аст, ки подшоҳ ҳар қадар одилу ғолибу мағлубнашаванда шоҳи шоҳон, кишвараш ободу халқаш осоишта бошад ҳам, ба бепарвоӣ роҳ надиҳад, аз шахсҳои зарарқунандаи давлат барҳазар бошад.

Қон муҳимми ин ақидан ӯ дар ин аст, ки дар қорн давлатдорӣ ба халқ тақия қунад, аз ӯ маслиҳат тирад, омӯзад, чунон ки Баҳром аз қорн омӯхт, хатон худро ислоҳ кард ва халқу мамлакатро аз бадихо безарар гардонид:

Гуфт бо худ, к-аз ин шубони пир,
Шоҳӣ омӯхтам, зиҳӣ тадбир!

3. Дар зимни системаи ҳафт гунбад, ки ба тариқи зерин аст, масъалаҳои хеле зиёде дарҷ ёфтааст:

№	Номи гунбад	Рангаш	Номи духтар	Рузи қабул
1.	Кайсон	мушкин	Нурак	шанбе
2.	Муштарӣ	зард	Хумой	якшанбе
3.	Миррих	сабз	Парӣ	душанбе
4.	Офтоб	сурх	Насриниш	сешанбе
5.	Зухра	қабуд	Дуррастӣ	чоршанбе
6.	Аторид	сандал	Нузмонноз	панҷшанбе
7.	Маҳ	сафед	Ариан	ҷумъа

Аз қадом иқлим ва подшоҳи он.

Яқум Ҳинд (Рои Ҳинд) Сеюм Ҳоразм (Ҳоразмшоҳ).

Дуюм Рум (Қайсар) Чорум Сақлоб (Сақлобшоҳ).

Панҷум Эрон (аз насли Қайқовус).

Шашум Чин (Ҳоқони Чин).

Ҳафтум Мағриб (Мағрибшоҳ).

Аз системан ҳафт гунбад аввало аз илми ҳайат, тақвим ва географияи Шарқи мусулмонӣ хабар доштани Низомӣ маълум мегардад, сонияи, рангҳо, ки аз сиёҳ сар шуда, бо сафед тамом шудааст, мувофиқи зарбулмасали «Аз ноумедҳо бисе ба сар афшӯ, поёни шаби сияҳ сафед аст» моҳияти прогрессивӣ дорад ва ояндан сафеди хушбахтонро умеду орзу кардааст. Ғайр аз ин, ба подшоҳи ҳафт иқлим шоҳаншоҳи шудани Баҳром ва тобеъ шудани онҳо дар мисоли хироч ва духтар доданишон маълум мегардад, ки Низомӣ дар ҷаҳон бисёрподшоҳӣ не, якподшоҳиро мехоҳад. Давлати ягонаи бузурге, ки дар он ҳамаи халқҳо осоништа бошанд, таърихан моҳияти прогрессивӣ дорад.

Дар ҳафт гунбад дӯстона зиндагӣ кардани духтарони ҳафт иқлим, ки маънояш тамоми ҷаҳон аст, дар онлан ягона имконпазир будани дӯстона умр ба сар бурдани халқро ифода кардааст, ки низ ғояи таракқипарварона дорад.

4. Қиссаҳои ҳафт гунбад, ҳар чанд ки ба сюжети дoston вобаста нест, вале бо мисолҳои худ, бо вучуди бештар ҳаёлий, фантастикӣ будан, бо ҳулосаҳои пандомӯзаш ва бо мундариҷаи ғоявиаш алоқамандие дорад. Масалан, қиссаи «Хайру Шар» (нақли Нӯмонноз), ки ду рафиқи мусофир буданду Шарр дар саҳрон беоб ба ивази оби эҳтиётнаш ҷашми Хайрро қанда гирифт, яъне бади кард, бо нақли Симнори меъморро аз рӯи бахилӣ ва худбинӣ аз манора партофта куштани шоҳи Яман Нӯмон, ки бади ба ивази некӣ, монанд аст. Баҳром дар боран меъмори қасри ҳафт гунбад Шеда ба некӣ сухан ронда, рафтори Нӯмонро ба хотир оварда, ба меъмори худ мукофоти зиёд дода, ба ӯ некӣ кардааст:

Дид, к-афсона шуд ба ҷумла диёр,
Он чӣ Нӯмон намуд бо Симнор.
Шабех омад ба Шеда дол тамом,
То шавад Шеда шод бо Баҳром.
Нописанд омад аҳли бинишро,
Куштан он кутбофаринишро.
Гуфт: Нӯмон агар хатое кард,
Қ-он укубат бар ошное кард.
Адли ман узрҳои он касам аст,
Он на озору в-ин аз қарам аст.

5. Шоир дар фасли «Интиқоли Баҳром аз даври фонӣ» дар асоси ақидаи тарки дунё ба соҳибони неъмату ҳоҳ ва ҳукму ҳокимӣ, ки аз рӯи гуруру худкомӣ зиндагӣ карда, халқро фаромӯш мекунанд, дар мисоли зиндагии Баҳром ва оқибати ҳаёти ӯ марғро хотиррасон намуда, ишорае кардааст, ки панд гиранд:

Ғар қасе бар фалак расонад тоҷ,
Ҳафт кишвар кашад ба зери хироч.

Бинияш иояхон шабе мурда,
Сар фуру бурда, дарди сар бурда.

6. Дар достони «Хафт пайкар» на ишки қахрамонӣ ва мочаронок ва на ишки фочияноки бо ҳалокати қахрамоноҳо тамошаванда, балки хурсандибахш ва оромонаро тасвир намулдааст. Аз ин тасвир маълум мешавад, ки дар ин дoston ишқу муҳаббат нисбат ба дostonҳои дигарам дар плани дигар гирифта, аз онҳо фарқ кунонидааст.

7. Дар ин дoston ҳам тасвири шоир ҳайратбахш аст ва он тафсилоти зиёде дорад. Тасвири қиёфани берунӣ ва ботинии инсон тасвири чох, манзил, табиат, ба қор бурдани боғари маънавӣ ва лафзи забони модарӣ ва санъатҳои бадеӣ дар эҷоди образҳои бадеӣ хизмати шоистае кардаанд.

Ин дoston дар «Хамса»-и Низомӣ қои панҷумро ишғол кардааст. Соли навишта шудани он аниқ нест. Дар охири «Искандарнома» соли таълифи дoston 597 ҳ. 1200—1201 м. нишон дода шудааст:

Ба таърихи поисад навад хафт сол,
Ки хонандаро э-ӯ нагирад малол.

Қисми аввали дoston, ки «Иқболнома» аст, ба писари Ҷаҳон Паҳлавони элдигизӣ Нусратаддин Абӯбакр Бешкин (1191—1210) бахшида шудааст:

Ҷаҳон Паҳлавон Нусратаддин, ки ҳаст,
Ба аъдон худ чуи фалак чирадаст.
Муҳолиф пасандешу ӯ пешбин,
Бадандеш бе меҳру ӯ Бешкин.

Қисми дуюми дoston «Шарафинома» аст. Дар ин қисм номи ҳокими Мусул малик Иззаддин Масъуд зикр шудааст:

Ба поён шуд ин дostonи дарӣ,
Ба фирӯзфоливу некаҳтарӣ.
Чу номи шаҳаш фоли Масъуд бод
В-аз ин дoston шох Маҳмуд бод.

Изаддин Масъуд ҳокими Мусул ду қас буданд: Масъуди I (1180—1193) ва Масъуди II (1211 ба тахт баромадааст). Азбаски дар ҳангоми Масъуди I «Искандарнома» эҷод нашуда буд, пас, қисми дуюми дoston ба Масъуди II бахшида шудааст. Қисми дуюми дostonро ба Бешкин набахшидани Низомӣ нишон медиҳад, ки ӯ ба ин асари Низомӣ эътибори босазое надодааст, вале азбаски ба Масъуди II бахшидани дoston ба иззати нафси ӯ мерасад, шоирро бо таҳдиди аз шаҳр бадарға намудан маҷбур кардааст, ки ба номи вай бахшад:

Ки моро деҳ ин тавҳари шабқароғ,
В-агарчи гаронӣ бурун бар зи боғ.

Низомӣ дostonи худро ба Чаҳон Паҳлавон Нусратаддин бахшида, дар айни замон, ба ин асар ва эҷодкори он ба назари нисоф нигоҳ кардан ва баҳо доданро хоҳиш кардааст, ки аз ин гуфтаи ӯ оҳанги газаби шоҳ ҳис карда мешавад:

Ба нисофи шаҳ чашм дорам яке,
Ки бинад дар ин дoston андаке.
Гар афсона бинад аз кор дур,
На соя бар ӯ густаронад, на нур.
В-агар бинад аз дур ӯ мавҷ-маҷ
Сарояндаро гар барорад ба авҷ.
Дар ин ганҷнома зи роҳи чаҳон,
Намуда бaсе ганҷ кардам ниҳон.
Касе з-он калиди зар орад ба даст,
Калиде бaсе ганҷ донад шикаст.

Дар бораи таърихи ҳатми «Искандарнома» се рақам дар дoston зикр ёфтааст: 590—1194 м.

Чаҳон бардиҳам рӯз буд аз аёр,
Навад дар гузашта зи понсад шумор.

597 ҳ.—1201 м.

Ба таърихи понсад навад ҳафт сол,
Чаҳорум муҳаррам ба вақти завол.

599 ҳ.—1203 м.:

Чаҳон бардиҳам рӯз буд аз аёр,
Навад нуҳ гузашта зи понсад шумор.

Аз ҳамаи ин маълумотҳо маълум мегардад, ки охири умри ӯ ва санаи навишта шудани «Искандарнома» норавшан аст. Гайр аз ин, дар болои ин асар аз сабаби заъфи пирӣ ва беморӣ як чанд сол кор кардааст. Бо вучуди ин таҳрири охири чала мондааст, бинобар ин, баъзе лаҳзаҳои зиддиятнок ислоҳ нашуда мондааст.

Низомӣ барои эҷоди асари мазкур вариантҳои гуногуни қисса онд ба Искандарро хондааст, вале онҳоро номунтазам ва пароканда доништа, барои он ки дар асари худ аз он иштибоҳ ногузирона истифода кардааст, аз хонанда як навъ узор ҳам хостааст:

Ба тақдиму таъхир бар ман мағир,
Ки набвад тузорандаро з-он гузир...
Чу мекардам ин дostonро басеч,
Сухан роствар буду раҳ печ-печ.
Асарҳои он шоҳи офоқгард
Надидам ниғорида дар як навард.
Суханҳо, ки чун ганҷ оғанда буд,
Ба ҳар нусхате дар пароканда буд.

Зи ҳар нусха бардоштам мояҳо,
Бар ӯ бастам аз назм пиroyаҳо.
Зиёдат зи таърихҳои навӣ,
Яхудиву насрониву нахлавӣ,
Гузидам зи ҳар номае нағзи ӯ,
Зи ҳар пӯст пардохтам мағзи ӯ.
Дар он парда гар ростӣ ёфтам,
Суханро сари зулф бартофтам.

Низомӣ дар боби «Шарафи ин нома бар номаҳои дигар» достони худро аз асарҳои дигари онд ба Искандар афзал дониста:

Ба иерӯи нӯки чунин хомаҳо,
Шараф дорад он бар дигар номаҳо

хостааст чунин асаре офарад, ки на ба як гурӯҳи халқ, масалан, ба аристократия (чи тавре ки дар «Шоҳнома») балки ба ҳамаи халқ хизмат кунад ва ба ин маънӣ ишорат ҳам кардааст:

Дигар номаҳоро, ки ҷӯй нахуст,
Ба ҷумхури миллат набошад дуруст.
Набошад чунин нома тазвирхез,
Навишта ба чандин қаламҳои тез.

Низомӣ роли Фирдавсиро дар офаридани образи Искандар махсус қайд карда, дар айни замон изҳори ақида менамояд, ки ӯ бисёр лаҳзаҳои гуфтаниро нагуфт, зеро ба он лаҳзаҳо рағбат надошт:

Сухангӯи пешина донои Тус,
Ки орош рӯи сухан чун арӯс.
Дар он нома, к-он гавҳари суфта ронд,
Басе гуфтаниҳо, ки ногуфта монд.
Нагуфт он ҷӣ рағбатназираш набуд,
Ҳамон гуфт, к-аз вай гузираш набуд.

Илова бар ин, дар достонҳои дигар ин қисса кашол ёфтааст:

Дигар ҳар ҷӣ карданд аз бостон,
Ба гуфтаи дароз омадӣ достон.

Низомӣ зарурати пурра, вале мухтасар баён намудани қиссаи Искандарро лозим дониста, ба он лаҳзаҳои бештар эътибор додааст, ки ногуфта мондааст ва сюжети достонро аз омезиши нақлҳои иловагӣ тоза кардааст:

Зарурат шуд ин шугро сохтан,
Чунин номаи нағз пардохтан...
Низомӣ, ки дар ришта гавҳар кашид,
Қалам дидаҳоро қалам даркашид.

Ба носуфта дурре, ки дар ганҷ ёфт,
Тарозуи худро сухансанҷ ёфт.
Ман аз оби ин нукраи тобнок,
Чудо кардам олудагоҳи хок.

Вай таъкид намудааст, ки ӯ аз паи навоварӣ рафтааст:

Дар ин пеша чун пешвои навӣ,
Кӯхангаштагонро мақун пайравӣ.
Чу нерӯи бикрозмоет хаст,
Ба ҳар мева худро маёлой даст.

ӯ дониши навоваронаи худро равшанкунандаи майнаҳои нағз шуморидааст:

Низомӣ, ки назми дарӣ кори ӯст,
Дариназм кардан сазовори ӯст.
Чунон гӯяд ин номаи нағзро,
Ки равшан кунад хонданаш мағзро...
Ниҳодам зи ҳар шева ҳангомае,
Магар дар сухан нав кунам номае.

«Искандарнома» дар баҳри мутақорибии мусаммани мақсур (фаулӯн, фаулӯн, фаулӯн, фаул V—, V—, V—, V—) навишта шудааст, миқдори умумии байтҳош 10500 аст:

ТАРКИБИ «ИСКАНДАРНОМА»-ро агар яклухт гирем, аз мукаддимаи анъанавӣ — ситониши худо, тазарруъ намудан ба даргоҳи бори таоло, дар наъти ҳазрати сайид-ал-мурсалин, дар меъроҷи ҳазрати сайиди олам ва сарвари бани одам, сабаби назми китоби Искандарнома, ҳикоят бар сабили тамсил андар ин маънӣ, дар ҳасби ҳоли худ ва саранҷоми рӯзгор дар рағбат намудани Низомӣ ба гуфтани «Искандарнома», дар шарафи ин нома бар номаҳои дигар, таълими Хизр дар гуфтани ин дониш, дар дуои подшоҳ Нусратаддин, дар хитоби подшоҳ гӯяд, фуру гуфтан ин донишно ба тариқи иҷоз, дар рағбат намудан ба нишон ва майл намудан ба боғ ва бӯстон, сюжети асосӣ ва хотима дар ситониши Малик Нусратаддин Масъуд.

Низомӣ қайд кардааст, ки гузаштагон образи Искандарро дар се плани аз ҳам ҷудо тасаввур карданд: Подшоҳ, ҳаким ва пайғамбар:

Гурехеш хонанд соҳибсарир,
Вилоятситон, балки офоқгир.
Гурӯҳе зи девони дастури ӯ
Ба ҳикмат навиштанд маъшури ӯ.
Пазиро шудандаш ба пайғамбарӣ.
Гурӯҳе зи покиву дилпарварӣ

ӯ хостааст, ки ин ҳислатро яқоя гирифта, ба вай нисбат диҳад:

Ман аз ҳар се дона, ки дово фишонд,
Дарахте барӯманд хоҳам нишонд.
Нахустин дар аз подшоҳӣ занам,
Дам аз кори кишваркушоӣ занам,
Зи ҳикмат баророни он гаҳ сухан,
Кунам тоза таърихҳои куҳан,
Ба пайгамбарӣ гӯям он гаҳ дарах,
Ки хонад худо низ пайгамбараш.
Се дар сохтам ҳар даре кони ганҷ,
Чудогона бар ҳар даре бурда ранҷ.
Ба он ҳар се дарёе, ба он ҳар се дурр,
Кунам домани ҳар ду аз ганҷ пур.

Аммо, вақте ки ба назми дoston шуруъ намуд, магар пайгамбарро аз ҳақим фарқ кардан душвор буд, ки «Искандарнома» ба ду қисм ҷудо шавад: «Шарафнома», ки онро ҳади шоир гуфтааст:

Аз ин ошворӯйтар дoston,
Хунида набошад бари рoston.
Аз он хусравнамай, ки дар ҷони ӯст,
«Шарафнома»-и хусравон номи ӯст.

Низомӣ ба қисми дуҷони дostonи худ, ки ба таври ҷиддӣ аз ҳам ҷудо нашудааст, ном нагузаштааст, фақат бо ифодаи «Иқболи Искандарӣ» ишора кардааст:

Кунун бар бисоти суҳангустарӣ,
Занам кӯси иқболи искандарӣ.

Аммо баъдҳо «хираднома» ва «иқболнома» номидааст. Ҳоло танҳо «иқболнома» боқӣ мондааст. Барои ин ду қисм номи дигар низ мавҷуд аст. Барои қисми якум «Искандарнома»-и баррӣ (яъне юришҳои ӯ дар хушкӣ) ва «Искандарномаи баҳрӣ» (яъне сафарҳои вай дар баҳр). Аммо ин номҳо ҷанлон машхур нестанд.

Ба ҳар ҳол, Низомӣ, аз ду ҷина иборат будани дostonи «Искандарнома», дуҷомро баъдтар ва бофурсаттар навиштани худро дар байтҳои зерин таъкид намудааст:

Чу шуд нима аз ин бини мӯҳра баст,
Маро нимаи олам омад ба даст.
Дигар нимаро гар бувад рӯзгор,
Чунон гӯям аз таъби омӯзгор,
Ки хонандаро сар барорад зи хоб,
Ба ракс оварад моҳиёро дар об.

Низомӣ дар «Искандарнома» муқаддиман муфассале дода, таъкид кардааст, ки хонандагон ба маънию мазмуни қимматбахон он эътифӣр диҳанд ва он дар рафи китобҳо ҷанг зер карда нахоба. Вай ин гуна таъкидро дар асарҳои дигараш

накардааст. Маълум мешавад, ки ӯ дар «Искандарнома» ҳаман дониш ва маҳорати суханвариашро, ки дар тамоми умраш ба даст овардааст, ба қор бурдааст:

Дарег оядам, к-и нигорин навард,
Бувад дар сафина гирифтори гард.
Нишастам ҳама бо ҷаҳондидагон,
Задам дostonи писандидагон,
Ки ҷадини суханҳои зебои нағз,
Ки полудам аз ҷашмаи хуну мағз.
Ханузам забон аз сухан сер нест,
Чу бозу бувад, боки шамшер нест.
Басе ганҷҳои куҳан сохтам,
Дар ӯ нуктаҳои нав андохтам.

Вай дар ин қисм диққати хонандаро ба «Искандарнома» ҷалб кардааст:

Сӯи маҳзан овардам аввал басеч,
Ки сусти накардам дар он қор ҳеч.
В-аз ӯ ҷарбу ширии ангеҳтам,
Ба Ширину Хусрав дурр омехтам.
В-аз он ҷо сарпарда берун задам,
Дари ишқи Лайлию Мачнун задам.
В-аз ин қисса чун боз пардохтам,
Сӯи ҳафт лайқар фарас тохтам.
Кунун бар бисоти суханпарварӣ,
Занам кӯси иқболи Искандарӣ.
Сухан ронам аз фарру фарҳанги ӯ,
Барафрозам иқлиму авранги ӯ,
Басе даврахое, ки битзашт пеш,
Кунам зинда аз оби ҳайвони хеш.
Сикандар, ки роҳи маонӣ гирифт,
Паи ҷашмаи зиндагонӣ гирифт,
Нагардид, к-аз роҳи фархундагӣ,
Шавад зинда чун ҷашмаи зиндагӣ.
Ман ки гуфтаму рафтаму қисса монд,
Ба бозӣ намебойд ин қисса хонд.

Сюжети «Искандарнома» Нақли сюжет аз он оғоз ёфтааст, ки дар Юнон — Македония Файлакус ном шоҳи ҷавон буд, ки ба шоҳ Дорон Эрон хироч меод, вале вақте ки Искандар ба сари ҳокимият омад, ба Дорон хироч надод ва ба ӯ муқобил истод:

На давлат, на дунё на Дорон гузошт,
Синонро сар аз санги хоро гузошт.

Баъд аз ин муқаддима, Низомӣ нақли саргузашти Искандарро аз он афсонае оғоз кардааст, ки дар Рум зоҳидзана буд,

ки аз шахру шӯи худ овора шуда, дар вайронае таваллуд карду мурд. Бачаро Файлакус аз пеши часади модараш бурда, парвариш карда, бинобар бефарзанд будан, ба худ писархонду валнаҳд кардааст.

Накли дигар Искандарро ба фарзандии Доро нисбат дода, аз зами юнонии ӯ мешуморад.

Низомӣ ҳарду ривоятро нақл карда, аз рӯи таърих қиёси онҳоро нарисандидааст:

Зи таърихҳо чун гирифтаи қиёс,
Ҳам аз номан марди эзидшинос.
Дар он ҳарду гуфтор ҳустӣ набуд,
Газофи суҳанро дурустӣ набуд.

Бинобар ин, Низомӣ ба он факти таърихӣ тақия кард, ки Искандарро писари худ Ифайлакус мешуморад:

Дуруст шуд аз гуфтаи ҳар диёр,
Ки аз Файлакус омад он шаҳриёр.
Дигар гуфтҳо чун нере надошт,
Суҳангӯиро ихтиёре надошт.

Пас аз рӯи накли Низомӣ, ки ӯ инз дар навбати худ аз пирони таърихшинос ривоят дорад, Искандар аз зане таваллуд ёфт, ки дар яке аз базмиҳои хосии Файлакус иштирок дошт, ба вай маъқул афтод ва аз издивоҷи онҳо обистан гирифт:

Чунин гӯяд он пири дерина сол,
Зи таърихи шохони пешинаҳол,
Ки дар базми хоси малик Файлакус
Буте буд покиза чун наварӯс.
Ба меҳраш шабе шох дар бар гирифт,
Зи хурмои шаҳ нахлбун баргирифт.

Файлакус аз ин ҳол хурсанд шуда, ӯро парвариш кард, то ки фарзанд таваллуд ёфт. «Искандар» ном ниҳоданд. Вай дар дасти дояҳо тарбия ёфта, то дараҷаи шогирдии падари Арасту, ки ҳаким Нақумоҳш ном дошт, расид. Искандар ҳамдарси Арасту аст ва падараш ба тарбияи ӯ бисёр эътибор додааст. Искандар баъд аз вафоти падар аз Искандария омада, ба тахти падар нишаст ва Арастуро ба худ маслиҳатчи қарор дод. Аввалин фаъолияти давлатнаш аз он сар шуд, ки бо илтимоси мисриҳо ба ҷанги мудофиавии онҳо муқобили ҳуҷуми зангиҳо ёри дода, ғолиб омад ва шӯҳрат баровард. Баъд аз ғалаба дар Миср шаҳри Искандарияро бино кунид. Ӯ худро қавӣ хис карда, аз додани хироҷ ба Дорон Эрон даст кашид. Дар Искандария оинаи киштисӯз созонд. Намояндаи Доро ба наздаш барои хироҷ омад. Искандар талаби Дороро рад кард. Он гаҳ Доро ба ҷанги ӯ омад ва лашкариёнашро ба мубориза тарғиб намуд. Вай ба Искандар мактуби таҳқир ва таҳдидо-

мез навишта аз вай чавоби рад гирифт. Он гоҳ чанг барпо гашт, ки бисъёр сархангони Доро кушта шуданд, Доро мағлуб шуда гурехт. Искандар бо эронӣён аҳд мебандад, ки ба онҳо зарар намерасонад, вале оташкадаҳоро вайрон кард, духтари Доро Равшанакро ба занӣ гирифт ва дар Эрон ба подшоҳӣ нишаст. Равшанакро бо Арасту ба Рум фиристод, худаш ба ҷониби мағриб ба зиёрати Макка рафт. Вай тавсифи мулки Бардаъ ва Нӯшобаро шунида, ба маҷлиси подшоҳ ба тарики сафир рафт. Нӯшоба ўро зиёфат кард. Искандар румӣ бошад ҳам, наврӯзро ид гирифта ва дар он рӯз оташ афрӯхтааст. Вай ба тарафи Боб-ал-албоб рафта, ганҷхоро дар замин гӯр кардааст. Искандар дари қалъаи Дарбандро бо ёри дуои зоҳид кушод. Вай ба тахти сарирӣ рафта, дар он ҷо ҷоми Қайхусравиро дидааст. Баъд аз ин ба Рай, аз он ҷо ба Хуросон рафта, оташкадаҳо, аз ҷумла, Навбахорро хароб кард ва аз он ҷо ба Ҳиндустон рафт, зафар ёфт ва духтари подшоҳро талаб кард. Аз Ҳинд ба Чин номаи таслим шудан навист вале хоқон ўро ба сулҳу оштии даъват намуд ва худаш ба сифати элчӣ ба назди Искандар омад, вале Искандар ба ў бадғумонӣ кард. Чиниҳо ва румиҳо дар масъалаи ғоратгарӣ мубоҳиса ва мунозира карданд. Хоқони Чин Искандарро меҳмон карда, ба ў канизе бахшид. Дар ин вақт ба Искандар хабар расид, ки лашкари рус ҳучум карда, Нӯшобаро гирифт. Искандар аз он ҷо ба Дашти Қипчоқ омада, тилисм ёфт, бо русҳо ҳафт бор ҷангида, подшоҳи онҳоро асир гирифта, бойгариҳо ҷамъ карда, Нӯшобаро дид. Вай дар он ҷо овозаи оби ҳаётро шунида, дидани онро хавас кард, ба ҷулмот рафт, вале ноумед бозгашт ва аз он ҷо ба мулки шимол рафт, ки мардумонаш оёду подшоҳу ҳукумат надошт ва Искандар дар назди онҳо таслим шуд, баъд аз фатҳи ҷаҳон ба Рум омада, ба фирӯзӣ подшоҳӣ кард.

Вай аз хурдӣ ҳамчун бачаи хушъёру зирак, ки ба бозихон гуногун ва машқи ҳарбию саворӣ шавқ дошт, тасвир ёфтааст:

Қамон хост аз доя ў чӯбу тир,
 Гаҳе коғазаш буд ҳадаф, гаҳ ҳарир.
 Чу шуд рустатар кори шамшер кард,
 Зи шерафканӣ ҷанг бо шер кард.

Вай дар масъалаи омӯхтани донишу ҳунар рағбати қалоне дошт. Падараш дар симон ў фарзанди шоистаеро меид:

Чу фарзанди худро хирадманд ёфт,
 Шуд эмин, ки шоиста фарзанд ёфт.

Ў ҳамеша аз пан омӯхтани илм буд:

Ҳама сола шахзодан тезхуш,
 Ба ҷуз илмро раҳ надодӣ ба гӯш.

Вай мувофиқи хохиши устодаш, ки агар ба сари давлат ой, ману писарамро фаромӯш накуи, мегуфт, амал карда, ба ич-рои он ваъда дод, ки дар аҳду вафо ва кадрдонӣ устувор бошад:

Маликзода бо ӯ ба ҳам дод даст,
Пазируфтқорӣ ба он аҳд баст,
Ки шоҳӣ чу бар ман кунад шугл рост,
Вазир ӯ бувад, бар ман эзид гувост.
Натобам сар аз рою имони ӯ,
Набандам камар чуз ба фармони ӯ.

У аз рӯи шакле-схемае, ки устодаш сохта буд, амал мекард. Ин шакл шакли ҳандасӣ буда, дар рӯи он ғолибу мағлуб нақш мебаст:

Агар ғолиб аз доира номи туст,
Шумори зафар дар саранҷоми туст.
В-агар з-он ки мағлубӣ андар киёс,
Зи ғолиб туро хештаи дар харос.

Искандар баъд аз вафоти падар дар ҷои ӯ нишаста, ҳар чӣ аз расму оини ӯ ва анъанҳои давлатдорӣи вай ба ӯ мақбул буд, давом меод:

Ҳамон расмҳо, к-аз падар дида буд,
Намуд он чӣ рояш писандида буд.

Дар аввали кор ба шарту паймонҳои падараш бо давлатҳои дигар риоя мекард. Масалан, вай ба Дорон Эрон хироҷ меод, ки маънои тобенят дошт. У аз ҷавонони далер одамонро ҳамчун карда, ҳудудҳои сардорӣ мекард. Аз рӯи таълими устодаш шакле бар Офтоб дид, ки ҷаҳонгир мешавад. Пеш аз ҳама ба мардум некӣ карда, бозургонҳо, шахриҳо ва деҳқононро аз андоз озод кард. Мардумро озор намедод, дар байни мардум бо ҷавонон буд, дар хилват бо кордонҳо маслиҳат мекард:

Ба озурдани кас наёвард рой,
Бурун аз хати адл нахонд пой.
Ҷунон додгар шуд, ки ҳар марзбум,
Задандӣ масал, к-ой хушо шоҳи Рум.

Вай бо маслиҳати вазирӣ донои худ Арасту қору амал мекард. У қорҳои дохилии худро бо маслиҳати Арасту устувор кард. Шоҳу вазир ба ҳамдигар мувофиқ буданд:

Вазире чунин шахриёре ҷунон,
Ҷаҳон чун нагирад қарор он ҷунон.

Аввалин фаъолияти хориҷии вай дар миқёси байналхалқӣ ҳамчун подшоҳи ёридохандаи нақӯқор оғоз меёбад, бинобар ин, халқи Миср ӯро ҳамчун ҳомии худ қабул мекунад ва бо лашкари румиёни Искандар ба муқобили ҳуҷумкунандаго-

ни ҳабаш мубориза бурда ғолиб меоянд. Искандар барои қайд
намудани ғалаба ва дустӣ шаҳри Искандарияро бино кунанд.
Вай ҳамчун шоҳи боандеша аз ғаниматҳои аз ҷанг гирифтааш
ҳамчун шоҳи ҳоломӯтеъ ба Дорон Эрон ганҷи зиёде фирис-
тод, вале Доро аз ғалабаю шӯҳрати ӯ рашк бурда, ҷавобе на-
дод, ки боиси таҳқири иззати нафси Искандар гардид ва онро
дар дил нигоҳ медошт:

Сикандар шуд озурда аз кори ӯ,
Ниҳонӣ ҳамедошт озори ӯ.

Искандар баъд аз ғалабаи аввал, ки дар кишварҳои атрофи
бахри Миёназамин шӯҳрат бароварда буд, худро бардаму та-
воно ҳис кард:

Забун кардани душман олам гирифт,
Ҳисоби хироҷ аз Хуросон гирифт.
Ба ҳамсангини хеш дар Руму Шом
Наёмад касаш дар тарозу тамом.

Он гоҳ аз хироҷ додан ба Доро саркашӣ кард, хироҷи до-
дашро талаб кард, ки аломати қавӣ гардидани давлати вай
аст:

Ба Доро надод, он чӣ дод аз нахуст,
Ҳамон додари низ аз ӯ бозҷуст.

Бо ин кор ӯ на танҳо мавқеи Эронро паст кард, балки ба ния-
ти забти он афтод, ки ӯ аз ҳимоятгари ба ҳучум дучоршуда-
гон ба ҳучумкунанда мубаддал шуда истода буд:

Камарбанди эронӣён суст кард,
Ба Эрон гирифтаи камар ҷуст кард.

Вай боре ба шикор рафта дид, ки ду қабл дар болои санг
бо ҳам ҷанг доранд. Фикр кард, ки онҳо дар дил чӣ андеша
доранд. Вай яке аз онҳоро ба номи худ, дигареро ба номи
Доро қарор дода, аз он ба худ фол гирифт. Қабле, ки бо но-
ми вай буд, ғолиб омад ва уқобе омада нишаст, Искандар аз
он фол гирифт, ки бар Доро ғолиб хоҳад шуд. Ғайр аз он,
дар қанори дашт кӯҳи азиме буд, ки ҳар кас аз он тақдир
насибаи худро ба тариқи фол пурсад, ҷавоб меомад, Искан-
дар намояндаи худро ба он ҷо фиристод, ки пурсад:

Сикандар шавад бар ҷаҳон ҷирадаст?
Ба Дорон давлат даромад шикаст?

Аз кӯҳ тасдиқи савол омад. Аз ин ҳол боварии қомил ҳосил
кард, ки дар ҷанги зидди Доро ғолиб хоҳад шуд:

Аз он фоли фаррух дили хусравӣ
Чу кӯҳи қавӣ ёфт пушти қавӣ.

Аз ин рафтори вай маълум мешавад, ки Искандар гайр аз махорати лашкаркашӣ, дипломатӣ ва сиёсатдонӣ, ба ақидаҳои динӣ урфу одатҳои афсунгарӣ ва фол низ эътиқод дорад:

Ба Доро чаро дод бояд хироч,
К-аз ӯ кам надорам на гавҳар, на тоҷ?!
Гар ӯ тоҷ дорад, маро теғ хаст,
Чу теғам бувад, тоҷам ояд ба даст.
Шумо зиракон аз сари ёварӣ,
Чӣ гӯеду чун бошад ин доварӣ?

Аз ин гуфтан ӯ маълум мешавад, ки дар амалиёти худ бо вучуди иродаи қавӣ, бе якҷаҳагӣ бо ёрони худ, махсусан Арастуи файласуф, ки машваратчинӣ ӯ буд, маслиҳати коллективона мекард. Дӯстонаш баъд аз тавсифҳои, ки вайро нисбат ба Доро одами нек, одил, қавӣ ва далеру қаҳрамони майдон шумориданд, фикрҳои ӯро тасдиқ карданд, вале маслиҳат доданд, ки аввал вай ба ҷанг наравад, бигзор Доро ба ҷанг ояд. Бо маслиҳати онҳо ӯ ба ҷаҳонгирӣ азм кард:

Шаҳ аз нусрати раҳнамоёни хеш,
Ҳисоби ҷаҳонгирӣ овард пеш.

Дар шаҳри Искандария одамонро ба ихтирон оина машғул доштан ва баъд аз таҷрибаҳои зиёде ба даст омадани натиҷаи хуб, чунин маънӣ дорад, ки ӯ ба илму ҳунар эътибори ҷиддӣ медиҳад.

Вай дар муносибати давлатӣ бо Доро дар ҷавоби хироч талаб кардани ӯ суҳанҳои сулҳҷӯёнаи дорон оҳангҳои голибонадор дода, талабашро рад кард ва дар мамлакатҳои худ осоништа буданро тавсия намуд:

Ту бо он ки дорӣ чунин гӯшае,
Раҳо кун маро дар чунин гӯшае.
Зи ман он чӣ барноядат дар маҳох,
Чунон бош бо ман, ки бо шод Шох.

Вақте ки Доро таклифи Искандарро қабул накарда, бо лашкари фаровоне омад, мардум воҳиман лашкари бисёрӣ ӯ карданд, аммо Искандар ҳамчун лашкаркаши моҳир кори ҷанг ва ғалабаи онро ба бисёриҳои одамон навид ва ба кори Дорову гапи мардум хандид, ки афзалияти дониши ӯро нишон медиҳад:

Сикандар, бихандиду, додаш ҷавоб,
Ки пинҳон нагирад сипеҳр Офтоб.
Сикандар бад-у гуфт: Як теғи тез,
Қунад ҷисми сад қорвои рез-рез.
Яке гурғро, к-ӯ бувад хашминок,
Зи бисёриҳои гӯсфандон чӣ бок?

Сипахро ҷавобе чунон арчманд,
Писанд омад аз шаҳриёри баланд.

Аз муҳокамаи Искандар ва ҳамфикронаш маълум мешавад,
ки онҳо хучуми Дороро ба кишвари худашон ҷанги горатга-
рона — ғайри одилона, вале ҷанги мудофиавии худашонро ҷан-
ги одилона, ватандӯстона, озодихона ва халқӣ маънидод
кардааст:

Қаёро кай аз мулк беруи кунам?!
Мар ни раҳзавӣ бо қаён чун кунам?!
Баландеши ту хаст бедодгар,
Бипечад ранят зи бедодгар,
Қалам даркаш онни бедодро,
Қифонт кун аз халқ фаръёдро.

Искандар дар ҷавоби таҳдидомези Доро ҷавобҳои дод, ки аз
он шавкату ҳашамати ӯ, эътимод доштан ба ғалабаи худ на-
мудор аст. Вай аз рӯи маслиҳати сарварони аскараро ба ҷанг
аввалин шуда даст назад:

Барни хатм шуд рухсати раҳнамун,
Ки шаҳ пешдастӣ набрад ба хун.

Искандар бо ҳашму кин дар ҷанг бо Доро рӯбарӯ шуда бо-
шад ҳам, вақте ки ду сарҳанги хоннаш ӯро ҳангоми танҳо
монданаш маҷрӯҳ карданд:

Задандаш яке теги паҳлӯгузор,
Ки аз хун замин гашт чун лоззор.

У зуд дар назди Доро, аз асп фаромада, сарашро ба рӯи зону
гирифт:

Сари хастаро бар сари рои ниҳод,
Шаби тира бар рӯзи раҳшон ниҳод.

Вай, аз як тараф, эҳтироми подшоҳии ӯро нигоҳ доштани аст:

Сикандар чу доист, к-он аблаҳон
Далеранд бар хуни шоханшоҳон,
Пушаймон шуд аз карда паймони хеш,
Ки бар хостаи исмат аз ҷони хеш.

аз тарафи дигар, бо ин хислати баландҳиммати худ дили шох,
хонадони вай ва бузургони Эронро ба даст оварда, маъкен
ҳокимияти худро мустақкам кардани шуд, ки сибсатдонии ӯро
нишон медиҳад:

Сикандар бинолид, к-эй тоҷдор,
Сикандар манам, чоқари шаҳриёр.
Ба Дорои гетяву донои роз,
Ки дорам ба бехбудя Доро ниёз.

Ба наздики ман як сари мӯи шоҳ
Гиромитар аз садҳазорон кулоҳ.
Гар ин захмаро чора донистаме,
Талаб кардаме то тавонистаме.
Бад-ӯ гуфт, к-ой бехтарин бахти ман,
Сазовори пирояву тахти ман.

Ҳамин тавр, Искандар ҳамчун шоҳи боандеша бо рафтору кирдори худ дили Дороро ёфта, бо таклифи ӯ ба духтараш Равшанак хонадор шуда, се шарти Дороро қабул карда: накуштани бегуноҳон ба тахту тоҷи каёнӣён зиён наовардан, ба номуси зердастони ҳарамии ӯ даст дароз накардан, ба қотилон ҷазо дода, ба вай мақбара созонда ҳокими Эрон шудааст:

Сикандар, ки борою тадбир буд,
Ба нерӯи давлат ҷаҳонгир буд.

Искандар ҳамчун шахси сиёсатдон саркардагони Эронро таъкиб накарда, ба онҳо вазифаҳо ва инъомҳо аз хазинаи кишварашон дода, аҳду паймон баст, ки дӯст бошанд ва бо ин роҳ ҳам мавқеи худро дар кишвари забткардааш устувор гардонид:

Бузургони Эрон фароҳам шуданд,
В-аз он хурраи низ хурсанд шуданд.
Ҳама ҳамгурӯҳӣ ба роҳ омаданд,
Сӯи анҷумангоҳи шоҳ омаданд.
Кухан рафт, шоҳи нави мо туй
На Хусрав, ки Қайхусрави мо туй.

Вақте ки Искандар таслим шудани Эронӣро дид, он ду сархангро, ки Дороро кушта буданд, ба дор кашонд.

Искандар ҳамчун подшоҳи хирадманд аз пире ҷанд савол карда, ҷавоб гирифт:

1. Чаро ба Доро панд надодӣ, ки бедодӣ накунад?
Пири хирадманд ҷавоб дод, ки:

Басе панд гуфт ин ҷаҳондида пир,
Нашуд дар дили кинавар ҷойгир.

2. Чаро Рустам танҳо лашкаршикан буд?

Ҷавоб гирифт, ки тактикаи ҷангини вай он буд, ки аввал сарлашкаронро мекушт, баъд лашкари бе сардор ба ваҳму ҳарос афтада, пароканда мешуд:

Чу лашкаркаш афтада гаштӣ ба тег
Гирифтандӣ аз бим лашкар гурег.

3. Чаро Баҳман Фаромарзро ба хун ғарқ кард, мӯбадон панд надоданд, ки баъд хуни ӯ гирифт?

Пир ҷавоб дод, ки хуни ноҳақ кард, бинобар ин давлат аз вай рафт.

Искандар ҳамчун шахси боваркунанда ба ин гуна ақидаҳо ба ҳарос афтод, ки Доро ноҳақ кушта шуд:

Зи хунгоҳ Доро ҳаросанда гашт,
Ки осои нашоёд бар ин пул гузашт.

Вай панди нирро, ки мисли Доро зулм кардан дуруст нест, мегуфт. Ғуш карда:

Шаҳ аз лосуи пири деринасол,
Гирифт ин суханро муборак ба фол.

Ба мардум озодӣ дод, ҳамаро ба машғул шудан ба касби худ водор кард. Мардум аз ӯ розӣ шуданд:

Чу диданд шахро раиятнавоз,
Зи белоди Доро кушоданд роз.

Ҳамин тавр, Искандар ба муқобили Доро шоҳи одил, раиятпарвар ва озодоварандан халқро маънидоҳ шудааст.

Искандар аз рӯи тасвири Низомӣ адолати иҷтимоӣ карда бошад ҳам, дар масъалли зътиқод ба эронӣён зулм кард, эро оташкадаро сӯхт, дияшонро таъқиб кард, табиъаст, ки пайравони дини зардуштиро, ки дини миллист, низ таъқиб намуд, кушт:

Сикандар бифармуд к-эронӣён,
Кушоянд аз оташпарастӣ миён!
Ҳамон дини деринаро нав кунанд,
Ғаронш сӯи дини Хусрав кунанд.
Мугоиро ба оташ суворанд рахт,
Бар оташкада кор гиранд сахт,
Сикандар чу кард он биноро хароб,
Равон кард ганҷе чу даръи об,
Чунон дод фармон шаҳи некрой,
Ки расми мугон кас наёрад ба чой.
Ҳама нақши найрангро пора кард,
Мугоиро зи бутхона овора кард.
Фусунномаи Зандро тар кунанд,
Вагарна, ба зиндони дафтар кунанд.
Ба ҳар ҷо, ки ӯ оташе дид, ҷуст,
Ҳам оташ фурӯ гашту ҳам Занд шуст.

Искандар ба духтари бахшкардан Доро ҳамчун подшоҳи ғолиб муносибат накарда, ҳаман расму адаби арӯсию домодиро ба ҷо оварда, домоди Эронӣён шуд ва ихтиёри тахту тоҷи Эронро ба вай дод, ҳарчанд ки фармондханда ҳудаш буд:

Калиди ҳама подшоҳӣ, ки дошт,
Ба ӯ доду тоҷаш ба гардун фарошт.

Искандар дар вақти подшоҳнаш дар Эрон ба ободони кишвар ва осони мардум кушид. Вай худро ҳамчун шоҳони мероси Эрон тасаввур мекард:

Ба Истхар шуд, тоҷ бар сар ниҳод,
Ба ҷои Қаймарсу шах Қайкубод.
Ситамдидаро додбахши кунам,
Шаби бевагонро дурахши кунам.

Ҳамин тавр, Искандар ваъдаҳои зиёде медиҳад, ки аз рӯи адлу дод ҳама розӣ ва Эронро обод кунад. Вай ба Эрон бо ҷанг омаданаширо на ҳамчун рафтори худсарона, балки фиристодаи худо доништа:

Ба худ н-омадам сӯи Эрон зи Рум,
Худоям фиристод аз он марзбум.
Сари ҳақшиносон барорам зи хок,
Ба ботилпарастон дарорам ҳалок.

Бо ин роҳ мавқеи худро мустаҳкам кардани аст. Дар гуфтори хеле гӯдонии Искандар на дӯғу пӯписаву таҳдиди ҳақимонаи ҷаҳонгир, балки ваъдаҳои хеле зиёди подшоҳи одил садо медиҳад:

Қучо адли ман сарфарозад чу сарв,
Зи бедоди шоҳин натарсад тазарв.
Фурӯ шӯяд аз дод бедодро,
Раҳонад зи хун халқи озодро.

Аммо дар айни замон огоҳ кардааст, ки агар халқи кишвар бади кунад, ҷазо хоҳад дод ва агар уэр гӯяд, хоҳад бахшид:

Уқубат кунам халқро бар гуноҳ,
Навозиш кунам ҷун шавад уэрхоҳ.

Искандар бо роҳи адлу дод ҳокимияти худро дар Эрон устувор карда бошад ҳам, ҳамчун шахси боваркунанда ба таъсири фалак, ба тақдирӣ одамон ва давлатҳо бовар дошт, ки ногоҳ найрангбозӣ карда, корхоро дар мулки бегона бар зидди ӯ гардонад:

Фалак ноқа з-он рӯ сабукрав кунад,
Ки ҳар рӯзу шаб бозии нав кунад.

Аз ин рӯ, вай ба фатҳу ҳокимияти худ ба тобеияти калоншавандагони Эрон ҷандон бовар надошт:

Набуд эътимодаш дар он марзбум,
Ки ҳаст эмин обод румӣ ба Рум.
Набояд ки моро шавад кор суст,
Сабӯ нояд аз об доим дуруст.
Бадандеш гирад сари тахти мо,
Ба тороҷи душман шавад бахти мо.

Вай дар ин масъала ба вазир ва маслиҳатчи худ муроҷиат мекунад. У низ ҳамин тавр фикр — дар мулки бегона бисёр наистодан ва эҳтимоли барои Доро ба ҷанг бархостани халқи Эронро талқин менамояд:

Дар ин буми бегонае кам нишаст,
Мақун хештанро бад-ӯ пойбааст...
Ки тарсам дигар бора эронӣён,
Бубанданд бар хуни Доро миён.

Ба ҳамин тариқ, ҳар чанд ки дар Эрон ҳокимияти худро бо зару зурӣ қорӣ кард, вале ҳамчун подшоҳи бегона ва соҳиби ғайри ҳақ мавқеи худро дар он ҷо ноустувор ва безътимод меид, ки хислати истилогарон аст. Аз ин рӯ, бо баҳонаи ҷаҳонро ҳам бояд бинад ва дар айни замон гурур ҳам дошт, ки ғайр аз ӯ боз подшоҳи тавонотаре ҳаст ё не, ба сафари кишварҳои дигар баромаданӣ шуд:

Бубинам, ки дар гирди офоқ ҷист?
Тавонотар аз ман дар офоқ кист?

Бинобар ин, ғаниматҳои аз Эрон ба дастовардааш ва китобҳои ин кишварро якҷоя бо Равшанак ба Юнон ба пойтахти шоҳии худ бурданро аз Арасту илтимос кард:

Зару зевари худ фиристам ба Рум,
Ки ҳаст устуворӣ дар он марзбум.
Ҳамон Равшанакро, ки бонуи мост,
Бубар, то шавад қори ин мулк рост.
Кутубхонаи порсӣ ҳар ҷӣ буд,
Ишорат чунон шуд, ки оранд зуд.
Ба Юнон фиристод, то тарҷумон
Навишт аз забоне ба дигар забон.

Ҳаваси ҷаҳонбинӣ ва кишваркушоии ӯ торафт инкишоф ёфта, аз Эрон ба тарафи Арабистон (диёри Мағриб) ва зиёрати Макка меравад. Азбаски вай ба ин кишвар бе ҷанг ва бо инъомҳои зиёде рафт, ҳама ба ӯ тобеъ шуданд:

Чунон тохт бар кишвари тозиён,
Қ-аз ӯ тозиёро наёмад зиён.

Аз рӯи ҳиссу ҳавас ба орзуи дидани кишвари ободи Бардаъ ва подшоҳи Нӯшоба меафтад, ки пеш аз ин шунда буд. Вай дар он ҷо мулки ободеро دید, ки аз подшоҳ то ҳодими дарбору лашкар ҳама зану мард ба сифати ғулом буданд, ба Искандар писанд омаданд ва ӯ ба маҷлиси Нӯшоба пинҳонӣ ба сифати сафир рафт, вале зан бо фаросат ӯро аз рӯи сурате, ки дар номан Искандар буд, шинохт ва тахти худро ба ӯ дод. Искандар дар назди фаросати зан музлам ва таслим шуд:

Ситеза дар он кор н-ояд савоб,
Фуру монд якборагӣ дар ҷавоб.
Битарсиду шуд рангу рӯяш чу кох,
Ба Дорон худ бурд худро панох.
Шаҳ аз шарми он моҳни чуи наҳанг,
Чу заррофа аз ранг мешуд ба ранг.

Вай бо вучуди ба ақлу фаросати зан таслим шудан, то ин дараҷа далер будани занро наметасандид, ки дар ин фаҳмиши ӯ як навъ худписандии Искандар намоён шудааст:

Вале зан набояд, ки бошад далер,
Ки маҳкам бувад кинаи модашер.
Зан он бех, ки дар парда пинҳон бувад,
Ки овози пайбурда афгон бувад.

Аmmo, вақте ки дар меҳмондорӣ Нӯшоба иштирок карда, аз вай суҳанҳои боҳикмат шунд, ба ақли занони ботамизу бораӣ таҳсин гуфт:

Ҳазор офарин бар зани хуброӣ,
Ки моро ба мардӣ шавад раҳнамоӣ.
Зи панди ту, эй бонуи пешбин.
Задам сиккаи зар чу зар бар замин.

Аз рӯи тасвири Низомӣ майли Искандар ва эҳтироми ӯ ба занон аз ҳислатҳои ҳаётдӯстии ӯст. Вай ба Нӯшоба ваъда дод, ки ба мулку тахту тоҷи вай таарруз нахоҳад кард ва ба ваъдаи худ истод:

Ба вақти шудан кард бо шоҳ аҳд,
Ки н-орад дар озори Нӯшоба ҷаҳд.

Искандар дар инъом додан бисёр сахист. Вай ҳатто ҳарифонашро ҳам бо тухфаҳо сарфароз мекард. Тухфаро ба аскарону сарварони он ба ҳадде зиёд дод, ки охир мачбур шуданд, ки бо ҳукми ӯ ҳама, аз ҷумла худаш ҳам зарҳояшро дар ҳок гӯр кунанд. Низомӣ бо ин муносибат ганҷдорҳои пурташвишро мазаммат ва одамони бечизро тавсиф карда, дарवेशиро ба тавонгарӣ зид гузоштааст:

Тавонгар, ки бошад зараш зери хок,
Зи дуздон бувад рӯзу шаб тарснок.
Тухидаст, к-андешаи зар кунад,
Таманнон ганҷаш тавонгар кунад.
Чу аз зар таманнон зар бештар,
Тавонгартар он кас, ки дарवेशтар.

Искандар баъд аз пинҳон кунонидани ганҷҳо, боз орзуи ҷаҳонгардӣ мекунад, то ки аз як тараф, ӯ дунё-бахроро бинад, аз тарафи дигар, халқҳои мазлумро озод намояд. Дар

ин гуфтаҳо, бархилофи таърих Искандари истилогарро ам-
чун озодиоваранда маънидод ва идеализация кардани Низомӣ
намудор гаштааст, зеро Искандар идеали ӯст:

Шаҳ аз қиссаи орзуҳои хеш,
Суханҳо зи ҳар навъ овард пеш.
Ба нерӯи рои шумо меҳтарон,
Ҷаҳонро бубинам карон то карон.
Фуру шӯяд аз дод бедодро,
Раҳонад зи хун халки озодро.

Дар амалиёти ҷаҳонгирии Искандар, ки сайри ҷаҳон но-
мида шудааст, ҳислатҳои динӣ, муъҷизавӣ ҳамроҳ карда шу-
дааст, ки ӯро аз шахси реалӣ-таърихӣ ба афсонавӣ мубаддал
менамояд. Масалан, вай қалъаи Дарбандро гӯё бо ёрии дуон
зоҳид мекушояд ё ки ҷоми Қайхусравро дидани ӯ, ки пред-
мети афсонавист ва он бо синаи исқандарӣ баробар доништа
шудааст:

Ҷуз он нест фарқе, ки номусу ном,
Ту з-оина биниву Хусрав зи Ҷом.

Ин гуна ҳислатҳо дар ҷустани оби ҳаёт, ба зулмот рафтани
ӯ низ акс ёфтааст.

Дар образи Искандар он лаҳза характернок аст, ки ӯ дар
ҳамаи кишварҳо гоҳ бо ҷанг ва гоҳ бо сулҳ голибона қадам
зада, дар охири амалиёти худ ба кишваре омад, ки мардумо-
наш озоду осоиштаву меҳрубони якдигар ва бе ҳоким буданд.
Вай бо ҳамаи фазилат, сиёсатдонӣ, одилӣ ва қаҳрамонӣ мағ-
лубнашавандагӣ дар назди онҳо таслим шуд:

Агар мардум инанд, мо худ киём?
Ва гар сират ин аст, мо бар чиём?

**Хулосаҳо дар
бори дoston**

Сатрҳои пурмаънои «Искандарнома» чу-
нин гувоҳи медиҳанд, ки Низомӣ дар охири
умри худ хостааст, ки ҳамаи донишҳои зинда-
гӣ ва маърифаташро ҷамъ намояд ва онро ба шакли як асар
пурра ифода намояд. Барои инчунин ин гуна вафиза образи
Искандари Македонӣ ва устои вай Арастуи файласуф бисёр
мувофиқ омадааст. Ҳам образи Искандар ва ҳам Арасту дар
шароити асри XII образи хеле машҳур буд, ки ҳар дуи онҳо
ро ба ҳам пайвастан ва ба воситаи онҳо фикрҳои инчунин,
панду ахлоқ ва файласуфиро баён кардан имконияти васеъ
дошт. Он лаҳзаҳои ҳаёт ва фаъолияти Искандар, ки бо коси-
бон ва ҳунармандон алоқадор буд, ба Низомӣ имконият до-
дааст, ки дар бораи ҳунару санъат фикр баён кунад. Ӯ дар
ҷунин асар меҳост, ки дар бораи ҳамаи маъсалаҳои зиндагӣ,
давлат идора кардан ва тараққӣ додани илму адабиёт ба ҷӯ-
шу ҳуруши ҳиссиёт дарояд. Бинобар он, Искандар барои Ни-
зомӣ ҳамчун подшоҳи идеалӣ лозим буд, то ки дар симои вай

хаман докимияти рӯҳӣ ва тараққипарварӣ гирд омада бошад. Бинобар ин ҳам Низомӣ аз Искандари таърихӣ чашм пушида, дар симон вай подшоҳи одил, маърифатдӯст, илму адабиётдӯст ва ба халқҳо озодноварандаро тасвир намуд.

Мавзӯи Искандар ва корҳои вай дар адабиёти Шарқ набуд. Вай борҳо диққати намояндагони адабиёти дунёро ба худ кашидааст. Саргузашти Искандар дар ҳақиқат ҷолиби диққат буд, чунки вай ҳаёти ҷавонӣ, вале кӯтоҳмуддати худро барои истило кардан ва дар як ҷо ҷамъ намудани олами маданияи ҳамонвақта сарф кардааст. Афсона ва нақлҳо дар бораи Искандар аллакай дар асри IV пеш аз милод ба вучуд омада, ба воситаи аскарони юнонӣ дар мамлакатҳои истилокардан вай паҳн мешуд. Дар асоси ин нақлҳо тарҷуман ҳоли Искандар ба вучуд омад ва боиси дар солҳои 50—120 мелодӣ навишта шудани романҳо онд ба Искандар гардид. Дар Фарб, махсусан дар Юнон ва дертар дар давраи адабиёти Искандария дар атрофи пур кардани образ, саргузашт ва корҳои кардан Искандар ҷӣ қадар ки корҳо шуда бошад, дар Шарқ ҳам, махсусан намояндагони аристократияи Эрон барои дигар кардани образи ӯ ҳамон қадар кӯшиш намуданд. Нависандагони аристократияи Эрон образи ӯро барои он дигар кардани шудаанд, ки ҳамсифони онҳо аз Искандар шармандавор мағлуб гардида буданд ва кишварашон истило шуда буд ва ин ҳол барои онҳо нағну номус буд. Аз ин рӯ, доғи шармандагӣ доштанд, лекин образи Искандар чунон равшан буд, ки ӯро инкор кардан мумкин набуд. Бинобар ин, аввалҳо ватани ӯро инкор карда, ҳамчун эронӣ нишон доданд, дигар ин ки, ӯро писари подшоҳи Эрон Доро, бо аристократияи эронӣ хеш ва ҳамавлод, вориси ҳақиқии тоҷу тахти Эрон карда нишон доданд. Аз ин кӯшиш чунин маънӣ бармеояд, ки ҷангҳои Искандар дар Эрон фақат барои соҳиб шудан бо тоҷу тахти падар буда, вай Эронро истило ва аристократияи Эронро мағлуб накардааст. Пас, шараф ва номуси ҳукумат ва аристократияи миллӣ, ки ҳукмронии Искандарро эътироф карда буданд, гӯё помол нашудааст. Афсона ва саргузашти Искандар дар адабиёти ҷаҳон вариантҳои бисёре дорад. Искандарномаи Низомӣ пурракардашудаи он вариантест, ки дар мамлакатҳои Шарқ паҳн шудааст. Дар амалиёти ӯ лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки ҳаман юришҳои ҷангии Искандар барои он будааст, ки вай ҳукуматҳои бисёреро намехостааст, ҳукумати ягона ташкил кардани ва ба озурдагону мазлумони мамлакатҳо ёрӣ расондани аст:

Яке тоҷвар бехтар аз сад бувад,
Ки борон чу бисъер шуд, бад бувад.

Ин фикр танҳо дар идеал ва хоҳиши шоир ҳасту бас, ба рафтори Искандари қаҳрамони асар кордорҳои Искандари таъ-

рихӣ мувофиқ нест. Дар охири ҳақиқат Низомӣ ва махсусан дар охири Искандарнома образи подшоҳи идеал ҳам ӯро қа-ноат накунонд. Барои исботи ин фикри худ қаҳрамонаш Ис-кандарро дар назди тартиби мулки шимол таслим гардонид.

Низомӣ тартибот ва ҳамҷияти идеалӣ, баробарии ҳаёлии худро бар ҳилофи ҳамҷияти феодалии нобаробарӣ ва золи-монан замони худ гузоштааст ва ин идеали худро бо суха-нони Искандар, ки «вай оқилтарини одамон», «донон подшо-ҳон», «файласуф» ва ҳатто «пайғамбар» аст, тасдиқ менамояд. Чунин тасвири шахри озод, одамони хушбахт ва беҳокиму маҳкумо ба замони худ муқобил гузоштани Низомӣ, мумкин буд, ки ба сари ӯ ягон бало биёрад, вале вай нотарсона неш аз вафоташ сухани охири ва орзуҳои беҳтарини худро баён кард. Ҳамин аст идеали Низомӣ дар охири умраш.

Роҳи ҳалли ин идеал ва ба даст даровардани чунин ҳаёти хушбахтонаро фақат халқҳои СССР ва мамлакатҳои демок-ратии халқӣ бо раҳнамоии даҳон ҳамҷияти инсонияти тарақ-қипарвар В. И. Ленин ёфта ва ба амал оварда тавонистааст.

Образи Доро ҳамчун подшоҳи истилоғар, худраъӣ, золим ва мағрур тасвир ёфтааст. Сифатҳои Доро бештар на ҳамчун шахси подшоҳикунанда дар кишвари худ, балки подшоҳе, ки аз кишварҳои забткардааш зӯран хироҷ мегираду зӯриву но-писандӣ ба халқу давлати он кишварҳо дорад, тасвир ёфта-аст. Масалан, Доро дар муқоиса бо Искандар аз назари бу-зургони ҷонибдор подшоҳи манфии золиму бедодгар, айшпарвар аст, дорон зару зеvari зиёд, вале дар ҷанг беласкат, дар ҳис-лат аҳримансифат тасвир ёфтааст:

Зи Доро наёнд ба ҷуз ною нӯш,
Гар омад ба ту, хеш оянд ба ҷӯш.
Ту з-ӯ беш дар лашкар оростан,
Хироҷ аз забунон тавон ёфтан.
Шабехуни ту то блёбони занг,
Тамомон ӯ то шабистони занг,
Ту динпарварӣ, ҳасм кинавар аст,
Фаришта дигар, аҳриман дигар аст.
Ту шамшергириву ӯ чомгир,
Ту бар сар нишиниву ӯ бар сарир.
Ту бо додӣ, ӯ ҳаст бедодгар,
Ту мизони зӯр, ӯ тарозуи зар.
Ту бедорӣ, ӯ беҳудӣ мекунад,
Ту некӣ кунӣ, ӯ бадӣ мекунад.
Ту бар ҳаққиву ҳасм ботилситез,
Бигӯ: Чун кунад ботил аз ҳақ гурус.

Нуктаи назари Доро ҳамчун шоханшоҳи кишварҳо аз забони аҷлии ӯ ба Искандар ифода ёфтааст, ки дар мағрурӣ, худпи-сандӣ ва таҳдиди вай акс ёфтааст, ки ҳолати рӯҳияи подшоҳи голибро акс кунонидааст:

Зи Доро дуруд оваридаш нахуст,
 Надодахирочи куҳан боз чуст.
 Забунӣ чӣ дидӣ ту дар корхо,
 Ки бурдӣ сар аз хатти паргорхо?!
 Хамон расми деринаро кор банд,
 Мақун саркашӣ, то наёби газанд!

Чавоби рад гирифтани Доро аз Искандар газаби ӯро оварда,
 хашмашро ба Искандар зиёд кард, ба вай таҳдидомез назар
 афканд:

Чу Доро чавоби Сикандар шунид,
 Яке дурбош аз чигар баркашид.
 Ки бесиккаеро чӣ ёро бувад,
 Ки ҳамсиккаи номи Доро бувад!
 Ба тундӣ басте достон ёд кард,
 Қ-аз он шуд наюшандаро ранг зард.
 Бихандид, гуфт андар он захрханд,
 Ки афсӯс бар кори чархи баланд!
 Фалак бин чӣ зулм ошкоро кунад,
 Ки Искандар оҳанги Доро кунад?
 Сикандар на гар худ бувад кӯҳи коф,
 Кӣ бошад, ки бо ман шавад ҳаммасоф.
 Чунон пашшаро пеши ҷанги уқоб,
 Қам аз қатра пеши дарьёи об.

Доро дар чавоби Искандар ба воситаи косиди худ гуё чавгон
 ва як микдор кунҷид фиристод, ки маънии он ба вай бо назар-
 ногирӣ нигоҳ кардан, яъне ӯро бача шуморидан, то ки бо гуё
 чавгон бозӣ кунад, на дэвлатдорӣ.

Мақсад аз кунҷиди бешумор-бехисоб, яъне бисъёр будани
 лашкари Доро. Аммо Искандар дар ин предметҳои рамзии
 Доро фонда ва галабаи худро бар зидди вай меид: Гӯй ҷа-
 ҳон аст, ки Доро ба вай дод. Чавгон он аст, ки Искандар ҳа-
 маро ба ҷанги худ даровард. Донаҳои кунҷидро хӯроки мур-
 гон маънидод карда, фармуд, ки дар рӯи саҳни қаср ба пеши
 мургон резанд. Ин рафтори Искандар чунон маънӣ дошт, ки
 аскарони Искандар лашкариёни Дороро нобуд хоҳанд кард.

Дар ин тасвирҳои рамзӣ Низомӣ гуруру камаклии Доро,
 вале тамкину доноии қахрамони худ Искандарро баён наму-
 да, бо тамасхур ба қорӣ Доро нигоҳ кардааст.

Доро чунон ки одати шохони мағрур аст, ба ҷои он ки ба
 аҳволи қорхо андешад, худ фармон дод, ки лашкар ҷамъ ку-
 нанд:

Ҷаҳондор Доро дар он доварӣ,
 Талаб кард аз эронӣни ёварӣ.
 Зи Чину зи Хоразму Ғазнину Ғур,
 Замин оҳанин шуд зи наъли сутур
 Сипоҳӣ хама кард ҷун кӯҳи Коф,
 Хама санғфарсонӣ оҳаншикоф.

Доро хамчун истилогар, хучумкунандан аввал ва таҳлидку-
нанда ба истиклолияти дигарон харобиовар ва ғайра ба ка-
лам дода шудааст, ки аз он ба Доро таваччуҳ надоштам
Низомӣ намудор аст:

Зи чамъи саворони чобуксавор,
Ба нӯҳсад ҳазор андар омад ҳисоб.
Сипоҳе чу оташ сӯи Рум ронд,
Кучо шуд он буму нобум хонд.
Замин дар замин то ба аксон Рум,
Бичӯшид даръё, биларзид бум,
Алам дар замин гашт чун ганҷ гуӣ,
Зи наъли сутурони пӯлодсум.

Хучуми Доро хамчун хучуми ногаҳонӣ, ки характери таҷовуз-
корӣ дорад, маънидод шудааст:

Набуд огаҳ Искандар аз кори ӯ,
Ки орад қиёмат ба пайкори ӯ.

Искандар рафтори Дороро хамчун кирдори роҳзанона баҳе
дода, дуруст гуфтааст, ки оқибати кори роҳзанона мағлубият
аст:

Маликро ба вақти инон тофтан,
Ба дуздӣ нашояд зафар ёфтан.

Доро азбаски овозан Искандар ва ҷавобҳои катъинӣ ӯро шун-
да буд, аз вай тарсид:

Чу дар ҷанг фирӯзияш дида буд,
Зи пирӯзи ҷангеш тарсида буд.

Доро на танҳо аз овозан Искандар тарсида буд, аз сабаби
золими аз халқи худ, ки аз ӯ зулм дида буданд, низ ваҳм дошт,
зеро мардум ба пешвози Искандар тайёр буданд:

Ки чун шуд хабар дар хама марзбум,
Ки омад давон аждаҳое зи Рум.
Ҷаҳонро бад-ин мужда наврӯз буд,
Ки бедоди Доро ҷаҳонсӯз буд,
Аз ӯ мулку кишвар ба якборагӣ
Сутӯҳ омада аз ситамгорагӣ,
Зи доронарастӣ маниш хоста,
Ба меҳри Сикандар биёраста.

Аз ин сабаб Доро бо лашкари худ маслиҳат кард, ки ҷӣ тавр
пеши душмани худро гирад, вале маслиҳатдиҳандагон аз бе-
фонда будани кӯшишҳои ӯ огоҳонида, ба сулҳу созиш даъват
карданд, аммо вай аз ин гуфтаҳо ба ваҳм афтада бошад ҳам,
ҳамчун шоҳи худрағӣ хашм гирифт:

Шаҳ аз ланди он пири волудамарг
 Харосон шуд аз кори он пойлагз.
 Шуд аз гуфтаи ройзан хашмнок,
 Бупечид чуи мор бар рӯи хок.
 Гиреҳ барзад абрӯи пайвастаро
 Кушод аз гиреҳ чашми охвстаро,
 Ки дар ман чӣ нарм оҳане дидай,
 Ки пӯлоди худро писандидай?!
 Намой ба ман мардин аҳли Рум,
 Раҳи кӯхи оташ бубандӣ ба мум!

Доро барои нигоҳ доштани тахту тоҷи худ хисси ифтихори
 миллӣ ва хонадониро пеш ронд, ки чоиз ва зарур аст.

Ба худ нангро раҳнамунӣ кунам,
 Ки пешн забунон забунӣ кунам?!
 Агар худ шавам ғарқа дар захри мор,
 Нахоҳад наҳанг аз вараъ зинҳор
 Зи румӣ кучо хезад он дасти зӯр,
 Ки киштӣ бурун ронад аз оби шӯр.
 Бишӯронад авранги Хуршедро,
 Таманно кунад чои Чамшедро!
 Ба торочи Эрон биборад алам,
 Барад тахти Кайхусраву Чоми чам,
 Шукӯҳи каён пеш бояд ниҳод,
 Кадам дар хӯри хеш бояд ниҳод.

Доро аз гурури шохӣ, ки дошт, ба душмани қавӣ назар-
 ногиригӣ изҳор намуда, ба пири хирадманд суҳанҳои сахту ду-
 рушт гуфт:

Ту худ некдонӣ, ки бо ин шукӯҳ,
 Зи як тифли румӣ нагардам сутӯҳ.
 Ба дасти ғуломони масташ диҳам,
 Ба чӯби шубонон шикасташ диҳам,
 Уқобе, ки аз пашша гирад гурез,
 Гар афтоданаи ҳаст: гӯ, бармаҳез.
 Ту эй мағзи пӯсидаи солҳвард,
 Зи густохии хусравон боз гард.

Пири хирадманд аз дағалии ва сарзанишҳои Доро аз гуф-
 таи худ пушаймон шуда, ба подшоҳон панд доданро кори бе-
 фонда дониста, ўро тавсиф карда, аз хашм фаровард:

Чу з-ин гуна тундӣ басте кард шох,
 Пушаймон шуд он пиру шуд узрхоҳ.
 Насиҳатгарӣ бо худованди зӯр,
 Бувад тухми афканда бар хоки шӯр.

Доро дар мактуби худ бо душманию дӯғ ба Искандар бо на-
 зарногиригӣ нигоҳ карда, ўро наҳ зада, мисли пештара ба то-

беъ будан даъват, баръакси ҳол бо толону тороци Рум таҳдид кардааст:

Ту эй тифли нопухтан хомрой,
Мазан панча бо шери чангозмой.
Пушаймон кунун шав, ки чун кор буд,
Надорад пушаймонӣ он гоҳ суд.
Чавонӣ мақун, гарчӣ ҳастӣ далер,
Манеҳ пой густох бар коми шер.
Ба тундӣ ба форат барам кишварат,
Ба кохиш диҳам кишвари дигарат.
Маҷунбон маро, то начунбад замин,
Ҳамин гӯямат, боз гӯям ҳамин.

Доро дар мавқеи ҳукмронӣ мағруру мутақаббир тасвир шуда бошад ҳам, дар ҳолати мағлубӣ ва ҷароҳатнокӣ, сари худро сари зонуи Искандар дода, гумон карда буд, ки Искандар ўро кушта, тоҷро аз сари вай гирифтааст:

Раҳо кун, ки дар ман раҳой намонд,
Ҷароғи маро рушноӣ намонд.
Сипехрам бар он гуна паҳлӯ дарид,
Ки шуд дар чигар паҳлӯям нопадид.
Сари сарваронро раҳо кун зи даст,
Ту машқан, ки моро ҷаҳон худ шикаст.
Чу дасте, ки бар мо дарозӣ кунӣ,
Ба тоҷи қаён дастбозӣ кунӣ.

Ин ҳолати рӯҳия, ки тазоди давран хумкронии Дорост, таас-суроти шахси оҷизе, ки аз ҳаман имкониятҳо дасткӯтоҳ аст ва ҳатто аз душмани худ низ тараххум мехоҳад. Ин маънӣ дар он се таклифи Доро, ки ба Искандар карда буд, акс ёфтааст:

Яке он ки аз куштани бегуноҳ,
Ту бошӣ дар он доварӣ додхоҳ.
Дуюм он ки бар тоҷу тахти қаён,
Чу ҳоким ту бошӣ, наёри зиён.
Сеюм он ки бар зердастони ман
Ҳарам нашқанӣ дар шабистони ман.
Ҳамон Равшанакро, ки духти ман аст,
Бад-он тозагӣ дастпукhti ман аст,
Ба ҳамҳобии худ кунӣ сарбаланд,
Ки хон гардад аз нозу к-он арчманд.

Ҳамин тавр, Доро бо вучуди шоҳи ватани Низомӣ будан, азбаски қаҳрамони идеалии ӯ Искандар аст ба вай муқобил гузошта шудааст, образи манфӣ мебошад. Дар эҷоди образи манфии Доро таъсири ақидаи динии мусулмонии ӯ, ки бар зидди дини оташпарастист, ба эътибор гирифта шудааст.

Образи шоҳони дигар, ки қабилӣ Нӯшоба, шоҳи Ҳинд Кел, Ҳокони Чин ва ғайра, азбаски бе ҷанг ба Искандар таслим

шудаанд, мусбат эҷод шудаанд. Искандар дар амал танҳо ба шоҳи Зангбор ва раис ҷангида, ғолиб омадааст.

Дар тасвири хатти ҳаракати Искандар ба ғайр, аз фактҳои таъриҳӣ ба қувваи ҳаёлотӣ бадеӣ мурочиат кардани вай мушоҳида мешавад. Масалан, рафтани Искандар ба диёри Мағриб ва зиёрати Маккаи Муаззама, қалъаи Дарбандро бо дуои зоҳид фатҳ кардани ӯ, рафтани вай аз Ҳиндустон ба Чин, ҷанги Искандар бо лашкари раис, ба дашти Қипчоқ, рафтани ӯ барои талаби оби ҳаёт ба зулмот рафтан, сафари тасодуфӣ ба мулки шимол ва ғ. таъриҳан ба амал наомадааст ва дар хатти ҳаракати ӯ ин ҷойҳо қайд нашудааст. Илова бар ин, ҷангҳои Искандар дар Суғд ва хатти ҳаракати бозгашти ӯ ва дар роҳ вафот ёфтани вай, ки факти таъриҳист, акс наёфтааст. Ғайр аз ин Равшанак ҳамчун духтари шоҳаншоҳи Эрон Доро маънидод шудааст, ҳол он ки дар таъриҳ духтари яке аз ҳокимони суғд аст ва ғ.

Искандар дар тасвири Низомӣ паҳикунандаи дини тавҳид (худои ягона) маънидод шуда, тавсиф ёфтааст:

Чаҳонро зи динҳои олуида шуст,
Ниғаҳ дошт бар халқ, дини дуруст.

Низомӣ аз рӯи ақидаи динии мусулмонии худ ва муносибати манфӣ доштан ба дини зардуштӣ (оташпарастӣ) ин дин ва пайравони онро таъкиб намудан ва осори динию маданияи онро нобуд кардани Искандар маъқул доништа шудааст, ҳол он ки дини Искандар дини исавӣ (христианӣ) буда, ба дини ислом, ки ҳоло набуд хилоф буд. Зардуштӣ дини тавҳид ва ватани шоир аст, ӯ мебоист онро ҳимоя ва бо ин восита ба истилогарон нафрат баён мекард, вале аз сабаби ҳисси таассуби мусулмоннаш, ки бар зидди маҷусиён буд, ин ҳол рӯй надодааст.

Низомӣ мувофиқи идеологияи динии он давра ва ақидаи тасаввуфии он замон дар лаҳзаҳои лозима фикру андешаҳои худҷӯй ва тарки дунёро талқин кардааст, ки моҳияти иртиҷой дорад ва қимати дostonро боз ҳам баландтар намебардорад:

Чаҳонро надидам вафодорие,
Наҳоҳад кас аз бевафо ёрие.

вале дар байни халқҳо сулҳро аз ҷанг афзал доништааст:

Валек ошті бех, ки пархошу ҷанг,
Ки ин доғу дард оварад, он обу ранг.

Аммо қимати дostonи «Искандарнома» дар ақидаи халқӣ-прогрессивии халқпарварӣ инсондӯстӣ ва адолатхоҳии он аст, ки шоир дар охири умр аз подшоҳи одилпарастӣ ҳам даст кашада, ҷамъияти нобаробарии феодалӣ ва подшоҳиро инкор намуда, ба социализми ҳаёли гузаштааст:

Падидор шуд шаҳре ораста,
 Чу Фирдавс пурнеъмату хоста.
 Мукимони ин шаҳри мардумнавоз
 Ба пеш омадандаш ба сад иззу ноз...
 Бипурсидашон, к-ин чунин беҳарос,
 Чароеду худро надоред пос?
 Бад-ин эминӣ чун раҳед аз газанд.
 Ки бар дар надоред кас, кулфу банд?
 Чунон дон ҳақиқат, ки мо ин гурӯҳ,
 Ки ҳастем сокин дар ин шаҳру кӯҳ.
 Дурӯғе нагӯем дар ҳеч боб,
 Ба шаб вожгуна набинем хоб...
 Чу очиз шавад ёр, ёрӣ кунем,
 Чу сахтӣ расад бурдуборӣ кунем.
 Надорад зи мо аз касе мол беш,
 Хама ростикисмем дар моли хеш.
 Зи дуздон надорем ҳаргиз ҳарос,
 На дар шаҳр шаҳна, на дар кӯй пос.
 Зи мо дар ҷавонӣ намирад касе,
 Магар пир, к-ӯ умр дорад басе.

Дар ин тасвири Низомӣ лаҳзаи аз ҳама муҳим он аст, ки қаҳ-
 рамони идеалии ӯ Искандар, ки то ҳол одами аз ҳама мус-
 бату подшоҳи дониш ҷаҳон буд, дар назди одамони дунёи
 озод очиз монд, кордорин одамони шаҳри озодро дуруст шу-
 морида худаширо маҳкум кард:

Сикандар чу дид он чунон расму роҳ,
 Фуруманд саргашта бар ҷойгоҳ.
 К-аз он хубтар буқъа нашунида буд,
 На дар номаи хусравон дида буд.
 Ба дил гуфт: з-ин розҳон шигифт,
 Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
 Нахоҳам дигар дар ҷаҳон тохтан,
 Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
 Маро бас шуд он ҳар чӣ андӯхтам,
 Ҳисобе, к-аз ин мардум омӯхтам.

Искандар на танҳо тартиби ҷамъиятии ин мардумро аз тар-
 тиботи феодалии худ, балки одамонашро ҳам аз худ ва ҳам-
 сафаронаш афзал донист: Ӯ аз ҳамаи кардаҳои худ пушаймон
 шуда, баъд аз ин ба ҳар ҷо, ки мерафт бечорагонро озод ме-
 кард:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
 Ба гирди ҷаҳон бар нагардидаме.
 Раҳондӣ басеро зи бечорагӣ
 Ба ҳар ҷо, ки ӯ тохтӣ борагӣ.
 Аз он мамлакат шодмон боз гашт,
 Равон кард лашкар чу даръе ба дашт,

Искандар бо ин гуфтаи худ на ин ки подшоҳии идеалии худ, балки ҳамаи сохти феодалии асрашро инкор кард. Низомӣ дар охири умраш чамъияти золимонан феодалиро инкор кард, ба олами социализми ҳаёлӣ гузашт ва дар ҳаққи замонаш суҳани охиринаи худро ҳар чӣ бодо бод гуфт. Низомӣ дар айни ҳол дар чамъияти золимона аз ҳавфи ҳуҷуми феодалҳо ва рӯҳониён эмин гардид, зеро ин маъниро на у, балки подшоҳи подшоҳон Искандар гуфтааст:

Панду ҳикмат дар достони «Искандарнома» ҳам мавқеи калон дорад, вале дар мавридҳои зарурӣ ва лаҳзаҳои ҷудогона баён гардидааст. Масалан, дар лаҳзаи молу чизро ғундоштан ва ё онро ба тариқи инъом бахш кардани Искандар дар бораи бевафои мулк, беҳтар будани тарки дунё ва ҳислати бадӣ ҳариси чиз будан суҳан роидааст:

ХУЛОСАҲОИ УМУМИ

1. Низомӣ бузургтарин дostonсаро буда, на танҳо анъанан дostonсарони гузаштагонро инкишоф дод, балки анъанан дostonсарони худ — ҳамсаронро ҳам ба вучуд овард, ки асрҳои сармашқи дигарон шудааст.

2. ӯ шоири дидактики бузург аст ва ақидаҳои дидактикии ӯ на танҳо дар «Махзан-ул-асрор»-и вай, дар тамоми дostonхояш дар мавридҳои зарурӣ ифода ёфтааст.

3. ӯ шоири файласуф мебошад ва ақидаҳои фалсафии ӯ дар маснави «Махзан-ул-асрор» ва ҷӣ дар дostonҳои эпикӣ баён шудааст.

4. Низомӣ дониши амиқи илмӣ ва ҳаётии дорад ва онро ҳе-ле моҳирона дар дostonхояш акс кунонидааст.

5. Услуби тасвир ва ифодаҳои нутқи мачозӣ дар дostonҳои ӯ ҳолати ҳайратбахш дорад.

6. Ҳар чанд ки мувофиқи талаби замони феодалии подшоҳон қахрамони асари ваянд, вале ӯ аз мавқеи адолатхоҳӣ ба онҳо нуқтаи назари танқидӣ дорад, онҳоро дар охири кор ислоҳ кардани мешавад, аммо дар охири умри худ аз ин ақида ҳам баргашта, ба социализми ҳаёлӣ гузаштааст ва ин маъниро аз забони подшоҳи подшоҳон Искандари идеалии ва дар мисоли таслим шудани ӯ дар назди одамони озоду хушбахти чамъияти беподшоҳу беҳоким ифода кардааст.

7. Майлу ақидаҳои халқии Низомӣ на танҳо дар ақидаи адолатхоҳии ӯ, дар муносибат ба образҳои персонажи дostonхояш низ ифода ёфтааст. Аз ҷӯлон дарси ибрат гирифтани Баҳром аз ҷихати ҷисму рӯҳ ва олами маънавий аз Хусрав афзал будани Фарҳод ва таслим шудани Искандар дар назди халқи озод.

8. Бо вучуди ҳукмрон будани занбадбинӣ дар замони феодалии ба латофат, зебой ва ақли зан ҳусни тавачҷӯх доштани

Низомӣ дар образи Ширин, духтарони ҳафт пайкар, канизаки Баҳром Фитна, Нӯшоба ва ғ. намудор гаштааст.

9. Низомӣ сардафтари анъанави дostonҳои ишқӣ-романтикӣ ва ҳамсасаронист.

АДАБИЕТИ ИЛМӢ

1. Е. Э. Бертельс. Низомӣ 1948.

2. Е. Э. Бертельс. Роман об Александре и его главные версия на Востоке, М.—Л., 1948.

3. Е. Э. Бертельс. Низами, 1956.

4. Е. Э. Бертельс. Низами и Фузули, М., 1962.

5. Г. Ю. Адиев. Легенда о Хосраве и Ширин в литературе Народов Востока, М., 1960.

6. Садулло Асадуллоева. «Лейли и Меджнун» в фарсиязычной поэзии, Д., «Дониш», 1981.

НАСР ДАР АДАБИЕТИ АСРҲОИ XI—XII

Пеш аз ҳама бояд мафҳуми насри ин давраро муайян кунем. Аз истилоҳи «наسر» ҳамаи асарҳои адаби-илмӣ (кадом соҳаи илм, ки бошад (шарҳи ҳоли) қиссаҳо ва саргузаштҳо, сафарнома), панду ҳикмат, мактубот ва ғайра фаҳмида шудааст. Аз рӯи мафҳуми имрӯзаи услубҳои баён бояд байни асарҳои равона (ғайри манзум) фарқ гузорем. Истилоҳи «наسر» танҳо ба он асарҳои мансуб аст, ки бо услуби баён бадеӣ образҷодкунӣ навишта шудаанд. Ба насри бадеӣ асарҳои хотиротӣ ва қиссаҳои низ мансуб кардан мумкин аст. Тарзи баён он тасвир аст. Он асарҳои равона, ки бо услуби баёни муҳокима, таҳлили мантикӣ ва даъвою далелу исбот эҷод гардидаанд, асари илмӣ мебошанд. Аммо дар гузашта ва адабиётшиносӣ имрӯзаи Эрону Афғонистон ва ғ. чӣ асарҳои илмӣ ва чӣ бадеӣ ҳама наср номида шудааст. Масалан: китобҳои онд ба фалсафа, таърих, ҷуғрофия, риёзиёт, тиб, данд, сиёсат, саргузаштҳо, тасвири образҳои ҳаёт ва дигарҳо — ҳама наср шуморида шудаанд. Ҳамаро ба наср мансуб кардан ду далели асосӣ дорад: яке бо забони равона навишта шудан, дигаре дар услуби илмӣ кор фармудани унсурҳои услуби баёни бадеӣ. Мо мувофиқи мафҳуми имрӯза он асарҳои равонаро интиҳоб мекунем, ки ба насри бадеӣ мансубанд. Масалан, «Искандарнома», «Ҳай ибни Яқзон», «Қалилаву Димна», «Синбоднома», «Самаки айёр», «Марзбоннома» ва ғ. Қисми дигаре, монанди «Сафарнома», «Қисас-ул-анбиё», «Роҳат-ус-судур» ва дигарҳо, ки саргузашт, шарҳи ҳол ва тасвири сафар аст.

Чӣ тавре ки дар боби адабиёти асри X гуфтем насри бадеӣ ва насри илмӣ дар он аср ҳам якҷоя фаҳмида мешуд. Он наср аз ҷиҳати забон ва услуб содда буда, бинобар тарҷума аз арабӣ будани баъзе асарҳо дар ин осори наҳви забони араб

мушоҳида мешавад. Ин хусусият каму беш дар нимаи аввали асри XI низ ба назар мерасад. Аммо, махсусан, аз нимаи дуюми асри XI забон ва услуби насри бадеӣ рӯ ба мураккабӣ овард ва бештар дорои услуби бадеӣ гардид. Дар асри XI ва минбаъд вобаста ба тараққиёти ҷамъияти феодалӣ тафаккури одамон, аз ҷумла, нависандагон низ инкишоф ёфт. Ин ҳолат омилҳои дигар ҳам дошт. Баъд аз барқарор шудани салтанати сомонӣ, ки ҳаракати шуубияи ҳис ва ифтихори миллиро ба муқобили истилои араб ривож ва ба дониши илму адаб ва гуфтугӯи умумихалқӣ далерона дохил шудани забони дариро қувват меод, содданависӣ авҷ гирифта буд, аммо баъд аз истилои туркҳо дар Осиёи Миёна ва Эрон таассуби динӣ ва таъқиби шуубия ривож гирифта, ба зиёд шудани таъсири забони араб ва бо ин восита ба мураккаб шудани забони адабӣ роҳ кушод, завқдору ба ин ҷониб равона кард. Аз доираҳои васеи халқ ба доираи танги дарбор ва аҳли илму адаб майл пайдо кардани аҳли қалам, манбаи моддӣ ва хизмати онҳо ба давлати феодалӣ ба дарбор вобаста буд, бо дарбориёни дорои маълумоти муайяни адабӣ маданӣ, бо забону услуби нисбатан мураккабтаре, ки аз забони омма фарқ кунад, суҳанрондан лозим буд. Ғайр аз ин барҳам хӯрдани маркази ягонаи адабии Бухорои асри X ва пайдо шудани марказҳои гуногуниёсӣ ҷониби забони адабӣ ба ҳар тараф кашид. Ин ҳолат як навъ мусобиқаи нависандагонро низ ба вуҷуд овард, ки то ҳар кас дар шеърӣ суҳанварӣ ҳар чӣ зиёдтар хунариномӣ ва қувваозмӣ намояд. Дар натиҷа ҳар чӣ бештар кор фармудани калима, ибора, ифода ва иқтибосҳои арабӣ, бо ишораҳо ва маҷозот суҳанрондани мавқеи баланд ба даст овард, ки онро насри мурсал ва насри маснӯъ меномиданд. Ин хусусият, ҷи дар насри бадеӣ ва ҷи дар асарҳои илмӣ умумӣ шуда монд, ки дар он як навъ муглакии фикр ва хирагии он ба шахси дорои таҳсили мадраса фаҳмо набошад, ҳатто бо шахси босаводи хонандани миёнҳол ҳам фаҳмо нест. Агар ҳамин тавр наменавист, мақбули удабо ҳам намешуд. Хулосан ин ҷумлаи ба ном форсии пур аз калимаҳои арабӣ он аст, ки Захирии Самарқандӣ мехост асарии «Синбоднома»-ро ба таҳрири худ дароварад, вале фурсат надошт, бинобар ин, инияти худро ба амал бароварда наметавонист:

Ҳамин тавр, кор фармудани калимаҳои бешумори арабӣ, санъатҳои бадеӣ ва маҷозот услуби асосии наср буд. Ба он кор фармудани порчаи назм дар байни наср, сачъ ва ҳатто ҷумлаҳои ба мисраъ монанд дар баъзе асарҳо расм шуда буд. Масалан, Сӯфӣ Абдуллои Ансорӣ дар китоби «Қанз-ул-солиқин» ҳамин услубро ба кор бурдааст, ки дар хотири солиқон нақш бандад. «Ишқ гуфт: Ман девонаи ҷуръакаши завқам, барорандаи шавқам, зулфи муҳаббатро шонаам, зиръи маваддатро донаам, мансаби иёлатам убудият аст, муттақои ҷалолатам ҳайрат аст, қулбаи бошиши ман таҳризи аст, хирфаи

маоши ман тафвиз аст. Эй ақл, ту кистӣ? Ту маваддиби роҳ ва ман муқарриби даргоҳ». Дар ин фикра ҳар чанд ки калимаҳои номафҳум зиёданд, услуб хеле содда, таъсирбахш аст ва мақсаде дорад, ки ба муриди сӯфия, ки аксар мардуми одӣ, деҳқону ҳунарманданд фаҳмо бошад. Ин услубро Шайхӣ сӯфӣ Абӯсанд Абулхайр ҳам дар асарҳои худ ба қор бурдааст, ки онро «насири мавзун номидан мумкин аст: «Ин тасаввуф иззест дар залл, тавонтарест, дар дарवेशӣ, худовандест дар бандагӣ, серист дар гуруснагӣ, пушидагист дар бораҳнагӣ. Дар баъзе асарҳои насри мавзун дар шакли қофиядор ҳам омадааст: «Ғунчагон дар пардаҳои рангин, чуи арӯсоии шармгин, иқтидо карда ба сора, ба кас нанамода руҳсора» (аз рисолаи «Дар гузури ҷавонӣ») Ин намунаро шеър дар наср низ номидан мумкин аст. Ба ҳамин тариқ, насри маснуи классикӣ аз қор фармудани масал, тамсил, ибора ва калимаҳои арабии, тавсифҳои пай дар пай дуру дароз, ороишҳои лафзӣ ва маънавӣ, мисолҳои талмех, порчаҳои шеърӣ, истилоҳоти илмӣ ва ҳаёлотӣ бадеии рангин иборат буда, ба нависанда имконият медиҳад, ки таассурот, ҳиссиёт ва донишҳои аз ҳаёт гирифтаи худро ба хушқу ҳоли, балки ба воситаҳои гуногуни бадеӣ ва услубӣ ифода намояд. Аммо чӣ тавре, ки аз мисоли боло (порча аз Заҳирӣ) дидем, маром ва мақсади нависанда дар наср пардаи ибораву ифодаҳо ва масалу кинояҳои бешумор, ҳамчун калимаҳои номафҳуми арабии мемунад. Ин услуб ба ворид шудани калимаҳои бемавриди арабии роҳ кушодааст. Чунин рафторро дар насри бадеӣ услуби реалистона шуморидан душвор аст. Чанде аз асарҳои насри бадеӣ;

«ИСКАНДАРНОМА»

«Искандарнома» романи аст, ки дар адабиёти қадим ба вуҷуд омада, бо варианти фарсӣ ва шарқнаш паҳн шуда, аз зери таҳририҳои зиёде гузаштааст. Чӣ тавре ки Э. Е. Бертельс дар асари худ «Достони Искандар» то Навоӣ қайд кардааст, ба эҷоди «Искандарнома» ду гуруҳи материалҳои истифода шудааст. Яке маълумотҳои биографии Искандари истилогар, ки бевосита баъд аз вафоти ӯ наздиконаш Клитарх ва Онесикрит тартиб додаанд. Ин материалҳои минбаъд ба китоби шарҳи ҳоли ӯ, ки Плутарх навиштааст, истифода шудааст. Дигаре, афсонаҳо дар бораи Искандар аст, ки дар байни халқҳо паҳн шудааст.

Як қисми саргузашти ӯ, чӣ ҳақиқат ва чӣ афсона, бо мамлакатҳои Шарқ, алоқаманд аст, зеро дар натиҷаи ҷангҳои дахшатноки истилогаронаи ӯ ҳокимияти Мисриён ва Ҳахоманишиён Эрон шармандавор сарнагун шудааст. Дар ин кишварҳои саргузашти Искандар нисбат ба варианти юнониаш тағйир ёфтааст ва он симои таърихӣ ин истилогари бераҳмро

дигар кардааст. Равияи шарқии қиссаи Искандар дар асри I м. пайдо шуда, дар асри IV пурра шудааст, ки ба номи табиби подшоҳи Македония Каллисфон нисбат меоданд. Баъд аз он ки аврупоиҳо бардурӯғии онро исбот карданд, ин вариантро «Каллисфони бардурӯғ» номиданд ва ҳамин вариант дар Шарқ паҳн ва тарҷума шудааст. Аз ғӯи варианти мисрӣ романи пайдо шудааст, ки агар дар вариантҳои ғарбӣ-юнонии «Искандарнома»-ҳо Искандар танҳо писари подшоҳи Македония Филип ва истилогари бераҳм бошад, дар вариантҳои мисрӣ ва эронӣ аз авлоди подшоҳони сарнагунишудаи ин кишварҳо мебошад. Масалан, дар варианти мисрӣ Искандар писари Коҳини (сеҳргари) Миср Нектанеб аст. У аз Миср гурехта ба Македония рафта, зани Филипро ҷоду ва бо ӯ алоқа кардааст. Азбаски ӯ аз авлоди подшоҳони Миср аст, дар ӯ хуни Фиръавиҳо ҷорист. Дар варианти эронии «Искандарнома» ӯ писари подшоҳи Эрон Дорон II аст, ки аз зани юнонии ӯ — духтари Филип аст, ки баъд аз мағлубият ба вай ба занӣ дода буд. Дорон II бо вай фақат як бор хуфтухоб кард ва бинобар аз дахонаш бӯи бад омадан, уро ба падараш баргардонд. Аммо вай аллакай ҳамл пайдо карда буд. Вақте ки писар таваллуд ёфт, уро Искандар ном карданд ва аз номус писари Филип ба қалам доданд. Чунин сохтакорӣ чӣ маънии дошт? Маълум аст, ки аристократияи Мисру Эрон аз зарбаҳои ҳалокатовари Искандар шармандавор мағлуб шуда буданд. Барои рӯлӯш кардани чунин шармандагӣ уро аз насли подшоҳони Мисру Эрон нишон доданд. Пас, ҷангҳои Искандар ҷанги подшоҳи бегона нест, аз онҳо худист, пас, ин аристократия мағлуб нашудааст, ҳокимият аз насл ба насл дигар гузашт. Искандар истилогар нест, барои тахту тоҷи мероси падараш мубориза бурдааст. Вай дар Эрон бародари Дорон III аст, ки падар яқу модар дигаранд.

Сабаби дуҷуми ин сохтакорӣ дар он аст, ки рӯҳониёни Мисру Эрон ба аристократияи гуломдорӣ ва феодалӣ алоқаи мустақкам доштанд ва даъво мекарданд, ки подшоҳӣ фарри худост, ки онро худо ба подшоҳон додааст, аз насл ба насл мегузарад, онро ба ғайр аз худо ҳеҷ кас тағйир дода наметавонад. Дар ҳуҷуми хонумонсӯзи Искандар, ки хонадони Ҳахоманишиҳо барбод рафта буд, ӯ осори динӣ ва мадғиро меҷӯзонд. рӯҳониёни мисрӣ ва зардуштиро мекушт, дини насрониро зӯран ҷорӣ мекард, назарияи теократӣ ба зарбаи сахт дучор шуда буд. Пас, аз авлоди подшоҳони Миср ва ё Эрон будани ӯ фарри яздонро ба ӯ нисз ниғаҳ меодад, яъне вай бо хост ва ёрии Ахурамаздо подшоҳи Эрон шудааст. Бинобар чунин сохтакорӣ, аз Искандари таърихӣ, ки подшоҳи ғоратгару истилогари ғайри дин буд, дини зардуштиро таъкиб мекард, оташкадаҳоро сӯзонд, китобҳои зиёди зардуштӣ, аз ҷумла, «Авесто»-ро оташ зад, пойтахти Ҳахоманишиҳо Истахар ва дигар шаҳрҳои хароб мекард, дар Суғд се сол ҷангҳои харо-

бювар бурд ва дар он ҷангҳо дар шаронти кам будани эҳлоқӣ дар он давр аз рӯи навишти таърихчиёни Юнон дар Суғд сад ҳазор кас кушта шудааст. Ҷашм нӯшидан лозим омад. Бо вучуди он ки ҷи дар он замон ва ҷи дар оянда, ба Искандар ва пайравони он нафрати бениғонаи зардуштиён ифода ёфтааст, ўро душмани маданияти қадим, инсоният ва одами дўзахӣ номиданд, дар достонҳои насру назми минбаъда Искандар ҳамчун подшоҳи ҳақдори худӣ, одил, озодновар, файласуф, қариб пайғамбар маънидод шудааст. Хол он ки дар китоби давраи сосони «Артак виразнамак» Искандар офаридан Аҳриман номида шудааст: «Аммо баъд аз ин Аҳримани нопоки бадқирдор барои рехтани обрӯи ин дин (дини зардуштӣ Х. М.) Искандари руми нопокро ки дар Миср макон дошт, игво кард, ки бо ҷанг, ҳаробӣ ва зулму зиёде ба Эроншаҳр равад. Ин дўзахӣ, мулҳиди бадқирдор Искандари руми нопок, ки дар Миср зинадагӣ мекард, омад ва ҳама (китобҳои муқаддаси динӣ)-ро сӯхт. Бисёр дастурҳо, додварҳо, мубадло, диндорон, амалдорон ва хирадмандони Эроншаҳро кушт. Дар байни пешвоён, соҳибхонаҳои Эроншаҳр (тухми) бадӣ — душмани байни ҳамдигарро кишт, худ халок шуд ва ба дўзах сарнагун рафт. Дар «Искандарнома»-ҳои минбаъда дар бораи Эрон ва Осиён Миёна шаҳрҳо бино қунонидани Искандар суҳан рафтааст, вале муаллифи асри X ибни Хасан-ал-Исфаҳонӣ дар китоби «Ан-наҳл» ин фикро инкор кардааст: «...Дар он қиссаҳое, ки ноқилон овардаанд (гуфта шудааст, ки) ў дар Эронзамини дувоздаҳ шаҳр бино кард ва ҳамаро Искандария номид... Ин ривоятҳо замина надоранд, зеро ў ҳаробновар на бинокор» буд.

Аз рӯи ишораи иқтибоси боло, ки Искандарро Мисрӣ нишон додааст, аз афти қор роҳи зайрон қардани симон ҳақиқӣ варианти Мисрӣ, яъне «Қаллисфени бардурӯғ» кушодааст. Дар китоби «Худойнома», ки хроникаи расми давраи сосониён аст, Искандар на «Офаридан Аҳриман», балки подшоҳи авлоди ҳоҳоманишиҳо номида шудааст. Ба «Шоҳнома» ҳам ҳамин равиҷи нигоҳ дошта шудааст.

Аз ин гуфтаҳо хулоса мебарояд, ки образи Искандар дар давраи қадим, махсусан асрҳои III—VIII ду хел аст: 1. Офаридан Аҳриман, дўзахӣ. 2. Авлоди ҳоҳоманишиҳо — насли эронист.

«Искандарнома» аз паҳлавӣ ба сурёӣ ва арабӣ ва боз аз арабӣ ба наср ва назм ба забони форсӣ-дарӣ тарҷума шудааст.

Яке аз сабабҳои дар адабиёти шарқи мусулмонӣ шӯҳрат пайдо қардан ва гаштаву баргашта таълиф ёфтани он шояд дар он факт бошад, ки номи Искандар дар сураи XVIII — 82 Қуръон бо номи «Зулқарнайн» зикр шудааст. Ҷи тавре ки қиссаи Юсуф ба Қуръон даромада ва аз он ба назми қиссаи «Юсуф ва Зулайҳо» ёри додааст, ҳамон тавр, аҷаб нест, ки

симон Искандар ҳатто маънон мусулмонӣ ҳам гирифта бошад.

Искандар барои адибони Шарқ, ки ҳамеша ғояи адолат-хоҳӣ ва подшоҳпарастии бомаърифатро талқин мекарданд, лозим шудааст. Махсусан, дар паҳлуи ӯ истодани файласуфи қадими юнон Арасту ба шоирони бузург имконият додааст, ки ақидаҳои тараккипарварона ва ҷаҳонбинии фалсафии худро ба ин восита баён кунанд. Бинобар ин, онҳо аз Искандари таърихӣ — подшоҳи ғоратгар, золиму бераҳм чашм пушидаанд, аз он образи мусбати подшоҳи одил, бомаърифат ва бахту озодиовар сохтаанд.

Чӣ тавре ки аз порчаҳои ҷудогонан адабиёти асри XI—XII бармеояд, дар доираҳои адабии дарбор образи Искандар, чӣ ба воситаи хроникаҳои расмӣ, чӣ исқандарномаҳо ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маълум ва машҳур будааст, вале лаҳзаҳои характернок он аст, ки шоирони дарбор барои идеализацияи қардани шоҳи худ ӯро ба Искандари идеалӣ муқобил ва бар ӯ афзал гузоштаанд. Шоири дарбор Фарруҳии Сиёстонӣ достонҳои онд ба Искандарро афсонаву дурӯғ эълон карда, диктати аҳли адабро аз образҳои идеалии хислати афсонавӣ ба подшоҳони зиндан замони худ ҷалб кардааст:

Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан наво ор, ки навро ҳаловатест дигар.
Фасонаи куҳану қорномаи ба дурӯғ
Ба қор и-ояд, рав бар дурӯғ раҷ мабар.
Ҳадиси он ки Сикандар қучо расиду ҷӣ қард,
Зибас шундан гаштааст халқро аз бар.
Бале Сикандар сар то ба сар ҷаҳонро гашт,
Сафар гузиду биебон буриду кӯху камар,
Валекин ӯ зи сафар оби зиндагонӣ ҷуст.
Малик ризои худову ризои пайғамбар,
Ба вақти он ки Сикандар ҳаме аморат қард,
Набуд нубувватро барниҳода қулф ба дар.
Ба вақти шоҳи ҷаҳон гар паямбарӣ будӣ,
Дувист оят будӣ ба шаъни шоҳ андар.

Ҳамин тавр, дар порчаҳои дигари шеърӣ ҳам шоҳи замонро ба Искандар муқобил гузоштан мушоҳида мешавад:

То он ки нӯш қардам оби ҳаёти адл,
Бе об менамоям мулки Сикандарам.

Ҷалолиддин Муҳаммад Ибни Носири Алавӣ, (асри XII).

Фарруҳӣ дар қасидан худ барои идеализацияи Султон Маҳмуди мутаассиби ғоратгар ва истилогарро, ки кишвари худ ва Ҳиндустонро ба харобазор мубаддал қарда буд, ба Искандари идеалӣ муқобил гузошта, ҳушомадгуёна Маҳмудро агар пайғамбарӣ охирамон Муҳаммад намешуд, ба ҷои пайғамбар гузоштанӣ буд. Аммо қувваи маънавӣ ва ғоявии муқоисаи Фарруҳӣ пурзӯр аст, зеро аз сабаби шоҳи манфӣ будани султон

Махмуди реал қувваи идеалии Искандар (хар чанд ки Фаррухӣ оиро дурӯғ номндааст) ингоҳ дошта шудааст. Муқоисаи он ки Искандар оби зиндагӣ мечусту Махмуд ризои худову пайғамбар ва аз номи ҷангҳои ба ном ғазовоти ғоратгарона мебурд, низ пурқувват нест.

Аз ин фактҳои адабӣ ду факти дигари адабӣ-ғоявӣ ба миён меояд: Яке образи подшоҳи идеалии Искандарро ба вучуд оварда, оиро ба подшоҳи золим ва ғоратгар муқобил гузоштан, дигаре аз подшоҳони идеалӣ рӯй тофта ба подшоҳи замони худ рӯ овардан ва золиму ғоратгарро бо сифатҳои «одилу халқпарвар» ба қалам додан ба назар мерасад. Аммо дар асарҳои насри бадеие, ки барои доираҳои васеи халқ навишта мешуд (масалан, «Самъи айёр» ва «Абӯмуслимнома») ба соддагӣ ва равшании услуб рӯя мешуд, вағарна ба хонандан умум номафҳум менамуд.

Нависандагон ва олимони форсу тоҷик, махсусан дар соҳаи илм асари худро ба забони арабӣ менавистанд. Ақбул ба ҳар ду забон асар навистан маъмул буд. Дар қорӣ қувват гирифтани насри форсии дарӣ инкишофи илм, қувват гирифтани таъсири дин, бо ин восита ба вучуд омадани асарҳои тасвиркунандаи саргузашти авлиёву анбиё, пахлавонони ҷангҳои ғазо, авҷ гирифтани тасаввуф ва барои тарғиботи ақидаҳои тасаввуфӣ зарурати муроҷиат ба оммаҳои васеи халқ низ ба инкишофи наср шароити мусонд ба вучуд овард. Дар натиҷа наср дар ин асарҳо ривҷ ёфта, ба насри арабии кишварӣ мо бартарӣ ба даст овард.

Ҷи тавре ки дар боло қайд шуд, насри соддаи асри X, ки анъанавӣ бое ҳам надошт, ҷои худро услубан ба насри тақаллуфии маснӯъ, яъне пур аз ороишҳои санъати бадеӣ ва маҷозӣ дод, ки як аломати он афзули қалимаву ибораҳои арабӣ, забони адабӣ ва бадеии дарӣ буд. Масалан: «Меғъяд муқаррири ин мақомот ва муқаррири ин қалимот Муҳаммад бини Алӣ бини Муҳаммад бини ал-Ҳасан-ул-Заҳирӣ ал-қотибӣ-ул-Самарқандӣ, ки ҷун мани бандаро ҳамеша ба хидмати ҷаноби рафои ин давлат ва василат фанон монен ин ҳазрат низоъ ва ташаввақдар бар қамол мебуд ва дар ҷияи ин аманият ва тааллул ба идроки ин мунайят рӯзгор мегузоштам ва мутарқибӣ саодате ва мутаррасида ғурсате мебузаз, ки мағар рӯзгор ба ҳусули ин саодат мусоидате намоёз ва ақлот ба асфофи ин ҳоҷат мусоҳимате, қуназ ҳуз замона сарқашӣ мекард ва ҷамоли арӯси ин муродро дар ҳиҷоби таазур медошт...». Мафҳуми ин ҷумла, ки ҳоло беист давом дорад, агар бардурӯғ идеализация кардан. Равияи яқум майлҳои халқии озодиҳоҳонаро ақс қунонидааст, майли дуҷум равияи феодалиро, майли яқум аз дуҷум афзал аст.

Яке аз тарҷумаҳои мансур тарҷумаест, ки дар охири асри XI ба амал оварда шудааст. Тартибдиҳандаи ин нусха, ки маълум нест, аз маҷмӯаҳо, ривоятҳо ва «Искандарнома»-ҳо

варианте ба вучуд овардааст, ки мағзи холиси киссаи Ис-
кандар аст. Дар ин китоб Султон Маҳмуд бо номи султон
Мозӣ ва «Раҳматуллои алайҳ» қайд шудааст. Аз ин ишора
чуни бармеояд, ки ин муаллиф дар солҳои наздик ба вафо-
ти Султон Маҳмуд (1030) зиста ва эҷод кардааст. Муаллиф
ё тартибдиҳандаи ин нусха шояд хонандаи доираи хеле васеъ-
ро ба назар гирифта бошад, ки забони асар бисёр сода, ра-
вои ва дилчасп аст.

Баъд аз ин дар охири асри XII «Искандарнома»-и манзу-
ми Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст, ки онро дар боби эҷо-
диёти адабии Низомӣ дидем.

«КАЛИЛА ВА ДИМНА»-И АБУЛМАОЛИЯ

Тафсилоти ҳаёт ва эҷодиёт Наср бини Муҳаммад бини
Абдулхамиди мушшии Абулмаоли пурра маълум нест. Ҷои та-
валлудашро баъзе Шероз, аксарият Ғазнин қайд намудаанд.
У аз донишмадон ва соҳибмансабони замони ҳукмронии Баҳ-
ромшоҳи Ғазнавӣ (1118—1152) буда, ба қорҳои девонии дав-
латӣ иштирок карда, дар замони ҳукмронии Хусравшоҳ (1152—
1160) аз сабаби дониши қавӣ ва истеъдоди баландаш ба да-
раҷаи дабири расидааст. Дар замони салтанати Маликшоҳ
(1160—1187) ба мансаби вазирӣ таъин шуд. Аз бонси зид-
диятҳои дохили дарбор бо баҳонаи холономаълум ба қаҳру
ғазаб султон Маликшоҳ гирифтӣ шуда, ба ҳабе афтадааст.
Аз рӯи нақли Авфӣ дар тазкирани «Лубоб-ул-албоб», ки ўро
дар боби вазирон ва садрҳо зикр кардааст, рубони зеринро
гӯе дар зиндон навиштааст, ки аз ин рубоӣ лаёқати шоирини
ӯ низ хувайдоист:

Эй шох, мақун он чӣ бишурсанд аз ту,
Рӯзе, ки ту донӣ, ки напурсанд аз ту.
Хурсанд най ба мулку давлат зи худой,
Ман чун бошам ба банд хурсанд аз ту.

Аз байти аввали ин рубоӣ маълум аст, ки султон аз сабаби
ҷавонӣ ҷилави қори худро ба дасти дигарон додан бо игвой
онҳо Абдулмаолиро ба ҳабе гирифтааст. Аз рӯи гуфтаи Авфӣ
душманонаш ўро ба қатл расонидаанд. Рубоии зеринро пеш
аз қатлаш гуфтааст:

Аз маснади иззарчи ногаҳ рафтем.
Ҳамдан диллаҳ, ки нек огаҳ рафтем.
Рафтадӯ шудандӯ низ ояндӯ раванд.
Мо низ таваккалат Алиуллаҳ рафтем.

Аз калиман таваккал ба Алӣ лай бурдан мумкин аст, ки гу-
ноҳаш мумкин аст пайравӣ ба мазҳаби шиъа ва исмония бо-
шад.

Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Аз он ки дар замони ҳукмронии Баҳромшоҳи ҷавон ба қорхон девонӣ ширкат дошт ва замони набераи ӯро дидааст, солхон 1096—1165-ро замони зиндагии ӯ тахмин кардан мумкин аст.

Чунон ки аз мазмуни ва услуби асарии ягонаи ӯ «Калила ва Димна» дидаи мумкин аст, Абулмаолий шахси фозил ва боистеъдод будааст. Соли таълифи ин асар маълум нест, вале аз он ҳақиқат, ки ба номи Баҳромшоҳ бахшида шудааст, бояд то соли 1152 эҷод шуда бошад, ки дар ин вақт ӯ ба дараи камолот расида буд.

Чуноне ки аз муқаддимаи муфуссалӣ Абулмаолий бармеояд, ӯ бо вучуди ҷаид нусхае аз «Калилаву Димна» дар даст доштаи, нусхаеро, ки аз фақеҳони замонаш Алӣ бини Иброҳим ном шахс ба вай тӯхфа расидааст, ба тарҷуман худ асос кардааст ва ин асарро ба тарбияи ахлоқ ва қорхон давлатдорӣ зарур ва фойданок шуморидааст. Ӯ қайд кардааст, ки «...Ин китобро баъд аз тарҷуман писари Муқаффаъ ва назми Рӯдакӣ тарҷумаҳо кардаанд ва ҳар кас дар майдонӣ баён бар андозан мачоли хеш қадаме гузорида, лекин менамояд, ки муроди ишён тақрири самар ва тақрири ҳикоят будааст ва таҳфима ҳикмат ва эзоҳи маъънават, ҷӣ суҳани некӯ ва матан рондаанд ва бар эроди қисса иқтисор намуда ва дар ҷумла ҷум рағбати мардумон аз мутолааи кутуби тозӣ қосир гаштааст ва он ҳикма ва маъназ маҳмур монда буд ва масалан, худ тамом мадрус шуда, бар хотир гузашт, ки оғро тарҷума карда ва дар басити суҳан ва қашфи ишорати он ишбӯе равад ва оғро ба оғт ва аҳбор ва аъён ва амсол муваққад гардонидла шавад, ки то ин китобро, ки мурдан ҷанд ҳазор сол аст, хӯё бошад во мардум аз қавонди он маҳрум намонанд». Аз ин муқаддимаи муфассал ҷанд маъсалан адабӣ ба миён меояд:

1. Байни тарҷуман Ибни Муқаффаъ ва назми Рӯдакӣ ва тарҷуман Абулмаолий тарҷумаҳои дигари зинде будаанд, вале шӯҳрат надоштаанд. Дар қадом забон будани онҳоро низ қайд накардааст, вале ақсарашон ба забони арабӣ будаанд. 2. Тарҷумаҳои дигар бештар на ҳикмати панду насихат, балки афсонагӯӣ ва ҳикоят будаанд ва ҳар тарҷумон дар он лаҳзати худро нишон додааст. 3. Абулмаолий қадри суҳани тарҷумонҳои дигарро эътироф менамояд, вале қайд кардааст, ки дар эроди суҳан кӯтоҳӣ намудаанд. 4. Дар замони ӯ, назме асри XII рағбати мардум аз хондани китоби арабӣ дур шудааст, бивобар ин, оғро ба форсӣ гардондан лозим. Маълум мешавад, ки дар ин асрҳо (XI—XII) ҳам «Калила ва Димна» ба забони арабӣ будааст, вале аз даҳан мондааст. 5. Абулмаолий «Калилаву Димна»-и назми Рӯдакиро дар даст дошт ё не, ишорат накардааст. 6. Абулмаолий тарҷумаҳои пешинро мурдан ҳазорсола номидла, кӯшиш кардааст, ки оғро бо тарҷуман худ, ки дорон байтҳои шеърӣ, оғтҳо, хабарҳо, панду

насихат ва масалҳост, пурра ва зинда гардонад мардум аз он баҳравар гарданд. Вай ин китобро барои идора кардани давлат низ лозим ва дастур медонад. 9 гуфтааст, ки боби Барзуи табиб ва Бузургмехро мӯъҷазтар баён кардааст.

Таркиби «Калма
ва Димна»

Ин асарӣ тамсилӣ аз муқаддима ва 14 боб иборат аст. Боби аввал дар мавзӯи дустии ду шахс ва ба миён даромадани шахси хабаркаш ва дӯстиро ба душманӣ табдил додани ӯ. Чоҳу мансабпарастӣ дар симон Димна ва қавоату некхоҳӣ дар симон Калила. Дар ин мавзӯ ҳикояти Шер ва Гов оварда шудааст. Боби дуум — тафтиши қору амали Димна. Боби сеюм — аҳамияти дӯстӣ дар ҳикояти зоғ, муш, кабӯтар, сардорашон Мутаваққа ва сангушт. Боби чорум — ба мулофифати душман фирефта нашудан. — Ҳикояти бум ва зоғ. Боби панҷум — дар касби чизе аввал рафтори қиддӣ кардан ва дар охир суст шудан. — Ҳикояти маймунҳо. Боби шашум — дар бораи онҳое, ки дар қору амал таҷдид кунанд ва аз фондани тафаккури тадбир беҳабар бошанд. — Ҳикояти Ал-носик ва ибни Ирс. Боби ҳафтум — онҳое, ки душманони зиёде доранд, вале бо лутфу марҳамат аз онҳо некӣ мебинанд. — Ҳикояти мушу гурба. Боби ҳаштум — аҳли кина ва адоват. — Ҳикояти Тоир ва Ибнузмалик. Боби нухум — он чӣ дар миёни подшоҳон ва наздикони онҳо воқеъ мегардад. — Ҳикояти Шер ва Ибни Оди. Боби даҳум — нигоҳ доштани қон ва риояти нафс аз бадни дигарон. ба ҷанговарон зарар нарасонидан ва ба гӯш гирифтани панди носеҳон. — Ҳикояти Шер ва Шағол. Боби ёздаҳум — касе, ки касби худро монаду ҳунари дигаре ихтиёр кунад, вале аз худ кардани он муяссар нашуда, мутахайир, мутаассиф ва пушаймон шавад. — Ҳикояти меҳмондор ва меҳмон. Боби дувоздаҳум — дар бораи ҳислатҳои сутудан подшоҳон аз қабилҳои ҳилм, саховат ва шучоат. — Ҳикояти подшоҳи Ҳинд ва хоби он. Боби саздаҳум — некӯӣ кардани хизматгорон ва қадри тарбият донистани онҳо. — Ҳикояти сайёҳ ва заргар. Боби чордаҳум — дар бораи он ки чӣ тавр одами қариму оқилу зирак хабардор аз банди бало ва хастаи захми азоб аст ва лаими гофилу аблаҳи чоҳил дар неъмат ва паноҳи орзуи моли дигаре рӯз мегузаронад. — Ҳикояти ӯ дар зикри Ибн-Алмалик ва асҳоби ӯ.

«Калилаву Димна» сюжети ягона надорад. Ҳар боб ва ҳикояти он дорони сюжети алоҳида мебошад. Тарзи баёни асар пеш аз овардани ҳикоят баёни мақсад буда, барои тасдиқи фикр ба тариқи масал ҳикояте оварда мешавад, ки персонажҳои он ҳайвонот, паррандагон ва дар баъзе мавридҳо инсонҳо мебошанд. Дар баъзе бобҳо услуби ҳикоят дар аҷдод ва сачъ қор фармуда шудааст. Услуби асар аҷибу гариб буда, ҷолиби диққат аст.

Ҳаман ҳикояти 14 боб дар назди подшоҳи Ҳинд Рой аз забони Бараҳман нақл ёфтааст.

Ин асар аз роман-қиссаҳои адабиёти форсу тоҷик буда, дар асри XII дар се ҷилд эҷод шудааст. Аз рӯи нақле, ки дар муқаддимаи он ворид аст, гуё Фаромарз ибни Худодод ибни Абдуллаҳ Ал-қотиби Ал-арҷонӣ аз забони қиссагуёни замонаш, ки яке аз онҳо садақан Абулқосим ном доштааст, гирд оварда, таҳрираш кардааст. Муаллиф ва чамъқуандаи қисса таърихи чамъ қардан ва ба шакли сари бутун даровардани қиссаи «Самаки айёр»-ро рӯзи шанбе чоруми чимоди-ул-аввали соли 585 ҳ. қарор додааст, ки ба 21-ми июни соли 1189 мелодӣ баробар аст. Шояд дар асрҳои миқбаъда боз таҳрир шуда бошад, ки дар нусхаҳои мавҷуда осори қалами асрҳои XIII—XIV мушоҳида мешавад. Ин асар дар замони худ ва миқбаъд ҷунон интишор ёфтааст, ки аз худуди Эрону Осиёи Миёна баромада, ба адабиёти арман ва араб дохил шудааст.

Нависандаи «Самаки айёр» худро эҷодкор не, чамъқуанда номндааст. Ин ишораи муаллиф хислати фольклорӣ доштани асарро нишон медиҳад ё ки муаллиф бо ин роҳ ба асари худ хусусияти фольклорӣ додааст, то ки ба доираҳои васеи хонандагон ва шунавандагон дохил шавад. Ин маъниро забони соддаву равои халқии он низ тасдиқ менамояд. Хусусияти дигари халқии асар он аст, ки ровӣ аз шунаванда музд мецоҳад, ҷунон ки маддоҳон дар маърака, чамъомадҳои халқӣ аз шунаванда ва тамошобинон музд мецоҳанд. Барои ҳар хонандаи қисса панҷ динор барои муаллифи он ҳазор динор қимат муайян кардааст ва ҳамчунии аз онҳо дуон хайр ҳам мецоҳад. Ҷунон қайди муаллиф бо дарбори подшоҳон алоқа надоштани нависандаи асарро нишон додааст: «...Оламафрӯз гуфт: — Эй зан, бигӯй, охир ту кистӣ? Суманрух гуфт: — Би-хоҳӣ, ки бигӯям, то ман кистам, бигӯй, ки то ин ҷамоат ҳазор динор зарри хирочӣ ба чамъқуандаи ин китоб диҳанд, ки бисъёр ғусса кашадааст ва рӯзгор зоеъ карда, то ин қисса ба ҳам овардааст. Ман гуфтам: Он ҷӣ дар ҳиммати ман буд, бале, агар надораид ва наметавонаид додан ба ҳиммати хеш бидиҳанд, кам аз панҷ динор надиданд».

Номи қаҳрамонҳои асар Марзбоншоҳ, Фаррух, Ашк, Паранд пахлавон, Фаррухрӯз, Рӯни, Хуршедшоҳ, Гардумак, Шағод, Мехрон, Кова ва дигарон, номҳои занонаи Махпарӣ, Гулбӯй, Моҳастун, Моҳона, Симино, Мардондухт, ва ғайра ҳамма номҳои тоҷикӣ-эронӣ буда, номҳои арабӣ кам аст. Баъзе номҳо аз қабилҳои Чигилмоҳ ба баромади туркии ин қаҳрамон ишорат мекунад. Мисли ҳамин, баъзе номҳои мураккаби тоҷикӣ арабӣ, аз қабилҳои Лолосилоҳ ва номҳои пурраи адабӣ, аз қабилҳои Катур Салим ва Катрон низ вомехӯранд. Қаҳрамони марказии достон, ки шахси пахлавон, доно, зирак, шуҷоъ ва найрангбози моҳир мебошад, Самак аст, «айёр» сифати ҷолоқии ӯро нишон медиҳад. Дар китоби «Таърихи Систон»

183837

нақле ҳаст, ки дар он ҷо байни ду гурӯҳи мутаассиб, ки Самаку Садақ ном доштаанд, бо ҳам муборизаҳои шадид бурдаанд. Ҷои таъҷуб аст, ки ривояткунандаи қиссаи «Самаки айёр» Садақа мебошад ва ин тасодуф ба таъсири калоне, ки асар ба ҳаёти мардум доштааст, ишорат менамояд. Ҳамчунин асари мазкурро аз забон ба зобан нақл карда ба назм медаровардаанд.

Образи Самак чунон ба вучуд оварда шудааст, ки дар симои вай ҳаман хислатҳои олами рӯҳии айёрон гирд оварда Қиссаи «Самаки айёр» тарзи ҳаёт, урфу одат, зиндагӣ ва рӯҳияи халқҳои эронии асрҳои тоҷистилонӣ мугулро акс кунандааст.

Аз порчаҳои боқимондаи манзум маълум мегардад, ки «Самаки айёр»-ро шахси номатълуме ба шакли дoston ба назм даровардааст. (Вазнаш вази маъмули дostonҳо: ҳаҷазӣ мусаддас). Ин маъниро порчаи зерин тасдиқ менамояд: Олам-афрӯз дар суҳан гуфтани вай (Суманрух) боз монда буд, ки суҳан некӯ мегуфт, то ҳуз дар андеша буз, ки ин зан ҳуз, кист? То гуфт: Эй зан, ман туро ҳеҷ гуна намениносам ва маро дар дил ояз, ки ту кистӣ? Суманрух гуфт: Некӯ гуфтаанд дар ин маънӣ:

Чӣ бурей аз ману ному нишонам,
Ки ман ному нишонат нек донам.
Ту ҳуз ҳастӣ Самак марди замона,
Ба марди дар ҷаҳон ҳастӣ яғона.
Чу ту марде ба олам ҳеҷ мазар,
Назозасту назояз бешу камтар.

Мундариҷаи қиссаи «Самаки айёр»-ро қаҳрамонҳои Самак Шағоли пилзӯр, Хуршедшоҳ ва ғайра, ки айёрони моҳир буданд ва саргузашти ошиқонаи Моҳпарин ҷинӣ ва Хуршеди Ҳалабӣ ташкил додааст. Дар ин қисса мазмуни равияи ҷавонмардон ва амалиёти хислатҳои ҷавонмарди, ки пайравонаш ҳолати рӯҳияи эдди феодалӣ доштанд, ҳеле равшан акс ёфтааст.

«МАРЗБОННОМА»

Аз осори мансури маснӯи адабиёти форсу тоҷик буда, бори аввал ба забони табарӣ навишта шудааст. Муаллифи он Исфаҳади бини Рустам ибни Шарвин аст, ки ӯ аз маликзодагони хонадони Бованд буда, асари худро дар охири асри X ба забони табарӣ бо усули тамсил эҷод намудааст. Қаҳрамонҳои ин асар ҳайвоноти ваҳшӣ, ларрандаҳо, девҳо ва инсонҳо мебошанд. Асари мазкур шояд бори аввал бошад, дар китоби «Қобуснома»-и Унсур-ул-маолӣ Қайковус дар боби авлодони фарзандаш ёдоварӣ шудааст: «Ҷаддан ту модарам

маликшодан Марзбон бини Рустам бини Шарвиндухт буд, ки мусаввифи китоби «Марзбоннома» буд. Баъд аз ин, чуни иншорое дар асари Ибни Исфандиёр дар китоби «Таърихи Табаристон» дар боби ҳақимони Табаристон қарда шудааст ва дар он ҷо афзалияти «Марзбоннома»-ро ба «Қалилаву Димна»-и Беднон Ҳақим қайд намуда, ифтихори миллии эрониро изҳор қардааст: «Испохбади Марзбон бини Рустам, бини Шарвин... ки китоби «Марзбоннома» аз забони вухуш ва туюр ва инс ва чин ва шаътин фароҳамкардан ўст, агар донодиле, оқиле аз рӯи инсоф, на тақлиди маонӣ ва гавомиз ва ҳақим ва мавонзи он китоб бихонад ва фаҳм кунад. Хок бар сари донаши Беднон файласуфи Хинд бошад, ки «Қалила ва Димна» чамъ қарда ва бидонад, ки бад-он маҷмӯъ дочимро дар аҳли Хинд ва дигар ақолим чанд дараҷа фахр ва мазият ва ба назми табарӣ уро дивонест, «Некнома» мегӯянд дастури назми Табаристон аст...

Азбаски забони табарӣ инсли забони суғдӣ, хоразмӣ, пахлавӣ ва ғайра забони маъмули умумӣ набуд, «Марзбоннома»-ро ба забони форсии дарӣ даровардан лозим шудааст. Ойро навишандан асри XII Муҳаммад бини Ғофӣ ал-Мальтӣявӣ, ки ослан аз Осён хурд (дар шимоли Ҳалаб) аст ва забони аз табарӣ ба форсии дарӣ бо номи «Равзат-ул-уқул» тарҷума қард ва дар муқаддимаи он аз «Марзбоннома» ёдоварӣ қардааст. Ал-малтӣявӣ аз фозилони дарбории салҷуқиёни Туркияи усмонист. Аз мансаби лабири ба рутбаи вазири Рукниддин Сулаймоншоҳ ибни Қиличарслони Салҷуқӣ (1192—1203) расидааст. Вай ҳамчун олим, фозил ва адиб барои тарбияи ахлоқ тарҷуман ин асарро дар соли 1201 ба аниҷом расонид. Ал-малтӣявӣ дар тарҷуман худ, ҳар чанд ки мазмун ва маънои «Марзбоннома»-и аслиро нигоҳ дошта, вале таркиб ва услуби онро тағйир дод, шояд аз ҳамин сабаб номи онро низ иваз қардааст. Аввало забон ва услуби соддан ҳамефаҳми «Марзбоннома»-ро бо калима, маҷозҳо, масал, мақолҳо ва ибораҳои арабӣ пур қард, ки ҳатто барои хонанда ва шунаванда душворфаҳм аст. Дигар ин ки, агар «Марзбоннома» аз нӯҳ боб иборат бошад, «Равзат-ул-уқул» ёздаҳ боб шудааст. Масалан, боби охири «Равзат-ул-уқул» «Малики Некбахт бо занаш Юно» дар «Марзбоннома» нест. Услуби «Равзат-ул-уқул» маҷмӯъ буда, зарбулмасал ва шеърҳои арабӣ маъни қалон дорад. Дар истифодаи калмаҳои арабӣ чунон ғӯта задааст, ки дар бисёр мавридҳо байни калмаҳои арабӣ изофат (и) мондаасту бас.

Баъд аз чанде дар байни солҳои 1210—1225 адиби дигар аз фозилони Ироқ Саъиддин Варовинӣ шояд аз сабаби беҳабар будан аз тарҷуман Малтӣявӣ ва ё мӯъжӯл нашудани услуби душворфаҳми «Равзат-ул-уқул» «Марзбоннома»-ро бо номи аслиаш ба забони форсии дарӣ аз табарӣ тарҷума қард. Тарҷуман ҳоли ин адиб маълум нест ва дар байни солҳои

номбаршуда тарчума гардидани асари мазкур аз он қайди адиб маълум мегардад, ки дар муқаддима ва хотимаи асараш мулозимии вазири атобек Узбак бини Муҳаммади Озарбойҷон (1210—1225) хоҷа Абулқосим Рабибуддин Хоруи бини Алӣ ибни Зафарӣ Дандон будани худро қайд намудааст. Варовинӣ «Марзбоннома»-ро ба номи ҳамин вазир, ки шахси фозил ва китобдор буда, дар Табрез китобхонаи бузурге ташкил дода, то соли 1224 зинда будааст, навиштааст. Пас, ҳуди ӯ низ мударри дар Табрез зиндагӣ кардааст.

«Марзбоннома»-и Варовинӣ аз як муқаддима, нӯҳ боб ва як хотима иборат аст. Баъзе ҳикоят ва масалҳо, бобҳои «Марзбоннома»-и асл партофта шудаанд. Тарҷумон ин қорро доништа кардааст. Пас, тарҷумони аввал ва сояи ҳам ба қори тарҷума рафтори эҷодӣ кардаанд ва он асарҳо тарҷумани ҳолис набуда, эҷоди ҳоби муаллифон мебошад.

Муқаддимаи «Марзбоннома»-и Варовинӣ як андоза аҳамияти тарҷуманиҳолӣ ва таърихӣ ҳам дорад. Чунончи аз дебоҷа бармеояд, муаллиф дар мадрасаи Низомияи Исфохон мезистааст ва дар мавзӯи панду ҳикмат асарҳои бисёреро мутолиа намуда, ба навиштани асари худ шӯруӣ кардааст. Ӯ дар бораи воқеаҳои сиёсӣ ва ҷангҳои салҷуқиёну хоразмшоҳиёну ва харобӣҳои Ироқ, дар ин ҷангҳо сухан роидааст. Баъд аз ин ӯ ба Озарбойҷон рафта, ба хизмати вазири дар боло номбаршуда дохил гардида, ба фикри итмоми «Марзбоннома» шудааст.

«Марзбоннома» ҳам насли маснӯъ аст ва осори насли XII мебошад, ҳатто аз ҳади насли маснӯъ гузашта, ба шакли шеър даромада, дар он воситаҳои тасвири мубодила, тавсиф, ташбеҳ ва истиора хеле қор фармуда шудаанд. Носирони пешин аз ин услуб худдорӣ мекарданд. Дар ин асар ҳам истифодаи масалҳо, масалҳо, порҷаҳои дарӣ, арабӣ хеле зиёд аст. Чунон ки дида мешавад, ин асарҳои мансур ҳам як навъ тазмин ба «Марзбоннома»-и аслист, ки дар он носирон қувваозмоӣ ва мусобиқа кардаанд. Санъати тарсил инчо мавқен қалон дорад.

«СИНБОДНОМА»

Нигоранди ин асар Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибн-ул-Ҳасан Ал-Заҳирӣ ал-Қитоб-ал-Самарқандӣ буда, дар охири асри XII зиндагӣ кардааст. Тарҷумани ҳоли Заҳирӣ Самарқандӣ маълум нест. Подшоҳе, ки аз хонадони Қарохиёну зикр кардааст, Қилич Тамғочхон Иброҳим аст, ки соли 1203 вафот ёфт ва Заҳирӣ соҳибдевони ӯ будааст.

Заҳирӣ дар давоми қорҳои девонӣ-давлатии худ бо қорҳои эҷодӣ низ машғул шудааст, яке аз асарҳоиаш «Ағроз-ул-сиёсати фӣ ағроз-ал-раёсата». Таълифи ин асар баъд аз соли

1157 аст, зеро Султон Саиҷарро бо марҳумӣ ёд кардааст. Ин китоб бо насли маснӯъ аз подшоҳии Ҷамшед то Қилич Тамғочхон ва суханони подшоҳон ва ҳақимону файласуфон баҳс менамояд.

Асари дуҷуми ӯ «Самъ-ул-Заҳир фӣ ҷамъ-ул-Заҳир». Асари сеюмаш «Синбоднома» аст. Асари маъқур аз осори қалами ҳақими Ҳиндустон Синбод буда, аз рӯи гуфтаи Масъудӣ дар китоби «Муравваҷ-ул-заҳаб» (зари ривҷоёфта) дар замони Кӯш ном подшоҳи Ҳинд зиндагӣ кардааст. Ин китоб аз ҳиндӣ ба паҳлавӣ ва аз он ба арабӣ тарҷума шудааст. Аз рӯи тасдиқи Ибн-ал-Надим дар китоби «Ал-фехрист» «Синбоднома» ду вариант (таҳрир) доштааст: Бузург ва хурд. Тарҷумани дарии он бо амри Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ (976—997) ва қувваи қалами Хоҷа Амид Абул фавориси Қановазӣ аз паҳлавӣ ба рӯи кор омадааст. Он ҷӣ Заҳирӣ дар дебочаи «Синбоднома»-и худ соли тарҷумани аввалро 339 х. (950 м.) нишон додааст, саҳеҳ нест. Баъд аз тарҷумани Қановазӣ ду таҳрири форсии дарӣ ба зухур омадааст: Яке таҳрири Шамсиддини Муҳаммад ибни Алӣ бини Муҳаммад Ал-дақонкии Марварзӣ, ки шоир аст, вале ба насли маснӯъ ва музайян нигошта шудааст. Дигаре таҳрири Заҳирӣ Самарқандист. Заҳирӣ тарҷумани Қановазиро берун аз зинати санъатҳои адабӣ номидаст... Амид Абулфаворис ранҷ баргирифт ва хотир дар кор овард ва ин китоб ба иборати дарӣ пардохт, лекин иборати азим нозил буд ва аз тазайни ва таҳалли оӣ ва отил. Заҳирӣ дар таҳрири худ «Синбоднома»-и ба забони соддан дарӣ бе зинат ва санъати маснӯӣ навишташударо ба услуби замони худ — насли маснӯӣ ва музайян даровард, ки дар он санъат ва воситаҳои шеърӣ, порчаи шеърҳои форсии дарӣ, арабӣ, масалҳо, мақолҳо ва тамсилҳо дохил кард ва дар ин боб маҳорати баланди адиби носирӣ асри XII-ро нишон дод. Ин роман ӯ ки қисса дар мавзӯи маншӣ буда, тасвирҳои реалистонаи ҳаёт аст.

«АБУМУСЛИМНОМА»

Романи таърихӣ дорон услуби афсонавӣ буда, ба воқеаҳои таърихӣ шӯриши халқии бо сардорин Абумуслим, ки бар зидди хилофати бани умияи араб ва ҳаракати озодихонии миллии халқи тоҷик бахшида шудааст. Қатъи назар аз вариантҳои гуногунаш, орзуи ҳаваси аз истилои араб халос шудан ва таъмин намудани озодии сиёсии халқҳои Осиёи Миёна ва Эронро акс қушондааст. Асоси дигари ғоявии халқии асар — адолатхоҳӣ бар зидди халифаҳои золими бани умия аст. Ғояи роман қисман бошад ҳам, шiori зардуштии зидди-исломӣ (чунон ки дар замони шӯриш ва давраи муканнаъ дошт) надорад, баръақс, мувофиқи шioriҳои асри миёна лар-

дан динии исломӣ дорад ва халифаҳои бани умияи арабу ҳокимони онҳоро ҳамчун золимонн номусулмон маҳкум мекунад.

Дар китоби халқии «Абӯмуслимнома» гоҷи дар зери байраки ягонаи умумимиллӣ муттаҳид намудани халқи тоҷик ва вилоятҳои тоҷикинишин низ ифода ёфтааст. Ин маъниро бо сардорни сарлашқари ҳар вилоят ба илтиёри Абӯмуслим омадани одамони вилоятҳо тасдиқ менамояд. Масалан, Рустами кӯҳнишин, Таҳмоси Хумандӣ, Малик Қаҳтонӣ Самарқандӣ, Шерзоди Бухорӣ, Мизробшоҳи Хоразмӣ ва ғ.: «...Аз ақиби ӯ гарди дигаре баромад, аз миёни гард саду бист ҳазор лашқар ҳамроҳи подшоҳе пайдо шуд, ки ҳаман ишон зумуррадпӯш буданд, аспони ишон якранг сиёҳ буд. Наъра кашиданд, ки «Манам Малик Қаҳтонӣ Самарқандӣ» гӯён худро бар он лашқар заданд. Гарди дигаре баромад. Наъра кашид, ки «Манам Рустами Кӯҳнишин» ва ғ. Амир хушвақт шуд, табли шодӣ заданд».

Роман ба воқеаҳои таърихӣ асри VIII бахшида шудааст, вале аз забон ва услуби он маълум мегардад, ки дар асрҳои XI—XII эҷод шудааст ва асоси фольклорӣ дорад. Асоси фольклоринаш на танҳо аз гоҷи халқии он, аз забон ва услуби он низ хувайдост.

«Абӯмуслимнома» вариантҳои зиёде дорад. Худи «беумаллифӣ» вариантҳои он аллакай ба хусусияти фольклорни он гувоҳӣ медиҳад. Муайян намудани вариантҳо ва нусхаи аз ҳама қадими он кори тадқиқоти адабиётшиносӣ аст. Чои назиста шудани ин асар бояд Осмён Миёна ва ё Хуросон бошад. Аз бисёр қор фармуда шудани калиман «худҳо» (худамон), ки ҳоси лаҳзаи Бухорост, макони эҷоди онро Бухоро шуморидан аз эҳтимол дур нест. Дар вариантҳо ба мундариҷаи роман мазмун ва фарқҳои мазҳабии динӣ дароварда шудааст, ки ба ин асар бетафовут набудани вариантсозҳои нишон медиҳад.

Қаҳрамони марказии достон Абӯмуслим аст, ки аслан аз ғуломони озодшуда будааст. Вай асосан ба халқи шӯришбардоштан диёри худ такъя карда, як силсила шӯрҳои демократиро пеш ронда, барои ғалаба аз болон марвониёни араб ба хонадони дигари халифаҳои араб Аббосиҳо иттифоқи муваққатӣ бастааст. Вай тадриҷан ба ҳокими Хуросону Балх мубаддал шуд, барои муттаҳид кардани кишвар бар зидди феодалҳои хурд, аз ҷумла, Бухорхудот мубориза бурдааст. Халифаҳои аббосӣ аз нуфузи ӯ тарсида, вайро ба Бағдод даъват карда, заҳр дода куштанд. Пайравони ӯ бо сардории Муканнаъ шӯришҳои нав ташкил намуданд.

Дар роман як силсила намояндагони аҳолии шаҳру деҳот ва касбу ҳунар: оҳангар, кундашикан, харрот, сайқалгар, обгинасоз, қассоб, гилқор, бирьёнгар, сиркофуруш ва бисёр соҳибони ҳунар иштирок доранд. Онҳо аз душман доно, оқил,

чораҷӯ, чаккон ва ҳамеша голибанд. Дар роман образҳои ҷавонмардон монанди Меҳтарбоди Ялдон Самарқандӣ ва ғ. амал мекунанд. Ҳамаи онҳо ба сардори худ Абӯмуслим содиқ ва вафодоранд. Абӯмуслим табареро, ки Хурдаки оҳангар барои вай сохта буд, то охири шӯриш нигоҳ доштааст.

Ҷиҳати дигари халқии роман дар он аст, ки ба душман нафрати беандоза доранд ва онро бо калимаҳои қабех ёдоваранд: Масалан: Аслами бебунёд, Зулқалодди ҳаромӣ, Марвоии подони ҳар, Язиди палид, амиралфосиқии ва ғ.

Агар романи «Самаки айёр» бештар маъшӣ бошад, «Абӯмуслимнома» қариб тамоми қаҳрамонӣ аст. Хусусиятҳои фантастикӣ он, аз як тараф, аз асоси фольклори он бошад, аз тарафи дигар, аз тасвири қаҳрамонӣ аст. Дар он тасвири муволиғавии портрети қаҳрамонӣ зид аст.

Мундариҷаи романи «Абӯмуслимнома» хеле печ дар печ аст. Бо вуҷуди оҳангҳои динӣ, онро асарҳои динӣ иртиқӣ номидан дуруст нест, зеро мувофиқи таълимоти марксизм-ленинизм агар аз он пардаи динӣ бардошта шавад, маънавиятҳои халқӣ боз менамояд. Ҳар чанд ки муаллифи ин асар ягон маълум нест, тадқиқотчиён онро ба калами Абӯтоҳири Тарсоеӣ мансуб медонанд.

«ДОРОВНОМА»

Нависандаи ин роман Абӯтоҳири Тарсоеӣ буда, ба асрҳои XI—XII мансуб аст. Ин асар аз ҷумлаи асарҳои, ки бори аввал пеш аз ислом, ҳатто то мелод эҷод шуда, борҳо таҳрири тасниф гардида, дар давраи исломӣ ҳам аз нав кор карда шудааст. Қиссаҳои асари мазкур силсиланок набуда, аз порчаҳои ҷудогонаи қаҳрамонҳои он Доро, Доров ва Хумой вобаста мебошад. Дар ин гуна асарҳои тасломӣ, аз ҷумла, дар «Доровнома» номҳои қадимии тоҷикӣ бо номҳои давраи исломӣ иваз шудаанд ва ҳамин қаҳрамонҳои он паҳлуандагонӣ таълимоти динӣ ислом мебошанд (чунин ки Искандари Мақдони ҳамин тавр аст). Дар романи «Доровнома» ҷангҳои Дорон хоманиши ва духтари ӯ бо Искандар тасвир ёфтааст.

«Доровнома» дар асри XV ҳам аз тарафи Мавлоно Беғамӣ аз нав кор карда шудааст, вале қаҳрамони асар Фирӯзшоҳ аст.

Мухаммад Авфии Бухорӣ, ки чи тавре дар боло қайд шуд, ба таърихи тазкиранивис ва шоир аст, балки аз насри нависони асри худ низ мебошад. Асари мансури ӯ, ки мухтасаран бо номи «Ҷавомеъ-ул-хикоеъ» машҳур аст, воқеаҳои таърихи то с. 1230 қайд кардааст ва тахмин меравад, ки дар с. 1232 ба номи вазири султон Шамсиддини Элтуғмиш Низомулмулкӣ Ҷунайдӣ навишта шудааст.

«Ҷавомеъ-ул-хикоеъ»-и Авфӣ аз чор ҷилд иборат аст ва ҳар ҷилд 25 боб дорад. Аз сарчашмаҳои гуногун хикояҳо,

шеърӯ адаб киссаҳо ва воқеаҳои таърих ба таври фаровон истифода бурдааст. Аз ин рӯ, интоби мазкур на танҳо сарчашман адабӣ, илмӣ ҳам мебошад. Ин аст, ки аз асари Авфӣ муаррихони энёде баҳривар шудаанд. Асари номбурда аз ҳикоя ва нахлҳои ҷудогона иборат аст. «Чавомеъ-ул-хикоеъ» низ дорон унсурҳои насри маснуъ бошад ҳам, нисбат ба асарҳои насри маснуъ, ки дар боло зикр ёфтанд, дар ғоятӣ соддагӣ ва равоӣ аст ва намунаи барҷастаи насри замони худ мебошад. Калимаҳои арабии қор фармудан он дар таркиби луғавии забони адабии он давр маъмул буд.

ХУЛОСАҲОН УМУМӢ

Мяқдори асарҳои равоии асрҳои XI—XII хеле энёд аст ва ба асарҳои номбаршуда романҳои «Амир Ҳамза» ё ки «Ҳамзанома», «Чамшеднома», «Рустамнома», «Хусайнӣ хурд» ва ғайраро низ илова намудан чоиз аст.

2. Асарҳои насрии ин даврро ба гурӯҳҳои таълифӣ ва ривоятӣ тақсим кардаанд. Аз таълифи асарҳои оригинали муаллифон, аз ривояти киссаҳои нимфольклорӣ ва нимтаълифии аз нав қор кардашударо фаҳмидаанд.

3. Аксарияти асарҳои ривоятӣ асоси фольклорӣ доранд.

4. Ин асарҳо дорон услуби фантастикӣ-романтикӣ ва реалистӣ буда, аз ҷиҳати забон, услуб, композиция ва ғояҳои худ ба энҷоднети халқ хеле наздиканд.

5. Асарҳои равоии ин аз дуъси қадимномада ва ин дар асрҳои VIII—X энҷодшуда ба таҳриру таҳрифи ҷиддӣ дучор шуда, ба замони худ мувофиқ гардонида шудаанд.

6. Дар ин асарҳо дар қатори қаҳрамони даврони мусбат қаҳрамонҳои халқӣ аз табақаҳои поэти қамъият низ ништироқи фаъол доранд ва дар атрофи қаҳрамонии даврон гирд омадаанд. Онҳо аксар қавимардонанд: Қаҳрамонҳои довошу зираки айёр ёридихандагонии фаъоли онҳо мебошанд.

Қисми дигари қаҳрамонии асарҳои равоии ривоятӣ тӯдан «бани сосон» мебошанд, ин аз одамони хонахароб, ғале, маҳрум аз исъматҳои моддин қамъияти феодализманд. Онҳо ба ҳар васила, аз ҷумла, маддохӣ ва киссаҳои инву ҳатто фолбинӣ рӯз мегузарониданд. Онҳо мақон ва манбаи муайяни энҷодагӣ на доштанд. Онҳо одамони номуташаккил ва парешон набуданд, дар шаҳру дехот сардорон ва тишкилот доштанд, ҳатто соҳиби забони маҳсус ҳам буданд, ки «арго» ном гирифтааст ва дар замони охир онро забони «заргарӣ» меуфтанд ва он бо ҷанд роҳ тартиб дода мешудаст. Дар араби онро забони «абдол» меуфтанд. Яке аз усулҳои забонсозӣ, ки характери маҳфӣ доштани фаъолият ва ташкилоти бани сосонро нишон мебахад, аз калимаҳои қамистеъмоли араби ва туркӣ забон сох-

тан аст. Аз суффиксу префекси забонҳои дигар ба решан забони модарӣ ҳамроҳ кардан ва ғайра. Аз ҳама муҳиммаш сирнигоҳ доштан аст, сабаби ин номро гирифтани онҳо бисёр аст: яке маънии таҳқир пайдо кардани сосониён баъд аз ғасилҳои араб ва ин гурӯҳро бо роҳи таҳқир ба онҳо инсбат додан. Асоси дигараш аз калмаи «сос» ва ё «сой» будааст, ки маънояш «гадо» «нодор» ва ҳашарот будааст. Пас «бани сосон» — «гадозодагон» аст. Байни ду асоси «бани сосон» ва маънии он алоқаи мантиқӣ ҳаст.

Вучуди ин гурӯҳ, ки дар ҷамъияти феодалӣ хеле зиёд буд, диққати нависандагони тараққиқпарварро ба худ ҷалб кардааст.

7. Баъзе аз асарҳои ривояти ба забонҳои туркӣ, арабӣ ва ҳиндӣ тарҷума шуда, ба ҳамдигар таъсир гузаронидаанд.

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. Е. Э. Бертельс. Мухаммад аз-Захири аз-Самарқанди. Синбад-наме. М.: 1960.
2. Т. Кадыров. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хурасане. Т. 1965.
3. Ю. Салимов. Насри ривоятҳои форсу тоҷик. Д., 1971.
4. Коллектив. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV. Д., 1976.

Хулосаҳо онд ба адабиёти асарҳои XI—XII.

1. Адабиёти асрҳои XI—XII чи дар гоҷ ва чи дар шакли бадеӣ давоми манити адабиёти асрҳои IX—X буда, дар айни замон фарқҳои кулӣ ҳам дорад.

2. Ақидаи деҳқонии адолатхӯй ва панду ҳикмат дар шароити боз ҳам пурзӯртар шудани зулми иҷтимоӣ ва ба он илова гардидаи зулми миллӣ инкишоф ёфта, тараққӣ кардааст, ки дар он се шакли баромадҳои зидди-феодалии асрҳои миёна намудор аст.

3. Ақидаи зиддифеодалии тасаввуфӣ ва риндӣ ягонагии муваққатии худро аз сабаби эҷодгар шудани моҳияти ирриҷонии тасаввуф тарқ карда, ба ҷараёни алоҳидаи мустақил мубаддал шуда, дар мубориза инкишоф ёфта, моҳияти антиклерикалии худро эҷод кардааст.

4. Ягонагии муваққатӣ ва зоҳирии равишҳои халқӣ ва феодалии адабиёти асри X, ки аз сабаби давлати мутамарказии феодалии тоҷик ба вуҷуд омада буд, дар асрҳои XI—XII вайрон шуда, ба ҷараёни мустақили майли халқӣ ва феодалӣ-динӣ мубаддал шудааст.

5. Ба ин муносибат моҳияти сӯёӣ ва иҷтимоии касидаҳои маълуми асри X аз касидаҳои асри XI—XII, ки истилоғаронӣ ачинамро мадх кардааст, фарқ дорад.

6. Чунон ки вайрон шудани давлати мутамарказии феодалии тоҷик, пароканда гардидаи халқи тоҷик ва барҳам хӯрдани маркази ягонаи сӯёӣ, иқтисодӣ ва илмӣ адабии он, воқеан таърихан пайдо шудани марказҳои нави адабӣ, ҳар чанд ки дар маҳалҳо ҳаракати адабиро васеъ намуд, вале азбаски ягонагии умумии адабиро вайрон кард, воқеан манфии адабист. Бо вуҷуди ин, рӯҳи ягонаи адабӣ ягонагии ҷараёнҳои адабиро нигоҳ доштааст, ки он дар моҳияти аслии ҳаракати адабӣ зоҳир гаштааст.

7. Вобаста ба шароити таърихӣ, ки ватани тоҷиконро давлатҳои феодалӣ истилоғар забт карда, ватандӯстон хиссиёти ватандӯстӣ ва ақидаҳои

прогрессивро таъкиб мекарданд, жанри дostonхон кахрамонно ватандӯстӣ таназзул ёфта, ҷои онро дostonхон ишқӣ, фалсафӣ, панду ахлоқ, пурра ишғол кард.

8. Асоси ақидаи иҷтимоӣ, фалсафӣ ва панду ахлоқи адабиёти классикии ин давр ҳам маърифатпарварӣ буда, моҳияти он адолатхоҳӣ, подшоҳи одилпарастӣ, тарафдори подшоҳи бемаърифат будаи, сӯдати халқро аз адолат ва маърифатнокӣ онҳо дониста, аз ин рӯ, ба онҳо панд додан, тарғиби умумии ахлоқ халқпарварӣ, инсондӯстӣ ва тавсифи меҳнат кахрамонно шуҷоату маърифатро ҷои донистан.

9. Дар асрҳои XI—XII ҳам ду намуди адабӣ-назму наср инкишоф ёфта, ҷои асосиро назм ишғол намудааст. Аз жанрҳои асари манзум касида (мадҳия, марсия, шарҳиқолай, фалсафӣ, баҳорӣ ва ғайра), ғазал, қитъа, рубоӣ, маснавӣ, мусаммат... аз намуди наср ҳикоят, қисса латифа ва ғ. инкишоф дошт. Маснавӣ ҳамчун истилоҳ ҳам тарзи қофиябандӣ ва ҳам шакли шеърӣ буда, шакли дostonхон лирикӣ фалсафӣ ва панду ахлоқ мебошад. Асарҳои маснавишакли дорон сюжети ягона дoston номиди шудааст, ҳар чанд ки қиссаҳо низ дoston (дostonи Абумуслими) номиди мешуд.

10. Насри асрҳои XI—XII инсбат ба насри X инкишофи кулли дошт.

11. Дар услуби саҳли мумтазани асри X (услуби хуросонӣ) камубеш (бештар дар нимаи якуми асри XI) ингоҳ дошта шуда бошад ҳам, услуби ироқии метология равнаку ривҷ ёфт. Услуби хуросонии майл ба автология бештар дар асарҳои ирфонии суфӣна, қисман дар асарҳои рақсии риндӣ мушоҳида мешавад, услуби ироқӣ дostonхон ишқию романтикӣ дидактикӣ, услуби муғлақнависӣ бештар дар асарҳои шонрони дарбор ба назар мерасад, ки он аз як тараф аз сабаби аз ҳаёти халқ дур будани адабиёти майлҳои феодалӣ ва аз тарафи дигар, дар доираҳои динию феодалӣ зид шудани таъсири забони арабӣ, дурӣ ҷустан аз забони модарӣ — форсии дарӣ ва мусобикан эҷодии шонрони дарбори феодалӣ ба вуқуд омадааст.

12. Дар асри XII анъанаи дostonхон ишқию романтикӣ ва дидактикӣ ба кулли баланд расида, асоси анъанаи ҳамсанависӣ гузошта шуд.

13. Илми таърих ва назарияи (поэтикаи) адабиёт дар шакли тазкираҳо ва илми шеърӯ адаб (илми маонӣ, баём, вази ва ғ.) инкишоф ёфтааст, вале ҳоло ба дараҷаи мафҳуми процесси таърихӣ ва назарияи адабиёт ҳамчун илмҳои образнокӣ адабиёт, ки як шакли шуури иҷтимоист, нарасида буд.

14. Адабиёти асри XI—XII яке аз давраҳои классикии адабиёти замони феодалӣи форсу тоҷик аст.

ТАВЗЕҲОТ

1. Ишора ба он ки бо ялми алҷабр (алгебра) машғул будааст.
2. Ишора ба Абдуллои Ансорӣ. Беморро пинҳон дошта бошанд ҳам, Хоҷа Исмоил уро шинохт.
3. Аҳли абот — онҳое, ки корҳои дини маънавияро ба худ мубоҳ — раво медонанд.
4. Ин асар ҳоло ба даст надаромадааст.
5. Даҳ сол аст, ки.
6. Қист, ки устухонро зинда кунад? Ин фикра аз Куръон аст. Яъне ҳар чанд ки ба устухонҳо «ҷон додан» кори худост, вале онро Шервоншоҳ иҷро карда тавонист.
7. Давъон дигаре ҳам ҳаст, ки ин истилоҳ аз калимаи «суффа» ғирфти шудааст, зеро ғӯё сӯфиҳо дар болои суффа менишастанд ва онҳоро «аҳли суффа» мегуфтанд.
8. Мурод аз «Исмат» Хоҷи Исматӣ Бухороӣ — шоири асри XV аст.
9. «Ҳашту чор» ишора ба ҳашт сайёраву чор унсур аст.
10. Маънои «қармата» дар луғат хурд ва наздик будан дар ҳақ. Ҳамдони қадимӣ кӯтоҳ доштааст, поёниро наздик ҳаракат медедааст. Шарҳи дигаре он аст, ки «қармата» ба Муҳаммад ал-Варроқ, ки хати қарматиро хуб менавиштааст ва тарғиботи ақидаи исмоилия мебард, алоқаманд аст. Давъон сеюм ин аст, ки аз калимаи «қармата», ки маънояш «сурҷашм» аст, ғирфти шудааст. Пас, «қармата» маънои ягона надорад.
11. Дар таълимоти исмоилия ҷараёни «дария» низ буд, ки асосгузори он Ҳасан ибни Ҳайдар Ал-Фарғонӣ ва Муҳаммад бини Исмоил Ал-Бухорӣ Ал-Дарай буданд. Ал-Дарай қосиб — хуварманд будааст.
12. Дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав ишораи «қабодноӣ-ул-марвазӣ»-ро баъзе тадқиқотчиён таҳмин мекунад, ки дар Марв Қабодиён ном ҷое будааст. Аз ин ишора чунин маъноеро низ фаҳмидан мумкин аст, ки дар он замон Қабодиён дар таркиби маъмури Марв будааст. Аммо таҳмини Ғаффаров эронӣ, ки ҷои таваллудӣ Носири Хисравро Исфохон номдааст, ба ҳақиқат рост намеояд.
13. «Ағбар» (гардолуд, ғуборолуд, яъне хок) бо калимаи «ҷор» ҳамқофия нест, шояд Носири Хисрав қофирро ба хотири мазмун қурбон карда бошад.
14. Кинои аз рӯҳониёни малаҳи сунӣ, ки аз номи худову пайғамбару Куръон бар зидди Носири Хисрав ғитнагарӣ мекарданд.
15. Дар вақтҳои ҷавонӣ дар дарбори султони хизмат карда, қасдаҳои мадҳия гуфта бошад ҳам, дар девони ашъори ӯ нест.
16. Зеро маълум нест, ки сарлаҳзаҳо худ Носири Хисрав гузоштааст ё не.
17. Зарбулмасали «рег дар қафш будан» ё ки доштан — айб дар худ будан аст.
18. «Зиндон» ин ҷо кинои аз тани ҷисмонӣ ва олами моддист, ки ғӯё рӯҳ дар банди он аст.
19. Калимаи «ринд» арабӣ буда, аз калимаи «ринуда» аст. Маънояш ғайбӣ хушбӯӣ ва дар Ғиёс-ул-луғот ба маънои истилоҳиаш эзоҳ ёфтааст: «Ринд-балҷаср, муқире, ки инқорӣ ӯ аз умури шаръия аз зирқӣ бошад, ва аз ҷаҳд» (Нашри Когон, с. 356).
20. Ба муносибати мулоҳизаи роҷаи дар мавзӯи «риндӣ» мебоҳем дар боран ғалатфаҳмиҳое, ки дар фаҳмидани истилоҳи «риндӣ» ва моҳияти ақидаи «риндӣ» дар баъзе сарҷаммаҳо мавҷуд аст, сухан ронем.

ба ҳамдигар таъсир доштан, на ҳама ба риндаи найравӣ қардаанд. Масалан, дар эҷодивети шоири порсо ва такводор Фирдавсӣ, исмонди Носири Хусрав, ясоҳ Саъдӣ ва суфи Чомӣ ақидан риндаи ҳамчун ҷараёни индигисломӣ мушоҳида намешавад. Дар бораи шоирони классик ва халқӣ будани ҳаман онҳо шубҳа нест, вале шоири ринд будани онҳоро (бо вучуди бетаъсир набудан) таърихи адабиёт тасдиқ намекунад. Ин ақида бештар дар афкори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Ибни Сино, Халӣм, Убайди Зоноӣ, Хофиз ва найравони онҳо равшан ва аён аст.

Барои неботи он ки дар эҷодивети ҳаман классикҳо ақидан риндаи ҳамчун анъана ҳукирон набуд, ду факти таърихӣ овардан қиёс аст: Масалан, шоирон Хусравонӣ (асри X) ва Фирдавсӣ одамони покниҷдон, ҳудоҷӯй, порсо, вале шоирон Рӯдакӣ ва Дақиқӣ низ одамони софтинат, аммо ринд ва ҳаётдӯст буданд. Рӯдакӣ хангоми нарий мӯйҳои худро сиёҳ қарда, ба базмо ва хурсандихон ҳаётдӯстона дохил мешуд, ҳеҷ гоҳ худро аз нарий дар дами марг ва аз «порсой» дар пешии дину оин ва худро сарҳам намедад. Барои чунин ҳислаташ, боре Хусравонӣ ном шоири асри X ўро таъна додааст:

Аҷаб ояд маро зи мардуми нарий
Ки ҳаме рашро хизоб кунанд.
Ба хизоб аз аҷал ҳаме нараҳанд,
Хештаро чаро азоб кунанд?

Рӯдакӣ нишонан тирӣ Хусравонӣ буданашро пай бурда, бо лутфу шӯхай хизоб додааст:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз навҷавон шаваму нав кунам гуноҳ.
Чун чомаҳо ба вақти мусибат сиёҳ кунанд,
Ман мӯй аз мусибати нарий кунам сиёҳ.

Фирдавсӣ дар қисми «Андар фароҳам овардани Шохнома» дар бораи кушта шудани Дақиқӣ сухан ронда, ин воқеаро, ки дар натиҷаи индигисломӣ ба муқобили шоири ватандӯст рӯй дода буд, низ ҳамчун шоири ватандӯст, вале порсо аз «ахлоқи бад» Дақиқӣ, яъне аз ҳислати риндӣ ва айшу ишратнарастии ў зӯҳр додааст ва онро ҳамчун бадбахтин шахс маънидор намулдаст:

Чавонешро хӯи бад ёр буд,
Або бад ҳамеша ба пайкор буд...
Бад-он хӯи бад чони ширин бидод,
Набуд аз ҷаҳон дил-ш як рӯз шод.

Факти ринд набудани қисме аз адабони гузаштаро аз муқонсан дарвешу ринд, ки дар «Гулистон»-и Саъдӣ оварда шудааст, низ дилан мумкин аст. (Ҷони Истамбуд, 1291 ҳ. қ. с. 100). Масалан, аз рӯи ин гуфтаи Саъдӣ, ки классикӣ адабиёт аст ва найравӣ дарвешони «поқтинат» мебошад, риндаи дар эҷодивети ў набояд равшан асосӣ ва анъана бошад.

Даръон дигари мудданён ин аст, ки таълимоти риндаи идеалистӣ буда, ба эпикуризм, ки ҷаҳонбинии материалистӣ, буд, алоқае надорад. Ин фикр низ ғалат аст. Дар ақидан риндаи, ки байраки умумии индигисломӣ аст, ҷи тавре ки Эпикур ҳам мавҷудияти худоҳоро инкор намекунад, риндаи индигисломӣ тамоман инкор намекунад:

Ҳар кас ба ҳар гурӯҳе дорад умеди ҷизе,
Моро умедгоҳе ғайр аз худ набошад.

(Убайди Зоноӣ)

Вақте ки худӣ ҳамин шоир озодафикрони рафтор қарда, «з-ин сақф бурун равоку даҳлезе нест, ҷуз бо ману ту ақлеву тамизе нест» — меғӯяд, ҷи тавр мумкин аст, ки ўро ва ҳамфикрони вай риндонро мутлақо идеалист ва ё танҳо материалист гӯем? Пас, аз сабаби системаи ягонаи фал-

сафа надоштам дар ҷаҳонбинии баъзе найравони ҷудогонаи риндаи идеализм ва дар баъзе дигар материалистони стихияиро дидан мумкин аст. Гайр аз ин, ғанимат донишмандони ур ва ҳаёт, ки дар гуфтаи Эмомҷон хам ҳаст, ҷиро ба ақиди раҷдон, ки на мазмуноро тарғиб менамояд, бо ӯ ҳамроҳатӣ надошта бошанд? Риндаи дар таърихи афкори ҷаҳонӣ фалсафии халқҳои Шарқи Миёна (халқи тоҷик аз он ҷумла) дар шароити иқтисодӣ музикалии муборизаи сифҳо ва табақаларо гуногунӣ ҷамъият ба аҷуд омада, роли мусобати пешрафт бошад.

21. Вафо кувему маломат барему хуш бошам,
Ки дар тариқати мо кофирист ранҷидам. (Ҳофиз)

* * *

Чун мо ба ҳаҷ ҳале озори кас нахоҳем,
Озори хотири мо шарти қарам набошад. (Убайду Зоқонӣ)

22. «Бахтиёрнома» достони Усмон ибни Муҳаммади Муҳрорин Ғазнаӣ (ваф. 1149 ё ки 1159) аст, ки ба номи Масъудшоҳи Ғазнаӣ (1099—1114) бахшида шудааст. Саргузашти Шахриёр — писари Барзу набераи Сӯҳроб набераи Рустам тасвир ёфтааст. Воқеа дар Хиндустон гузаштааст.

23. «Сомнома» Саргузашти бобон Рустам, Ҳаҷма асар аз сабаби кашолсухакӣ қариб баробари «Шохнома»-и Фирдавс аст.

24. «Барзӯнома» Саргузашти Барзу — набераи Рустам аст.

25. «Ҷаҳонгарнома» Саргузашти писари Рустам, Ҳаҷман қалом нест. Қаҳрамонро аввал аз наҷибхотани ақидгар бо ҳам мечанганд. Баъд инҳо, ости менаманд.

26. «Фаромарзнома» Саргузашти писари дигари Рустам.

27. «Бону Гуштоснома» — Саргузашти духтари Рустам. Ҷ шаби аввал вохӯри доводро дар набард асир ва занҷирбард мекунад. Ҳаҷми дoston аз 800 то 900 байт зиёд нест.

28. «Баҳманнома».

29. «Кӯшнома» — достони қаҳрамонҳои писари Исфандиёр аст. (Муаллифони достонҳо аз рақамҳои 23 то 28 номаълуманд).

30. Ин образ дар шеъри советӣ дар маҷмӯи Х. Юсуфӣ низ омадааст:

Бо чунин ғамгиниҳо охири ҷардӣ тӯсад,
Шуд равон поед бо суръат чу аз кӯҳсор сел.

31. Масъудини Санойӣ «Ҳаҷикат-ул-Ҳақоик» ба Баҳромшоҳи Ғазнаӣ, асари Низомӣ ба Баҳромшоҳи Арзашгон бахшида шудааст.

32. Мурад аз «модар» замми аст.

33. Мақсад аз «падар» осмон аст, ки ақиди тоҷикон аст.

34. Дар варианти дигар «пансалу ҳафтаду шаб» омадааст, ки 1180 миллод аст.

35. Саҳл — дар луғат берун сардан. Дар истилоҳи нучӣ рӯзи аввали қамудор шудани моҳи нав аст. Аввали моҳи раҷабӣ 584 х. аввали июни 1188 миллод.

36. Низомӣ ин таърихро бо ҳисоби аввал ҳам гуфтааст. Ҳарфи «и» — 500, «ф» — 80, «д» — 4 ҳам 584 баробари 1188 м.

37. Дар баъзе сарчашмаҳо аз адабиёти қадими Бобул будани қисси «Лайлау Маҷнун» хабар дода шудааст. Ба ин давро ҳамроҳ шудан мумкин аст, зеро бисёр нақл сюжетҳои қадими Шарқи Миёна бешубҳа ба фольклор ва адабиёти халқи араб дохил шуда рафтааст.

38. Ин ҷо боии сухаи ҳаст. Яке каси хоси Нуҷраталдин, дигаре сифати ӯ, ки «бисёркина» аст.

39. Аёр — номи моҳи румӣ аст, ки дар он Оғаб дар бурҷи сар аст.

40. Ишора ба Фирдавсӣ.

41. Ин шахр дар ҳаҷгон эзоҳ надорад. Искандариёро худ ӯ баъд аз ғалабаи бар занҷири дар Миср созида буд.

МУНДАРИЧА

Адабиёти давран инкишофи феодализм (асрҳои XI—XII)	3
Абӯалӣ ибни Сино	13
Абурайҳони Беруӣ	24
Абӯҳомид Муҳаммади Ғазоӣ	26
Инкишофи илми филология	
Муҳаммад ибни Умарӣ Родуӣ ва китоби «Тарҷумон-ул-балоға»-и ӯ	28
Низомии Арӯзии Самарқандӣ	29
Рашиди Ватвот «Ҳадоик-ус-сехр фӣ дақоик-уш-шеър»-и ӯ	35
Муҳаммад Авфӣ ва тазкираи ӯ «Лубоб-ул-ал-боб»	38
Доираи адабии дарбор	42
Доираи адабии Ғазнавиён	45
Абулқосим Ҳасан бини Аҳмади Унсурӣ	46
Фарруҳӣ	47
Манучехри Домғонӣ	49
Масъуди Саъди Салмонӣ	50
Доираи адабии Карохониён	51
Амъақи Бухорӣ	—
Рашиди Самарқандӣ	52
Доираи адабии Салҷуқиён	53
Амир Муъizzӣ	54
Адиб Собирӣ Тирмизӣ	59
Ашварии Абевардӣ	65
Доираи адабии Мовароӣ Қафқазӣ	73
Абӯ Катрони Табрезӣ	74
Фалақии Шервонӣ	76
Ҳоконӣ	77
Ҷараёхон эътирози ҷидди феодаӣ дар асрҳои XI—XII	81
Ғасавуф	—
Аҳмади Чомӣ (1049—1142)	106
Саиӣ	10
Фаридалдини Аттор	19
Исмоилия, қарматия, ботиния	126
Носири Хисрав	133

General	100
Accounting	101
Business Law	102
Marketing	103
Management	104
Finance	105
Human Resources	106
Operations	107
Information Systems	108
International Business	109
Small Business	110
Entrepreneurship	111
Business Ethics	112
Business Communication	113
Business Writing	114
Business Research	115
Business Statistics	116
Business Calculus	117
Business English	118
Business History	119
Business Geography	120
Business Economics	121
Business Psychology	122
Business Sociology	123
Business Anthropology	124
Business Linguistics	125
Business Philosophy	126
Business Art	127
Business Music	128
Business Physical Education	129
Business Health	130
Business Environmental Studies	131
Business Safety	132

42. Мо ин фактро дар асри XI ҳам мебинем. Таърихнависони давран
Ғазнаӣ султон Махмудро аз аълоди сосониён шуморида, писари ғуломи
турк будани ӯро рӯиш карда буданд.

43. «з» ба «ойн» «д» омадааст.

44. «Низар» номи духтаре, ки баъзе аз қабилаҳои араб пеш аз ислом
ҳанчун бут мебарастиданд.

Холик Мирзоаде

ИСТОРИЯ ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XI—XII ВВ.

(на тадж. языке)

Мудари редакция *Ф. Холиқов*
Муҳаррири техникӣ *Л. Комикова*
Муҳаррири ороишӣ *Н. Тибилов*
Мусоҳҳиҳ *М. Қамарова*

БИ № 1504

Ба матбаа 24.03.89 суғурда шуд. Ба чопаш 16.08.89 иншо шуд. Формати 60×90^{1/2}.
Козак типографии № 1. Гарнитури адаби. Чопи барҷаста. Чузъи чопи шартӣ 26,5.
Чузъи ранги шартӣ 26,75. Чузъи нашрию ҳисобӣ 24,143. Адади нашр 10000. Супориши
№ 2724. Нарҳаш 1 сӯму 20 тин.

Нашриёти «Маориф»-и Қомитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт,
полиграфия ва савдон китоб.
734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Комбинати полиграфияи Қомитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт,
полиграфия ва савдон китоб.
734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Шуъбаи «Мактабҳои олии ва миёнаи махсус»-и нашриёти «Маориф» соли оянда китобҳои дарси ва дастурҳои таълими зеринро ба шумо пешкаш мекунад: С. Кодирӣ «Асосҳои физикаи ядро», Р. Муслмонкулов «Назари адабиётшиносӣ», В. А. Медведев, Л. И. Абалкин, О. И. Ожерельев «Иқтисоди сиёсӣ», М. Мачидов, М. Миррахимов, Ш. Абдуллоев «Асосҳои атеизми илмӣ» ва ғайраҳо.